

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Նվիրվում է Հայաստանում քրիստոնեությունը
պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակին

Գիտը նրան արժանացվել է
Գալուստ Գյուլբենկյան
հիմնարկության կողմից ֆինանսավորված

ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՏԱՐՕՆԵՑԻՈՅ
ԱՍՈՂԿԱՆ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ
ՏԱՐՈՆԵՑԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՔՆՆ. բնագիր ի ձեռն
Ստ. Մալխասեանցի

Ի Ս. Պետերբուրգ
1885

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Թարգմանությունը, առաջաբանը
և ծանոթագրությունները՝
Վ. Հ. Վարդանյանի

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2000

Խմբագիր՝ **Գ. Ե. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ**
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցի

Ա 887 Տիեզերական պատմություն. Եր., Երևանի համալս. հրատ.,
2000, 456 էջ:

11-րդ դարի հայ հռչակավոր պատմիչ Ստ.(Ասողիկ) Տարոնեցու «Տիեզերական պատմությունը» ընդգրկման խորությամբ եւ բազմակողմանիությամբ հայ հիմնական պատմագրության նշանավոր երևույթներից է: Այն ամսպառ եւ ամփոխարինելի նյութ է պարունակում ոչ միայն Հին Հայաստանի, այլեւ նրան հարևան երկրների հնագույն պատմության վերաբերյալ: Հավանաբար այստեղից էլ՝ նրա «Տիեզերական» կամ «Աշխարհապատում» հորջորջումը: Այս գործի արժեքը առանձնապես մեծ է Հայոց առաքելական եկեղեցու՝ ընդդեմ օտար և վտանգավոր տեսությունների մղած պայքարի, նրա իրավունքների պաշտպանության և ամրապնդման ուղղությամբ:

Սույնը Ասողիկի պատմության աշխարհաբար առաջին թարգմանությունն է:

Ա $\frac{0503000000}{704(02)}$ 2000

ՊՄԴ 63.3

Ինչպես ամեն մի, նույնպես եւ Հայ ժողովրդի պատմական, սոցիալ-հասարակական, քաղաքական, գրական-մշակութային կյանքը ծագում, զարգանում եւ առաջադիմում է որոշակի օրինաչափությունների առկայությամբ՝ ունենալով շատ թե քիչ նպաստավոր հող, պայմաններ, ուրույն ազգային կերպարանք, դարաշրջանական կոնկրետ առանձնահատկություններ: Դրանք պատմականորեն ստեղծված եւ անհրաժեշտ հանգամանքների ազդեցությամբ երբեմն բուռն վերելք են ապրում, երբեմն խամրում եւ դժգոհանում, բայց երբեք Հայ մտքի անդաստանը «ամուլ եւ անպտուղ» չի եղել:

Որքան Հին եւ Հաստատուն է մի ժողովրդի իրական գոյավիճակը, կացութիւնն ու զարգացման պատմական ընթացքը, ինչքան բազմակողմանի, ճոխ եւ հարուստ է նրա ստեղծագործ ոգին, մշակութային կյանքը, այնքան նրա հարատեւման երաշխիքները զորավոր են, նույն-չափ էլ նա կայուն եւ պատվավոր տեղ է ապահովում իր Համար, ուրիշ առաջադեմ ժողովուրդների հետ հավերժորեն քայլելու իրավունք նվաճում: Այս իմաստով Հայ ժողովուրդը հպարտորեն հանդես գալու երաշխիքը ունի պատմության երկարատեւ հոլովումների բոլոր դարաշրջաններում:

Բացառություն չեն կազմում մ. թ. 7-11-րդ դարերը, որի ընթացքում Հայ ժողովուրդը մարդկային քաղաքակրթությանը ներկայացրել է այնպիսի մեծագործություններ, փաստեր եւ նմուշներ, որոնք կարող են պարծանքը հանդիսանալ ամեն մի կուլտուրական ազգի նվաճած ցանկացած մակարդակի: Աշխարհահռչակ Զվարթնոցի, «Սասնա ծռերի», հանճարեղ Նարեկացու գոյության փաստերն ինքնին բավական են իբրեւ անժխտելի ապացույց:

Հայկական կյանքի եւ մշակույթի վերածնունդի զարաշրջանի ակնառու երեւոյթներից է, մշակույթի եւ արվեստի բազմապիսի ճյուղերի շարքում, նաեւ պատմագրութեան բուն ծաղկումն ու առաջադիմական բարձր մակարդակը: Առանձնապէս 9-11-րդ դարերում Հայ պատմագրութեան բնագավառում Հանդես են գալիս այնպիսի շնորհալի անուններ, ինչպէս Շապուհ Բագրատունին, Ղեւոնդ Երեցը, Ուխտանեսը, Հովհաննէս Դրասխանակերտցին, Թովմա Արծրունին եւ Անանունը, հուշակալոր բանաստեղծ, փիլիսոփա, պետական-հասարակական գործիչ ու մանկավարժ Գր. Մազիստրոս Պահլավունին, Արիստակէս Լաստիվեր[տ]ցին, Վարդան Բարձրբերդցին, Սամվել Անեցին, հետագայում ավելի շատերը: սկզբնավորվում եւ հրաշալի օրինակներ է թողնում տոհմային պատմագրութիւնը: Այս պայծառ համաստեղութեան շարքում իր ուրույն եւ պատկաւոր տեղն ունի Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը:

Ստեփանոս Տարոնեցուց մեզ է հասել Հափազանց հետաքրքրական եւ արժեքավոր մի պատմագրական գործ, որ ինքն անվանել է «Պատմութիւն տիեզերական»: Գրվածքի այդպիսի հորջորջումը բոլորովին էլ պատահական չէ: Այն շարադրելիս հեղինակը նախորդ դարերի պատմական դեպքերի եւ իրողութիւնների վերաբերյալ օգտվել է Հայրենի եւ օտարազգի բազմապիսի մատենագրական գրվածքներից, որի մասին ավելի հանգամանալից կիսովի ստորեւ: Օգտագործված աղբյուրներից Ասողիկը առավել մեծ կարեւորութիւն է տալիս Եփեսքոս Կեսարացուն եւ պատմահայր Խորենացուն: Պատճառն այն է, որ այս երկուսն էլ չեն սահմանափակվել միմիայն մեկ ազգի, միայն Հայրենի երկրի եւ ժամանակի որեւէ հատվածի ընդգրկմամբ: Հասկանալի է՝ ետքրիստոնեական շրջանի, այլ, ըստ կարի, շարադրել են բոլոր ժամանակների եւ գրեթէ բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների պատմական հուշկարեւոր իրողութիւնները, ուստի Ասողիկը եւս, հետեւելով եւ կրկնելով նրանց, իր գրվածքն անվանել է «Պատմութիւն տիեզերական»:

Ասողիկը ապրել եւ ստեղծագործել է Հայկական կյանքի բուն իրադարձութիւններով, քաղաքական եւ սոցիալական հարուստ տեղաշարժերով լի մի ժամանակաշրջանում կապված Բագրատունիների ջանքերով, անկախ, ինքնուրույն եւ հզոր պետականութեան վերականգնման, տնտեսական վիճակի աննախադեպ կայունացման, Բագրատունյաց Հարստութեան ամրապնդման, մասնավորապէս Աշոտ II-ի եւ նրա հաջորդների օրոք ստեղծված ավելի քան Հարյուրամյա խաղաղ-շինարարական կյանքի հետ:

Այն Հայոց աշխարհում վաղուց ի վեր սկզբնավորված ֆեոդալական կացութեամբի զարգացման բարձրակետն էր, որն իր հիսաքանչ արտացոլումը գտավ մարդկային մտքի ստեղծագործութեան գրեթէ բոլոր ոլորտներում: Իշխող կրօնական սխոլաստիկ, հավերժական անշարժութեան եւ անփոփոխութեան ոգու տիրապետութեանը փոխարինում է մարդու՝ դեպի աշխարհիկ կյանքը, դեպի բնապաշտութիւնը՝ ձգտող զգացմունքը, աշխարհըմբռնումը: Հումանիստական տրամադրվածութիւնը դառնում է մարդու հոգու եւ մտքի մշտարթուն տիրակալը: Աշխարհզգացման այդ արմատական շրջադարձն ու վերափոխումը հավասարապէս արտահայտվում են ոչ միայն ժողովրդի, հասարակութեան՝ զարգացած քաղաքացիութեան, գյուղացիական համայնքի սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւններում, այլեւ նրա հոգեւոր ստեղծագործութեան բոլոր բնագավառներում՝ շինարարական արվեստ, քաղաքաշինութիւն, ճարտարապետութիւն եւ քանդակագործութիւն, նկարչութիւն եւ մանրանկարչութիւն, երաժշտութիւն եւ ժողովրդական բանարվեստ, արհեստագործութիւն եւ կիրառական արվեստներ, առեւտուր եւ արդյունագործութիւն, ամենուր: Դրանց մասին բազմաթիվ վկայութիւններ կան հենց իր՝ Ասողիկի եւ իրեն անմիջական նախորդ եւ հաջորդ մատենագիրների գործերում:

Գնալով բազմաձև ու մարդաշատ են դառնում քաղաքներն ու ավանները, լցվում տարասեռ եւ տարաբնույթ բնակչութեամբ: Աշոտ Ա Բագրատունի թագավորի որդի Սմբատի տիրապետութեան ժամանակի մասին Ասողիկը գրում է, թե Սմբատը թագավորելով տիրում է Հայոց եւ վրաց բոլոր գավառներին, նաեւ իր հակառակորդների քաղաքներն է ժառանգում որպէս սեփականութիւն: Նրա եւ իր հոր իշխանութեան օրերում, ասում է. «...շինութիւն եւ խաղաղութիւն էր յաշխարհիս Հայոց ըստ մարգարէութեանն՝ Հանգչել իւրաքանչիւր ուրուք ընդ որթով իւրով եւ ընդ թգենեաւ: Եւ այսպէս ազարակաց աւանացեալ եւ աւանաց քաղաքացեալ բազմամարդութեամբ եւ ընչեղութեամբ, մինչեւ հովուաց եւ անդէորդաց մետաքսեայս զգենուլ պատմուճան»¹:

Հենց այս բարենպաստ ժամանակների հմուտ եւ անփոխարինելի պատմիչն է Ստ. Ասողիկը, դրա հետ էլ պետք է կապել, ինչպէս ասացինք, գրվածքի «Տիեզերական» անվանումը²:

Ակնհայտնի է, որ նա հետեւել է իր օգտագործած հիմնական աղ-

1 Ասողիկ, Պատմ., էջ 161:

2 «Տիեզերական պատմութիւն» գրելու ձգտումը մեզանում սովորական է եղել:

այգործիական պատմութիւն են շարադրել նաեւ Սամվել Անեցին, Վարդան Բարձրբերդցին եւ էլի ուրիշներ:

բյուրերի՝ Աստվածաշնչի, Պատմահոր եւ Եվսեբիոսի ավանդածին (մեզ թվում է, թե վերջինին Ասողիկը ծանոթ էր խորենացու միջնորդությանը կամ թե ինքն էլ էր քաջածանոթ Հելլենական լեզվին ու դպրությանը, որ այն ժամանակներում խիստ տարածված էր կայսրության արեւելյան պրովինցիաներում, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ստ. Մալխասյանցը)։ Այդ մասին, սակայն, փաստացի վկայություններ չկան։

Խոսելով խորենացու «Պատմության» համազգային եւ ժամանակի հասարակական կյանքը ճշգրտորեն արտացոլելու դերի եւ նշանակության մասին Մ. Սկրյանը գրում է, թե ժամանակաշրջանի Հայ մատենագրությունը բարձրանում է համաշխարհային մակարդակին՝ հիմնականում իր աշխարհիկ-քաղաքական բովանդակությամբ եւ որ ինքնատիպ այս երեւոյթը «...պետք է բացատրել այն ժամանակ մեր երկրում հասարակական հարաբերությունների զարգացման մակարդակով եւ պատմականորեն հյուսված քաղաքական կոնկրետ հարաբերություններով» (ընդգծումն իրենն է՝ Վ. Վ.)³։ Այս միանգամայն ճիշտ բնորոշումն ընդունելի է նաեւ մեր գրականության զարգացման, 10-րդ դարի պատմագրության եւ առհասարակ ամբողջ մշակույթի բարձր վաճաճան նկատմամբ։ Եկեղեցա-կրոնական մտածողության եւ մորալի ծանր տիրապետության պայմաններում 10-11-րդ դարերում, Ասողիկը Հանդես է բերում միանգամայն խորը ազգային, պատմականորեն առաջադիմական ըմբռնում եւ աշխարհայացք՝ հագեցած աշխարհիկ-քաղաքական գաղափարաբանությամբ, նախորդ պատմագրության եւ ժողովրդական բանավիճակի բարձր ավանդների օգտագործմամբ։ Նա ստեղծում է ժամանակաշրջանի համար մեծ կարեւորություններ կրող լիովին ինքնատիպ եւ արժեքավոր մի պատմություն։ Ուրեմն պատմության «Տիեզերական» կամ «Աշխարհապատում» Հորջորջումը լիովին արդարանում է մի շարք առումներով։

1. ՄՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ ՏԱՐՈՆԵՑԻՆ

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

(ԿԱՆԵՐ, ԿԵՆԱՍԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆԵՐԵՐԸ, ՂԱՐԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ)

Ստեփանոս Տարոնեցու (նաեւ Տարոնացի) կենսագրության վերաբերյալ ոչ ինքը, ոչ էլ Հետազոտում որեւէ մեկը չի գրել։ Այդ իսկ պատ-

ճառով, վաղուց ի վեր, Հայ պատմագիտության եւ բանասիրության մեջ բազմապիսի տարակարծություններ են առաջ եկել՝ կապված նրա ծննդյան ու մահվան թվականների, Տարոնեցի եւ առանձնապես Ասողիկ Հորջորջումների, կյանքի եւ գործունեության, նրա Հայտնի «Տիեզերական պատմության» գրության ժամանակի եւ այլ Հանգամանքների հետ։ Իսկ նրա վարքի վերաբերյալ շատ աննշան տեղեկություններ են պահպանվել, այն էլ երբեմն զուտ պատահական, ուրիշների կամ նրանց գործերի մասին անցողիկ հիշատակություններ, որոնցից բանասիրությունը մակարեւել է իր հավանական կամ անհավանական եզրակացությունները։ Մի ամփոփ գաղափար կազմելու համար քննենք դրանք որքան Հնարավոր է Հանգամանորեն։

Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը գրել է երեք մասից (ինքն անվանում է Հանդես) բաղկացած մի գործ՝ «Պատմութիւն տիեզերական» կամ «Պատմութիւն ժամանակաց» վերնագրով (Լատիվերտցին այն կոչել է «Աշխարհապատում»)։ Պատմության շարադրանքը, իր իսկ վկայություններով, Ասողիկն սկսում է Ադամի դրախտից դուրս գալուց եւ բերում հասցնում է մինչեւ իր օրերը, մինչեւ Գաղիկ Ա Բագրատունու տիրակալության ժամանակները, կոնկրետ՝ 1004 թվականը⁴։

Երրորդ Հանդեսը, որ Հեղինակն անվանել է «Պատմություն ժամանակաց ինքնախօսութեան», ինչպես նաեւ «Բան վախճանի փառատրական ի սպառնալից յիշատակարանիս» ավարտաբանությունը, պարունակում են մի քանի կողմնակի վկայություններ իր մասին, անցքեր եւ իրադարձություններ՝ կատարված իր ապրած ժամանակներում, անձինք, որոնց ինքը տեսել ու որոնց Հետ չի փվել է, անառարկելի ապացույց են, որ Ասողիկն ապրել ու գործել է 10-րդ դարի երկրորդ եւ 11-րդ դարի առաջին կեսերին։

Պատմության առաջին երկու Հանդեսները, ինչպես նաեւ երրորդի առաջին երկու գլուխներն ամբողջությամբ ընդգրկում են երկար դարերի, ինչպես ասվեց, Ադամից սկսած, խիստ սեղմ ու համառոտ, իր իսկ խոսքերով ասած՝ «աղքատիմաց բանիւք» շարադրված մի պատմություն, ծաղիկաբաղ արված Աստվածաշնչից, Եվսեբիոս Պամփուլացի Կեսարացուց, Պատմահայր խորենացուց եւ «այլոց պատմագրաց» մինչեւ իր ժամանակները։

Երրորդ Հանդեսի վերջում զետեղված վերը նշված հիշատակարանում (284-285 էջեր), Հաշվարկելով Ադամից մինչեւ Գաղիկ Ա-ի տա-

4 Տես՝ Ստ. Մալխասյանց, Ասողիկ, Պատմ. տիեզ. ՍՊՐ, 1885։ Այսուհետեւ Հղումներն ու էջերը նշվում են ըստ սույն հրատարակության։

3 Մ. Սկրյան, Մովսես Խորենացի, Ե., 1970, էջ 5։

րինները, Ասողիկն ավելացնում է. «Այս ամ երեքտասան է Հայրապետութեան Տեսան Սարգսի (իմա՝ Սարգիս Ա Սեւանցի, 991(2)-1019), տինգերափայլ եւ մեծաշնորհ Հովուապետի, զորոյ Հրամանաւ ընկալեալ՝ ի վեր քան զկար իմ Հնազանդութեան օրէնս կատարելով՝ աղքատիմաց բանիւք զբանս յիշատակիս գրեցի»⁵: Տեր Սարգսի մասին նույնպիսի մեծարանքով է խոսում նաեւ Ասողիկի կրտսեր ժամանակակից Արիստակես Լաստիվերտցին, նույնպես եւ ուրիշները:

Նույն Հանդեսի է գլխում, խոսելով Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի Հայրապետութեան օրոք (943-965) եկեղեցիների, մենաստանների բարգաւաճութեան ու մենակացների բարեպաշտութեան մասին, Ասողիկը գրում է. «...զոմանս ի սոցանէ ի ծերութեան իւրեանց ի տղայութեան մերում տեսաք աջօք մերովք ճաշակելով ի քաղցր ճաշակաց բանից նոցա» (էջ 178): Առանձնահատուկ գովասանքով, ականատեսի բանիմացութեամբ է խոսում մանավանդ Դերջան գավառի իշլաճորի Ար. Գրիգոր եկեղեցու առաջնորդների, Հատկապես Բարսեղի մասին, որին վանահայրութիւնը Հանձնեց Պետրոս ծերունին «որոյ ծերութեան վատեալ աշացն»՝ դիտելով նրան լավագույններից լավագույնը, «առ որս, ասում է, եղեալ իմ յաւուրս սուրբ քառասնորդացն՝ գրեցի զբանս յիշատակիս այսորիկ սակաւօք, եւ զչափ ժամանակացս թուեցի ըստ կարի» (զլ. է. էջ 175):

Առհասարակ Համակրող է վանական-անապատական կյանքի, սիրով ու ջերմութեամբ է խոսում այդպիսի վարք եւ ձգտում ունեցող մարդկանց, դավանանքի Հարցում գիտուն եւ կայուն, Հայրենյաց կրօնին ու Հավատքին ջատագով եւ աներեր պաշտպանների մասին. զորօրինակ՝ Տեր Սարգսի նախորդ Տեր Խաչիկի Հայրապետութեան օրերից Հիշում է անվանի գիտնական, գծակերպ (իմա՝ սակավապետ, խիստ ժուժկալ) Կիրակոսին, որը «վարուք առաւել քան թէ բանիւք վարդապետէր, որ բնակէր յօլովակի յանապատին, որ Թեղնիսն կոչի, ի Նիդ գաւառի, առ Հօր Երեմիայի ճգնաւորին Բրիստոսի եւ ընկերակցի իմոյ» (էջ 186): Մեկ այլ առիթով նշում է նաեւ Աղվանից աշխարհից վայելչաբան վարդապետ Սարգսին, որն «...ի մանկութենէ զԳիրս սուրբ ի բերան առեալ, եւ ծերացեալ արդ»։ սրանց թվում նաեւ՝ ոմն Հովհաննեսի՝ «Քահանայ յամուսնացելոց»⁶ եւ շատ ուրիշների:

5 Սա. Մայիսյանց, Ասողիկ, Պատմ. Տիեզ., ՍՊԲ, 1885: Տես անդ, էջ 285, ինչպես նաեւ՝ Մայիսյանցի ծան. 147-ը, 395-397 էջեր:

6 Ըստ երեւելիների, Ասողիկի ժամանակ քահանաների ամուսնութիւնը դիտվել է իբրեւ անտուր մի բան:

Ստեփանոս Տարոնեցու Պատմութեանը ծանոթ է եւ նրա անունը, այն էլ Ասողիկի ձեւով, առաջին անգամ Հայ մատենագրութեան մեջ Հիշատակում է նրա փոքր-ինչ կրտսեր ժամանակակից, նշանավոր գիտնական, բանաստեղծ, մանկավարժ եւ Հասարակական գործիչ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին: Գեւորգ վարդապետին ուղղված իր մի թղթում, որը դժբախտաբար գրութեան թվականը չունի եւ Մագիստրոսի Թղթերը պարունակող ձեռագրերում վերջիններից մեկն է՝, գրում է. «Զոր գրեալն է Ասողկայ երջանիկ ծայրագոյն ծերոյն»։ Նույն՝ Ասողիկի ձեւով է կոչում նրան նաեւ Վարդան Բարձրբերդցին. «Ասողիկն ասէ, թէ ստուգեցաք զվեշտասան Յազկերտի՝ երեք ամ Մարկիանոսի»⁷: Ուրեմն նա եւս ծանոթ էր Ասողիկ անվանն ու նրա Պատմութեանը: Դարձյալ իր կրտսեր ժամանակակից, նշանավոր մատենագիր Ա. Լաստիվերտցին նույնպես քաջածանոթ էր նրա Պատմութեանը, բայց ոչ Ասողիկ անվամբ, բերում է նրանից Հիշատակումներ, իսկ իր ժամանակի կաթողիկոսների եւ վանահայրերի մասին խոսելիս նա գրում է. «...Եւ Ստեփանոս Տարոնացին որ զաշխարհապատում գիրսն շարագրեաց սքանչելի յօրինուածովք, սկսեալ ի մարդն առաջին եւ զայ բովանդակէ զպատմութիւն իւր ի վախճան Գազկայ, վասն որոյ պատմութիւնս է»⁸: Հետագա շրջանի մատենագիրներն արդեն, սակավ բացառությամբ, գիտեն եւ զանազան առիթներով Հիշատակել կամ ցիտել են նրանից օրինակներ:

2. ԱՍՈՂԻԿ ՄԱԿԱՆՎԱՐ ԾԵԿՆԱԲԱՐԱՌԹՅՈՒՆԸ ԲԱՆԱՄԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ասողիկի Պատմութեան Հայերեն առաջին տպագիրը կազմող, խմբագրող եւ Հրատարակիչ Կարապետ վ. Շահնազարյանը գրքի առաջաբանում նշում է, թե այդ երկրորդ Հայ մատենագրի գրվածքն է (Ղեւտնդից Հետո), որ ինքը լույս է ընծայում. «Ստեփանոս վարդապետ ի սակա ծնեալ գոլոյն ի Տարօն՝ Տարօնցի կոչի՝ յայլոց եւս յաղագս քաջ Հմ-

7 Մ. Էմինի օգտագործած ձեռագրերում այդ թուղթն ըստ կարգի 62-րդն է, իսկ ըստ Կ. Նոյանցի օրինակի, որը խմբագրված է Մյունխենի Համալսարանի մի ընտիր ձեռագրից, այն 56-րդն է:

8 Ըստ Մայիսյանցի տպագիր օրինակի կա այսպես. «Ըստ որում ստուգեալ մեր գամս թագաւորացն՝ զտաք Հանդիպեալ

ի ժե ամն Յազկերտի եւ Գրն Մարկիանոսի Անիծելոյն (էջ 79), տես՝ Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցոյ Պատմութիւն Տիեզերական, ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 76:

9 Պատմութիւն Արիստակեսայ վարդապետի Լաստիվերտցոյ, Թիֆլիս, 1912, էջ 8:

տութեան նորա երաժշտական խաղից եւ երգոց՝ Ասողիկ մականուանի», - ապա ավելացնում է. «...վարդապետ է մի ի յոյժ բանիբուն, բազմահմուտ եւ յերկիւղած պատմազրաց ազգիս»¹⁰:

Ասողիկ անվան բացատրությունը փորձել է տալ «Տիեզերական պատմության» ուսուցիչ թարգմանիչ, անվանի գիտնական-բանասեր Մ. Էմինը: 1864 թ. ուսուցիչն իր հրատարակության ընդարձակ առաջաբանում նա գրում է. «Մինչեւ այժմ Հայագետները չեն տվել այդ բառի (Ասող(ն)իկ) ծագման եւ նշանակության ճշգրիտ բացատրությունը: Փորձենք ըստ կարելիության հասնել մեր Հեղինակի այդպիսի կոչման բուն իմաստին... Ասող (ներկա դերբայ ասեմ բային, որը նշանակում է խոսել եւ երգել), որ ընդունել է փաղաքական իկ վերջավորությունը՝ դառնալով ասողիկ, որը ոչ ավել, ոչ պակաս, նշանակում է իբրեւ ոթթա/երգիչ/chantre (էջ գ-դ): Իսկ անվան Ասողիկ ձևի կառուցվածքի մասին ասում է. «Ն տառը, որ ընթերցողը նկատում է асох արմատի եւ ык վերջավորության միջև, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ՝ միայն նա անձնական դերանունը կամ այն ցուցականը, որը հետագայում ընկել է բառի վերջում եւ տվել նրան ավելի որոշակիություն (էջ ն): Այդպիսի մեկնությունը Մալխասյանցն իրավացիորեն համարում է լեզվագիտությանը միանգամայն անհարիր, ուստի եւ անընդունելի:

Ինքը տալիս է հետեւյալ բացատրությունը. ամեն դեպքում դիմորոշ Հողը, ասում է նա, դրվում է բառի վերջում եւ ոչ երբեք խառնվում արմատի ու ածանցիչ մասնիկի միջև. այսպես՝ մարդն, մարդ-ոյն (եւ ոչ մարդ-ն-ոյ). մարդ-իկ-ն, մարդ-կան (եւ ոչ մարդ-ն-իկ, մարդ-ն-կան), ուրեմն եւ Ասողիկ-ն-Ասողիկան: Եթե Ասողիկն որեւէ օտար լեզվից եկած ուսուցիչ է եւ ունի այն նույն իմաստը, որը տալիս են նրան վերոհիշյալ գիտնական այրերը, ուրեմն պետք է լինի կազմված ասող արմատից եւ նիկ մասնիկից՝ ըստ Հատուկ անունների նմանաձայնության՝ Եղնիկ, Թոռնիկ, Գառնիկ եւ այլն: Դրանց կազմությունը թեպետ սկզբնապես եղն+իկ, թոռն+իկ, գառն+իկ էր, սակայն հետագայում (անպայման ժ դարում եւ դրանից հետո) ժողովրդական լեզվում դրանց արմատը կորցնում է վերջին ն-ն, ուստի թվում էր, թե դրանց արմատներն էին եղ, թոռ, գառ, նիկ մասնիկի հավելմամբ՝ եղ+նիկ, թոռ+նիկ, գառ+նիկ: Նույն ձևով էլ, ասում է, ժողովրդական ռամկական լեզվում Հնչում է ծառներ՝ ծառերի փոխարեն՝ դռներ, գառներ, լեռների նմանությամբ: Բացի այդ, Մալխասյանցը (Առաջաբան, էջ Ժդ) ենթադրում

է, թե՛ եթե ուղիղ է այդ Ասողիկ Հորջորջումը նրա Համար, «զոր անշուշտ ընկալեալ է նորա ի տղայութեան Հասակի», բայց ինչ-որ անհասկանալի է մեծ Հայագետի այդօրինակ պնդումը, քանզի դրա Համար չկա որեւէ փաստարկ: Թերեւս կարող էր ասել, որ «տղայության հասակից», երբ ուսանում էր¹¹, այն էլ Հաստատապես չգիտենք, թե որտեղ է ուսում ստացել, աչքի ընկած լինի լավ երգելով, գեղեցիկ ձայն ունենալով: Ձգիտենք նաեւ այն, թե որտեղից է մեծանուն Աբեղյանը ենթադրում, թե լավ «ասումնք» ունենալու համար է Ասողիկ անվանվել (Երկեր, Հ. Գ, էջ 564):

Ասողիկին, նրա Պատմությանը կամ որեւէ այլ գրվածքի ծանոթ մարդ, մատենագիր, իրեն ճանաչող կամ հետագայի, բոլորը միաբան են նրա ծննդավայրի հարցում եւ կոչում են Տարոնեցի կամ Տարոնացի: Անկասկած է մի բան, որ նրա ծննդավայրը Տարոնն է կամ նրա չրջակա բնակավայրերից մեկը:

3. ԾՆՆՆՅԱՆ ԵՎ ՄԱՀՎԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ, ԱՊՐԱԾ ՏԱՐՈՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ ԲԱՆԱՄԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Այդ հարցով առաջինը զբաղվել է դարձյալ Մ. Էմինը¹²: Հենվելով Գրիգոր Մազխարոսի կողմից Գեւորգ վարդապետին ուղղված թղթի այն արտահայտությանը, թե. «...գրեալն է Ասողիկայ երջանիկ ծայրագոյն ծերոյն», ապա այն բանին, որ Ասողիկը մեծամեծ գովեստներ է շուայում Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի հասցեին՝ նրա օրոք Հոգեւոր կյանքի բարգավաճման համար, Մ. Էմինը եզրակացնում է. քանի որ Մազխարոսը Հայ մատենագրության մեջ Հանդես եկավ 1041-1045 թվականներին եւ քանի որ Ասողիկը վախճանվել է Տեր Սարգսի կաթողիկոսության օրերին, ուստի եւ «...անվրէպ մարթ է ասել, Ստեփանոս Տարոնեցի ծնաւ զ928 ամաւ եւ մեռաւ կամ յամս 1041-1045, կամ զամաւ 1049»¹³: Այդ Հիման վրա էմինը Ասողիկի ծննդյան թիվը որոշում է 925-928-ի սահմաններում, իսկ մահվանը՝ 1041-1049-ի ընթացքում, որով ստացվում է, թե նա մահացել է 117 կամ 122 տարեկան հասա-

10 Տե՛ս Մ. Պետկոպետ, 1859, առաջաբան, էջ 7: Իսկ 6-րդ էջում ունի՝ Փրանսերեն Stephanos Acoghig on Etienne Le chanteur.

11 Ստ. Մալխասյանցը ենթադրում է, թե պատանի Հասակից Ասողիկը եկել եւ ուսանում էր Անի մայրաքաղաքում: Այդ, Առաջաբան, էջ Ժդ:

12 Эмин Н. Всеобщая история Степана Таронского Асохика по прозванию. Москва, 1864г.

13 Նույն տեղում, Առաջաբան, էջ Ժդ:

կամ, որը ոչ մի ձևով չի համապատասխանում Ասողիկի նախորդ առածներին: Բացի այդ, էմինն առանց որևէ հիմքի ենթադրում է, թե Ասողիկը ծնվել ու ապրել է Անանիա կաթողիկոսի օրերում՝ լինելով մոտ տասնհինգամյա պատանի: Սակայն, ինչպես իրավացիորեն եզրակացնում է Ստ. Մալխասյանցը, այդպիսի փաստարկումներով երբեք չի կարելի որոշել, այն էլ «անվրեպ», մեկի ծննդյան եւ մահվան թվականները: Ոչ Ասողիկի Պատմության Գ Հանդեսի 7-րդ գլխում եւ ոչ էլ որեւէ այլ տեղ Անանիա կաթողիկոսի օրերում ապրած լինելու մասին հիշատակություն չկա: Բացի այդ, ասում է նա, հարգարժան էմինը որտեղից է ենթադրում, թե Հենց այդ՝ 943-ին, որն Անանիայի հայրապետության առաջին տարին է, կառուցվեցին, բազմացան ու բարգավաճեցին, ինչպես Ասողիկն է վկայում, այդքան վանորայք ու մենաստաններ: Այնինչ Ասողիկի այն խոսքից, թե Անանիայի կաթողիկոսության տարիներին «...ծաղկեալ պայծառանայր կարգ կրօնաւորական Հանդիսից յայնարհիս Հայոց, եւ ի յոլով տեղիս շինեցան յեղբայրանոցը» (տե՛ղ՝ էջ 173), պարզ երևում է, որ պատմիչը խոսում է մի մոտավոր, բայց եւ անցյալ ժամանակի մասին: Էլ ինչպե՞ս կարող էր Ասողիկը խոսել նրա մասին իբրեւ ժամանակակցի: Բացի դրանից, Ասողիկի այն խոսքից, թե ինքը Վահանիկի մեղադրությանը Անիում հավաքված վարդապետներին ու վանահայրերին իր տղայության օրերին տեսել է այնտեղ եւ «ճաշակել ի քաղցր բանից նոցա», էմինը ենթադրում է, դարձյալ առանց հիմնավորման, թե այդ ժամանակ Ասողիկը ուսանում էր այնտեղ եւ պետք է լինե՞ր գոնե տասնհինգամյա երեխա:

Ասողիկի ծննդյան մոտավոր թվականի մասին Մալխասյանցը տալիս է միանգամայն ընդունելի եւ մոտավոր բացատրություն¹⁴: Նրա փաստարկումները հետեւյալներն են. ենթադրենք, թե հավատում ենք Ասողիկի 925 կամ 928-ին ծնված լինելու վարկածին. վիճարկելի չէ, որ Պատմությունն ավարտել է 1004-ին, ուրեմն այն ավարտելիս պետք է լինե՞ր ամենաքիչը 76 տարեկան, որ արդեն իսկ «ծայրագույն ծերության» տարիք է: Մալխասյանցն այստեղ անում է շատ նուրբ եւ ճշգրիտ նկատողություն, թե «...առյուզ եւ կորովի ոճն Ասողկան եւ վկայութիւնն նորա, թե. «յարածուփ չըջանք եւ Հանապազորդեան Հոգեկեղեցւոյն... ոչ թողացուցանէին մտաց նորա... զետեղել ի պատշաճ յորինուած բանին» (էջ 285)՝ ցուցանէն, թէ չէ՞ր մարթ ի ծերութեան հա-

սակի 76 ամաց լինել նմա գրել զգիրս իւր, համակ եւ չըջել սյար եւ անդր եւ պատահել զՀանապազորդեան Հոգովք եկեղեցւոյ»։ ուր մնաց, թե 117 կամ 122 տարեկանում: Այս բոլորից անկասկած հետեւում է, որ Ասողիկի ծնունդը 928-ից շատ ավելի հետո է:

Մեկ այլ Հանգամանք. Մագիստրոսի մոտ, քանի որ նշված չէ Գեղարք վարդապետին ուղղված վերոհիշյալ թղթի գրության ժամանակը, միայն գիտենք, որ այն Մագիստրոսի թղթերի շարքում վերջիններից է՝ 56-րդը կամ 62-րդը, ինչպես տեսանք վերելում, ապա պարզ է, որ այն պետք է գրված լինի ոչ թե 1041-ին, այլ ավելի ուշ՝ մինչեւ 1057-ը: Հարցի քննության նկատմամբ կարեւորություն ունի նաեւ մեկ այլ Հանգամանք: Այն վարդապետներն ու վանահայրերը, որոնց հիշատակում է Ասողիկը Գ Հանդեսի է գլխում, որը եւ քիչ անց կրկնում է նաեւ Վահանիկի հայրապետության եւ Սեւանի միաբան Ստեփանոս վարդապետի (Հոգեւոր կոչվածի - 965-972) օրերին տեղի ունեցած խոսույթումնների ու գծությունների մասին խոսելիս (գլ. Ը, էջ 181-182), սրանք են. Կամբջաճորի առաջնորդ Պողիկարպոսը, Սեւանի միաբան Ստեփանոսը, Մովսես վարդապետը, ինքը՝ Տեր Սարգիսը եւ շատ ուրիշներ, որ հավաքվել էին Անիում դատելու Վահանիկին քաղկեդոնականությանը հարելու, նրանց համակրելու պատճառով, որի համար փախավ Վասպուրական Ապուհաճիի մոտ: Վահանիկը հայրապետական աթոռին նստել է 965-ին, Ապուհաճը մահացել է 968-ին (տե՛ս՝ Մալխ. ծան. 146, էջ 393): Մալխասյանցը, դարձյալ իրավացիորեն, նկատում է, որ Հենց նույն դեպքերին է Անիում ակնհայտես եղել եւ այդ անձանց է տեսել Ասողիկն իր տղայության օրերին՝ լինելով այդ ժամանակ մոտ 10-13 տարեկան: Նշանակում է՝ նա պետք է ծնված լինի 953-958-ի ընթացքում: Այսպիսի ենթադրությունը հավանական է գտնում նաեւ այն պատճառով, որ Պատմությունն ավարտելիս եղել է մոտավորապես 46-51 տարեկան, ուստի եւ 11-րդ դարի կեսերին՝ Գր. Մագիստրոսի ժամանակ Հասած կլինե՞ր 92-97-ի սահմաններին, որ է «ծեր ծայրագույն»։ Դժվար է հաստատապես պնդել այդպիսի ենթադրության բացարձակ ճշտությունը, քանի որ գործ ունենք մի չափազանց զգայուն, սրբակրոն, գրեթե խոտաճարակ կյանք վարած, «մանաւանդ զի յարածուփ չըջանք եւ Հանապազորդեան Հոգեկեղեցւոյ» կրած մարդու հետ, որը Հասանք 90 եւ ավելի տարիքի: Բայց դա եւս միայն ենթադրություն է:

Ասողիկի մահվան տարեթիվի ճշտման կապակցությամբ Մալխասյանցը ուղիղ համարելով Գր. Մագիստրոսի հայ մատենագրության մեջ Հանդես գալը 1041-1045 թվականներին, սակայն նրա մահը դնում է ոչ

14 Քանի որ գրած առաջաբանը նույնպես գրաբարով է, ուստի եւ Հարմար Համարեցինք խնդրի վերաբերյալ նրա կարծիքները ներկայացնել փոքրիկ ավելի Հանգամանորեն:

Թե այդ տարիներին, ինչպես կարծում է Մ. Էմինը, այլ ավելի ուշ՝ մինչև 1057 թիվը, սակայն դրա համար եւս հաստատուն կոչման չկա: Ձնայած դրան, բանասիրության մեջ կարծիք է հայտնվել, թե Ասողիկն իր Պատմությունը ավարտել է Գագիկ 1-ինի վախճանով, այսինքն մինչև 1020 թվականը: Այդպիսի կարծիքի հիմքը Ար. Լաստիվերտցու՝ վերելում նշված արտահայտությունն է. «Ստեփանոս Տարոնացին... դա զայ բովանդակէ զՊատմութիւն իւր ի վախճանն Գագիկայ» (էջ 8). դա էլ հիմք է ընդունել Բրոսսեն իր «Ժամանակագրական ցուցակ իշխանաց եւ մետրոպոլիտից Սիւնեաց» ի Յիշատակարանս ճեմարանին գիտութեանց (Ս. Պետերբուրգ, Հ. Դ, էջ 498-562): Բրոսսին էլ Հետեւում է Մ. Էմինը (տես՝ նրա ծան. 204 եւ 206). մեծարդո գիտնականը, սակայն, ենթադրում է, թե 1004-ից հետո եկած որոշ դեպքերի, առանձնապես Փառխոսի թագավորության վերացման հիշատակությունը կամ Հետագա ժամանակների հավելում է, կամ թե իր՝ Ասողիկի կողմից Հետագայում ավելացրած: Բրոսսեն, սակայն, ավելի մոտ է ճշմարտությանը, երբ ասում է, թե Ասողիկը չէր կարող շարադրել դեպքեր, որոնք կատարվել են իրենից հետո, բայց ենթադրում է, թե նա կարող էր որոշ բաներ ավելացնել Պատմությունն ավարտելուց հետո, կամ դրանք անհարազատ են: Նրա հետ էլ համամիտ է Մ. Էմինը: Այս հարցում եւս առավել համոզիչը մնում է դարձյալ Մալխասյանցի մեկնաբանությունը:

Նա ձեռագրական եւ մատենագրական բազմաթիվ տվյալների համադրությամբ (տես՝ Ասողիկի առաջաբանը, էջ իր, նաեւ՝ ծան. 146 եւ 147, 398-397 էջեր) պարզում է, որ այս հատվածներն անհարազատ չեն եւ աղավաղությունն առաջ է եկել ձեռագրերի սխալ ընթերցվածների հետեւանքով: Ինչ մնում է Լաստիվերտցու ասածին, նա անում է Հետեւյալ միանգամայն իրավացի նկատողությունը՝ «Բանն Արիս. Լաստիվերտցույ», թե՛ «Ստեփանոս Տարոնացին... դա զայ բովանդակէ զՊատմութիւն իւր վախճանն Գագիկայ» (էջ 6-7) կարծեմք այլազգ ինչ իցէ իմանալի, որպէս համանիշ ոճոյն Գագիկացուց jusq'a Gaguik inclusivement. քանզի եւ բովանդակութիւն ցանկի Երրորդ Հանդէսի Պատմագրիս եւ Յիշատակարանն հակառակ ելանեն վկայութեանդ, եթէ այդու իմանայցեմք զմահն Գագիկայ (յամի Տեառն 1020): Ձնայած դրան, Ար. Լաստիվերտցու Պատմության վերջին՝ 1971 թ. աշխարհահարս հրատ. խմբագրող-ծանոթագրող Գ. Մանուկյանը (ծան. 25, էջ 115), վկայակոչելով Մ. Էմինի ենթադրաբար ասված խոսքը, գտնում է, թե Ասողիկն իր պատմությունը ավարտել է Գագիկ 1-ինի մահով, 1020 թ.,

սակայն ավելացնում է Բրոսսեի խոսքերը (առանց նշելու աղբյուրը). «Թե Ասողիկը, երկար ապրելով, կարող էր ինչ-որ նյութ ավելացնել իր Պատմության վերջում»: Ոչ Ասողիկի, ոչ Լաստիվերտցու, ոչ Բարձրբերդցու եւ ոչ էլ որեւէ մեկի հիշատակումներից Հնարավոր չէ այդպիսի Հետեւության հանգել եւ Հնչում է վարկաբարձի: Մեծանուն Արեղյանը մի առիթով նշել է, թե ենթադրությունն էլ պետք է ինչ-որ տեղ դրա համար թեկուզ աննշան հիմք ունենա:

Ասողիկի ինքնության բացահայտման եւ նրա ժամանակաշրջանի պարզաբանման խնդրի վրա բավականաչափ լույս է սփռում շնորհալի բանասեր Գ. Արքարյանի «Կարծեցյալ Ստեփանոս Տարոնացին նույն ինքը Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկն է» հոդվածը¹⁵: Գ. Արքարյանը հայտնում է, թե խնդրի լուծումը կարելու էր իր համար, յոթերորդ դարում շարադրված, Սեբեոսի անունով հայտնի Պատմության Հետ ունեցած առնչության կապակցությամբ եւ «առաջնակարգ դեր ունի նրա նախնական բնագրի բովանդակությունն ու սահմանները որոշելու գործում»: Նույն Հարցին Արքարյանը կողմնակի կերպով անդրադարձել է նաեւ «Դիտողություններ Սեբեոսի Պատմության մասին» ուսումնասիրության մեջ¹⁶: Համեմատության համար նա բերում է նաեւ Սեբեոսի Պատմության Հրատարակությունների ցանկը (ներառյալ նաեւ օտարալեզու Հրատարակությունները):

Բանն այն է, որ դեռեւ 19-րդ դարի կեսերին Հայ պատմագիտության եւ բանասիրության մեջ անհիմն կարծիք առաջ եկավ այն մասին, թե Ստեփանոս Ասողիկը աշակերտել է Մեսրոպ Մաշտոցին: Գ. Արքարյանն այդ համարում է պատահական սխալի արդյունք եւ իրավացիորեն թյուրիմացության աղբյուրը համարում «Յայամաւուրքը»¹⁷: Նա բերում է մի քանի փաստարկումներ, որոնց պատճառով տեղի է ունեցել վերահիշյալ չիտթությունը:

1. 1868 թ. «Արարատ» Հանդեսից (էջ 104-105) արտագրված է առաջնական Հաջորդության ցանկը, որն իբրեւ ծաղկաբաղ է արված Ստեփանոս Տարոնացի անունով մի պատմիչից, «որ էր աշակերտ սրբոյ Սեբուդակայ» (ընդգծումը Գ. Արքարյանինն է): Ընդգծված ծանոթագրությունը, գրում է նա, ակնհայտ չիտթի արդյունք է: Հայ մատենագրությանը Մ. Մաշտոցին ժամանակակից որեւէ Ստեփանոս Տարո-

15 Տե՛ս՝ Պատմա-բանասիրական Հանդես, 1962, N 1, էջ 211 եւ Հետևյալները:

16 Բանագր Մատենադարանի, N 4, 61-72 էջեր:

17 Համեմատությունը Հ. Վ. Տաջյանի «Ծու-

ցակ Հայերեն ձեռագրաց», Վիեննա, 1895 թ., 60, 90, 144 եւ այլ էջեր: Նույնը կրկնված է նաեւ Ալիշանի «Հայագիտություն», Հ. Ա., էջ 65:

թյամբ պիտի Հիշատակեր տարոնացի այդպիսի մեկին. այն էլ այն դեպքում, երբ նա հիացմունքով ու շուայլ գովեստներով է խոսում Հայ եկեղեցու շատագույն Հայրապետների, վանահայրերի, անգամ քարոզիչների դեցու շատագույն մասին, ուր մնաց թե մի մատենագրի կամ պատմիչի: ու մենակյացների մասին, ուր մնաց թե մի մատենագրի կամ պատմիչի: Ուրեմն այդպիսի մեկը գոյություն չի ունեցել, եթե լինել, ապա ժամանակակիցները կամ նրանցից հետո եկածները կիմանային գոնե նրա անունը, քանզի, ինչպես Գ. Աբգարյանն է գրում, ոչ մի այլ մատենագիր չի Հիշատակում 7-րդ դարից առաջ ապրած այդ անունով որեւէ պատմագրի կամ անձի:

Ամփոփենք.

1. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի ծննդյան ու մահվան թվականները հաստատապես Հայտնի չեն, սակայն նրա «Տիեզերական պատմությունը», նույնպես նրա անունն ու համարվել Հայտնի էին արդեն իր կրտսեր ժամանակակիցներ Գր. Մազիստրոսին եւ Ար. Լաստիվերոսին:

2. Անվիճելի է, որ նա ծնվել, ապրել ու ստեղծագործել է 10-րդ դարի երկրորդ կեսին՝ 960-ական թվականներից մինչև 1040-1050 թվականները, ապրել է երկար, մինչև խորին ծերություն՝ Հասնելով մոտ 90-ամյա սահմանները:

3. Ասողիկ (Ասողցի) է անվանվել, մեր խորին համոզմամբ, դեռևս մանկական Հասակից եկեղեցական արարողություններին եւ ժամերգություններին գեղեցիկ երգելու, հաճելի ձայն ունենալու պատճառով: Բայց թե «ի մանկական տիս» ուսանել է Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անիում կամ Ժառայի՞լ է այնտեղ երկար ժամանակ «գոլով դպիր», որպես ենթադրում է Ստ. Մալխասյանցը, ոչինչ ասել չենք կարող՝ Հիմնավոր փաստերի բացակայության պատճառով:

4. Յոթերորդ դարից առաջ ապրած կամ սբ. Մեսրոպին աշակերտած Ստեփանոս Տարոնեցի մատենագիր Հայ պատմագրությանը Հայտնի չէ. այդպիսի մեկի Հայտնագործումը գրչագրական պարզ ու սովորական շփոթի արդյունք է, որն առաջ է եկել Ասողիկի Պատմության երրորդ Հանդեսում հետազայում ավելացված Հատվածից: Ստեփանոս Տարոնացին եւ Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկը նույն անձն է, ապրած մինչև 11-րդ դարի կեսերը: 1004-ից հետո եկած դեպքերի մասին նա ոչինչ չի շարադրել կամ ավելացրել Պատմությանը. փաստ՝ Պատմության ավարտուն վերջաբանն ու Հիշատակարանը:

Ասողիկը եղել է, իրոք, բանիբուն վարդապետներից մեկը՝ առանձ-

նապես «Պատմութիւն ժամանակաց ինքնախաւուրթեան» երրորդ Հանդեսի շարադրության մեջ՝ շերմորեն նվիրված եւ քաջահոգ տեսաբան Հայկական ուղղադավան եկեղեցու սկզբունքների, ինչ նպատակով էլ Հենց գրել է իր Հուշակավոր Պատմությունը:

4. «ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐՆ ԸՍՏ ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ԱՐՔՈՒՐՆԵՐԻ

Ասողիկն իր շարադրանքը կառուցել է որոշակի սկզբունքով՝ այն բաժանելով երեք մասերի, որ անվանում է Հանդես կամ հատած: Հանդեսները պարունակող բովանդակությունը (ցանկը) բերում է խորագրից անմիջապես հետո: Կենսագրական հանգամանքներից, ըստ իր իսկ վկայությունների, Հայտնի է, որ իր համար կարծես մի նոր Մահակ Բագրատունի լինի Սարգիս Սեւանցի արժանահիշատակ կաթողիկոսը, «...որոյ հրամանաւ իսկ ընկալիս» շարադրում է իր «Պատմությունը»: Պատմիչի այլ ասածներից երևում է, որ ինքը ոչ քիչ ժամանակ, թերեւս «է մանկական տիս» գործակցել է նույն կաթողիկոսին, նրա հետ միասին, գուցե թե նաեւ առանձին, չըջազայել է ժամանակի նշանավոր վանքերը՝ «Համբաւալս բարեպաշտոն կենցաղիւ եւ ուսմամբ առ ի կատար ածել զթերին ուսման իւրոյ». մի հանգամանք, որը հիմք է տվել իր կրտսեր ժամանակակիցներին եւ հետագաններին կոչելու նրան «բանիբուն վարդապետ», «երջանիկ ծայրագոյն ծեր», «աշխարհապատում պատմագիր» եւ այլն:

Պատմագիտական գործում պատմականության պահպանման լայնախոհ գիտակցությունն ունի եւ մեծ պատասխանատվություն է զգում: Ասողիկը այս նույն առումով եւս Պատմահոր ազգային-Հայրենասիրական նպատակաուղղվածությունն ունի՝ անմահ Հիշատակ թողնել զալիք սերունդների համար, որ հաճախ է կրկնում: Նա նույնպես սիրողներ եւ ատողներ է ունեցել, որի իրական հիմքը ոչ թե զուտ անձնական-անհատական է եղել, այլ համընդհանուր քաղաքական եւ դավանաբանական կողմնորոշումը: Հրաշալի պարզաբանում է տալիս պատմագիրն իր ձեռնարկության նպատակների, կրած չարչարանքների եւ մանավանդ մարդկանցից զգացած սիրո կամ ատելության արմատական հանգամանքների մասին: Ըշտապահության եւ համեստության տիպար է նա:

Ավարտված Հիշատակարանի փառատրական խոսքում Հետեյալն է գրում. «Այլ որ յամենայնի զխոնարհութեանն երթաւ զհետ, եւ զխոնարհեալ Բանի ի հոգւոջ բարձեալ կրես՝ եւ յայսմ եւս խոնարհեալ ընկալցիս զակալս սատարութիւնս, զոր քեզ եւ ամենայն մանկանց եկեղեցւոյ մարթնմ. սիրով անտեսել զսխալանս եւ զյանդգնութիւնս իմ. մանաւանդ զի յարածուի շրջանք եւ հանապազորդեան հոգք եկեղեցւոյ, որ ըստ հրամանի ծեր (Տեր Սարգսի - Վ. Վ.) ոչ թողացուցանէին մտաց իմոց զետեղել ի պատշաճ յօրինուած բանիս. զոր կրեմ զփառս եւ զանարգանս, զգովութիւն եւ զպարսաւանս ի ծանրասիրտ եւ ի խստապարանոց ազգես մերմէ, ի բարեխոսի եւ ի բոջախոսի մարդկանց, որոց իւրաքանչիւրոցն է հատուցումն յարդար դատաստանին Աստուծոյ»²⁰:

Ասողիկը նույնպէս, Հետեւելով նախորդ շատ մատենագիրներին եւ մատնադրապետ Աստվածաշնչի թողած ավանդներին, Հեռավոր դարաշրջանների եւ ժողովուրդների ծագումնաբանութեան նախաքրիստոնէական գոյակցութիւնն ու իրողութիւնները անտեսում է կամ արժանի չի համարում ներկայացնելու: Արդեն նկատված է, որ Ասողիկն իր գրվածքը սկսելով վաղնջական ժամանակներից՝ Ադամից, ստիպված էր օգտագործել իրենից շատ դարեր առաջ գոյութիւն ունեցող պատմագրական գործերը՝ նախապատմական ժամանակների իրողութիւնները պարունակող, ներ բերելու եւ ամբողջացնելու տասնյակ հազարավոր տարիների, ցեղերի ու ժողովուրդների պատմութիւնները, խիստ սեղմ եւ համառոտ ներկայացնել այդ բոլորն իբրեւ «նախադուռ» եւ կապակցութիւն իր ժամանակի պատմութեան: «Արդարեւ,- գրում է այդ կապակցութեամբ Սա. Մալխասյանցը,- առաջին երկու Հանդեսներն ու մի քանի մասն էլ երբորդ Հանդեսի Ասողիկի Պատմութեան, (Բագրատունի առաջին երեք Թագավորներին վերաբերող՝ Աշոտ Ա, Սմբատ Ա եւ Աշոտ Բ Երկաթ), ոչ այլ ինչ են, բայց միայն քաղվածքներ Եվսեբիոսի ժամանակագրութեանից, Աստվածաշունչ գրվածքից, Մ. Խորենացու, Փավոստի, Սեբեոսի, Ղևոնդի, Շապուհ Բագրատունու եւ Հովհան Կաթողիկոսի պատմութիւններից. քաղվածքներ առանց հասուն քննութեան եւ խորութեան, այն աստիճան, որ որեւէ դիպված պատմում է ըստ մի պատմագրի եւ քիչ անց նույն դիպվածը՝ մեկ այլ պատմագրից բոլորովին տարբեր կամ հակառակ բովանդակութեամբ»²¹: Միանգամայն իրավացի է:

20 Ասողիկ, անդ. էջ 285:

21 Ասողիկ, նախ անգամ, Առաջաբան, էջ 62: Մեծանուն գիտնականը էջաթիվներով հղումներ է անում հետագայում հիշատակվող թեմաներին:

բում Հղում է այդ կարգի բազմաթիվ թեմաներին, որ ավելորդ ենք համարում այստեղ կրկնել:

Առաջին երկու Հանդեսներում ներառածն ամբողջութեամբ քաղվածք են «Պատմութիւն բանի ի պատմագրական տառից»՝ շատ հաճախ նույնութեամբ եւ բառացի, երբեմն կրկնելով նույնիսկ դրանցում եղած անճշտութիւնները: Օգտագործած աղբյուրների քննութիւն կամ ստուգաբանութիւն Ասողիկը չի կատարում, թեկուզ ամենայն բարեխղճութեամբ նշում է քաղվածաբար վերցրածի աղբյուրը: Եթե չի էլ հայտնում անունն ու ժամանակը, կամ պարզապէս մոռանում է, կամ կարելու չի համարում՝ կարծելով, թե ինքնին հասկանալի է, բայց ոչ երբեք անբարեխղճութիւն ցուցաբերում:

Հետաքրքրական է, որ մեր պատմագիրը չափազանցված մեծաբանքով, սիրով ու ջերմեռանդութեամբ է խոսում իր օգտագործած աղբյուրների հեղինակների մասին՝ ոմանց առանձնակի գերադասութիւն տալով: Բանգի նրանք, ասում է. «...Բանի պատուելալ բանականքս, զկնի զալստեան Բանին մարմնով յաշխարհ՝ գրական տառիւք պատճաղեցին զանուանս եւ զժամանակս թագաւորաց եւ զամենայն գործեալսն ի ժամանակին արժանի յիշատակի»²²:

Բոլոր այդ պատմագիրներին եւ ճառախոսներին անվանում է աստվածային շնորհներով օժտված «պուեւտիկոսք եւ Հռետորք Հայաստանայց եւ այլոց ազգաց»:

Օտարազգիների մեջ առաջինը համարում է երջայական փրկիչ Մովսէս Մարգարեին. նրա համար գրում է. «Որպէս Մովսէս այրն Աստուծոյ հնգազխեսեան գրովք զարարութեանցն Աստուծոյ եւ զնախնեացն բարեպաշտութիւն մինչեւ ի ժամանակս իւր»:²³ Այնուհետեւ չի թաքցնում յուր բերկրանքը, Հիացմունքն ու գովաբանութիւնը Եվսեբիոս Պամփուլացու, ապա Սոկրատեսի մասին՝ նշելով չնայած «...անթիւք են ի մէջ Յունաց պատմագիրք. բայց սոքա երկուքս որպէս լուսաւորեղ մեծամեծ քան զաստեղս առաւելուն պայծառութեամբ»²⁴:

Իսկ Հայագգի պատմագիրներից, բնականաբար, բազմիցս նշում է Պատմահոր առավելութիւնը մյուսների համեմատ: «Իսկ ըստ Հայրուստ,- գրում է նա,- նախ եւ առաջին քաջն Ագաթանգեղոս նորաքանչ Հրաչից եւ Հարչարանաց սրբոյն Գրիգորի եւ աստուածածանօթութեանս մերոյ է պատմիչ»:²⁵ Ապա անմիջապէս ավելացնում է. «Եւ զկնի մեծն Մովսէս, Հանգոյն Եւսեբեայ, որ քերթողացն անուանի Հայր»²⁶: Չմոռանանք, որ Խորենացին եւս իր օգտագործած գրավոր աղբյուրների մեջ միշտ գերապատուութիւնը տալիս է Եվսեբիոսին:

22 Ասողիկ, անդ. էջ 6:

23 Ասողիկ, նույն տեղը, էջ 6:

24 Նույն տեղը, էջ 6-7:

Հիպոթեզանության հիշատակելով բոլոր նշանավոր պատմագիրներին, որոնց շատ թիվ քիչ ծանոթ էր ինքը «ի հնուց անտի», մինչև իր օրերում եղածները, պատմիչը նրանց մասին գրում է ջերմ ոգեւորութեամբ և գեղեցիկ արվեստով, ցույց տալիս նրանց գործերի ազգային և համաեւրոպական նշանակութեամբ: «Արդ ամենեցունց ի սոցանէ,- գրում է Մատթիւ՝ խաբէ ուղբով իր մեկնաբանին,- իբր ի լայնալիր մարգաց եւ ի հոգեւային լերանց՝ հաւաքեալ ծաղիկս հեշտալի աչաց հայելոյ գեղեցկագոյն գունուլքն եւ անուշահամ հոտուլքն բերեալ ընծա մատուցանեն աստուածաւոր անձիդ եւ հարցաւորական խորհրդոց բոց, ի հարկեցուցանող հրաճանէ քոց ստիպեալ, ով ամենիմաստղ յիմաստունս աստուածազարդ եւ առաքինազարդ փայլչութեամբ գերապատուեալ քան զքնաւս Տէր Աստուծոյ»²⁵:

Ուրեմն Մատթիւ միայն գեղեցիկն ու փաստերը մերկապարանոց արձանագրող պատմագիր չէ: Նա նույնպէս շատ դեպքերում պերճախոս է, հարուստ և «արեւոթիւ», ինչպէս Ագաթանգեղոս կամ մի նոր Նիդիւ: Առաջը Դավթիմեդու համար մեծանուն Արեղյանը ասում է, թե նա պատմութեան գեղեցիկը չարագրելու շատ ու քիչ ճաշակ ունի, «...կարողանում է նյութերի մեջ բնութայուն անել, դաստել եւ պատմադրելն ու Հետեւանքները վերլուծել»²⁶: Ասողիկը նույնպէս իրադարձութիւնների և գեղեցիկ խորագին մեղրութեղ ու գնահատող հեղինակ է:

Ինքը խոստովանում է, որ խիստ համառոտաբան է ուրիշ պատմագիրներից քաղվածաբար վերցրածի նկատմամբ: Երկրորդ հանդեսի Հենց սկզբում նշում է, թե Ագամից սկսած «քաղուածոյս յաստուածայնոց զոց կարծ ի կարծոյ համառօտիւ, ընդ բնաւս անցեալ, ժամանակն ճշգրտութեամբ եւ զթիւսն նշանակեալ անեալ հասուցաք մինչ ի ժամանակս քաղաւորութեանն Տրդատայ, որ առաջին ի Քրիստոս նաւաստուլքն պայծառացեալ քաղաւոր»²⁷:

Ասողին հանդես գլխակարգութեան ցանկում հեղինակն ազգաբարձ է. «Ճանգ յազգա գարմին Սէմայ (այլ օրինակներում «...եւ Յաբթայ») եւ ամենայն տահմին արգարոց...», որը սակայն նրա գրվածքում արվեստն է, չնայած զրա համար խոստանում է «...սկիզբն տանել սկզբանս, յարւմ նախահայրն մեր ել արտաքս ի դրախտէն, փշաքից երկրի երկալ ժառանգորդ», բայց պատմութիւնը շարունակում է արգան անմիջապէս Աբրահամի յաթնասունհինգ տարուց: Այդպիսով Ագամից մինչև Աբրահամը, որ կազմում է ավելի քան չորս-հինգ հազար տարի մասնականաբար, եւ չնայած իր այն խոստմանը, թե նրա-

²⁵ Մատթիւ, տեղ. էջ 7:
²⁶ Արեղյան, երկեր, Հ. Գ, էջ 525:

²⁷ Մատթիւ, տեղ. էջ 50:

նում պետք է շարադրի նաեւ Հայկազյան տոհմի ծագման պատմութիւնը, այդ ամբողջն առհասարակ նրա մոտ բացակայում է²⁸:

Պատմութեան երկրորդ հանդեսն ընդգրկում է Հայոց պատմութեան, որոշակի իմաստով, ինչպէս Պատմահայրը կասեր, միջին շրջանի, այսինքն քրիստոնեւթեան հաստատումից՝ Գր. Լուսավորչի եւ Տրդատ Մեծի գործերից սկսած, մինչև Աշոտ Ա Բագրատունին, մինչև Հայոց անկախ պետականութեան վերականգնումը եւ Բագրատունյաց հարստութեան հիմնադրումն ընկած ժամանակահատվածը: Մի հանգամանք, որը համազգային պետական, հասարակական եւ քաղաքական խորը գաղափարականացում եւ նշանակութիւն է Հաղորդում նրա գրվածքին: Սույն հատվածում, դարձյալ համառոտակի, խոսվում է նաեւ բազմաթիւ անվանի Հոգեւոր Հայրերի, մասնավորաբար կաթողիկոսների գահակալութեան տարիների եւ կատարած գործերի մասին՝ հասցնելով մինչև գառնեցի Գեորգ կաթողիկոսի օրերը:

Ուրեմն, ինչպէս տեսնում ենք, Ագամից կամ նրա դրախտից դուրս գալուց մինչև 10-րդ դարը՝ մինչև Ասողիկի օրերը, կազմում է մի քանի հազար տարվա պատմութիւն, որի նյութը (որոշակի ընդմիջարկութիւններով) պատմիչը տեղավորում է առաջին երկու հանդեսներում եւ երրորդի Հենց սկզբում: Այդ հատվածներում պատմում է նաեւ Մարաց եւ Պարթեւաց, Պողոմյանների եւ Հոռմայեցիների, պարսիկների եւ ասորեստանցիների տիրակալների, դրանց հետ զուգընթաց՝ Հունահռոմեական կայսրերի, Սասանյան արքաների, արաբական ամիրապետների կատարած գործերի, ապրած դարերի եւ մոտավոր թվականների, ուրիշ խոսքով՝ իր համոզմամբ առավել նշանակալից իրողութիւնների մասին: Հանգամանքներ, որոնք նրա գրվածքը որոշակի իմաստով դարձնում են, իրոք, «տիեզերական»:

Ասկից արդեն, որ «ի բանի պատմագրական տառից» քաղվածքները Ասողիկն առնում է նույնութեամբ, երբեմն գրեթե բառացի, հույժ սեղմ ու կարճառոտ: Չնայած դրան, չնայած բանասիրութիւնն իրավացիորեն, իբրեւ պատմութեան իսկական, անփոխարինելի սկզբնաղբյուրի, այնքան էլ մեծ արժեք կամ կարեւոր նշանակութիւն չի տալիս այդ առաջին երկու հատվածներին, բայց եւ այնպէս անուրանալի է, որ նույնիսկ համաշխարհային պատմութեան համար խիստ արժեքավոր տեղեկութիւններ է Հաղորդում Ասողիկը, որոնք բացակայում կամ անստույգ են ուրիշ շատ պատմագրական գրվածքներում. օրինակ՝ կաթողիկոսների Հաջորդական ցանկն ու գահակալութեան տարիներն ըստ

²⁸ Ասողիկ, Մայիս, առաջաբան, էջ Ժ եւ հետեւյալները:

Պատմահոր փամ ալլոց Համեմատության:

Աստղիկի բուն պատմությունը, ինչպես բազմիցս նշվել է, երրորդ Հանգեսն է՝ «Պատմություն ժամանակաց ինքնախօսութեանը»։ այն իր ժամանակների, ապառի ու տեսածի ճշգրիտ, ճոխ ու գեղեցիկ շարադրանքն է՝ փազնված ավանտուրի խորհմացությանը, պատմական իրադարձությունների, տեղաշարժերի առողջ և բանական վերլուծությանը, առանձնապես Հայ եկեղեցու գաղափարախոսության, Լուսավորչական միարենակ դասին Հայ եկեղեցու գաղափարախոսության, Լուսավորչական միարենակ դասին Հայ եկեղեցու գաղափարախոսության վերաբերմամբ: Այստեղ արդեն փանեղի տգիտությունների պաշտպանության վերաբերմամբ: Այստեղ արդեն երազողների ունի ոչ միայն փառապաշտական և աղբյուրադիտական անփառապաշտական նշանաբաններ, այլև գրական-գեղարվեստական ոճի փայլուն նմուշ է:

Մեյն երրորդ Հանգեսի նախաբան-աղբյուր Հեղինակը Հավաստում է, թե իր ժամանակի գեղեցիկ ներկայացնում է միանգամայն ինքնուրույն և ազատ ամեն տեսակի ազդեցությունից ու կաշկանդումներից՝ ականատեսի ճշգրտությանը փամ բանավոր ավանդվածը անձամբ լսելով: Ուստի և ընդգրկված ժամանակաշրջանի «միակ ստուգապատում և արժանահավաստ պատմական սկզբնաղբյուրն է» (Մալխասյանցի խոսքն է):

Երրորդ Հանգեսը բազմապատկեր (ԽԸ) գլուխներից, ընդգրկում է Աշոտ Ա Բագրատունու թագավորությունից և Հասնում մինչև Սեբաստիոնի և Գաղիկի տիրակալության ժամանակները՝ 117 տարի պատմություն: և գարձյալ դրա Հետ զուգորդաբար՝ բյուզանդական կայսրերի, արաբական ամիրապետների և այլոց կատարած գործերն ու Հայոց Հետ ունեցած առնչությունները: Դրանից բացի նույն բաժնում է գետնգլած Խաչիկ կաթողիկոսի (972-991) Հրամանով Սեբաստիոնի մետրոպոլիտի գավառաբանական գրվածքի՝ վերը նշված պատմության ընդարձակածավալ թուղթը (անդ, էջ 202-243): Որոշ իմաստով Աստղիկի բուն պատմությունը պետք է Համարել այս երրորդ Հանգեսը, որպես և ընդունվել է ավանդական բանասիրության՝ Կ. Վ. Եսենազարյանցի, Ստ. Մալխասյանցի, Մ. Աբեղյանի և այլոց կողմից:

Մալխասյանցն է նկատում դարձյալ, որ Աստղիկի կողմից «այլոց պատմադրոց» կատարված քաղվածքները, այն է՝ առաջին երկու Հանգեսները, այնքանով ունի կարեւորություն, որքանով մեր ձեռքին բանալի է տալիս չափ գեղեցիկ ճշգրտելու այդ պատմագրական գործերի սկզբնաղբյուրների և գրչագրական ներկայումս աղավաղված բազմաթիվ Հատվածները:

Բազմապատկեր տարբերություններ կան նույնիսկ Աստղիկի նշած Հատուկ անունների և օգտագործած աղբյուրների միջև, որոնցից չա

տերը ճշգրտվում են Հենց Աստղիկով: Նույնը վերաբերում է նաև անբավ թվական տվյալների, որոնք, սակայն, վաղուց ի վեր Հայտնի բաներ են, ուստի ավելորդ է այստեղ քննել կամ կրկնել:

5. «ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Առաջինը Ստ. Մալխասյանցն է լուրջ ուշադրություն հատկացնում նաև Հին և նոր պատմագրական գրվածքների (պատմական նույն իրողություններին վերաբերող) բովանդակության, անգամ բառիմաստի Հին ու նոր ըմբռնումների միջև գոյություն ունեցող տարբերությունների բացահայտմանը: Հնում, ասում է նա, պատմագրական գործերի նյութն ու նպատակն էր «պատմել անցքերն ու դիպվածները՝ իրենց ժամանակին կարելու համարված, այսինքն երկրի իշխանների գահակալությունը, Հայրապետների, նրանց վարքի ինչ-ինչ հանգամանքներ... պատերազմներն ու երկպառակությունները, բնության արհաւիրքները՝ սովը, երկրաշարժերը, ժանտախտային մահերը, երեւելի քաղաքների, վանքերի ու տաճարների շինությունը: Եվ այս ամենը ոչ թե ոճով ու հանգամանակից, պատճառա-հետեւանքային կապերով, այլ մասնակի, առանձին դիպվածներով, անկախ առակների ձեւով՝ առանց զոդի ու շաղկապի: Իսկ ժողովուրդների բյուրավոր բազմությունները, նրանց վիճակն ու կյանքի եղելությունները այն ժամանակվա պատմությունները անտես էին առնում»³⁰:

Հին ժամանակների այդ տարեգրքերից կամ լավագույն դեպքում Համառոտ ժամանակագրություններից էպիս տարբերվում էին միայն Աստվածաշունչն ու եկեղեցական Հայրերի զանազան դավանաբանական-քարոզչական Հարցերին նվիրված գրվածքներն ու մեկնությունները: Այդ է թերեւս պատճառը, որ Մալխասյանցը Աստղիկի «Պատմության» առաջին երկու Հանգեսներն իրավացիորեն համարում է նմանատիպ գործերից մեկը՝ իբրեւ նույն ժամանակներում և նույնաբնույթ հանգամանքների արգասիք: Բոլորովին այլ է երրորդ Հանգեսի հանգամանքը:

Որքան անստույգ կամ կասկածահարույց է մեր Հեղինակը առաջին երկու Հատվածներում, այն էլ մեծամասամբ իր օգտագործած սկզբնաղբյուրների անճշտությունների և թերությունների պատճառով,

29 Աստղիկ, Ստ. Մալխասյանցի առաջաբանը, էջ ԺԵ-ԺԷ:

30 Նույն տեղում, էջ ԺԺ:

նույնչափի եւ առավել եւս ճշմարտապատում եւ ուղիղ է երրորդում, ուր շարունակ ձգտում է, այն էլ Համառ. Հետեւողականությամբ, լինել Հա-վաստի, ճշգրիտ, Հարապատությամբ ներկայացնել ամեն ինչ՝ ոչ միայն Բազրատունյաց կամ նրանց ժամանակներին վերաբերող, այլեւ «աշխարհապատում» իմաստով:

Բացի դրանից, ինչպես արդեն նշել ենք, այս վերջին մասը մեզ Հա-մար Հափազանց մեծ կարեւորություն ունի Հատկապես պատմիչի ապ-րած օրերում Հայաստանի գրեթե ամբողջ տարածքում, ինչպես աշ-խարհիկ, այնպես էլ Հոգեւոր կառույցների, վանքերի, կրոնական այլե-ւայլ Հաստատութիւնների, եկեղեցիների եւ մենաստանների բազմաշի-նության, ճոխացման ու բարգաւաճման մանրամասն նկարագրության կապակցությամբ. առանձնապես նախորդ՝ Անանիա Մոկացի կաթողի-կոսի օրոք կրոնական բազմաՀանճար կառույցներում Հոգեւոր կարգե-րի, ուսումնական Հաստատութիւնների աննախադեպ բարձր մակար-դակի, վանականների, երեւելի վարդապետների եւ ուսուցիչների կե-նաց ու սրբակրոն վարքի մասին:

Այսպես, օրինակ. Աբասի տիրակալության ժամանակների մասին Ասողիկը գրում է. «Չայսու ժամանակաւ էր յաթոռ հայրապետութեան Տէր Անանիա (իմա՝ Մոկացին), ամենաեղացնիկ սրբութեամբ գերա-պատուեալ, բարեշնորհ իւրոց վիճակելոց»³¹: Եվ նրա օրերում ծաղ-կում ու պայծառանում էին կրոնական կարգն ու դասերը, Հոլով տեղե-րում կառուցվում ու Հիմնադրվում են եղբայրանոցներ, ուխտատեղի-ներ: Ասողիկի պնդմամբ միայն Կամրջաձորի մենաստանում, ՀովՀան-նես Արշարունյաց սրբակրոն եպիսկոպոսի օրոք, շուրջ երեք Հարյուր մենակյաց եւ ճգնաղգնստներ կային Հավաքված: Այս նույն ժամանակ-ներում են կառուցվել եւ բարգաւաճել, գիտականությամբ Հայտնի դարձել Հոռոմոսի վանքը Շիրակում, Նարեկի վանքը Ռշտունյաց գա-վառում՝ «բազմամարդ պաշտօնապայծառ երգեցողովք եւ գրական դիտողօք»: «Նոյնպէս եւ ի գաւառին Դերջանայ,- չարունակում է պատմիչը,- իւլածորին անուանեալ վանք, որ ըստ վկայարանի Սորին՝ սուրբ Գրիգորի կոչի՝ ի ծեռն իօրն Սիմովնի հիմնեցեալ, Ժիր եւ Ճգնո-ղական ծառայի Քրիստոսի. որ ի սահմանս անախտութեան հասեալ՝ վախճանի ի կենացս, փոխանակ իւր թողլով վերակացու ուխտին զՊետրոս Ծերունին, որ ի տուէ եւ գիշերի աշխատէր ի մշակութիւն Տեառն՝ գործել ծեռօք եւ սաղմոսել բերանով, ցայգատարած բազկա-տարածութեամբ, արտօսրիջոյց ողբովք լցեալ գաւուրս...»³²: Սա օր

ծերության տեսողության վատթարացման պատճառով վանահայրու-թյունը Հանձնում է Բարսեղին. «...որ ընդ ամենայնի ամենայն եղեւ. զամենեցուն լնու զպակասութիւն կամ զվերակացութիւն գիտնական եւ իմաստնական հանճարով. մեռեալ ի կենդանութեան, եւ ի մահու գկեանս քարոզեալ, օրինակ բարեաց եղեալ հեռաւորաց եւ մերձաւո-րաց: Առ որ Ժողովեալ բազմութեան արանց արդարոց՝ ճգնագգեստ, խոնարհագարդ վայելչութեամբ զարդարեալք ի ճաշակս անճաշակ, միանգամ միայն յաւուր ճաշակեալ եւ զովացեալ ջրով ի շաբաթու եւ ի կիրակեւի արքմամբ յաւուրս սուրբ քառանձորդացն»³³: Ապա նաեւ՝ «այրն Աստուծո» Մովսեսը, ծննդյամբ Տարոն գավառից, որը «...ամենայն արեւմտեայ աշխարհին պատճառ բարեաց եղեւ՝ ի բազմացուցանել զղասս կրօնաւորաց...»³⁴, նրա կարգադրությամբ բարեգարդում է իր անվամբ եկեղեցին, ճոխանում եղբայրների բազմությամբ եւ «բազմապա-ծառ բանական իմաստնովք»: Եվ այսպես ամենուրեք. ե՛ւ Հնձուց վանքը Կարինում, ե՛ւ Դարբիվանքը Արշարունիքում, ե՛ւ Ցախաց քարը Վայոց Ձո-րում, ե՛ւ Վանգոց վանքը, ե՛ւ մյուսներն առՀասարակ:

Եկեղեցական Հայրերի սրբակրոնությանը, ճգնափորական կյանք վարողներին, Հայոց դավանանքի նվիրյալներին բնութագրելիս Ասողի-կի երեւակայութիւնը չափ ու սահման չունի. երրորդ Հանդեսը ծա-րեթմայր լեցուն է այդպիսի խանդաղատալից ձոներով եւ մանավանդ առասպելախառն Հրաշագործութիւններով՝ կատարված առաքինա-գարդ կրոնավորների կողմից: ԱՀա մի օրինակ. «Իսկ զմիայնաւորացն բազմամարդ առաքինութիւնս զիա՞րդ մարթասցուք սակաւ բանի ա-սել, որք խաչակցեալք խաչելոյն Քրիստոսի՝ քաղցի եւ ծարաւով եւ հանապազմեռիկ կենօք քաղաքավարեալք ի ժամանակին յայնմ»³⁵: Նրանցից Չերմեռանդորեն առանձնացնում է Վանգոց վանքի վանա-Հայր սբ. Վարդիկին՝ «մեծանուն Հռչակելին», եւ ապա՝ Կարմիր սուրբ Հորը, որ աղոթքով ոչնչացնում է չարաշունչ վիշապին:

Վարդիկը այն աստիճան Հրաշագործ է, որ առյուծն իր կուրացած կորյուններին նրա մոտ է բերում բժշկելու. նա «ձեռն եղեալ բժշկեաց զլուսարանս նոցա»: Իսկ առյուծը, ի նշան երախտագիտության, եղջեր-վի կաշի է նվեր բերում սուրբին:

Ձի մոռանում Հիշատակել նաեւ Բասիլիոս ծերունուն, նրա աշա-կերտ Ստեփանոսին՝ «յորդախօսն եւ առատաբանն ի պատգամս Տեառն», եւ Գրիգորին՝ «քահանա ամուսնացելոց», եւ «աղքատակերպ եւ գծծասէր գիտնականն» Դավթին, որին Մաշկոտն էին կոչում. եւ

31 Ասողիկ, անդ. էջ 173 եւ Հասնայաները: | 32 Ասողիկ, անդ. էջ 174:

33 Ասողիկ, անդ. էջ 174-175:
34 Նույն տեղը, էջ 175:

35 Նույն տեղը, էջ 176:

սուրբ գրքերի Հավաստի մեկնիչ Գեորգիոսին, եւ Անանիային՝ «...փիլիսոփայն մեծ, որ եւ վանական Նարեկի: Սորա եւ գիրս է ասացեալ ընդդէմ աղանդոյն Թոմարակաց եւ այլոց հերժուածոց: Չոմանս սոցանէ ի ծերութեան իւրեանց՝ ի տղայութեան մերում տեսաք աչօք մերովք, ճաշակելով ի բաղդոց ճաշակաց բանից նոցա»³⁶, ինչպէս վերեւում արդեն նշել ենք:

Մեծ ոգեւորությամբ, սրտի անհուն բերկրանքով է շարադրում այդ բոլորը վանական-ճգնավորական կյանքի շատագույն, Հայ միադավան եկեղեցու՝ ըստ ամենայնի նվիրյալ պատմագիրը: «Յայսմ վայրի ոճն Ասողկան,- գրում է այդ կապակցությամբ Ստ. Մալխասյանցը,- որ ի նախկին Հաստուածս կարի Համառօտ էր, մինչեւ բազում ուրեք անխմանալի լինել մասն (թե՞ վասն) Համառօտութեանն՝ աստ թօթափէ իմն զկապանս իւր, եւ առանց ճեպելոյ խաղայ ընդ առաջ ըստ պատշաճն յեղանակի, ոչ երկարելով աննշան իրս, եւ զտեղի առեալ՝ յորժամ անցք ինչ նշանաւոր իցեն առ ի ստորագրել. է ուրեք զի եւ ի պերճաբանութիւն ձգտի Հասանել, նմանայնութեամբք եւ այլովք պաճուճանօք բանի ըստ Հնոց ճարտասանից»: Իբրեւ Հաստատումն իր ասածի նշում է ԻԱ զլսի 271-274 էջերն ամբողջությամբ³⁷, եւ իրավացի է:

6. ԱՍՈՂԻԿԸ ՀԱՅՈՑ ԼՈՒՍԱՎՈՐՀԱԿԱՆ ԴԱՎԱՆԱՆՔԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍ. ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՑՔԻ ԷԱԿԱՆ ԳԾԵՐԸ

Ստեփանոս Ասողիկը Հայոց եկեղեցու լուսավորչական-միաբնակ դավանանքի աներեւ նվիրյալն ու անխոնջ գաղափարախոսն է. այդ է նրա «Տիեզերական պատմության» Հիմնական եւ բուն նպատակը: Ինչպէս վկայում է Գր. Մագիստրոսը, թերեւս այդ նույն մտքով գրած լինի նաեւ սբ. Երեմիայի դավանաբանական գրվածքի մեկնությունը:

Մալխասյանցը ենթադրում է, թե Ասողիկը դեռեւ 10-12 տարեկանից եկել էր ուսանելու Անիի Հոգեւոր զարգացած դպրոցներից մեկում եւ Հենց այդ անչափահաս տարիքից էլ ամբողջությամբ նվիրվում է մայրենի եկեղեցու դավանած ուղղության պաշտպանության գործին: Այդ է պատճառը, որ նա, ինչի մասին էլ շարադրելիս լինի, ոչ մի վայրկյան չի մոռանում, առիթը բաց չի թողնում, ամեն դեպքում Հիշատակութեան Հիշեցնում է իր եւ գործունեության, եւ գրվածքի խիստ որոշակի

դավանական ուղղությունը, նպատակն ու խնդիրները: Որդեգրելով իրենից առաջ մեզանում արդեն Հաղթանակած Հակաքաղկեդոնական Հավատամբը, նա ամբողջ պատմության ընթացքում Հետեւողականորեն զարգացնում է այդ գիծը՝ Հաստատելով իր խոսքը Ս. Գրքից, տարբեր ավետարանական քարոզչություններից, Հայ եւ օտար տեսաբանների գրվածքներից բերված բազմաթիվ եւ բազմապիսի օրինակներով: Բերում է Եզր կաթողիկոսի՝ Թեոդոս կայսեր Հետ քաղկեդոնիկ դավանանքով Հաղորդվելու փաստը՝ Սեբեոսից վերցրած, մեծ գովասանքով խոսում Եզրին մեղադրող Հովհան Մայրագոմեցի վարդապետի մասին: Շատ տեղերում մեղադրական է կարդում, ծաղրում Հունա-Հռոմեական եկեղեցու տեսաբանների թուլությունն ու անկարողությունը Քրիստոսի ճշմարիտ ուղղությունը ճանաչելու եւ Հետեւելու Հարցում. իհարկե՝ իր տեսանկյունով:

Հայոց միաբնակ եկեղեցու դավանանքի պաշտպանության Հարցում մեր պատմիչի վերաբերմունքը անխախտ է, ամուր եւ միանշանակ այն աստիճան, որ երբեմն Հասնում է նույնիսկ մոլեռանդության, իր օգեւորության մեջ Հաճախ դուրս գալով պատշաճության եւ ճշմարտացիության շրջանակներից: Այդ բնագավառում նա զարմանալի կայուն է, Հաստատամիտ եւ ֆանատիկ. երբ տեսնում է Հայաստանի ամբողջ սարածքում Հոգեւոր տների, մենաստան-ճգնարանների առատաբուխ բազմացումը, ծաղկումն ու շատանալը, այնքան է ոգեւորվում, որ թվում է՝ եթե կարողանար, մեր ամբողջ ազգը ճգնակյաց, խստակրոն եւ խոտաճարակ կդարձնէր: Սեւանա կղզու բարձունքին Մաշտոց եղվարդեցու վանահայրությամբ կառուցված սբ. Առաքելոց անվամբ եկեղեցու Համար գրում է, թե նրա օրոք բարեկարգվեց ու ծաղկեց բազմամարդ միաբանությամբ, խոտաբուխ եւ անապատական ճգնավորական դասով: Եվ ի՞նչն է կարեւորում նա. «Յոր միացեալ ժողովեցան եղբայրց բազմութիւն, կանոնադրութեան սահմանաւ սրբոյն Բարսղի, միակոյնք ի տան Աստոյ եղեալ, ստանալով զբազմութիւն գրոց սրբոց՝ զի լուսաւոր եղիցին աչք ոգւոց ի տեսութիւն ճանապարհին Տեառն ըստ անստերիւր ուղեւորութեանց»³⁸:

Մեծամեծ գովեստներով է խոսում Արշարունյաց եպիսկոպոս (Հետագայում կաթողիկոս) Խաչիկի օրերում եւ նրա Հովանավորությամբ տեղի ունեցած կրոնական բարենորոգումների, «Հրաշափառ եւ զարդապակ» եկեղեցիների, բազմաբնույթ եւ գեղեցկահարմար ճարտարապետական շինվածքների, դրանց մեջ Հոգեւոր երգի ու երաժշտու-

36 Ասողիկ, Գաղափարներ, էջ 178

37 Ասողիկ, Մալխ. առաջաբան, էջ 14:

38 Ասողիկ, անդ. էջ 160, 166-167 եւ Հետեւյալները:

թյան կատարելության, մարդկանց մարի եւ երեւակայության վրա ներազդելու աննախագիս մակարդակի մասին: Այդպիսի դեպքերում նա բանաստեղծական ոգեւորութեամբ եւ հուշով է պատմում, ջանում աւելնել իր այդ տրամադրութիւնը փոխանցել ապագա ընթերցողին: Արջարունյաց եպիսկոպոս տեղ ինչի կառուցել տված Արգիշայի մեծահամբավ կաթողիկէ եկեղեցին Շիրակ գաւառում իր ճոխութեամբ հիացմունք է պատճառում պատմիչին. կառուցողն էր այն նույն Տրդատը, որի ձեռքով Սմբատ Բագրատունիի կառուցել էր տվել Անիի կաթողիկոսարանի եկեղեցին:

«Եւ ի նմին գեող,- գրում է նա ոգեւորված,- շինեաց գտուր կաթողիկէ եկեղեցին վիմարդեան կոփածոյիւք, հաստահեղոյս արծաւօք գնթարոյ խորան երկնանման, հանդերձ եւ երիւք եկեղեցեօք նոյնածեւ, հրաշատեսակ, չքնադագեղ յօրինուածովք, եւ զարդաւորեաց մեծապայծառ, ծիրանածաղիկ, ոսկեթել անկուածովք ի զարդ ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ ամենայն զարդու պայծառութեան քահաբորբօք լուսաւոր անօրոց. այլ եւ զատուածախօս կտակս յոլովակի ստացեալ. զփրս սուրբ զառաքելասացս եւ զմարգարէաբարոզ պատգամս, հանդերձ ամենայն վարդապետացն ծայնիւք»³⁹:

Միադասիան լուսավորչական եկեղեցու սկզբունքների գաղափարախոսության պաշտպանության խնդրում Ասողիկն ավելորդ փոքր-ինչ առաջ զեռնելված է չափազանց ընդարձակ (չուրջ քառասուններկու մեծածալկ էլ կազմող), դասկանաբանական խրթին եւ փերացեղան, սխալ լատիկ բովանդակությամբ, ոճով ու ձանձրալի կրփնաբանություններով լեցուն մի նամակ-ճառախոսություն՝ ուղղված Սեբաստիայի մետրապոլիտի թղթին պատասխան, որտեղ պահանջում էր ընդունել քաղկեդոնական երկարձակ դավանանքը: Պատասխանը գրված է ինչի կաթողիկոսի հրամանով: Սեբաստիայի մետրապոլիտի թղթի հայերեն թարգմանությունը չկա եւ որեւէ տեղ էլ չի նշված: Բովանդակության մանրամասները հայտնի են դառնում Ասողիկի պատմության մեջ բերված պատասխան թղթից, այն էլ Մալխասյանցի հաստատ համոզմունքով մեզ է հասել խիստ ազավաղված գրիչների կողմից, իսկ շատ տեղերում էլ կրճատված⁴⁰: Թղթի առկա տեսից, մտքի կտրտվածությունից եւ անհարթություններից ելնելով հավանական է այդպես կարծել. որոշ տեղերում էլ մտքի կապը խախտված է, երբեմն էլ նաեւ՝ պակասաբան:

Ահա մի փոքրիկ օրինակ թղթի սխալաստիկ ոճի եւ բովանդակության. «Եւ զի՛ արդ,- ասում է,- որ յանդգնի ասել երկուս Աստուածս: Քանզի Բանն եւ յառաջ իսկ ունէր զաստուածութեանն անուն, եւ զի զկնի անճառ միաւորութեանն եւ խառնելոյ զանխառնելի բնութիւնսն եւ զառեալ մարմինն աստուածացոյն եւ եղիւ ըստ բնութեան առողին եւ ըստ զաւրութեան...»⁴¹ եւ այլն, եւ այսպես անընդմեջ, ամբողջ քառասուններկու էլ՝ նույն ոգով եւ տրամաբանությամբ: Օգտագործելով 5-րդ եւ հետագա դարերի պատմագրության առողջ ավանդներն ու հարուստ փորձը, գումարած դրան իր հարեւնասիրական եւ կրոնասիրական ջերմ զգացմունքայնությամբ, նա նույն հետեւողականությամբ, այսպես կոչված՝ «ճոխ փաստերի» ներդրմամբ, կրկնում է վաղուց ի վեր ավանդական դարձած մեթոդը. ներկայացնում է պատմական-իրական անձանց գործերն ու ժամանակի սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունները, քրիստոնեական լեզունքը, ֆանատիզմն ու հրաքայնությունը՝ ճոխացված, գունազարդված ժողովրդական բանարվեստին հարազատ առասպելաբանությամբ եւ միատիկալով: Միաժամանակ հատուկ նպատակ ունենալով շարադրանքը առավել հետաքրքրական, ազդեցիկ եւ համոզիչ դարձնել:

Հարմար է, որ լուսավորչական հավատալի, նրա նախորդների հրաշագործությունների, առասպելախոսան ավանդությունների վերաբերյալ բանահյուսական «փաստերով» առատորեն լեցուն են եւ՝ Ազգամանգեղոսի, եւ՝ Փաւստոսի, եւ՝ Ջենտիլի ու մյուսների գրվածքները: Այդպիսի «փաստերով» առավել եւս հարուստ է Ասողիկի «Պատմությունը»:

Միծառի խաչի հրաշագործ գործության եւ դրա հետ կապված ավանդության մասին է պատմում Հովհ. Մամիկոնյանն իր «Տարոնի պատմություն» մեջ⁴²:

Քրիստոսի փրկարար ինչի եւ նրա հրաշագործ գործության մասին է պատմում Ասողիկը, այն էլ այնպիսի համոզչությամբ, թե իբր իր աչքի առաջ է կատարվել⁴³: Ժողովրդական բանարվեստից եկած ավանդավանքեր է խառնում պատմության ըմբռնողին, նույնիսկ նշանավոր պատմական անձանց հետ իբր թե կատարված եւ ինքն էլ անվերապահորեն հավատում դրան: Հռոմոսի վանքի վանահայր պ. Ստեփանոսն այն ատոման առաքիլի եւ աղքատան էր, որ օրեր շարունակ տված էր մնում եւ իր բաժին մի կտոր հացը տալիս էր տված մարդկանց. երբ որեւէ տեղ էր գնում, ճանապարհին իր հագի զգեստներն ամբողջությամբ բաժանում էր աղքատներին, իր մերկությունը փողոցում գտած քուրճերով կամ կանաչով էր ծածկում եւ զաղխ տեղ հա-

39 Ասողիկ, անդ, էջ 185:

40 Տես՝ Մալխասյանց, բաց. 115 եւ 116:

Ինչպես նաեւ այդ կապաղությունը որքան մեծ մեծաբանությամբ բաց. 83:

41 Ասողիկ, անդ:

42 Տես՝ Հովհ. Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Ե., 1989, էջ 109-111:

43 Տես՝ Ասողիկ, անդ, էջ 172-173 եւ հետեւյալները, մինչեւ 179-ը:

նում: Ասողիկը չի խորշում այդօրինակ առասպելախառն գրույցներ պատմել նույնիսկ նշանավոր պատմական անձանց մասին: Զափազանց տհաճ, անհարկ վատաբերիչ և գեղագիտական իմաստով նողկալի ձևով է պատմում Բագրատունի Աշոտ III Թագավորի քրիստոնեական բարոյական, մարդասիրական և ժողովրդասիրական արագան վարքի մասին՝ ոգեւորության մեջ դուրս գալով պատշաճության և ճշմարտության սահմաններից: Այս Աշոտը «խաղաղասէր բարուք կայեալ զաշխարհ», խոնարհության, աստառածեռության և որդմածության ամենքին գերազանցեց: Ուրուկներին, կույրերին, կաղերին և բորտոներին իրեն սեղանակից էր դարձնում. «Այլ եւ զբաժակս իւր թագաւորական ընախօք մատուցանէր նոցա, եւ յորժամ թարախ վիրաց նոցա խառնէր ընդ զինոյն՝ յայն ժամ զմնացորդս նոցա առեալ ինքն ճաշակէր»⁴⁴: Այնքան աստառածեռության քաջից կարոտյալներին իր ունեցած ամեն ինչը, որ իր մահվան ժամանակ մի դրամ անգամ չմնաց զանձատանը: Կամ Ամբաստանաբարձի գործած երեք Հակաբրիտոնեական և անմարդկային անտրեմությունները, դրանց Համար նրան Հասած ատուվածային պատիժն ու մահը⁴⁵՝ զուտ առասպելախառն գրույցը ներկայացնում է որպես 10-րդ դարում և իր աչքի առջև կատարված իրողություն: Եվ այսպես շատերը:

7. ՄՍՈՂԻԿԻ ԳՐԱԿԱՆ ՄԵԾԵՐԻ ՄԵԾԵՐԻ ՄԵԾԵՐԻ ՄԵԾԵՐԻ

Արգեն վերելում նկատել ենք, որ սույն՝ երրորդ հատվածը մի իսկապես պատմագրական գործ է՝ հարուստ և հագեցված ազգային-գաղափարական խորը բովանդակությամբ, իրեն համարժեքը չունեցող առանձնապես Բագրատունի Հարստության քաղաքական գրության և հասարակական հարաբերությունների վերաբերյալ՝ բազմակողմանի ընդգրկմամբ:

Այս հանգամանքը հատուկ ուշադրության է արժանացել նաև Ասողիկի Պատմության առաջին (1859 թ.) հրատարակիչ Կ. Շահնազարյանցի կողմից. իր հրատարակության առաջաբանում նա եւս ընդգծում է Ասողիկի գրվածքի այդ հատվածի մի շարք առավելությունները ուրիշ պատմագրական գործերի, ինչպես և Հենց իր առաջին երկու մասերի համեմատությամբ: Այդ մասին նա գրում է. «Եթէ յերջանիկ ժամանակին յայնմիկ յորում բարգաւաճէր Բագրատունեացն պետութիւն. և Հայաստան՝ անգործ յարտաքին արշաւանաց՝ ի ծաղկի էր ի

ներքս աստուածապաշտութեամբ, ամփոփ համախմբութեամբ ազգին, և գիտութեանց և դպրութեանց մշակութեամբ, իրաւացի վարկանէր գանգատ բառնալ Ստեփանոս վարդապէտ «ծանրասիրտ և զխստապարանոց ազգէս մերմէ, և զպարսաւանաց բոլրախոհ մարդկան»: Ապա շարունակում է Հայրենի երկրի բարգաւաճ օրերի համար, թե. «...ընդարձակագոյնս խօսի զիրաց իւրոց ժամանակի, զծնանելոյ Բագրատունի պետութեանն, զաշխարհաշէն կարգաց և զգործոց երրորդ Հարստութեանս, զվերստին ծաղկելոյ Հայաստանի աստուածապաշտութեամբ, գիտութեամբ, վաճառականութեամբ, արուեստիւք և ճարտարապետութեամբ, որոց հրաշակերտ նշխարք յետ ի վերայ անցանելոյ իրք ինն դարուց, տակաւին ի զարմանս կրթեն զեւրոպացի ուղեւորս»⁴⁶: Ասողիկի մոտ միայն մեկ թերություն կամ սխալանք է նկատում նա, որտեղ, սակայն, ըստ Մալխասյանցի, նաև՝ ըստ իս, անիրավացի է:

Շնորհալի բանասեր վարդապետը կարծիք է հայտնում, թե Ասողիկն իր ժամանակին փոխանակ ձգտելու մեղմել հայոց և հունահռոմեացոց եկեղեցիների միջև կրոնադավանաբանական հողի վրա ծագած վեճերն ու անհամաձայնությունները, օր ափուր սրվող թշնամանքը, դեռ մի բան էլ ինքն է գրգռում ու բորբոքում յուրայիններին՝ թե քարոզչությամբ և թե պատմության գաղափարական նպատակադրումներով:

Սակայն ամեն դեպքում անհրաժեշտ էր ի նկատի ունենալ այն գլխավոր հանգամանքը, որ կրոնա-դավանաբանական վարագույրի ներքո քողածածկված այդ անհաշտ թշնամանքը բոլոր ժամանակներում էլ իրենց հիմքում թաքցնում էին քաղաքական ավելի հեռու գնացող նպատակներ, և դրանց դեմ մղված տեսական սկզբունքային պայքարը միտում ուներ պահպանել և ամրապնդել Հայրենի երկրի Լուսավորչական եկեղեցու անկախ դիրքը, որը վերջին հաշիվով հանգեցնում էր Հայոց աշխարհի ինքնուրույնության, պետական անկախության պահպանման համազգային շահագրգռություններին: Մի անհաշտելի պայքար, որը մեզանում բոլորովին էլ նոր չէր. այն կար ներսես Մեծի, Սահակի և Մաշտոցի, Եղիշիկի ու Մանդակունու օրերում, այն կար Հովհան Մայրապետեցու և Սեբեոս եպիսկոպոսի օրերում, գոյատևում էր Ասողիկի և Գրիգոր Մագիստրոսի ժամանակ և դրանից շատ դարեր հետո էլ: Այնպես որ, մեր խորին համոզմամբ, 10-11-րդ դարերի մատենագիրը ավելի շրջահայաց և շիտակ էր դատում, ավելի խորությամբ

44 Նույն տեղում, էջ 180-181:

45 Նույն տեղում, էջ 253-255, գլ. ԽԹ:

46 Ասողիկ, անդ, Կ. Շահնազարյանցի առաջաբանը, էջ 8-9:

էր բնութեամբ պատմական իրողութիւններն ու առկա խնդիրները, քան նրա աշխատութեան 19-րդ դարի միշտ արժանահիշատակ մեկնարանը:

Այս Հանգամանքին ուշադրութիւն է դարձել նաեւ Ստ. Մալխասյանը «Պատմութեան» իր գրած առաջարկում (տես անդ, էջ ԺԹ-ԻԱ): Նա եւս Շահապարյանի կողմից Ասողիկի նկատմամբ, վերը նշված Հարցի փափակցութեամբ, Հարուցված մեղադրանքը անտեղի է համարում:

Ձեռքած վերահիշյալին, մեր այս պատմագրի մոտ նույնպես, ինչպես նույնատիպ պատմագրական գործերում (նախորդ, Թե Հաջորդ) տեղ են գտել ժամանակի կրօնական ոգուն եւ գաղափարաբանութեանը Հատուկ սխալատիկ, վերացական, խիստ երկարաբան եւ անբովանդակ փորձեր, նույնիսկ ամբողջ գլուխներ: Նկատելի են գերհնար ճիզեր, լեզու եւ ոճեր գործադրելու ջանքեր՝ իրենց ընդունած դավանանքը միակ հիմարտը ներկայացնելու, բարոյացնելու եւ արդարացնելու ուղղութեամբ: Այս փափակցութեամբ եթե ասենք, որ Ասողիկի եւ նրա բազմաթիւ նախորդների գաղափարական գրվածքների վրա դեռեւս իշխում է նշմարելի տրամադրող ազդեցությունը, բոլորովին էլ սխալված չենք լինի:

Երբոր Հանգամանք Գ գլխում Ասողիկը Հետաքրքրական տեղեկութեան է Հարգում Հույների կամ Հռոմեների ազգային բնավորության մի ամենաու գծի՝ ժառանգության վերաբերյալ: Բազմաթուղի Աշոտ Ա-ի մահվանից հետո, Հռոմեաց Լեւոն կայսեր կամքով, Հայաստանում Թագաւորութեան է Աշոտ որդի Սմբատը (24 տարի): Ասում է, Թե Վասիլի որդի այս Լեւոնը Հայք գալիս էր, քանզի «...եր այր խաղաղարար եւ բարեխոս ամենայն նրկի, առատածննդի տուրս, եւ ի բաշխելն ոչ որպէս զՊոստ Բիշտ (չաւտ օլաւտ, գօւոժ), զի չէ սովորութիւն շոթոնոց առատ լինել, եւ ոչ քիւրեանց լեզուս ասի առատ. այլ նա որդի Յայոյ էր, եւ առաւել քան զՅայ առատատուր»:

Գալով Ասողիկի պատմածների արժանահամարութեամբ, առանձնապէս երբոր Հանգամանք նկատմամբ, պետք է խոստովանել, որ նա առաջին քան որեւէ այլ որ քաջամեծի, բովանդակի եւ մանրամասն է իր ժամանակի ազգային, հասարակական ու քաղաքական իրողութեանը հարցում: Նա բովանդակում էր Հայ իշխանի կամ օտարազգի տիրութեան գրգռում ինչ նշանաւոր, հիշատակութեան արժանի գեղեր են փառաբանում ինչ փոքր բարեխոսական կամ թշնամական Հարգութեամբ փայլն նրանց միջեւ, կամ Թե ո՞ր կամքով, Հարգութեամբ ժամանակ ինչ նշանաւոր երեւոյթի, Հարգութեամբ օջախ կամ քաղաք:

ավան, բերդ է կառուցվել եւ որտեղ: Այս Հանգամանքն էլ է մեզ հուշում, որ ինքը ոչ միայն Հետաքրքիր է եղել դրանք իմանալ ու տեղեկացնել, այլեւ ի պաշտոնն շրջադայել, այցելել է, ակնհայտաբանական կից եղել:

Հասկանալի է, Հայրենի Լուսավորչական դավանանքի ըստ ամենայնի նվիրյալ պատմիչը չէր կարող իր վերաբերմունքը Թաքցնել Թոնդրակյան աղանդի՝ այդ ժամանակ լայնորեն ծավալվելու եւ տարածվելու փաստի նկատմամբ: 895(6)-ին Հայոց Հայրապետական գահին է նստում Մաշտոց Եղվարդեցին, ընդամենը մեկ տարի: Սրան հաջորդում է Հովհաննես Դիմեցին, որը Ասողիկի ասելով նստել է քսաներկու տարի. սա էր «ճարտասան եւ պատմագիր»: «Յաւուրս սորայ երեւեցաւ Սմբատ Թոնդրակայ առաջինն ի Ձարեհաւան գեղջէ ի Ծաղկոտն գաւառէ, հակառակ ամենայն քրիստոնեական կարգաց»⁴⁷: Այդուհետ եւս պատմագիրը անարգանքով է խոսում այդ աղանդի գաղափարախոսութեան մասին: Օբյեկտիվ ճշմարտացիութեամբ, սրտի անհուն ցավով է ներկայացնում Հայրենի երկրի առկա քաղաքական անկայուն, ողբերգական վիճակը, արաբ ոստիկանների թշնամանքը Սմբատ Թագավորի նկատմամբ, քանի որ վերջինս բարեկամական դաշինք էր կնքել Հռոմեների կայսեր հետ եւ ապստամբել էր Ահմատի դեմ: Պարսից ոստիկան եւ ամիրա Ափշինը մեծաքանակ զորքով Հարձակվում, գրավում է Կարին բերդաքաղաքը, «...գերի վարեալ զազատս կանամքք եւ մանկամքք իւրեանց եւ ողորմելի տեսակաւ հասուցանէ ի քաղաքն Դուին»⁴⁸: Սակայն Սմբատի եղբայր Շապուհը մահու եւ կենաց վտանգի ենթարկելով իր անձը, գնում է Ափշինի մոտ, անձնազոհ եղբայրասիրութեան համար մեծամեծ պատիվների արժանանում նրանից, գերվածներին ամբողջութեամբ հետ վերադարձնում եւ արքայական թագը բերում դնում է եղբոր գլխին:

Այսօրինակ Հայրենական, մարդկային բարձր արժանավորութեամբ դրսեւորվող գործերը, որոնցով առատորեն լի է մեր այս պատմագրի գրվածքը, Հրճվալից խանդաղատանք են պատճառում Հեղինակին եւ հպտին կամ վիպասաններին պատշաճ խոսքերով է ընդթագրում ու ներկայացնում դրանք: Ահա այդ ժամանակ էր, որ մեր Հայոց աշխարհը «խաղաղամայր շինութեամբ եւ լիութեամբ իրեւ զառաջինն այլ եւս ամս յոլով... Այլ յորժամ գիրացաք, ստուարացաք, լայնացաք եւ անկուշեցաք, զսիրելին մոռանալով զԱստուած, արարիչն խաղաղութեան եւ ամենայն բարութեան տուիչն, քահանայք եւ ժողովուրդք,

⁴⁷ Սողոմոն, անդ, էջ 158:

⁴⁸ Ասողիկ, անդ, էջ 160:

⁴⁹ Նույն տեղը, էջ 161 եւ Հետեւյալները:

մեծամեծք եւ փոքունք բամբասեցան ի լիութիւն հացի եւ ի յլիութիւն գինւոյ ըստ մարգարէին...»⁵⁰ եւ այլն: Դրանից Հետո Սմբատի տիրապետության օրերում մեր Հայոց աշխարհը խաղաղվում է, շենությամբ, ճութությամբ եւ լիությամբ պայծառանում «առաւել քան զառաջինն» եւ բազում տարիներ, ինչպես տեսանք վերելում: Սակայն, ցավոք սրտի, ամեն ինչ էլ, որ այդպես Հաջողությամբ ու մշտատեւ շարունակվում է: Հաջողում են կորստյան, ավերմունքի, կործանման ժամանակներ, որի պատճառը պատմիչը Համարում է մարդկան անօրենությունը, մեղքերը, աստվածապաշտության նվազումը, Հավատի թուլանալը, կասկածամտության Հաղթանակը: Այդպիսի նկարագրություններում Ասողիկը գտնում է կարծես մի նոր Պատմահայր, ճարտար լեզվով, պատկերավոր եւ սքանչելի շարահարություններով Հայրենի երկրի ողբերգական վիճակը, աղետներն ու պատուհասը:

Երկրի կործանումը ստեղծված պատմա-քաղաքական անժխտելի իրողությունների, արարների (տաճկաց) Հզորանալու, բազում երկրներ գրավելու եւ ավերելու Հետ կապելու փոխարեն նա պատճառը տեսնում է ժողովրդի մեղքերի շատանալու, Հավատի օրոտորե թուլանալու փաստի Հետ: Այդ նույն ձեւով էր Հասկանում եւ մեկնաբանում կորստաբեր ժամանակների եւ իրադարձությունների Հաճախումը նաեւ Ասողիկի կրտսեր զրչակից Ար. Հաստվերտցին, երբ ներկայացնում է Անի մայրաքաղաքի, առհասարակ Հայաստան աշխարհի կործանումն ու ավերմունքները, անգամ երկրաշարժերն ու տարերային աղետները: Մինչդեռ նրանցից Հինգ-վեց Հարյուր տարի առաջ Բերթոլդ Հայրը միանգամայն օրյեկտվորեն, ճշմարիտ Հայացքով, մեծ մտածողի՝ իր օրերի Համար զարմանալի լայնախոհությամբ էր վերլուծում ու գնահատում պատմական անցուդարձերը: Փայրուն օրինակ է նրա գրած «Ողբն» ամբողջությամբ:

Պատմականության եւ ազգային-պետական մտածողության առումով եւս Ասողիկը Հետեւող եւ կրկնող է իր նախապրած եւ գերադաս ազգային՝ Խորենացու «Պատմության»: Հայտնի է, թե որպիսի ջերմությամբ ու գովասանքի խոսքերով է փառաբանում Պատմահայրը Հենց իրեն՝ Սահակ Բագրատունուն, առաջին Արչակունի Վաղարշակին, Արտաշես Աշխարհապալին կամ Տիգրան Մեծին նրանց ազգային մտածողության, Հայրենասեր գործերի Համար: Ահա թե ինչ է գրում Արտաշեսի մասին. «Բոլոր առաքինական գործերից եւ բարեկարգություններից Խոստ Արտաշեսը իրամայում է գյուղերի եւ ագարակների սահմանները որոշել, որովհետեւ նա մեր աշխարհը բազմամարդացրեց

շատ ազգեր (ուրիշ երկրներից) բերելով, որոնց բնակեցրեց լեռներում, հովիտներում ու դաշտերում... Ասում են, թե Արտաշեսի ժամանակ մեր Հայոց աշխարհում անմշակ հող չմնաց, ո՛չ լեռնային եւ ո՛չ դաշտային, այնքան շենացել էր երկիրը»⁵¹:

Ահա նույնպիսի փառաբանական խոսքերով Ասողիկը բնութագրում է Բագրատունի այն թագավորներին, որոնց շնորհիվ մեր երկրում խաղաղություն է տիրում, կյանքը լավանում եւ բարգավաճում է: Անհանդուրժող է Հայրենի ժողովրդին եւ առանձնապես նրա եկեղեցու, Հավատի, դավանանքի նկատմամբ դավաճանական կամ խոտոր դիրք ունեցողների Հանդեպ: Չի կարողանում թաքցնել իր ուրախությունն ու Հրճվանքը օրինակ Աբասի տիրապետության օրերին երկրի Հզորացման, խաղաղ շինարարական կացության ստեղծման, արվեստի, գիտության ու կառուցողական մշակույթի ծավալման, բարձր մակարդակի դրսեւորման Համար: Նա (Աբասը) «...խաղաղութան եւ շինութեան պատճառ եղեւ աշխարհիս Հայոց, ըստ քաղցր բարուց իւրոյ եւ ըստ քաջագոր գորութեան, որով հաղթող եղեւ շուրջանակի»⁵²:

Հայրենասիրական ոգու եւ դրան նպաստող առաջադիմական Հայացքների վառ արտացոլումներով առատորեն շաղխված է Ասողիկի «Պատմությունը»: Երբեմն այն աստիճան մանրապատում է, որ զարմանալի փաստեր եւ իրողություններ է Հաղորդում, որոնք կամ ո՛չ ոք չգիտի, կամ ծայր աստիճան Հազվադեպ են:

Հեղինակի Հայրենասիրական զգացմունքների դրսեւորման Հրաշալի վկայություններից է նաեւ Սմբատի տիրապետության օրոք կատարված նվաճումների, բարենորոգումների, առհասարակ երկրի բարգավաճման վերաբերյալ: Սմբատը, ասում է նա, միավորում է իր «Հայրենեաց բոլոր սահմանները, Հայոց եւ Վրաց, Ժառանգելով զքաղաքս Հակառակորդաց իւրոց»⁵³: Այնուհետեւ սրտի անհուն բերկրանքով շարունակում է Սմբատի եւ նրա Հոր օրերում Հայրենի երկրի շենացման, ժողովրդի բարեկեցության եւ բարգավաճ կյանքի պատմությունը, անսահման գովաստներ շտայլում այն շենացնող աշխարհիկ, թե Հոգեւոր անձանց Հասցին: Թերեւս Հենց այդ է պատճառը, որ մեր պատմագիրը այդքան մանրամասն եւ ճշգրտորեն է ներկայացնում Հայրենի երկրի ամբողջ տարածքում, գավառներում, քաղաքներում կամ այլուր տարբեր ժամանակներում կառուցված Հոգեւոր եւ աշխարհիկ շինությունների՝ վանքերի, եկեղեցիների, մենաստանների, իշխանական պալատների, դաստակերտների գեղեցկա-

50 Ասողիկ, անդ, էջ 162:

52 Խոր. Հայոց պատմություն, Ե. 1981, էջ 202:

53 Ասողիկ, անդ, էջ 171:
54 Ասողիկ, անդ, էջ 161

նը, որը երբեմն ջանում է ճշգրտել: Բաներ էլ կան, որոնք շարադրում է ականջալուր: Մի հանգամանք, որն իր հերթին արդարացնում է Պատմության «Տիեզերական» կամ «Աշխարհապատում» անվանումը:

Գեղեցիկ ոճով, հաճույքով է պատմում Դավիթ Կյուրապաղատի աշխարհաշեն գործերի եւ նրա մահվան հետ կապված հանգամանքները, Արծրունիների նահապետության, Թագավորության հաստատման եւ երկրի բարգավաճ միճակի մասին, եւ նշում է, թե այդ բոլորը կատարվել է իր աչքի առաջ. կամ Գագիկի կողմից կառուցել տրված սբ. Գրիգոր եկեղեցու նկարագիրը եւ այլն⁶⁰: Վրաց Գուրգեն Թագավորի մասին, որը «...ի խելապատակէն թեթեւ գոյով» հանդգնել էր դեմ գալու զաւ Հուսայ Կասիւր եւ դրա համար էլ խիստ պատժվեց:

1004 թվականով, իրո՞ք, ավարտվում է Ասողիկի Պատմությունը, իսկ «Բան վախճանի փառաստրական ի սպառուած Յիշատակարանիս» հատվածը իր՝ Ասողիկի գրչի գործն է. այդ մասին երկրորդ կարծիք լինել չի կարող՝ նայելով չափադրանքի լեզվին, ոճին, ոգուն, ինչպես որ ժամանակին ժանրամանրանքն բնաված եւ ցույց է տրված Աս. Մախասայանցի կողմից⁶¹:

Պատմագրության պահպանման առումով, առանձնապես 5-րդ դարի պատմագրության ավանդների ազդեցությամբ, սույն «Պատմությունը» եւս ունի պատմագրության, մասնավոր աղբյուրագիտական անուրանալի արժեք: Հենց թեկուզ այն հանգամանքը, որ այն պարունակող հանդեսները ներգրաւացված են որոշակի գաղափարական տահմանադատումներով, դրանցում ներգրված այսպեւնեւ ու գաղափարական բովանդակությունը բաժանված են հտաւների՝ ըստ գարաշխնային հատկանիշների, ցույց են տալիս հեղինակի հստակ նպատակադրումը: Առաջին երկու հատվածները վերաբերում են նախապատմական ժամանակներն ընդգրկող եղբուկությունների շարադրությանը՝ Աբ. Գրգի եւ նրանից մակաբերված կողմնակի տվյալների օգտագործմամբ. իսկ երրորդ հատվածը պարունակող բովանդակության նկատմամբ որպէս արտացոլված է հեղինակի հասուն քննությունն ու գնահատականը՝ իհարկե տասներորդ դարի ջրիտտեսական եկեղեցու գաղափարով եւ բուստորչական գաղափանքի պաշտպանությամբ տալով մասնավոր եւ քաղաքի բարոյա-հոգեբանական ըմբռնումներով:

Ասողիկը Զեյնեդին Հայրենասեր է. նրա ամեն մի բառը, միտքն ու նախազատությունը չնչում է Հայրենի երկրի, Հարազատ ժողովրդի, նրա եկեղեցու եւ գաղափանքի նկատմամբ տաժա՛ծ պաշտամունքով եւ նվիրումով: Նրա

Հայացքների գաղափարական համոզվածությունը ազգային ոգու արտացոլման փայլուն գրավական է:

Ջնայած անկեղծորեն խոստովանում է, թե առաջին երկու հանդեսներում կրկնում կամ համատարտում է ուրիշ պատմագիրներին, սակայն, ինչպես արդեն նկատված է, Հենց իր նշած աղբյուրներում շատ բաներ ճշգրտվում են նրա տվյալներով՝ առանձնապես այնպիսի փաստեր, որոնք աղավաղված են ներկայացված հետագա գրիչների կողմից: Այդ է թերեւս պատճառը, որ նոր ժամանակների շատ պատմաբան-բանասերներ, ոչ միայն Հայագրի, մեծ կարեւորություն են տվել Ասողիկի գրվածքի արժանահավաստությանը, նրանից բազմաթիվ օրինակներ վկայակոչել, նրանով ուղղել եւ ճշգրտել պատմական ինչ-ինչ կասկածահարույց փաստեր: Ահա նրանցից մի քանիսը՝ Ստ. Մախասայանց, Մկրտիչ Էմին, Կար. վ. Շահնազարյանց, Խորեն Ստեփանն, Միքայել Չամչյան, Ղևոնդ Ալիշան, Ե. Դյուլորիե, Մ. Աբեղյան, Ե. Տեր-Մինասյան եւ էլի շատ ուրիշներ: Հենց միայն վերջինը «Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ» աշխատության մեջ տասնմեկ տեղ վկայակոչում է նրան՝ իրրեւ պատմության փաստացի եւ ճշգրիտ աղբյուրի:

8. ՍՈՒՅՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Ուրախությամբ ենք տեսնում, որ Հայոց Հին մատենագրական գործերը շնորհալի անձանց կողմից ստեղծ-ստեղծ թարգմանվել եւ թարգմանվում են ոչ միայն նոր գրական Հայերենով (աշխարհաբար), այլեւ աշխարհի տարբեր լեզուներով եւ մատչելի սեփականություն դառնում ընթերցող լայն խավերի, օտար ժողովուրդների, Հայկական սփյուռքի, ինչպես նաեւ տարանպատակ հետազոտողների համար: Խորապես համոզված ենք, որ թեկուզ ամենաաննշան որեւէ գրվածքի հասարակական հետաքրքրությունների ասպարեզ մտնելը խիստ ազգօգուտ գործ է Հայրենական մշակույթի իմացության չրջանակներն ընդարձակելու իմաստով, նրա հետագա զարգացմանն ու առաջադիմության նպաստող վարժարան եւ ուսուցիչ:

Միաժամանակ ցավով ենք նշում, որ գնալով ավելի ու ավելի է զգացվում գրաբարով կարդացող եւ հասկացող կամ հետաքրքրվող մասնագետների պակասը, մասնավոր, որ անհաշիվ գրվածքներ ու մատյաններ դեռեւս մնում են առանց թարգմանվելու, ուսումնասիրվելու եւ ճանաչվելու, իրրեւ միայն մատենագրարանների կամ Թանգարանների զարդ: Ցավալի է առանձնապես նոր, մատղաշ սերնդի արհամարհանքն ու անտարբերությունը այդ մատենագրական գործերի նկատմամբ:

60 Այդ մասին տես՝ Ասողի, 171 Հանգում, գլ. 167, էջ 275-278, գլ. 168, էջ 280-281, եւ

Հանդիպումներ:

61 Մախ., Ժան. 146, տալիս է իւր իւր:

Շատ ժամանակ եռյեկակ խիստ մասնագիտական պահանջմունքի տեսակետից էլ մատենագրական գրվածքների թարգմանությունը մեծ կարևորություն ունի: Չնայած Ասողիկի պատմության առաջին երկու հանդեսները պարզապես կրթություններ կամ սեղմ խմբագրություններ են Հայրենի ու առարկայի հեղինակների գրվածքների, ինչպես նշվել է բազմիցս, այստեղևեկների, գրածք եւ հետաքրքրական անհամար փաստեր են պարունակում Հայ եւ Համայնաբնակչի պատմագրության ճանաչմանը նպաստելու առումով:

Մեկ այլ հանգամանք, որն էլ երկի թարգմանության Հաջողվածության երկուստեք մեծ կարևորություն ունի նաև Հեղինակի ինքնատիպությունը առանձնապես գարաշխանի մտածելակերպին, ըմբռնումներին, լեզվաոճական խառնուրդներին Չարախոսին չափ Հարազատ մնալու կարողությունը: Քրեմյակ գրվածքը կամ պատմագրական գործը լիրիկական բանաստեղծություն է, որի թարգմանիչը՝ ինքն էլ Հոգով, Հուզաշխարհով պոետ պետք է լինի: Մատենագրական գործի թարգմանությունը ավելի շատ հիշատակում է Նարայանություն եւ գիտականություն է պահանջում, այդ պահանջը միշտում սկզբնաբերվել է գեղեցիկ Սահակ-Մարտապան թարգմանչաց բազմիցս եւ Նարայանի մինչև այսօր: Հենց այս բարեմիտ գիտականության էլ մեծարվել ենք նոր գրական Հայերենով ներկայացնել 10-12-րդ դարերի առանձնագրերն ապրած եւ ստեղծագործած Ստ. Ասողիկ հայրենիք: «Գեղեցիկան պատմությունը»:

Թարգմանության շանք ընտրել ենք Ասողիկի «Գաղտնիք» 1885 թ. Մանկա Մանրարքի Հրատարակությունը, որ կարմել, խմբագրել եւ պատրաստել է մեծանուն Նայաբեա Ստ. Մալխասյանը: Գաղտնիքն այն է, որ երբ Նայաբեա (գրագործ) երկու Հրատարակություններից ավելի տեղափոխվել ու փոխարկվել է: Բարեբան 1859 թ., նաև եղած աղբյուրը Հրատարակությունների Նամեմատությունը: Այն ունի ընդարձակ առաջաբան ձեռնարկ գրագործ, պատմագրի կենսագրության եւ փոքրիկ հանգամանքների մեծամասն թվաթիվով մեծարանություններով, տարածվել ու առաջ հրատարակվել ըստ տարբերակների եւ Հարուստ բացատրությունների գրած գրագրերն Արտաշեսն են թարգմանիչ գործը եւ դրած որհում Չարախոս ու անդամակի թերություններից կամ սխալներից:

Թարգմանչությունը պատեղ տրված են թե՛ մայրենի եւ թե՛ օտարալեզու Հրատարակություն ենք բացատրությունների բազմապատկերում եւ առաջադրանքներով: Ընթերցողին որքան Չարախոս է Հարազատություն եւ մտադրել ներկայացնելու շանք պատմագրի խաղը, թարգմանիչներ նաև Մալխասյանի մանկագրությունները (գրվածք թիվը 148 է) ինչ-

պես նաև որոշ Հատվածներ նրա գրած առաջաբանից, որոնք Համարել ենք Հույժ կարեւոր կամ տրված բացատրություններ՝ անհամոզիչ:

Ասողիկի մասին միակ ամբողջական ուսումնասիրություն գրողը Ն. Բյուզանդացին է*: Նա նույնպես մեծ գովեստներով է խոսում Ստ. Մալխասյանցի կատարած շնորհալի գործի մասին. միաժամանակ նկատում է, որ. «Սակայն մեր նախնեաց մատենանք առհասարակ՝ որչափ ալ քննուին, որչափ ալ լուսաբանուին, տակաւին կը մնան բազում մթուժիւնք, բազում խնդրականք, բազում ինչ արժանի ստուգելոյ եւ պարզելոյ»: Հրատարակել է նաև «Նախնիք» մատյանը, որի մեջ խոստանում է ավելի մանրամասն ստուգաբանություններ տալ Ասողիկի Պատմության այլ լեւայլ հանգամանքների վերաբերյալ (Ստոկհոլմ, 10 նոյեմբերի 1888), որը իրոք կատարում է:

9. ԲՆԱԳՐԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ասողիկի Պատմության առաջին տպագրությունը կատարել է «բանիբուն եւ բազմարդիւն» գիտնական, վարդապետ (հետագայում եպիսկոպոս) Կարապետ վ. Շահնազարյանցն իր Հայ մատենագիրների շարքում, 1859 թ., Փարիզում: Հրատարակությունը կատարված է երկու գրչագիրների՝ Բաղեյի սբ. Հովհաննես Սկրտչի Ամիրդու վանքի գրատան եւ մյուսը՝ Սյունյաց գավառի Տաթևի մայրավանքի գրատանը եղածների հիման վրա. ունի ընդարձակ առաջաբան, բազմապիսի ծանոթագրություններ եւ հղումներ, որոնց մեջ արժեքավորում եւ բարձր է դասում Ասողիկի եւ նրա հռչակավոր Պատմության դերն ու նշանակությունը Հայ մատենագրության ընդհանուր եւ Հարուստ գանձարանում: Գիտնականը, ինչպես Մալխասյանցն է նկատում, ամեն ինչ «խղճի մտքը եւ գզուշութեամբ է արարեալ զտպագիրն»: Լրացրել եւ ճշգրտել է պակասավոր, թերի կամ աղավաղված Հատվածները. եթե ինչ-ինչ բաներ էլ անհամոզիչ են, եւ անհնար է եղել վերականգնել տեքստերի ամբողջական իմաստները, մեղքը, իրոք, ոչ թե Հրատարակչին է, այլ՝ սկզբնաղբյուրներին: Այդ վերաբերում է Հավասարապես երկու օտարալեզու թարգմանություններին եւ երկրորդ՝ Մալխասյանցի Հրատարակությանը նաև:

* Տես՝ Ն. Բիւզանդացի, «Տեղեկութիւն ի գիրս պատմութեան Ստեփանոսի Տարսեղոյ Ասողիկ կոչեցելոյ», Մոսկվա, Զուլարան եւ տպարան Օ. Օ. Հերբեկ, 1889:

Երկրորդ տպագրությունը սույն՝ մեր օգտագործածն է, որից կատարել ենք աշխարհաբար թարգմանությունը. այն իրագործել է բազմաՀատ լիզվարան, պատմագետ-բանասեր Ստ. Մալխասյանցը՝ օգտագործելով, Համեմատելով եւ զուգադրելով իր ձեռքի տակ եղած, Աստգիկի Պատմությունը պարունակող, ինը գրչագրերն ու տարընթերցվածները*։ Նա մանրամասնորեն, իսկական մեծ գիտնականի բծախնդրությամբ, ցույց է տվել ոչ միայն իր օգտագործած գրչագրերի տարբերությունները՝ գրանցում առկա պակասություններն ու առավելությունները, այլեւ օտարալեզու թարգմանությունների եւ դրանց նախօրինակ գրչագրերին։

Ինչպես իր կատարած ուրիշ թարգմանությունների եւ Հրատարակությունների կապակցությամբ, այստեղ նույնպես Մալխասյանցը ներկայացրել է այն՝ մատենագրի կենսագրության եւ վարքի Հանգամանքների փրարքայալ ընդարձակ առաջաբանով եւ բծախնդիր քննությամբ, մեկնաբանություններով, ծանուցումներով, ծանոթագրություններով (գրածք 145-ն են), անՀամար Հղումներով՝ ըստ տարընթերցվածների։ Նա տվել է Աստգիկի մասին այլեւայլ ժամանակներում, զանազան խնդիրների փրարքայալ ստեղծված կարծիքների, տեսակետների եւ աշխատությունների մանրակրկիտ քննությունը, արտահայտել իր տեսալիները։ Մալխասյանցի այս Հրատարակությունն ըստ ամենայնի առաջիկ ամբողջականն ու կատարյալն է բոլորի մեջ, ուստի եւ նրա Հիման վրա ենք կատարել Աստգիկի Պատմության աշխարհաբար թարգմանությունը՝ Հաշվի առնելով, իՀարկե, բանասերի տեսակետներն ու նկատառումները՝ բազմաբնույթ ճշգրտումներով Հանդերձ։ Համեմատական տարբերությունները, որ կան Աստգիկի եւ իր աղբյուրների միջև, մենք նույնպես ներկայացրել ենք Մալխասյանցի կատարածի Հաղագրությունը՝ ըստ գիտնականի ցուցումների եւ Հղումների. միայն էնթե են անՀամապատասխան։

Առաջաբանում (էջ ԻԵ-ԻԶ) ընդՀանուր առմամբ բարձր գնահատելով Փար. փ. Շահնազարյանի կողմից կատարված 1-ին տպագիր Հրատարակությունը, Մալխասյանցը միակ թերությունն է նկատում, որ Հրատարակիչը չի կատարել իր ձեռքի տակ եղած գրչագրերի Համեմատական քննությունը եւ չի ցույց տվել իր Համար խոսելի եւ մերժելի մասն օրինակներն ու տարընթերցվածները։

Աստգիկի Պատմության առաջին օտարալեզու թարգմանությունն ու Հրատարակումը կատարել է Հայ բանասիրական-բանահյուսական

եւ պատմագիտական մտքի մեծ երախտավոր Մկրտիչ Էմինը՝ ռուսերեն թարգմանելով եւ Մոսկվայում Հրատարակելով այն 1864 թ. դարձյալ բազմապիսի եւ մանրակրկիտ ուսումնասիրություններով, թե՛ Հեղինակի ինքնության, կենսագրության Հանգամանքների, Աստգիկի մականվան եւ թե՛ բազմազան այլեւայլ խնդիրների վերաբերյալ։ Այդ թարգմանության մասին Մալխասյանցն ասում է, թե. «Յուր բուն սովորության Համաձայն Հարգարժան թարգմանիչը Հույժ Հարազատորեն է ներկայացնում բնագիրը ռուսերեն»՝ զանց չառնելով որեւէ մանրուք կամ աննշան բան» (անդ, առաջաբան, էջ ԻԷ)։

Թարգմանությունը կատարելիս Էմինն, իր իսկ վկայությամբ, աչքի առաջ ունեցել է Բրոսսիի ձեռագիր օրինակը եւ Փարիզի գրաբար Հրատարակությունը. շատ տեղեր ուղղագրում, շտկում, ճշգրտում է թերությունները, լրացնում պակասավոր տեղերը։ Այլալեզու երկրորդ թարգմանությունը կատարել է Հայտնի արեւելագետ եւ Հայագետ Էդուարդ Դյուլորիեն, որը դարձյալ տարբեր ձեռագրերի Համեմատությամբ, Փրանսերեն է թարգմանել Աստգիկի Պատմությունը. նրա կենդանության օրով չի Հրատարակվել, երրորդ Հանդեսն էլ՝ կիսատ թարգմանված։

Փրանսերեն այդ Հրատարակությունը կատարվել է թարգմանիչի մահվանից (մահ. 1881-ի 9-ը դեկտեմբերի) երկու տարի Հետո՝ 1883-ին։ Դյուլորիենի մոտ նույնպես բազմաթիվ են ծանոթագրությունները, բացատրագրերն ու մեկնաբանությունները՝ մեծամասամբ ճիշտ։ Միայն առաջին երկուսի Համար՝ մոտ չորս Հարյուրի Հասնող։ Երրորդ Հանդեսի Փրանս. թարգմանությունը, առաջաբանով եւ Դյուլորիենի կյանքի ու գործի քննությամբ, խոստացած է եղել կատարել դարձյալ Հայտնի արեւելագետ, Հայագետ Ա. Կարիերը, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով Փրանս. այդ ամբողջական Հրատարակությունը տեղի չի ունեցել։

Աստգիկի Պատմության եւ անձնավորության մասին մենագրական միակ աշխատությունը գրել է Հայ Հին մատենագրության գիտակ, նշանավոր բանասեր Նորայր Բյուզանդացին. «Տեղեկութիւն ի գիրս Պատմութեան Ստեփաննոս Տարօնեցոյ Աստգիկ կոչեցելոյ», Մոսկվա, 1889։ Բանասերը տվել է նաեւ մատենագրի ներկայացրած շատ փաստերի ստուգաբանությունը, ինչպես նաեւ անՀամար դժվարիմաստ բառերի թարգմանությունն ու բացատրությունը. Համեմատություններից մակարերված եզրակացությունները Հիմնականում Համաձայն են Մալխասյանցի Հետ։

* Առ. Մալխասյանց, Աստգիկ, Պատմություն, 1883, Սանկտ Պետերբուրգ։

Ատոգիկի եւ նրա Պատմության Հետ առնչվող տարաբնույթ եւ մասնակի առիթներով կամ Հայոց պատմության ու գրականության ուսումնասիրության կապակցությամբ տարբեր ժամանակներում անդրադարձել են Հայագիտության անվանի երախտավորներ Մ. Զամչյանը, Ղ. Արիշանը, Ն. Ակիսյանը, Ա. Տեր-Միքելյանը, Գ. Զարբհանալյանը, Մ. Աբեղյանը, Գ. Աբգարյանը եւ շատ ուրիշներ:

Այլապե՞տ թարգմանությունների, ուսումնասիրությունների, բացառություն-մեկնաբանությունների առնչությամբ, ըստ Հարկի (ամբողջական թե մասնակի) օգտվել ենք միայն Մ. էմինի, Բ. Պատկանյանի եւ առանձնապես Ստ. Մալխասյանցի միջնորդությամբ: Զանազան ազավազ, վիճաՀարույց եւ այլ կարգի թերություններն ու պակասությունները ճշգրտելու նպատակով թարգմանեցինք եւ այստեղ գետնեղեցինք Մալխասյանցի ծանոթագրություններն ու Հավելվածները:

Ավելորդ Համարեցինք այստեղ ներկայացնել միմիայն սույն Պատմության, ինչպես նաեւ պատմագրական մի շարք այլ գործերի մեկնատա-Հովանավոր, նշանավոր ազգասեր Հովսեփ Իզմիրյան (Աստվածատրյան) Ղզարեցու նկատմամբ մեծանուն Հայագետի երախտիքի խոսք-ներբողականը, նաեւ նրա նշանավոր Կոսակը, որ գիտնականը գետնեղել է Պատմության վերջում, քանի որ մեր այս խնդրի Հետ էական առնչություն չունի:

Կարծում ենք, որ Ատոգիկի գրվածքը առաջնակարգ դիրք ունի Հայ Հաբուստ մատենագրության շարքում. նրա թարգմանությունն ու ազգագրությունը խիստ արժեքավոր է Հայոց պատմության, բանասիրության եւ գրանց Հետ առնչվող բազմաբնույթ խնդիրների ուսումնասիրության, պարզաբանման գործում:

Իբրեւ նոր գրական Հայերենով առաջին թարգմանությունը, մեր կատարածը անթերին, ամենակատարյալը եւ վերջնականը Համարելու Հավանությունից խիստ Հեռու ենք: Ուստի եւ պակասությունների կամ թերությունների նկատմամբ կարող ենք Հայցել միայն ընթերցող-մասնագետների ներողամտությունը:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՈՆԵՅՈՒ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

**ՄՏԵԾԱՆՈՍ ՏԱՐՈՆԵԾՈՒ ՊԱՏՄԱՌԹՅՈՒՆԸ
ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ՓՐՎԱԾՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

ՅՈՒՐԱԶԻՆ ՎԻՔԻ ՓՐՎԱԾՔՆԵՐԻ ԳԱՆԿՈՒՄ՝

- Ա.** Այն մասին, թե ուրիշ ազգերից ինչ պատմաագիրներ են եղել եւ պատմության նախաբանը²։
- Բ.** Եզրպտական թագավորների՝ Պտղոմյանների մասին։
- Գ.** Եբրայեցիների իշխանների եւ այնտեղի³ քահանաների մասին, որոնք Բաբելոնից դարձից Հետո առաջնորդեցին ժողովրդին⁴։
- Դ.** Ասորեստան(ցիներ)ի⁵, Մարաց եւ Պարսից թագավորների մասին⁶։
- Ե.** Հայոց Արշակունի թագավորների մասին։

1. Ի 2. պակասէր, սկսեալ ի բառիցս՝ Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ։

2. 2. Յանգ յազազս զարմիցն սեմայ եւ ամենայն տոհմին արդարաց թուոց եւ ժամանակաց նոցին։

3. 2. աստ եւ զվնի բազում անգամ՝ անգի։- Տես ի Յառաջարանին։

4. Ի Տ. պակասէր՝ յետ դարձին։

5. Տ.՝ Ասորւոց։

6. Տ.՝ Պարսից եւ Մարաց։

Այն մասին՝ թե ուրիշ ազգերից
ի՞նչ պատմագիրներ են եղել
և պատմության նախաքանք

Երանդ որ Հայաստան [աշխարհից] եւ ուրիշ ազգու-
թեաներէն աստիճանային շնորհներով օժտված պոետիկա-
նէր ու Վեպարներ (1) էին (իսկ՝ բանաստեղծներ եւ ճար-
տասաններ)՝ մարգարեական Հոգեշարժ՝ խոսքի Հանգեղ
բարբաթեան՝ նախանձով լցված, ինչպես որ նրանք՝ որոնք
Աստուծոյ արարչագործութեանց սկսելով վարժ ընթացքով
եւ անմարդ Նաեւորստեանութեամբ ազազա՝ սերունդնե-
րին ջուշտ տրին (2)՝ նախաստեղծից մինչեւ իրենց գործեր
ու ժամանակները:

Որպէս որ պէտք Աստուծոյ Մտնեալ Հեղաղկեալ՝ զրկած
գոյլ ներգրաւորէր՝ աստիճանային արարչագործութեան
ու նախնայնոր յարեպաշտութեանը մինչեւ իր ժամանակ
ներքէ պէտք Նաեւ Մետոյի փոշված գիրքը: Եւ Յէւն՝ որ
պէտք Անուանալի Պագափրութեանց երկու գրութեանը եւ Ե-
րանդեան զրոյս գրութեան (3) ու Մնացորդաց գիրքը
եւ Հրատեւ ու Ենեմին՝ Բարեկոնից՝ գուրս գալու (4) չէ-

1. Եւ Վեպարներն ու Վեպարներն
2. Եւ Վեպարներն ու Վեպարներն
3. Եւ Վեպարներն ու Վեպարներն
4. Եւ Վեպարներն ու Վեպարներն

5. Եւ Վեպարներն ու Վեպարներն
6. Եւ Վեպարներն ու Վեպարներն
7. Եւ Վեպարներն ու Վեպարներն
8. Եւ Վեպարներն ու Վեպարներն

տակությունը, Տաճարի վերաշինուան ու Երուսաղեմի նորո-
գումը՝ (4): Դրանցից որոշ ժամանակ անց՝ Քրիստոսի
գալստյանն անմիջապես նախորդած, Մակարայեցիների
պատմությունը՝ Հովսեփոսի կողմից ասված (5):

Այսպես, ահա, խոսքով շնորհալի իմաստունները մարմ-
նացյալ Բանի աշխարհ գալուց Հետո գրավոր խոսքով
պատմագրեցին անուններն ու ժամանակները թագավորնե-
րի եւ նրանց օրերում կատարված ամենայն իրողություննե-
րը՝ Հիշատակութեան արժանի: Ինչպես Եվսեբիոս Պամփյու-
լացին (6)՝ ժամանակների ճշգրիտ թվարկողը՝, սկսելով ա-
ռաջին մարդուց, երբ նա նոր դուրս եկավ դրախտից, ավար-
տում է իր խոսքը Կոստանդիանոս Մեծի թագավորութեան
Քսանամյակով:

Եվ նրանից Հետո Սոկրատեսը (7): Այնուհետ անհաշիվ
են Հունաց մեջ պատմագիրները, սակայն սրանք երկուսը,
որպես մեծամեծ լուսատուներ՝, պայծառութեամբ աստղե-
րից առավել են: Իսկ մեր Հայոց մեջ առաջինը՝ քաջն Ագա-
թանգեղոսն է, որը նորասքանչ Հրաչեւների, սուրբ Գրիգորի
չարչարանքների եւ մեր աստվածաճանաչութեան պատ-
մողն է: Եվ նրանից Հետո մեծն Մովսեսը (8), որը Եվսեբիո-
սի նման, քերթողների՝ Հայր է կոչվում: Եվ ապա Եղիշե
վարդապետը, որ [չարադրեց] Վարդանանց, սուրբ քահա-
նաների չարչարանքների ու նահատակութեան պատմու-
թյունը: Եվ նրանից Հետո՝ Ղազար Փարպեցի ճարտասանի
պատմությունն է. եւ Փօստոս (Փափստոս), որը Բուզանդն
է (8). եւ Պատմությունն Հերակլի՝ շարադրված Սեբեոս՝ ե-

1. Եւ Վեպարներն ու Վեպարներն
2. Եւ Վեպարներն ու Վեպարներն
3. Եւ Վեպարներն ու Վեպարներն
4. Եւ Վեպարներն ու Վեպարներն
5. Եւ Վեպարներն ու Վեպարներն
6. Եւ Վեպարներն ու Վեպարներն
7. Եւ Վեպարներն ու Վեպարներն
8. Եւ Վեպարներն ու Վեպարներն

պիսկոպոսի կողմից. եւ պատմութիւնը Ղեւոնդ Երեցի, որը Տաճկաց երեւալու եւ Հայաստանում նրանց բռնութիւններէ անցքերն է: Ամենքից հետո վերջին օրերի պատմութիւններն են՝ Շապուհ Բագրատունու (9) եւ Հայոց կաթողիկոս տեր Հովհաննեսի², որոնք Բագրատունի առաջին թագավորների՝ Աշոտի եւ Սմբատի³ ժամանակակիցներն էին⁴:

Ահա բոլոր սրանցից, ինչպես ընդարձակ մարզագետիններից եւ լեռնահովիտներից, հավաքեցի աչքերի համար հաճելի գեղեցիկ գույներով ու բուրումնավետ⁵ ծաղիկներ, բերեցի որպէս ընծա՝ մատուցելու աստվածասեր անձիդ եւ Հարցասիրական մտածութիւններիդ, քո պարտավորեցնող Հրամանին անսալով. ո՛վ իմաստունդ⁶ ամենաիմաստուններից, աստվածաշնորհ եւ առաքինազարդ վայելչությամբ գերապատիվ առաւել, քան որեւէ մեկը, Տեր Սարգիս:

Ահա, սկսում ենք սկզբների սկզբից, երբ նախահայրը մեր գուրս եկավ գրախտից եւ [այս] փշալից երկրի ժառանգորդը գործավ. գրա մասին թվարկում են հետեւյալ ձեւով. (10)<7>:

Աբրահամի կենաց յոթանասունհինգերորդ⁷ տարում Հայտնվեց նրան Աստված եւ խոստացավ նրա զավակին պարգեւեղ երկիրն Ավետայց: Ուստի Աբրահամի առաջին տարուց մինչեւ այդտեղ կազմում է (հե) յոթանասունհինգ տարի. իսկ Աբրահամի յոթանասունհինգ տարուց մինչեւ Եգիպտոսից (իմա՝ Հրեացիների) դուրս գալը՝ (նյ) չորս հարյուր երեսուն տարի: Այս նույնը վկայում է նաեւ Առաքյա-

լը. «Կտակը, ասում է, որ սկզբնապես էր Հաստատված Աստծո կողմից. եւ օրենքը, որ չորս հարյուր եւ երեսուն տարի հետո Հաստատվեց, խափանել չեն կարող»¹: Սրանից բացի Հայտնի է, թե Աբրահամի առաջին տարուց մինչեւ Մովսեսը² եւ Եգիպտոսից արտաքսվելը լինում է (չե) հինգ հարյուր հինգ տարի, որն իսկապես³ թվարկում են հետեւյալ կերպ (11).

Աբրահամը (8) հարյուր տարեկան՝ ծնում է Իսահակին⁴. Իսահակը (կ)⁵ վաթսուն տարեկան ծնում է Հակոբին.

Հակոբը (ձգ) ութսունվեց տարեկան ծնում է⁶ Ղեւիին.

Ղեւին (խզ) քառասունվեց տարեկան ծնում է Կահաթին.

Կահաթը (կզ) վաթսուներեք տարեկան ծնում է Ամրամին⁷.

Ամրամը (Հ) յոթանասուն տարեկան ծնում է Մովսեսին՝ իր կին Հոբարեթից⁸: Մովսեսը (ձ) ութսուն տարեկանում ժողովրդին հանում է Եգիպտոսից: Ամբողջը [միասին] Աբրահամի առաջին տարվանից մինչեւ դուրս գալը կազմում է (չե) հինգ հարյուր եւ հինգ տարի, իսկ Աղամից՝ (վպթ) երեք հազար ութ հարյուր ինը⁹: [Այս] արժանահավատ մարդու ժամանակագրութիւնները (իմա՝ Պողոս Առաքյալի) պտտվում են Հուլժ գեղեցկահարմար ձեւով¹⁰ (12), քանզի (վպթ) երեք հազար ութ հարյուր ինը տարիները ստույգ կերպով համընկնում են Եգիպտոսից դուրս գալուն¹¹՝ նիսան ամսի տասներեքին: Իսկ Եգիպտոսից դուրս գալուց մինչեւ

1. Զ.՝ պատմութիւն:

2. Զ.՝ աստ եւ գինի բազում անգամ յոթանգին:

3. Զ.՝ անգրաւայ:

4. Զ.՝ անուշահամ:

5. Զ.՝ Հրամանէ քո տախտակով ամենիմաստ:

6. Զ.՝ աստ եւ ի տարեւ՝ եւթանասներորդի եւթն... - Տես ի Յաւարթագրութիւն:

1. Թուղթ Պող. առ Գաղատ. Գ. 17: Եւս. ժամ. 73:

2. Զ.՝ մինչեւ մովսէս: - Եւս.՝ մինչեւ ցՄովսէս:

3. Զ.՝ զոր եւ ...եր իսկ: - Եւս.՝ զորս եւ մանր իսկ թուեն ոմանք զայս ձեւ օրինակի:

4. Զ.՝ աստ եւ գինի՝ ուհակ:

5. Տ.՝ 60 ամաց:

6. Զ.՝ ծնաւ:

7. Զ.՝ զամրամ:

8. Տ.՝ ի Յովգարեթ:

9. Եւս.՝ վոձթ: - Եւս.՝ անդ 74-75:

10. Զ.՝ շրջազային յոյժ գեղեցկախաղալ:

11. Տ.՝ յիլիցն:

տաճարի շինութիւնը¹, ըստ Որոգինեսի² եւ Անանիա Շիրա-
կացու³ վկայութեան, կազմում են (նձ) չորս հարյուր ինն-
սուն տարիներ, դրանից հանված երբայեցիների ծառայու-
թյան տարիները⁴, երբ նրանք այլազգիների գերութեան մեջ
էին. մանապանդ եթե ժամանակաշրջանն ընդհանուր առ-
մամբ հաշվենք՝ ծառայութիւնն ու ազատութիւնը միա-
սին⁵ եւ եթե Դատավորաց ժամանակն էլ առանձին հաշ-
վենք, ապա լինում է բոլոր պատմագիրների նշած ճշգրիտ
չափը⁶ (13): Այնուհետեւ հաշվվում է այսպես (14). Մով-
սեպնը⁷ դուրս գալուց հետո, (իս) քառասուն տարի. Հե-
սուան՝ (իւ)⁸ քսանյոթ տարի.

Ալազգիներին⁹ եւ Գողթնին¹⁰ դատավորին՝ (իս) քառա-
սուն տարի.

Ալազգիներին¹¹ եւ Ավուզին¹² ու Սամեգարին¹³ (ձ) ութ-
սուն տարի.

Ալազգիներին¹⁴ եւ Դերովրին¹⁵ ու Բարակային՝ (իս) քա-
ռասուն տարի.

Գեղեթնին¹⁶ (իս) քառասուն տարի.

Արմէլէթին¹⁷ (զ) երեք տարի.

Թովթին՝ (իս) քսաներկու տարի.

Հալիւթին¹⁸ (իս) քսաներկու տարի.

Ալազգիներին¹⁹ ու Հեթիւթին²⁰ դատավորին՝ (զ) վեց տարի.

Եսթրեթին՝ (է) յոթ տարի.

Եզրեթին՝ (ժ) տասը տարի.

Չարգեթին²¹ (ը) ութ տարի. Իզոն քաղաքը գրավվեց:

1. Զ.՝ Երեւոտ: - Տ.՝ Գեղեթն:
2. Զ.՝ Գողթն:
3. Տ.՝ Սամեգար:
4. Զ.՝ Ծառայութեան:
5. Ս.՝ Եւս. անդ. 34:
6. Զ.՝ չափ:
7. Զ.՝ Մովսէս:
8. Զ.՝ Ես:

9. Զ.՝ Գողթն:
10. Զ.՝ Եւ. անդ. 34. Եւ. անդ. 34:
11. Զ.՝ Գողթն:
12. Զ.՝ Արմէլէթ:
13. Տ.՝ Ծառայ:
14. Տ.՝ Ալազգիներին: Եթե Եթե:
15. Զ.՝ Դերովր: Եւ. անդ. 34:

Ալազգիներին²² ու Սամսոնին²³ (ի) քսան տարի.

Հեղեային²⁴ (իս) քառասուն տարի.

Սամվելին²⁵ եւ Սավուղին²⁶ (իս) քառասուն տարի.

Դավթին²⁷ (իս) քառասուն տարի.

Սողոմոնին²⁸ (իս) քառասուն տարի (15):

Ուրեմն Մովսեպից²⁹ եւ Եգիպտոսից արտաքսվելուց մին-
չեւ տաճարի զարդարումը ամբողջութեամբ լինում է (նղ)
չորս հարյուր ինսուն տարի:

Մովսեպի փոխանորդ Հեսուայի մասին³⁰ անվանակից
գրքերը ոչինչ չեն նշում, բացի միայն նրա վախճանվելը³¹.
Եւ բոլորը միասին³², ասում են, ապրեց (ճժ) հարյուր տասը
տարի:

Իսկ երբայեցիք³³ նրա վերակացութեան ժամանակը հաշ-
վում են (իւ) քսանյոթ տարի, որով, մինչեւ Մովսեպի Եգիպ-
տոսից դուրս գալը³⁴, նրանք իբրեւ թե լինում³⁵ է (իս) քառա-
սունչորս տարի: Իսկ Սամվելի մասին, քանի որ Հայտնի Գր-
քերը նույնիսկ նրա ժամանակը չեն նշում, կարծում եմ, թե
[այն է], ինչպես որ աստվածային առաքյալի մոտ է աս-
ված³⁶ Սավուղի եւ Սամվելի³⁷ մասին. քանզի պարզվում է,
որ Սամվելը բազմաթիվ տարիներ առաջնորդեց ժողովրդին,
բայց Սավուղի համար միայն մի երկու տարի է վկայում
պատմութիւնը: Որովհետեւ Թագավորութիւնների մասին
գրքում հետեւյալն է գրված. «Սավուղը Թագավորելիս տա-
րեւոր (իմա՝ մեկ տարեկանին մոտ) երեխա էր», այսինքն

1. Տ.՝ Հեղեայ:
2. Տ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ Սաղոմոնի, Սաղ-
մոն...
3. Զ.՝ ի մովսէս:
4. Զ.՝ գմովսէսի ի փոխանակէն պիտուայ:
- Տ.՝ փոխանորդէն:
5. Տ.՝ ի վախճանին:
6. Տ.՝ ընդ ամէն:

7. Զ.՝ յերայեցիքն:
8. Զ.՝ գնին:
9. Զ.՝ որպէս լինել:
10. Գործք Առաք. ԺԳ. 21:
11. Զ.՝ սաւուղայ: - Տ.՝ Սամուէլէ: - Եւս.
Համարիմ թէ որ յատուածեղէն առա-
քելոյն ասացաւ զսաւուղայ, Հասարա-
կաց իցէ սաւուղայ եւ սամուէղի:

միամիտ¹ եւ չարեաց Հանդես անփորձ, երբ նշանակվեց մարդու կողմից, որի ժամանակ² եղավ Թագավորութեան սկիզբը. եւ մի երկու տարի տիրեց այդպես, այնուհետեւ մերժվեց³ եւ տարագիր եղավ Աստծու կողմից, մինչեւ որ դեւը խեղդեց նրան: Նաեւ դրա Համար են Սամվելի տարիներն այդպես Հաշվում. ուստի եւ մենք նույնպես Սամվելի⁴ ու Սավուղի տարիները (իս) քառասունն ենք Համարում: Բայց (ոչ)⁵ միայն առաքելական վկայութունից⁶ է այդքան ժամանակ գումարվում Սավուղինին, այլ նաեւ ստուգապես գրվածքների մանրագնին քննությունից, քանզի պատմութունն ասում է, թե Սավուղի մահվանից հետո «Եփուտեն»⁷ Սավուղի որդին, քառասնամյա էր⁸, երբ Թագավորեց Իսրայելի վրա. Թագավորեց⁹ երկու տարի, բայց¹⁰ միայն Հուդայի տանից, որոնք Դավիթից¹¹ հետո էին»: Որովհետեւ Գրքերը վկայում են Սավուղի երեք որդիների՝ Հովնաթամի, Նսավի¹² եւ Մեքիսավի¹³ Թագավորելու սկիզբը (16): Բայց Եփուտայի¹⁴ մասին ոչինչ չեն Հիշատակում. դրանից¹⁵ մենք ենթադրում ենք, թե հետո է ծնվել. ահա, այսչափ¹⁶ է լինում Թագավորութունը Սավուղի, որչափ նրա վախճանվելուց հետո որդիների¹⁷ տարիներն են¹⁸ (16):

Սրանց հետ միասին այն էլ իմացեք, որ ասված է Թագավորութեան Գրքի երկրորդ¹⁹ գլխում, թե. «Երբ²⁰ լրացավ

1. 2.՝ միամիտ:
2. 2.՝ ի ժամանակէն:
3. S.՝ եղծանիլ:
4. S.՝ ամբ Սամուէլի Համարեալ են ի նմին իրի, իսկ Սամուէլի:
5. Թողաք այսպէս ըստ S. եւ ըստ Նւեբիայ:
6. 2.՝ վկայութեանն:
7. 2.՝ յեփուտեա:
8. S.՝ քառասուն ամաց:
9. Ի 2. պակասէր՝ եւ երկու ամ Թագաւորեաց:

10. Նւ.՝ բաց:
11. A. Թագ. A. 10:
12. 2.՝ զյովնաթամ. եւ զնսավ: - S.՝ զովնաթամայ:
13. S.՝ զՄեքիսաւէ:- Առ Նւ. պակասին երեքին անուանեց:
14. 2.՝ զերուսթայ:
15. S.՝ յաւելոյր աստ ի փակագծի (Թէ):
16. Նւ.՝ այնչափ:
17. S.՝ որդւոց (իւրոց): - Նւ.՝ որդւոյն:
18. Նւ.՝ յերրորդում: Գ. Թագ. 2. 1:
19. Ի 2. պակասէր՝ իրրեւ:

Եգիպտոսից¹ դուրս գալու (նիս) չորս Հարյուր քառասուն տարին, Սողոմոնը ձեռնարկեց Աստծո տան շինարարութիւնը²:

Իսկ Հրեացիների Վարդապետներն ու Եվսեբիոսի ժամանակագրութիւնը Եգիպտոսից դուրս գալուց մինչեւ տաճարի շինութիւնը Հաշվում են (նձ) չորս Հարյուր ութսուն տարի: Իսկ Որոգինեսն³ ու Անանիան ասում են (նդ) չորս Հարյուր յոթանասուն, եւ (ժ) տասը տարի էլ Համարում են Եղոն դատավորինը: Թագավորութիւնների գրվածքների վկայած (նիս) չորս Հարյուր քառասուն տարիների Համար հետեւյալն է ասում, թե. «Երբ որ ժողովուրդն անցավ Հորդանանը եւ Հաստատվեց⁴ Ավետյաց երկրում, այդ ելք է անվանում, ինչպես որ Թագավորները միմյանց այցելութեան գնալիս [ասում էին], թե. «Ազգը դուրս եկավ Եգիպտոսից»: Որը⁵ Հաշվվում է (իս) քառասուն տարի անապատում եւ (դ) չորս տարի էլ Սողոմոնինը, մինչեւ տաճարի կառուցումը՝ լինում է (նյ) չորս Հարյուր երեսուն. ուստի Աբրահամի առաջին տարուց դառնում է (չդէ) ինը Հարյուր ինսուն եւ յոթ, իսկ Ադամից՝ (տմղթ) չորս Հազար երկու Հարյուր ինսունինը տարի (17):

Տյուրացիների Քիրամ արքայի օժանդակութեամբ յոթ տարում կառուցվեց տաճարը. (ճիւղ)⁶ Հարյուր քառասուն չորս տարի (հետո) Տյուրացոց վրա Թագավորեց Փիսմանուն⁷ (18): Սրա յոթերորդ տարում իր քույրը բաժանելով Լիբիացոց աշխարհը՝ կառուցեց Կարճեղոնը⁸:

Բայց մեր առջեւ եղած ժամանակագրութիւնն ընդգր-

1. 2.՝ յեգիպտոսի:
2. Նւ. ժամ. 82-84:
3. 2.՝ ոյրոգինէս:
4. 2.՝ առկայացան:
5. 2.՝ ձոր:

6. S.՝ 124 ամաց: - Զբաղը՝ (զկեի) մեղէն յաւելաք: - Տես ի ծան. 18:
7. S.՝ Փիզմաղիոն:
8. Տես Նւ. ժամ. Ա. 88:

կում է՝ Առաքանի երրորդ՝ տարուց եւ տաճարի շինությունից մինչեւ Բաբելոնի կողմից տաճարի ավերումը՝ (նրա) չորս հարյուր քառասուն մեկ տարի: Այդ հաշվում են այսպէս (19).

Առաքանիներ՝ ամբողջութեամբ (լզ) երեսունվեց տարի՝.

Ռաբովաններ՝ (ժէ) տասնեւյոթ տարի.

Արփային՝ (զ) երեք տարի.

Ասաին՝ (խա)՝ քառասունմեկ տարի.

Հափափափներ՝ (իե) քսանհինգ տարի.

Հոփափներ՝ (ը) ութ տարի.

Քրափայիններ՝ (ա) մեկ տարի.

Գոգոփային մայրը՝ (է) յոթը տարի.

Հոփափներ՝ (իւ) քառասուն տարի.

Անափայիններ՝ (իթ) քառասունինը տարի.

Ափայիններ որ նույն Ագարփան է՝ (ծր) հիսուներկու տարի.

Հոփափաններ՝ (ժզ) տասնեւեց տարի.

Առաքանիք առաջին:

Արափներ՝ (ժզ) տասնեւեց տարի.

Եղեփայիններ՝ (իթ) քսաններ տարի.

Մանասներ՝ (ծե) հիսունհինգ տարի.

Անուփներ՝ (ժր) տասներկու տարի.

Հոփափներ՝ (րա) երեսունմեկ տարի.

Հոփափայիններ՝ (զ) երեք տարի.

Եղիփայիններ որք նույն Հոփափան է՝ (ժր) տասներկու տարի.

Հոփափաններ որք նույն Հեքոփան է՝ (զ) երեք տարի.

Մանասներ որք նույն Անուփան է՝ (ժա) տասն եւ

մեկ տարի< 17>.

Բոլորը միասին լինում է (նխա) չորս հարյուր քառասունմեկ տարի (20): Սրանից հետո տեղի ունեցավ Հրեացիների գերությունը Բաբելոնում՝ (Հ) յոթանասուն տարի, որը գումարելով համընկնում է Պարսից Դարեհ արքայի երկրորդ տարվա հետ: Եվ այստեղ ուշադիր լինելով կհարցնես, թե «ինչ հիման վրա է եզրի գրվածքի սկզբում ասված. «Պարսից Կյուրոս արքայի առաջին՝ տարում արթնացրեց Տերը հոգին Կյուրոս արքայի եւ Հրովարտակով իսկ կարգադրեց իր Թագավորութեան ամբողջ տարածքում ազատություն շնորհել հրեաներին»³. եւ թե ինչպէս Կյուրոսը Հրաման տվեց կառուցել տաճարը: Իմ հաշվումներով՝ դրանք Կյուրոսը կատարեց յոթանասնամյա գերութեան ժամանակ եւ ոչ թե Դարեհի օրերում»:

Այդ մասին կասեմ, որ երկու յոթանասնամյա ժամանակներից՝ մարգարեական միտքը գուշակում են. մեկը տաճարի ավերումն էր, որն ամբողջութեամբ ավարտվեց Դարեհի երկրորդ տարում. իսկ մյուսը Երեմիայի՝ մարգարեութեան սկիզբն է, որը Հովսեայի տասներեքերորդ տարուց՝ մինչեւ Բաբելոնի գրավվելն ու Կյուրոսի կողմից Քաղդեացիների Թագավորութեան վերացումն [ընկած ժամանակն է]: Այժմ, Հովսեայի տասներեքերորդ տարվանից, որը Երեմիայի մարգարեութեան սկիզբն է, մինչեւ տաճարի՝ Հրդեհով այրվելը լինում է (խ) քառասուն տարի, իսկ մինչեւ Կյուրոսի առաջին տարին՝ (Հ) յոթանասուն տարիներ: Այսպէս, Հրեացիների Թագավոր Հովակիմի երկրորդ տարուց,

1. Եւս. անդ. 88-89:

2. Տ.՝ յառաջումն: - Եւս.՝ ամին առաջնորդի:

3. Ա. Եղր. Բ. 2:

4. 2. ուղղագրյն եւս՝ Համարեցի: - Մեք թուրք այսպէս ըստ Տ. եւ ըստ Եւսեբայ:

5. 2.՝ Բ. եօթանասնամեա ժամանակէ: -

Եւս.՝ երկուս Հ. - ամեայ ժամանակս:

6. Տ.՝ աստ եւ զինի՝ Երեմիայ:

7. Տ.՝ ամին:

8. Եւս. ժամ. 90-91:

Ե. Տ.՝ ըստ որ յառաջիկայ ժամանակագրո-

թիւնն է՝ ժողովի:

2. Եւս.՝ արքայ:

3. Տ.՝ Առաքանն այլեւս:

4. Տ.՝ ամն 35: - Եւս.՝ ամն 15:

5. Տ.՝ ամն 54:

որի ժամանակ Նաբուպոլսարի¹ որդի Նաբուգոդոնոսորը կատարեց առաջին գերությունը, մինչև Կյուրոսի առաջին տարին կազմում են (ծ) հիսուն տարիներ², որը կոչվում է Հոբեյան(ական):

Հարկ եւ արժան էր, որ գերությունից դարձը լիներ այդ [նույն] տարում, երբ հրամայված էր Աստծուց³ ծառաներին ազատություն շնորհել. բայց Կյուրոսի կողմից տաճարի ավերումը (յ) երեսուն տարի էր, եւ Դարեհի երկրորդ տարում լրանում էր յոթանասուն տարին: Իսկ այդ ժամանակներում⁴ Հրեական ազգը գրկվեց(ին) իրենց թագավորներից ու քահանայապետերից, մնացին եւ ապրում էին առանց թագավորի, երբ միայն իշխաններով ու առաջնորդներով էին կառավարվում, եւ⁵ այդ ամբողջ ժամանակ Պարսից թագավորության⁶ հնազանդության տակ էին: Իսկ նրանցից հետո էլ Մակեդոնացիներին ծառայեցին. Ալեքսանդրից հետո, մինչև Նախիանես Անտիոքոսը, որը թագավորեց Ասորեստանում եւ Հրեական ազգին ստիպում էր դառնալ դեպի Հեթանոսություն:

Այդ պատճառով Երուսաղեմցիների Մատթիա քահանան՝ Ամովնի որդին, եւ նրա որդի Հուդան, որը Մակարեոս անվանվեց, եւ սրանց պայազատները վերստին նորոգեցին Հրեական իշխանությունը եւ պահեցին շարունակ, մինչև Օգոստոսը: Բայց սրա ժամանակ այլազգիներից նախ՝ Հերովդեսը, Հռոմեացիների հրամանով վերցրեց Հրեացիների թագավորությունը՝ [ճիշտ] այն ժամանակ, երբ Աստծո Որդին՝ Քրիստոսը ծնվեց. եւ լիովին կատարվում են Մովսեսի

ասածները, թե. «Չպիտի պակասի իշխողությունը Հուդայից, եւ ոչ էլ նրա ոտքերի մեջտեղից օրենսդիրը, մինչև որ Սելուլը գա. ու ժողովուրդները նրան պիտի հնազանդվեն»^{*}: «Եվ նա է Հեթանոսների հույսը»¹: Այս էլ այսպես<18>:

Ուրեմն [սկսած] Սողոմոնից եւ տաճարի առաջին շինությունից մինչև Պարսից Դարեհ արքայի երկրորդ տարին ու մինչև տաճարի նորոգումը բոլոր ժամանակների գումարը կազմում է (շժա) հինգ հարյուր տասնեւմեկ տարի² (21): Իսկ Դարեհի երկրորդ տարուց մինչև Փրկչի խաչելությունը, երբ լրանում է³ Տիրեբրիոսի տասնեւիններորդ տարին, տարիների գումարը (շա) հինգ հարյուր մեկ է, որոնք մանրամասն կերպով⁴ հաշվվում են այսպես (22).<19>:

Կյուրոսից հետո, որը թագավորեց (յ) երեսուն տարի, թագը վերցնում է Կամբիուսը՝ (ը) ութը տարի.

Ապա Մոգեբը՝ (է) յոթը ամիս.

Ապա Դարեհը⁵, որ թագավորեց երեսունեւվեց (լզ) տարի:

Դարեհի օրերում Եբրայեցիներին վերակացու եղավ Ջորաբաբելը՝ Հեսու⁶ քահանայապետի հետ միասին կատարում են տաճարի շինությունը: Եվ մարգարեանում են Անգեն ու Ջաքարիան:

Դարեհյան Քսերքսեսը՝ (իա) քսանեւմեկ տարի.

Արտավանը՝ (է) յոթը ամիս.

Արտաշես Երկայնաձեռքը՝ (իս) քառասուն տարի.

Սրա ժամանակ էզրասը բարձրացավ Երուսաղեմ՝ Օ-

1. Տ՝ Նաբուպոլսարայ:

2. Ձ՝ ամ:

3. Տ՝ յԱստուծայ:

4. Տ՝ ցայն ժամանակն: - Եւս: յայն ժա-

մանակ:

5. Ի Տ. պակասը՝ եւ:

6. Տ. յաւելոյր աստ՝ եւ:

7. Ձ՝ առ ի Հրէից զթագաւորութիւնն:

* Աստվածաշունչ, 1890, 4. Գլխ, Մեծ. ԽԹ, 10. էջ 54 (նաեւ՝ 1896, 4. Գլխ, էջ 61):

1. Մեծ. ԽԹ. 10:

2. Տ՝ ամբ 711: - Ձ՝ ամս: - Եւս՝ յամս շր:

- Եւս. անդ 91-92:

3. Ձ՝ եղեղոյ:

4. Ձ. եւ Օր. Վենետիկ՝ մանրամասնութիւն:

5. Տ՝ յաւելոյր աստ ի փակագծի՝ (Ա):

6. Տ՝ Եսուս:

7. Ձ. յաւելոյր աստ՝ եւ:

րենքն էր ուսուցանում: Եվ նրա թագավորության քսաներորդ տարում արքայի մառնապետ Նենմասը արքայի խնդրանքով ելավ Երուսաղեմ, կառուցեց նրա պարիսպներն ու կարգավորեց հրապարակները: Ապա, Քսերքսես Երկրորդը՝ երկու ամիս.

Սուգգիանոսը՝ երկու ամիս.

Խորթ Դարեհը՝ (ԺԹ) տասնեւինը տարի.

Արտաշես Ուշեզը՝ (Խ) քառասուն տարի.

Արտաշեսը, որ նույն Ուլգոսն է՝ (Իզ) քսանվեց տարի.

Արտաշես Ուլքան՝ (դ) չորս տարի.

Դարեհ Արտաման՝ (զ) վեց տարի.

Սրան՝ ապանում է Ալեքսանդրը իր թագավորության վեցերորդ տարում եւ վերացրեց Պարսից թագավորությունը. որը՝ տեւեց (մլ) երկու հարյուր երեսուն տարի: Այնուհետեւ թագավորեց (Խմա՝ Ալեքսանդրը) եւս վեց տարի եւ յոթ ամիս՝ Բաբելոնի գրավումից հետո. եւ ապրելով ընդամենը՝ (լը) երեսուներկու տարի՝ վախճանվում է՝:

Եգիպտացիների Պտղոմեոսյան թագավորների մասին (24)

Նրանից հետո Ալեքսանդրիայի՝ եւ Եգիպտոսի վրա թագավորում է Պտղոմեոս Ղազիոսը (իզ) քսանեւերեք տարի. իսկ Պտղոմեոս Փիլադելփոսը՝ (լը) երեսունութ տարի: Սրա օրերում Եգիպտացիների Սուրբ Գիլգը թարգմանեցին հունարեն՝ լեզվով եւ դրեցին Ալեքսանդրիա քաղաքի մատենադարանում: Այդ ժամանակ է թագավորում Պարթեւ Արշակ քաջը: Սրանից հետո (Խմա՝ Պտղոմեոս Փիլադելփոսից)՝ Պտղոմեոս Եվերգեստեսը՝ (իզ) քսանեւվեց տարի.

Պտղոմեոս Փիլոպատոսը՝ (Ժբ) տասնեւմեկ տարի:

Սրա օրը թագավորեց Անտիոքոսը, որ Եպիփանես անվանվեց. նրա ժամանակ էր, որ Մակարայեցիների գրեթե գործածությունը՝ դրվեցին, եւ [իւնքը]՝ Հրեական ազգը հեթանոսության դառնալ էր ստիպում: Այս Անտիոքոսի [արածի պատճառով] Ասամոնիայի՝ ուստր Մատաթիան՝ Հայրենական կրոնի Համար նախանձախնդիր, ժողովրդի առաջնորդ է դառնում: Իսկ նրանից հետո՝ նրա որդի՝ Հուդան, որը կոչվեցավ Մակաբե(ոս)՝:

Իսկ Պտղոմեոս Փիլեմետոսից՝ հետո Եգիպտոսին թագավորեց Պտղոմեոս երկրորդ Եվերգեստեսը՝ (իթ) քսանեւինը տարի:

Պտղոմեոս Փյուսգոնը՝ (Ժէ) տասնեւյոթ տարի.

Պտղոմեոս Ալեքսանդրին՝ (Ժ) տասը տարի.

Պտղոմեոսը, որը մերժվեց (Խմա՝ զրկվեց)՝ (ր) ութը՝ տարի.

1. Զ.՝ քսերքսես... սուգգիանոս ամիս:

2. Տ.՝ խորդ:

3. Զ.՝ պտղոմեոս: - Եւս. Ի երեսուն՝ Արտաշեսից:

4. Տ.՝ զայս:

5. Տ.՝ որ եւ տեւեց:

6. Զ.՝ ընդ ամենայն եւ կեցեալ:

7. Եւս. ժամ. 92-93:

1. Զ. ամենայն ուրեք՝ աղեքսանդրի:

2. Տ.՝ Փիլադելփոս (եգիպտոսէր):

3. Տ.՝ Գիլգը սուրբ: - Զ.՝ Ի յուն լեզու:

4. Զ.՝ փիլիպատոս: - Տ. յաւելոյր Ի փաղազի (Հայրապետէր):

5. Զ.՝ գործ:

6. Տ.՝ Ասամոնայ:

7. Տ.՝ որդի նորին:

8. Զ.՝ մակաբէ: - Եւս. ժամ. 93-94:

9. Տ.՝ Փիլոպատոսայ:

10. Զ.՝ երգէտէս:

11. Տ.՝ ամս 30:

Պապական Միակրթութիւն (1) երեսուն տարի:

Պապական գլխաւոր Կենտրոնական թագաւորում է Գայիոսի խնայող եւ Հռոմեացիների՝ Եգիպտոսին տիրելուց երկու տարի առաջ եւ յառաջ տարի էլ՝ երեսնոց Հռոմեանով թագաւորեց: Սա-
փայն մեծ արարատար եւր իբրեւ կանոն (իմա՝ ճիշտը) երկուան չնարանէ՝ իսկ պապեց առաջ Հռոմեացիների իշխանութիւնը
Հաշիւ:

Պապականացի՝ երկուորդ տարուց Հռոմեացիներին չորս տա-
րի խնայում է Պապիս Հռոմիս առաջին միակենտեւ կայսրը: իսկ
երեսնոց Հետո՝ Սերաստոս Հոգեւորութեամբ, որը նաեւ Օգոստոս է
կոչուում (նոյ)՝ Կրտսեակ տարի: Արեւելոց Հետո՝ Տիբերիոսը (իսկ)
քառանգոր տարի. մինչեւ Փրոքի ինտելեկտուալ:

Այսպիսով՝ Դարեւհի երկուորդ տարուց, երբ տեղի ունեցում
առանձին երկուորդ՝ չինտելեկտուալ, մինչեւ Տիբերիոսի առանձին ինտելե-
կտուալ տարին եւ մինչեւ Փրոքի ինտելեկտուալ, բոլորի գումարը
միասին կազմում է (չա) Կինո Հարցուր մեկ տարի (25)*. իսկ Աս-
տուծեց եւ Տաւարի առաջին չինտելեկտուալ լինում է (սբ) Հա-
րար առանձին տարի եւ Մովսէսեց ու Եգիպտոսեց գումար գա-
րուց՝ (ուչա)՝ Հարար Կինո Հարցուր մեկ տարի: Ահա, Արար-Հաւի
առաջին տարուց լինում է (ու) մեկ Հարցուր ինտելեկտուալ տարի. իսկ
Ջրհեղեղեց (սկը) երեք Հարար գումարում թ տարի. իսկ Արա-
մեց (րյթ) Կինո Հարար երեք Հարցուր տարու տարի (26): Բայց
լոտս Եգիպտոսի Արամից մինչեւ Տիբերիոսի առանձին ինտելեկտուալ
տարին, երբ խաչակից Փրոքից, կազմում է (րեք) Կինո Հարար եր-
կու Հարցուր երեսուներկու տարի:

* 25-րդ մանրագրութեան մէջ Մայիս-
այանը Հաշիւում է 401 տարի՝ 501-ի
փոխարին (էջ 304): Թվագրութեան
այս մանրամասները տես նոյնի 26-րդ
մանրագր. (էջ 305):

1. 2.՝ Գողթնէոս՝ գլխաւոր կղերական: -
Նուս՝ Գողթնէոսի գլխաւոր:

2. Տ.՝ ընդունիլ:
3. Տ.՝ երկուցն կղերականաց:
4. 2.՝ Հարատու:
5. Նուս. Ժամ. Ա. 120:
6. 2.՝ կրկին:
7. 2.՝ չինտելեկտուալ:
8. 2.՝ ոչա. տեք:

Եբրայեցիների իշխանների՝
այն Բահանների մասին,
որոնք Բաբելոնից՝ դարձից հետո
առաջնորդեցին ժողովրդին 27

Հովսեփեկայի որդի Հեսուն՝ Զորարարելի Հետ միասին՝
պարսից Կյուրոս թագաւորի՝ օրոք:

Հեսուի որդի Հակիմուր.

Հակիմուսի որդի Եղարուր.

Հասերայի որդի Հովդայեն.

Հովդայի որդի ՀովՀաննեսը.

ՀովՀաննի որդի Հեայուդուր⁴, որի օրոք Ալեքսանդրը
կառուցեց Ալեքսանդրիան (եւ)⁵ զալով* Երուսաղեմ երկր-
պագեց Աստծուն.

Հաղդայի⁶ որդի Ռիհան.

Եղիազարուր, որի օրոք Յոթանասունըր աստվածեղեն
Գիրքը թարգմանեցին.

Եղիազարի եղբայր Սիմոնի՝ որդի Ռիհան.

Սիմոնը, որի օրոք Հեսուն ճանաչում է Սիրաքին⁷.

Ռիհան, որի ժամանակ Անտիոքոսը պաշարում է Հրեա-

* Կառուցանութունն այստեղ անիմաստ
է անհասկանալի է, թե «զալով Երու-
սաղեմ երկրպագեց Աստծուն» խոսքն
ա՛ւել է վերաբերում:
1. Ի ա. պոփաւէ՝ յետ զարձին Ի Բաբելո-
նէ:
2. Տ.՝ Յետ զարձին Ի Բաբելոնէ Յեսուն...

3. 2.՝ Թագաւորի:
4. 2.՝ Յուդայ:
5. Թողաք այսուէս ըստ Տ.:
6. Աղդայ: - Տ. ամենայն ուրեք՝ Ռիհան: -
2.՝ Ռիհան, Ունիայ, Ունիաս:
7. 2.՝ սիրովի:
8. Տ.՝ Սիրաք:

տանը (եւ)¹ բռնանում վերադառնալ հեթանոսությանը.

Մատաթիայի² որդի Հուդան՝ երեք տարի: Սա մաքրեց աշխարհը (իմա՝ Հրեաստանը) ամբարիշտ ազգերից:

Նրա եղբայր Հովնաթանը՝ (ԺԹ) տասնինը տարի.

Հովնաթանի եղբայր Սիմոնը՝ (ը) ութ տարի.

Հովհաննես Հյուրկանոսը՝ (իզ) քսանվեց տարի.

Արիստարքուսը՝ մեկ տարի, որը թագավորական թագը դրեց քահանայապետությանը հանդերձ, որն ուներ.

Հանեսը, որ նույն Ալեքսանդրոսն է՝ (իէ)⁵ քսանյոթը տարի. սա նույնպես միաժամանակ եւ թագավոր էր, եւ քահանայապետ:

Կյուրոսից սկսած մինչեւ սրա [ժամանակները] իշխանները օծված⁶ են եղել. այդ տեւել է (նձգ) չորս հարյուր ութսուներեք տարի (28). որը կազմում է⁷ (կԹ) վաթսուներեք յոթնական տարիներ* (իմա՝ կԹ շաբաթական տարիներ), որոնք⁸ Դանիելի մոտ ասված են հետեւյալ կերպ.*⁹ «Եվ զիտակցես, ասում է, եւ իմանաս եղած բաներին հաստատ պատասխան տալ: Երուսաղեմի շինությունից¹⁰ մինչեւ օծյալ առաջնորդը¹¹ (է) յոթը յոթնյակներ (իմա՝ շաբաթներ)

* Տրված բացատրություններից ամենահավանականն ըստ իս Մալխայանցիին է. (տես բացատ. 28, էջ 306):

** Շաբաթական տարիների հաշվարկի վերաբերյալ Մալխայանցի բացատրությունն չի տալիս: Սուրբ Գրոց բառարանը նույնպես առանձին մեկնաբանություն չունի. միայն նշում է «շաբաթ» բառն իբրեւ յոթնորյա եւ խորհրդավոր թիվ: «Որովհետեւ ի սկզբանէ այս էր թիւ աւուրց եօթնեկին, Սուրբ Գրոց մեջ մասնաւոր կարեւորութիւն կրեծալով այս թուոյն, այնպես որ եօթն ընդհանրապես կը ցուցնէ ամբողջութիւն կամ կատարելութիւն» (էջ 195). Անհավանական չէ, որ Ասողիկը նաեւ յոթնորյա կամ շաբաթների թիվով հաշվարկած լինի տարիների գումարը, քանի որ նձգ-ն բաժանած յոթի կազմում է ճիշտ ԿԹ + է (վաթսուներկու + յոթ) = վաթսուներեք շաբաթական տարի: Տես նաեւ ՆԲՀ, Հ. Ա. 708-709 էջեր:

1. Թողաք այսպէս ըստ Տ.:
2. Զ.՝ մատաթիայ:
3. Յովնաթանէս:
4. Զ.՝ արիստարքոս:
5. Նւ. Կանոնք 126-140:

6. Տ.՝ մինչեւ ցօծեալքն:
7. Զ.՝ լինի:
8. Զ.՝ որ:
9. Զ.՝ եւ չինելն:
10. Զ.՝ առաջնորդը:

են հաշվվում եւ (կը)¹ վաթսուներկու յոթնյակներ»: Առաջին յոթնյակները հաշվում են Կյուրոսից մինչեւ Դարեհ, որի օրերում ավարտվեց տաճարի շինարարությունը. իսկ մյուս (կը) յոթնյակները շարունակվում են հետագայում. եւ արդարանում է Դանիելի տեսիլքը² այս յոթնական [տարիների] մասին՝ սկսած Արշավիրի³ որդի Դարեհի առաջին տարվանից. հենց այս ժամանակ էլ վախճանվում է Հանեսոսը⁴, որ էր նույն Ալեքսանդրոսը՝ առաջնորդն օծյալ, որը եւ քահանայապետ էր, եւ թագավոր: Սրանով սպառվում է⁵ քահանայական դասի հաջորդությունը, որոնք ըստ մարգարեության կոչվեցին օծյալներ եւ առաջնորդներ<20>:

Դրանից հետո թագավորում է Ալեքսանդրի⁶ կին Սաղիներ, որից հետո հակառակություն ընկավ նրա որդիներին՝ Արիստարքուսի եւ Հյուրկանոսի⁷ միջեւ. եւ հռոմայեցիների Պոմպեոս⁸ զորավարը պաշարում է Երուսաղեմ քաղաքը, գրավում է եւ մտնում տաճարը: Այդ ժամանակ բոլոր ազգերը⁹ հռոմեացիներին հարկատու դարձան: Պոմպեոսը [Երուսաղեմի] քահանայապետությունը հանձնում է Հյուրկանոսին, իսկ Անտիպատրոս¹⁰ Ասկալոնացուն ընդհանուր Պաղեստինի վերակացու է կարգում: Այդ ժամանակ հռոմայեցիներին միահեծան թագավորում է Գայիոս Հուլիոսը՝ (դ) չորս տարի եւ (է) յոթ ամիս. ապա (ծգ) Հիսուսվեց տարի եւ (զ) վեց ամիս՝ Օգոստոսը:

Երբայեցիների թագավորությունը, որ նախօրոք հեթանոսությունից կար, վերացրեց Անտիպատրոս Ասկալոնացու որդի Հերովդեսը՝ Օգոստոսի ութերորդ տարում. նա

1. Դան. Բ. 25:
2. Զ.՝ տեսնել:
3. Զ.՝ արշօրի:
4. Զ.՝ ի յարհնոս: - Նւ.՝ Յանէս:
5. Զ.՝ պարտեցան:

6. Զ.՝ աղէքսանդրէին:
7. Տ.՝ աստ եւ զկնի՝ Հիւրկանոսի:
8. Զ.՝ պոմպիոսի:
9. Զ.՝ ազգք:
10. Զ.՝ աստ եւ զկնի՝ անտիպատրոս:

սպանելով Հյուրկանոսին դրանից հետո վարդապետությունը բաժանում է ոչ թե ըստ հաջորդության¹ (իմա՝ ժառանգության), այլ գծով ոմանց (այսինքն՝ պատահական, անիրավունք մարդկանց)<10>:

Այս ժամանակ էր, որ ծնվեց մեր Տեր եւ Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսը եւ լիովին կատարվեց Հակոբի մարգարեությունը, թե. «Ձապկասի իշխանությունը Հուդայի² [սերնդից] եւ ոչ էլ օրենսդիրը նրա ոտքերի մեջտեղից (ե՛ւ մի պետ յերանաց նորա). մինչեւ որ գա նա, որին իրեն է թագավորությունը եւ նա է Հույսը հեթանոսների³»: Մեր Տեր եւ Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսը ծնվում է Օգոստոսի թագավորության քառասուններկու եւ Անտիպատրոսի⁴ որդի Հերովդեսի երեսուններկուերորդ տարում, որ այլազգի էր եւ թագավորեց (ի՛է) երեսունյոթը տարի:

Սրանից հետո՝ իր որդի Արքեղայոսը⁵ (թ) ինը տարի.

Արքեղայոսի եղբայր Հերովդես Չորրորդապետը (իդ) քսանչորս տարի:

Տիբերիոսի տասնեւհինգերորդ տարում եւ Հերովդեսի⁶ տասնեւհինգում՝ Հիսուսը գալիս է Հորդանան Հովհաննեսի մոտ՝ նրանից մկրտություն ստանալու եւ այստեղից⁷ էլ ափսոս է առնում նրա ավետարեր վարդապետությունը խոսքով եւ հայտնապես:

Ապա Հերովդեսի տասնեւիններորդ տարում եւ Տիբերիոս կայսեր տասնիններորդում Հիսուսը, Օծյալն Աստուծուց, նրա մասին եղած կանխագուշակության համաձայն, չարչարանքների⁸ է ենթարկվում:

1. Ձ.՝ ըստ աշխարհի:

2. Տ.՝ մի պատանու իշխան ի յուդայ:

3. Մենք. իթ. 10:

4. Ձ.՝ Հերովդայս որդւյ անթիպատրայ:

5. Տ. սատ եւ գիմի՝ Արքեղայոս:

6. Տ. ամենայն ուրեք՝ Հերովդես:

7. Տ. յուեղայս սատ ի փափագի՝ (ամին):

8. Տ.՝ անգ:

9. Նու. Կանոնք 142-148:

Հերովդես Չորրորդապետից հետո թագավորում է Ագրիպասը (է) յոթը տարի. իսկ նրա որդի Ագրիպասը (ԻՁ) քսանեւվեց տարի: Եվ այս ժամանակ [է լինում] երուսաղեմի վերջին ավերումը Վեսպասիանոսի ու Տիտոսի կողմից:

Մեր Փրկչի ինչնությունից եւ Տիբերիոսի տասնեւիններորդ տարուց, մինչեւ Կոստանդիանոսի ժողովը¹ (իմա՝ նրա ժամանակ գումարված)² (մղա) երկու հարյուր իննսունմեկ տարիներ են, որը թվարկում են³ հետեւյալ կերպ. Փրկչի ինչնությունից հետո [տիրում է] նույն ինքը՝ Տիբերիոսը (ժթ) տասնեւինը տարուն ավելացրած եւս չորսը (29):

Գայիոսը՝ (դ) չորս տարի.

Կղոդիոսը՝ (ժգ) տասներեք տարի.

Ներոնը՝ (ժդ) տասնչորս տարի.

Վեսպասիանոսը՝ (ժ) տասը տարի.

Տիտոսը՝ (բ) երկու տարի.

Դոմետիանոսը՝ (ժգ) տասնեւվեց տարի.

Ներոսասը՝ (ա) մեկ տարի.

Տրայանոսը՝ (ժթ) տասնինը տարի.

Ադրիանոսը՝ (իա) քսանմեկ տարի.

Տիտոս Անտոնինոսը՝ (իգ) քսաներեք տարի.

Ավրեղիոսը՝ (ժթ) տասնութ տարի.

Կոմոդոսը՝ (ժգ) տասներեք տարի.

Եղիոս Պերպինաքսը՝ (ա) մեկ տարի.

Սեւերոսը՝ (ժը)⁷ տասնեւութ տարի.

Անտոնինոս առաջինը՝ (դ) չորս տարի.

Ալեքսանդրոս Մարեան՝ (ժդ) տասնչորս տարի.

1. Տ.՝ մինչեւ ի Կոստանդիանոս ժողովին:

2. Տ.՝ թուէն:

3. Ձ.՝ վեսպասիանոս... տիտիանոս:

4. Ձ.՝ ամս ա. աքայիանոս:

5. Տ.՝ Անդրիանոս:

6. Ձ.՝ օղիզոս, եւ ի ստորեւ՝ օրիգենոս:

7. Ձ.՝ սեւերիոս. (իմա՝ Սեւերիոս):

Մաքսիմիանոսը՝ (գ) երեք տարի.
 Գորգիանոսը՝ (զ) վեցը տարի.
 Փիլիպպոսը՝ (է) յոթը տարի.
 Դեկոսը՝ (ա) մեկ տարի.
 Գալոսը՝ (բ) երկու տարի.
 Վաղերիանոսը՝ (ժէ) տասնյոթ տարի.
 Կղոդիոսը՝ (բ) երկու տարի.
 Ավրելիանոսը՝ (զ) վեցը տարի.
 Տակիտոսը՝ (զ) վեց ամիս.
 Ֆլորիանոսը՝ (ձր) ութսունութ օր.
 Պոռթոսը՝ (զ) վեցը տարի.
 Կարոսը՝ (բ) երկու տարի.
 Դիոկղեստիանոսը՝ (ի) քսան տարի.
 Կոստանդիանոսի Քսանամյակը, որ եկեղեցու առաջին
 խաղաղությունն է՝ <21> :

1. Տ.՝ Մաքսիմիանոս:
2. Ձ.՝ գորգիանոս:
3. Ձ.՝ վաղերիանոս:

4. Տ.՝ Տափկոս:
5. Եւ. ժամ. 190:

Ասորեստանցիների, Մարերի եւ Պարսիկների՝ թագավորների մասին

Նոյի երկու որդիների՝ Հաբեթի՝ եւ Սեմի մասին նախապես արդեն պատմեցինք, իսկ Քամի սերնդի մասին եւ նրանցից ովքեր թագավորեցին, սակավ ինչ ասացինք, մնացյալը կասենք առաջիկայում <22> :

Ջրհեղեղից հետո համայն տիեզերքի մարդկային ցեղերը սերվեցին երեք այրերից. Հաբեթից՝ ամբողջ Եվրոպան եմավոն լեռներից մինչեւ արեւմտյան Օվկիանոսը՝ բնակվող ազգերն են, ասում են. Քամից՝ Եգիպտոսն ու Լիբիացիների աշխարհը, նաեւ այնտեղից արեւմտյան կողմերի բոլոր ազգերը: Իսկ Սեմից, որը ավագ եղբայրն էր, Ասորեստանցիներն ու Արեւելքի բոլոր՝ կողմերի [ազգերը]: Իսկ Բաբելոնի առաջին հիմնադիրը Եբրայական Գրքերը ներդրովին են համարում, եւ ամենաառաջին թագավորը, ասում են, նա է եղել, եւ հաշվում են հետեւյալ ձևով, թե. «Քուշը ծնեց Նեբրովին»⁵, Քուշը եթովպացի էր, որը ծնեց Նեբրովին, որի մասին գիրն ասում է՝ (30), թե. «Նա սկսեց հսկա»^{7*} լինել երկրի վրա (իմա՝ առաջինը տիրակալ եղավ երկրի վրա): Եվ եղավ սկիզբը Բաբելոնի թագավորու-

* Տես՝ Մենդ. Ժ 8 եւ հետեւյալն. - Երկրի վրա հսկա լինել, այսինքն զորավոր (բռնակալ) լինել...

1. Տ. եւ 2. Ասորեաց, Պարսից եւ Մարաց. - զոր ուղղադրեցաք ըստ ընթերցուածոյ ցանկին:
 2. Ձ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ յերէթի... յեփեթէ:

3. Ձ.՝ երովպէ... մինչեւ յարեւմտեա յովկիանոս:
 4. Տ.՝ յամենայն:
 5. Մենդ. Ժ. 8:
 6. Ձ.՝ զնեբրով. զորմէ ասէ գիր:
 7. Տ.՝ հսկայ:

թյան: Եվ Որեդ, եւ Աբադ, եւ Քաղանես՝ Սենեար¹ երկրում:
Այգ երկրից դուրս եկավ Ասուրը, որ Նինվեն² կառուցեց, որ-
ը Ասորեստանի³ առաջին քաղաքն է, որը կառուցեց Սեմի
որդիներից⁴ Ասուրը, որի մասին ասացինք, թե տիրեց⁵ Արե-
ւելքի բոլոր կողմերին:

Ասում են, թե Սեմի որդիներն են Ելամը, Ասուրը, Ար-
փաքսադը, Արամը եւ Լուղը: Ելամից են սերում ելամացիք՝
Պարսից ազգի նախնիները, որոնց [Համար] Ելամայիս⁶ քա-
ղաքը շինեց: Եվ Ասուրից՝ ասորեստանացիք: Արփաքսա-
դից՝ արփաքսացիք, որոնք նաեւ Քաղդէացիք կոչվեցին:
Եվ Արամից՝ Արամեացիք, որոնք եւ Ասորիք են անվան-
վում: Եվ Լուղից՝ Լուղացիք:

Իսկ Ասուրը կառուցում է Նինվե քաղաքը, որը վերաշի-
նում է Ասորեստանի Նինոս արքան եւ յուր անվամբ կոչում
է Նինվե: Այս Նինոսը ասում էին Քամի որդիներից է սե-
րում Նեբրովթից⁷ Հսոռ վեցերորդը. սա Աբրահամի ժամա-
նակներում ասորեստանցիների առաջին թագավորն էր, որ
տիրեց Համայն Ասիային, բացի Հնդկաստանից, (ծք) Հիսու-
ներկու տարի (31). ապա նրա կին Շամիրամը՝ (խք) քառա-
սուններկու տարի⁸.

Համեսեսը, որ Նինուասն է (լը)⁹ երեսունութը տարի.

Արիոսը՝ (լ) երեսուն տարի.

Արալիոսը՝ (խ) քառասուն տարի.

Քսերքսեսը, որ Բաղիոսն է՝ (լ)¹⁰ երեսուն տարի.

Արմամիթրեսը¹¹ (լը) երեսունութը տարի.

Բելիքոսը¹² (լ) երեսուն տարի.

Սպերոսը՝ (ի) քսան տարի.

Մամեղոսը՝ (լ)¹³ երեսուն տարի.

Սպարեթոսը՝ (խ)¹⁴ քառասուն տարի.

Ասկակադեսը՝ (խ)¹⁵ քառասուն տարի.

Ամյունդեսը՝ (խէ)¹⁶ քառասունյոթ տարի.

Մյուս Բելիքոսը՝ (լե)¹⁷ երեսունհինգ տարի.

Բարեստոսը՝ (լ) երեսուն տարի.

Ղարեդեսը՝ (լը) երեսուններկու տարի.

Մոսարեսը՝ (ծ) տասը տարի.

Ղամբարեսը՝ (լ)¹⁸ երեսուն տարի.

Պաննիասը՝ (խե) քառասունհինգ տարի.

Սոսարմասը՝ (յթ) տասնեւինը տարի.

Միթրեսը՝ (իէ) քսանյոթ տարի.

Տեւտամոսը՝ (լը)¹⁹ երեսուններկու տարի: Սրա ժամանակ
իլիոն²⁰ քաղաքը գրավվեց:

Տեւտոսը²¹ (խ) քառասուն տարի.

Թյունեւը²² (լ) երեսուն տարի.

Դերկիոսը՝ (խ) քառասուն տարի.

Եպադմեսը՝ (լը) երեսունութը տարի.

Ղավոսթենեսը՝ (խե) քառասունհինգ տարի.

Պերեդեստեսը²³ (լ) երեսուն տարի.

Ոփրատը՝ (լը) երեսուններկու տարի.

Ոփրատանեսը²⁴ (ծ) Հիսուն տարի.

1. Զ.՝ ուրեգ եւ աբաթ... յերկրն սենէար:
2. Մնեդ. Ժ. 11:
3. Իմա՝ Ասորեստանայց:
4. Զ.՝ որդւոցն:
5. Տ.՝ ունիլ:
6. Զ.՝ գեղամ... զգուլ... եղեմալիք... եղի-

մայիս:
7. Զ.՝ վեցերորդն յեփրովթա:
8. Զ.՝ ամս ծք:
9. Զ.՝ նիլաս ամս լը:
10. Տ.՝ ամս 35:
11. Տ.՝ Արմա Միթրես:

1. Զ.՝ մաղաքեոս:
2. Տ.՝ ամս 10:
3. Տ.՝ Սպարեդոս ամս 3: - Զ.՝ սպերեթոս:
4. Տ.՝ ամս 20:
5. Տ.՝ ամս 7: - Զ.՝ խէ (փոխանակ՝ խե):
6. Զ.՝ ամս ին:
7. Տ.՝ Բարեստոս... Մուարես... Ղամբարէս՝
ամս 22: - Զ.՝ մոսարէս ամս ի... Ղամբա-

բէոս:
8. Տ.՝ ամս 51:
9. Տ.՝ յաւելոյր աստ ի փակազծի (այսինքն
Տրոյիս):
10. Զ.՝ տեւտէս:
11. Տ.՝ Թենէոս:
12. Տ.՝ Պերտիեստէս:
13. Զ.՝ ոսրատիայ... ոփրիտանէս:

Ակոսագաններ¹ (խբ) քառասուններկու տարի.

Սարդանապալտսը՝ (ի) քսան տարի: Մինչեւ սրա ժամանակները Ասորեստանի թագավորները տիրում էին ամբողջ Արեւելքին, որոշ մասերի էլ՝ Հյուսիսից. Հարավից ու Արեւմուտքից. եւ շատ զորեղ² ու բռնակալներ էին, մինչեւ Թոոս Կոնկոռնիսը, որը հունարեն կոչվում է Սարդանապալտս³, որը պարտութուն կրելով Մարացի Վարբակեսից ու Բելեսիոսից⁴ ինքն իր անձը հրի մատնեց:

Վարբակեսը⁵ վերացնում է Ասորեստանցիների թագավորութունը եւ Բաբելոնի արքա է կարգում⁶ Բելեսիոսին, իսկ ինքը Ասորեստանի իշխանութունը փոխադրում է Մարա, որը տեւեց շատ երկար ժամանակ⁷, եւ որը հաշվում են Հետեւյալ կերպ.

Համայն Արեւելքին թագավորեց Մարացի Վարբակեսը՝ (իբ) քսանեութը տարի (32). Մադավկեսը⁸ (ի) քսան տարի.

Տարմոսը՝ (լ)⁹ երեսուն տարի.

Հակադիմոսը՝ (լ)¹⁰ երեսուն տարի.

Դերկեսը¹¹ (ծդ)՝ Հիսունչորս տարի.

Փրավորտեսը (իդ)¹² քսանչորս տարի.

Կուարկասարեսը¹³ (լբ) երեսուններկու տարի.

Աժդահակը՝ (լբ) երեսունութը տարի, որին կործանելով Կյուրոսը վերացնում է Մարացի¹⁴ իշխանութունը. եւ ոչ միայն Մարաց, այլեւ Քաղզեացիների ու Բաբելոնի: Սպա-

1. Տ.՝ Ոկոսագանէս:
2. Տ.՝ պակասէր՝ զօրաւոր:
3. Ձ.՝ սարդանապալտս:
4. Տ.՝ Ի Բելիսիոսէ:
5. Տ.՝ Վարբակ:
6. Տ.՝ զԲելիսիոս կացուցանէ:
7. Նւ. ժամ. 47-48:
8. Ի Տ. պակասէր՝ մար:

9. Ձ.՝ մադօկիայ:
10. Ի Տ.՝ պակասէր՝ Տարմոս ամս լ.:
11. Ի Ձ.՝ պակասէր՝ Հակադիմոս ամս լ.:
12. Տ.՝ Դերկոս:- Նւ.՝ Դէրօկէս:
13. Ձ.՝ ամս իւղ.:
14. Ձ.՝ կուարկասարես:
15. Նւ. ժամ. 49:

նելով Կրեսոսին¹ Կյուրոսը վերացնում է Լյուդիացիների իշխանութունը:

Եվ թագավորեց Կյուրոսը (լ) երեսուն տարի (33):

Կամբյուտոսը՝ (ը) ութը տարի.

Դարեհ Վշտասպանը² (լզ) երեսունվեց տարի.

Քսերքսեսը՝ (խա) քառասունմեկ տարի.

Արտաշես Երկայնաբազուկը՝ (խ) քառասուն տարի.

Դարեհ Հարճորդին՝ (ժթ) տասնեւինը տարի.

Արտաշեսը՝ (խ) քառասուն տարի.

Արտաշեսը, որ նույն Ուլքոսն է՝ (իզ) քսանվեց տարի.

Արտաշես Ուլքոսեան՝ (դ) չորս տարի.

Դարեհ Արշեսեան³ (զ) վեցը տարի.

Սրան սպանելով Ալեքսանդր Մակեդոնացի Փիլիպեանը⁴ Պարսից եւ Ասորեստանյան թագավորութուններին⁵ ամբողջութեամբ տիրեց վեցը տարի⁶:

Սրա վախճանվելուց հետո [տերութունը] բազմաթիւ իշխանութունների բաժանվեց, ինչպես որ հենց սկզբում ասացինք. իսկ յուրաքանչյուր տերութուն կոչվում էր մակեդոնական անուններով: Այդուհետեւ Եգիպտոսում թագավորում է Պտղոմեոս Ղազիոսը. Բաբելոնին, Ասորեստանին եւ ամենայն Պարսից՝ Սելեւկիոս Նիկանովորը. բայց ասիացիներին եւ ասորիներին թագավորում են Անտիոքոսը եւ նրա որդի Դեմետրիոսը⁷, որին Հորջորջանքով Պաշարիչ անունով էին կոչում: Միմյանց դեմ պատերազմեցին Սելեւկիոսն ու Դեմետրիոսը⁸ աստ-

1. Ձ.՝ կրասոս:- Նւ.՝ կրիսոս:
2. Տ.՝ Վշտասպայ:
3. Ի Ձ.՝ խառնակալ է կարգ անուանեց պսպէս՝ քսերքսէս՝ ամս խա. աստաշեզ, որ եւ ուլքոս ամս իզ. Դարեհ Հարճորդի ամս ժթ. արտաշեզ երկայնաբազուկ ամս իւ. արշեզ ուլքոսայ ամս Դ. Դարեհ արշեզայ ամս զ.:

4. Ձ.՝ ալեքսանդր մակեդոնացուց:- Տ.՝ յաւելոյր աստ Ի փակագծի՝ (որդւոյ):
5. Ձ.՝ թագաւորութեան:
6. Նւ. ժամ. 50:
7. Ձ.՝ ...զինոս եւ դեմետրէ:
8. Ձ.՝ աստ եւ զկնի՝ սելեւկիոս եւ դեմետրէ:

րինների համար: Այդ ժամանակ զալիս հասնում է Եգիպտոսի՝ արքա Պտղոմեոս Առաջինը, որ նաեւ Ղազիոս էր կոչվում, Հին Գազայից, պատերազմի է բռնվում Դեմետրեան² Անտիգոնոսի հետ, Հաղթում է նրան եւ Ասորիքի, Բաբելոնի ու վերին կողմերի (34)*, նաեւ Պարսկաստանի³ վրա թագավոր է կարգում Սելեւկիոսին: Սակայն պարսիկները, պարթեւյանները եւ համայն Արեւելիցիները⁴ (35)** չցանկացան ընկնել մակեդոնացիների ծառայության տակ: Բայց Սելեւկիոսը բազում զորքերով գնաց նրանց վրա, շատ պատերազմներ տվեց եւ Հաղթեց. այդ պատճառով էլ Նիկանովր կոչվեց, այսինքն՝ Հաղթող. եւ թագավորեց (յա) երեսունեւմեկ տարի, ապրելով ընդամենը (հե)⁵ յոթանասունհինգ տարի: Սրան պայազատում է իր որդի Անտիոքոսը, որ կոչվեց նաեւ Սոտեր՝ Ապամա<23>. սա ծագում էր Պարսկաստանից⁶. ապրեց ընդամենը (կդ) վաթսուհորս տարի եւ թագավորեց (ժթ) տասնեւինը՝ տարի: Սրա իշխանությանը հաջորդում է Անտիոքոսը, որը կոչվեց Թեոս եւ տիրեց (ժե)⁷ տասնեւհինգ տարի:

Եվ եղավ սրա (ժա) տասնեւմեկ տարում եւ Ալեքսանդրի վախճանվելուց (կ) վաթսուն տարի հետո Պարթեւյանը ապատեմեցին մակեդոնացիների ծառայության դեմ. նրանց վրա թագավորում է Արշակ Բաջը (36)՝ Քուշանաց երկրի⁸ Բահլ Շահաստանում (37). եւ տարածվում արշավում է Արեւելքի բոլոր կողմերը, Հույժ աաստկազույն պատերազմ է տալիս: Հալածում է Մակեդոնացիների իշխանությունը նաեւ⁹ Բաբելոնից

* Տես՝ Մաքսալանցի N34 բացատրությունը (էջ 309):

** Տես՝ Մաքսալանցի N35 բաց. (էջ 310):

1. Ձ.՝ եգիպտոս:
2. Տ.՝ աստ եւ գինի՝ գեմետրոսի:
3. Եւս. ժամ. 163:
4. Տ.՝ արեւելուք:
5. Ձ.՝ ամս հէ:

6. Իմա՝ ծննդալի մօրեն յԱպամայ, որ էր լիալ ի Պարսկաստանէ:

7. Ձ.՝ ամս ժ.:

8. Եւս.՝ ամս ժթ.՝ ի Ձ. պոփաւէր Հատուտեզ, սկսեալ ի բաւիցս՝ Յեա սորա.՝ Եւս. ժամ. 163-164:

9. Ձ.՝ յերկրն:

10. Ի Տ. պոփաւէր՝ եւ:

եւ բոլորի վրա թագավորում է (ծէ) Հիսունեւյոթը տարի: Իսկ նրանից հետո նրա որդի Արտաշեսը¹⁰ (յա) երեսունմեկ տարի: Եվ սրանից հետո թագավորում է իր որդի Արշակը, որը կոչվեց Մեծ¹¹:

Սրա վրա հարձակվեց Մակեդոնացի Դեմետրիոսը՝ արքան Բաբելոնի, բայց պարտություն կրելով գերվում է նույն Արշակի կողմից, որին առնելով տանում են Պարթեւաստան. ուստի եւ կոչվում էր Սիպերիթեսն¹², քանզի գերի տարվեց եւ երկաթյա կապանքներով մնում էր բանտարկված<24>: Դեմետրիոսը մի կրտսեր¹³ եղբայր ուներ, որը Անտիոքոս էր կոչվում, սերված Սիդե քաղաքից, որի պատճառով էլ Սիդեացի¹⁴ էր կոչվում: Երբ իմացավ, թե իր եղբայրը կալանավորված է¹⁵, դուրս եկավ Սիդե քաղաքից եւ գնաց գրավեց Ասորիքը: Սա իր ձեռքի տակ է նվաճում¹⁶ Հրեաստանը եւ պաշարելով քարուքանդ է անում Երուսաղեմ քաղաքի պարիսպը եւ նրանցից ընտիրներին կոտորում¹⁷:

Իսկ Պարթեւների Արշակ Մեծ արքան տասներկու բյուրով¹⁸ զալիս հասնում է. եւ սա ցանկանում է խաբեբայությունը գործել՝ ազատ է արձակում նրա եղբայր Դեմետրիոսին, որ գերություն մեջ էր. բայց Անտիոքոսը, քանի որ խիստ ձմեռը հասել էր, անանցանելի¹⁹ տեղերում հարձակվում է Արշակի զորքերի վրա, սաստկացնում է պատերազմը, սակայն խոցված ընկնում՝ մահանում է՝ ապրելով ծննդից ընդամենը (լէ)²⁰ երեսունյոթը տարի: Իսկ նրա որդի Սելեւկիոսն²¹, որն իր հոր հետ էր եկել, Արշակը բռնում, գերի է տանում եւ թագավորավայել է պահում²²:

1. Ձ.՝ արտաշիր:

2. Խոր. Բ. 2:

3. Ձ.՝ սիդեպիդէսն.՝ Եւս.՝ սիսիդիդէս:

4. Տ.՝ Դեմետրիոսի եղբայր կրտսեր:

5. Ձ.՝ ի սիդէ քաղաքի... Նիդէացի.՝ Տ.՝ սիդիացի:

6. Տ.՝ ի կապանս:

7. Տ.՝ նուաճեալ էր:

8. Եւս. ժամ. 166-167:

9. Տ.՝ բիւրօք:

10. Ձ.՝ յանժուկ:

11. Եւս. Լե. ամ:

12. Տ.՝ Սելեւկոս:

13. Եւս. ժամ. 167:

Այս ժամանակներում էր, որ Արշակ Բաջի թոռ Արշակ Մեծի յար Վաղարշյան եղբորը թագավորեցրեց մեր Հայոց աշխարհի վրա: Թագնում է նրան նաև արեւմտյան¹ բոլոր աշխարհները, որոնք նրա իշխանութեանն էին հնազանդված եւ իր ձեռքի տակ էին², իսկ ինքը հեռացավ գնաց Բահլ:

Այն պահին է, որ առանձին են երեւում երկու³ թագավորական տներ: Պարսիական ու Հայկականը: Արշակ Բաջը նախնական էր թագավորաց⁴ Պահլավական եւ Արշակունի, թագավորներն էին⁵, ամենայն քաջութեամբ տիրեց⁶ (ծէ) Հիսուսի տարի, որի որդուց հետո առանձնանում են Պարսից թագավորները⁷:

Արշակ Մեծը՝ (ձր)⁸ Հիսուսների տարի (38).

Արշակունի՝ (յ) երեսուն [տարի].

Արշակունի՝ (յր) երեսունների տարի.

Արտաշեսը՝ (խ) քսան տարի.

Արտաշէսը՝ (խց) քսանուներեց տարի.

Արտաշէսը՝ (յա) երեսունեկ տարի.

Պարսիք՝ (յբ) երեսուն տարի.

Արշակը՝ (յգ) տասներեք տարի.

Արտաշէսը՝ (խ) քսան տարի.

Պարսիք՝ (յզ) երեսունների տարի.

Վաղարշունի՝ (ն) Հիսուս տարի.

Արտաշէսը՝ (յթ) երեսունեց տարի:

Այստեղ տեսնում մէկ լիաւանի որդի Ստահրացի Արտաշէսը եւ Պարսիքում մէկ Պահլավիների տիրապետութեանը՝ շտաւաց:

1. Ի. Ե. Մանուկ:

2. Ի. Ե. Մանուկ.

3. Ի. Ե. Մանուկ.

4. Ի. Ե. Մանուկ.

5. Ի. Ե. Մանուկ.

6. Ի. Ե. Մանուկ.

7. Ի. Ե. Մանուկ.

8. Ի. Ե. Մանուկ.

9. Ի. Ե. Մանուկ.

10. Ի. Ե. Մանուկ.

11. Ի. Ե. Մանուկ.

12. Ի. Ե. Մանուկ.

Փիլիպպոս թագավորի երկրորդ տարում: Այստեղ(ից) դադարում է Պարթեական թագավորութեանը պահլավական տոհմից, որը հիմնադրվել էր Փիլադելփոս¹ Պողոսմոսի թագավորութեան (յ) երեսուներորդ տարուց. բոլորը միասին տիրապետեցին (նծէ) չորս հարյուր հիսունյոթ տարի (39):

Դրանից հետո Սասանի որդի Ստահրացի Արտաշէսը² նվաճելով ամենքին՝ Արիններին եւ Անարիններին (40) ու բազմաթիւ ուրիշների նույն Պարթեական եւ Պահլավական³ տոհմերից, թագավորում է ինքը եւ իրենից հետո նրա ժառանգները նույն ձեւով⁴ 26:

1. 2. պահլավական. սկսեալ:

2. 2. փիլիպպոս:

3. Ի. Ե. պահլավական Արտաշէս:

4. 2. պահլավական:

Հայոց Արեւելոսնի թագավորների մասին (41)

Բայց մենք դառնանք նորից նախկին կարգին: Ինչպես ասացինք Ալեքսանդրի մահվանից (կ) վաթսուն տարի անց Պարթևների վրա թագավորում է Արշակ Բաջը Քուչանաց երկրի Բազլ Առավատին (42) կոչված քաղաքում: Եվ սրանից հետո՝ սրա որդի Արտաշեսը (լա)¹ երեսունմեկ տարի: Սրան հաջորդում է իր որդի Արշակը, որը կոչվեց Մեծ եւ տիրեց աշխարհի երրորդ մասին, որը ուսուցանում է Հերոդոտի իրական պատմություններից չորրորդը. ըստ սրա ամենայն աշխարհը բաժանվում է երեք մասերի, որոնցից մեկն անվանվեց Եվրոպա, մյուսը՝ Լիբիա, իսկ երրորդը՝ Ասիա², որին էլ հենց տիրեց Արշակը³:

Եվ այդ նույն ժամանակ է թագավորեցնում իր եղբայր Վաղարշակին մեր աշխարհի վրա՝ ամբողջ Հյուսիսն ու արեւմուտքը⁴ (իմա՝ Պարսկաստանի) տալով նրան իբրեւ սահման⁵:

Սա թագավորելով [անմիջապես] Հայոց մեծաքանակ զորք է հավաքում Արմավիր բլուրի մոտ եւ արշավելով հասնում է մինչեւ Խաղտյաց սահմանները. պատերազմի է բռնվում Մորփուիկայի հետ, որը բռնազավթել եւ պահում էր Մաթաթի⁶ ու Պոնտոսի սահմանները: Եվ հանդիպում են միմյանց բարձրավանդակ քարազագաթ⁷ Կողոնիա⁸ բլրի

1. Խոր.՝ ամս 26:

2. Զ.՝ զոմն բովայն, զոմն լիբիայ: Խոր.՝ զոմն եւրոպիէ, եւ զոմն լիբիէ, եւ զոմն Ասիայ:

3. Խոր. Բ. 1-2:

4. Տ.՝ գհիւսիս: Զ.՝ գհիւսիս եւ գորեւմուտ:

5. Խոր. Բ. 3:- Զ.՝ սահման:

6. Տ.՝ Մաթակայ:

7. Տ.՝ քարազագաթ:

8. Խոր. Բ. 4:

մոտ: Սպանվում է Մորփուիկը քաջերի ձեռքով, որոնք Սենեքերիմի ազգից էին, որն էլ Հայկի տոհմից էր: [Նրա] զորքերը փախուստի են դիմում, երկիրը նվաճվում է՝ Վաղարշակի ձեռքի տակ, եւ զաղարում է Մակեդոնացիների բռնակալությունը⁹:

[Վաղարշակ] թագավորը շարժվում գնում է Մծքին եւ այնտեղ հիմնում իր թագավորական տունը: Նա հրեացիներից Բագարատ անունով մեկին պատվում է՝ տանուտերության պաշտոնը նրա տոհմին պարգեւելով, նաեւ թագավորին թագադիր լինելու եւ ասպետի (իրավունք). եւ մանր մարգարտից վարսակալ կրել՝ առանց ոսկու եւ [թանկագին] քարերի, երբ թագավորի տանը³ կամ արքունիքում էր ման գալիս: Իսկ զգեստներ հագցնող՝ Զեռեսին* քանանացիների զավակներից եւ Քանիդային⁴ (43), որոնք Հեսուլայի ժամանակներում Քանանացիների [երկրից] փախստական եկան Հայաստան, եւ նրա ազգն անվանում է Գնթուներ: Իսկ իրեն զինված թիկնապահներ է նշանակում Հայկազն Խոռի սերնդից Մաղխազ (44) անվամբ ոմն բարի, շատ ուժեղ ու սրտոտ մարդու, բայց ցեղի անունը պահում է նախնականը⁵ Խոռեան: Ապա՝ Գառնիկի սերնդից⁶ Դատին, որը Գեղամի ազգից էր, կարգում է արքունական՝ որսերի վերականգու: Սա ունենում է Վարթ՝ անունով մի որդի, որի անունով էլ այդ ազգը կոչվում է Վարաժնունիք: Եվ ոմն Գաբաղին՝ կուտերի (իմա՝ ձիերի երամակների) վրա. իսկ Աբելին՝ սպասարար [սեղանատան] եւ գահավոր (45). եւ չենք է պարգեւում նրանց, որոնց անուններով եւ նա-

* Տեւ. Մալի. 43 բաց., Խոր. II, է, բաց. 118:

1. Զ.՝ նուաճեայ:

2. Խոր. Բ. 5:

3. Ի Տ. պակասէր՝ եւ ի տուն:

4. Զ.՝ քանիդայ, զոր հարկ է ընթերցուլ՝

Քանանիդայ: Տեւ Խոր. Ա. 19, եւ ի Ման. 43:

5. Զ.՝ զնախնացն:

6. Զ.՝ որ ի գաւակէ:

7. Խոր.՝ արքունականաց:

8. Տ.՝ Վարաժ:

խարարութիւնները կոչվում են Աբեղյան եւ Գաբեղյան¹: Եւ Աթորունիները, որ նրա առջեւից արծիւներն² էին տանում: Եւ Գնունիները, որոնք թագավորին արժանավայել ըմպելիքներ էին պատրաստում³: Եւ այս երկու գերդաստաններն⁴ էլ Սենեքերիմի սերնդից էին՝ Աթորունիներն ու Գնունիները: Եւ Սպանդունիները՝ կարգված էին զոհարանների (իմա՝ սպանդանոցների*) վրա. իսկ Հավունիները բազեակիրներ էին. եւ Ձյունականները⁵ ամարանոցների պահապաններ⁶ ու ձյունակիրներ էին⁷ (46)<27>:

Ապա թագավորութեան երկրորդ է նշանակում Մարաց թագավոր Աժդահակի զավակներից, որոնք այժմ Մուրացան⁸ են կոչվում, որովհետեւ նշանակում է Մարացոց տեր⁹: Եւ նրա վրա է թողնում այն բոլոր շենների [տիրապետութիւնը], որոնք Մարաստանից էին գրավված:

Իսկ արեւելյան [սահմանների] կողմնակալներ է հաստատում երկուսին նահապետական տների բյուրավորներից՝ Սիւսակյան եւ մյուսը Կաղմոսի տանից: Հյուսիս¹⁰ արեւելյան կողմնակալ է կարգում Ատանին: Կուր գետով սահմանը կտրում անցնում է մեծ դաշտավայրով¹¹: Որովհետեւ Սիսակի սերնդից էր¹² այն գտնողը (իմա՝ տոհմը), որ ժառանգեց Աղվանից դաշտն ու նույն դաշտի լեռնակողմը՝ Երասխ գետից մինչեւ Հ(ու)նարակերտ¹³ ամրոցը. եւ երկիրն էլ նրանց նահապետի անունով կոչեցին¹⁴ Աղվանք¹⁵, որովհետեւ աղու էին ասում նրան¹⁵:

* Տե՛ս՝ Մայիստ.-ի բաց. N 46, էջ 326:

** Մեծ դաշտի բացատ. չի տալիս Մայիստյանը, հավանաբար՝ Արարատյանը:

1. Տ.՝ կոչի ի նախարարութիւն Աբեղեան եւ Գաբեղեան:- Խոր.՝ Աբեղէն եւ Գաբեղէն:
2. Չ.՝ զարծուխոյ:- Խոր.՝ արծուխ:
3. Խոր.՝ որ առաջի թագաւորին պատրաստէր զըմպելիս:
4. Տ.՝ տուն:
5. Տ.՝ զՁիւնակիրս:
6. Աւ Խոր. չիք՝ ընդ:
7. Խոր. Բ. 7:

8. Չ.՝ մուրացեան:
9. Տ.՝ Մուրացան տէր:- Խոր.՝ Մարացեացն տէր:
10. Չ.՝ զարեւելեան եւ զհիւստայ:
11. Ի Չ. պակասէր՝ ցեղէն:
12. Չ.՝ Հոնարակերտ:- Խոր.՝ Հնարակերտ:
13. Տ.՝ անտանեցաւ:
14. Տ. ամենայն ուրեք՝ Աղվանք:
15. Չ.՝ նմա:

քաղցր բնավորութեան պատճառով<28>: Սրա (իմա՝ Սիսակի) սերնդից էր այս քաջ եւ անվանի Ատանը, որը բյուրավորների կողմնակալ՝ կարգվեց Վաղարշակի կողմից: Սրա ժառանգներից սերվեցին Ուտեացիների, Գարդմանացիների, Ծավդեացիների¹ եւ Գարգարացիների ազգութիւնները²:

Իսկ Գուշարը, որ Շարայի որդիներից³ էր [սերված], ժառանգեց մթին լեռը, որ Կանգարքն է եւ կես մասը⁴ Ջավախքի, Մորը, Կողքն ու Չորը, մինչեւ Հունարակերտ ամրոցը: Բայց Աշոցքի⁵ եւ Տաշիրքի տիրակալ(ներ) է կարգում Հայկազն Գուշարի զավակներից:

Իսկ Կովկաս լեռան դեմ Հյուսիսային կողմնակալ է հաստատում մեծ եւ հզոր ազգը եւ նահապետութեան անունը կարգում (իմա՝ դնում) Բղելիս Գուգարացոց, որոնք ծագում էին⁶ Դարեհ նախարարի Միհրդատի զավակներից. սրանց թողնում է իշխան Իվերիացիների ազգից գերվածների⁷ վրա, որոնց բերեց Նաբուգոդոնոսորը: Որովհետեւ Նաբուգոդոնոսորն ավելի հզոր է, քան Հերակլեսը, մեծ զորք հավաքելով, Լիբիացիների⁸ (եւ) Իվերիացիների աշխարհները իր ձեռքի տակ է նվաճում, ապա նրանց մի մասին⁹ տանում բնակեցնում է Պոնտական¹⁰ ծովի աջափնյա կողմում:

Իվերիային¹¹ (իմա՝ իվերիացիներին) անց է կացնում աշխարհի արեւմտյան եզրը՝ Բասենի մեծ հովտում¹² եւ հաստատում է Որդունիներ կոչված նախարարութիւնը, որոնք Հայկի սերունդներից¹³ էին (47):

1. Ամենայն ուրեք՝ կողմնակալ:
2. Չ.՝ Մողէացեաց:
3. Չ.՝ աղք:
4. Չ.՝ դուշարայ, որ ի յուրացն:
5. Տ.՝ զկէս մասն:- Չ.՝ կէս մասին:
6. Խոր.՝ Աշոցայ:
7. Խոր.՝ որ էր լեալ:
8. Խոր.՝ գերութեան:
9. Տ.՝ զՀերակլէս:- Խոր.՝ զԲղեացեաց:

10. Տ.՝ մասն մի:- Ձերկուս եւ-ան ի վտակալով մեղէն յաւերաք ըստ Եւսեբեայ:- Ժամ. 29:
11. Չ.՝ յաշխարհ:- Տ.՝ Պոնտոսի:- Խոր.՝ Պոնտոս:
12. Չ.՝ եւ իվերիային:- Ամենայն ուրեք Չ. եւ Խոր. ունին ի վերացեաց, աշխարհ... ի վերացեաց ազգացն եւ այլն:
13. Տ.՝ եւ ի Հովսիսն:
14. Չ.՝ ի դուրացն:

Իսկ Տորք¹ անվանվածին, որը Հայկակի² Թոռ Պապեամի անդիդից էր, եւ որին սաստիկ դժնադիրութեան (իմա՝ տգեղութեան) պատճառով Անգեղյա էին կոչում, արեւմտյան կողմերի կուսակալ է Հաստատում եւ երեսի անպիտանութեան պատճառով ազգի անունն էլ Անգեղ(յա) է կոչում: Սրա մասին երգերը վկայում են, թե (Ճի) Հարյուր քսան փղի ուժ ունեւ, եւ ձեռքը զցելով որձաքար վեմերին տաշում էր ցանկացած ձեւով, ե-
զունգով՝ փորագրում-քանդակում էր արծիւներ կամ՝ որեւէ այլ բան: Սա Պոնտոս ծովի եզերքին Հանդիպելով թշնամու նա-
վերին³ բլրաձեւ ժայռեր է նետում ծովը նավերի Հետեւից եւ ջրերի պատովելուց բազմաթիւ նավեր են խորտակվում, իսկ մնացյալներն էլ ալեկոծութեանից բազում մղոններ⁴ Հեռու են քշվում. եւ այս թեպետեւ առասպել, սակայն այսպիսի զրույց-
ների արժանի էր այդ՝ մարդը: Ապա՝ Սանասարի⁵ տանից Շա-
րաշանին Հաստատում է մեծ բղեչիս եւ կուսակալ Հարավ-արե-
ւելյան կողմերում Ասորեստանի սահմանների(ն) մոտ, Տիգրիս գետի ափին, պարգեւելով նրան Արձնը⁶ եւ նրա շրջակայքի գավառները, Տալրոս⁷ լեռը, որ է Սիմը:

Իսկ Մոկքում գտնելով նույն գավառից մի մարդու, որն իր ձեռքի տակ ունեւ բազմաթիւ սրիկաների, Հաստատում է նախարարութեան⁸: Նույն ձեւով Հաստատում է նաեւ Կորդվացիներին, Անձեւացիներին եւ Ակեացիներին նույն-
նանուն գավառներից⁹: Բայց Ռշտունիների եւ Գողթնացի-

1. Խոր.՝ Տորք:
2. Զ.՝ Ի Հայկայ:
3. Խոր.՝ ըզնեզամբ:
4. Տ.՝ արծուիս կամ:
5. Տ.՝ ամենայն ուրեք՝ նուազ:
6. Զ.՝ մղւոն:
7. Ի Զ. պակասէր՝ այն:
8. Զ.՝ սանասարէ:
9. Ընթեռնելի է՝ յարեւմտից Հարաւոյ:

10. Խոր.՝ զԱրձն:- Զ.՝ զազըն:
11. Զ.՝ զեւտն ոտրոս (կամ ստրոս):
12. Խոր.՝ սրիկայս բազում, նախարարու-
թիւնս Հաստատէ:- Զ.՝ բազումս նախա-
րարութիւնս:
13. Խոր.՝ զկորդուացիս, զանձեւացիս, զա-
կէացիս ի նոյն գաւառաց:- Զ.՝ եւ զան-
ձաւացիս:

ների մասին գտա պատմված, որ արդարեւ Սիսակյաններից¹⁰ են ճյուղավորված:

Եվ այս բոլորից հետո մեհյաններ է կառուցում Արմա-
վիրում¹¹ եւ արեգակին ու լուսնին արձաններ կանգնեցնում:
Եվ շատ խնդրեց [Վաղարշակը] Հրեացիներից Բագարատի
որդի Շամբատին, որ էր¹² Թագադիր եւ ասպետ, նաեւ ստի-
պողական խոսքերով, որպեսզի թողնի Հրեական Հավատը
եւ կուռքերին պաշտի, որին, սակայն, Հանձն չառավ, եւ
Վաղարշակ արքան նրան թողնում է իր կամքին: Երկու
մարդու կարգում է գրով Հիշեցնողներ՝ մեկը¹³ բարին Հիշեց-
նողը եւ մյուսը՝ վրեժխնդրութեամբ: Բարին Հիշեցնողին
Հրաման է տալիս Թագավորի բարկութեան դեպքում Հիշեց-
նել նրան իրավացին ու մարդասիրականը: Եվ կարգում է օ-
րենքներ, ըստ որի Թագավորների որդիներից մեկին իրենց¹⁴
մոտ պահել՝ Հաջորդը Թագավորելու Համար, իսկ մյուսնե-
րին ուղարկելու Հաշտենքի կողմերը: Այս նույն ձեւով
պատվիրեց իր որդի¹⁵ Արշակին, նրա առաջնեկ Արտաշեսի¹⁶
հետ միասին, իր մոտ պահել, իսկ մյուսներին Հաշտյանք¹⁷
ուղարկեց: Եվ ինքը վախճանվեց Մծբինում՝ Թագավորելով
(իր) քսաներկու տարի¹⁸:

Դրանից հետո Հայաստանի վրա Թագավորում է նրա
որդի Արշակը (Ժգ) տասներեք տարի: Պատերազմելով պոն-
տացիների դեմ՝ մեծ ծովի ափին [Հաղթութեան] (Խոր. II
Թ.) նշան է թողնում¹⁹ [մի արձան], իր բոլորակ տեգով նի-
զակը, որը ասում են Թաթախված էր օձերի եւ զեռունների

1. Խոր.՝ զուտունիս եւ զգողթնեցիս:- Զ.՝ Ի
սիսականէն:
2. Զ.՝ արմաւիր:
3. Խոր.՝ Շամբայ Բագարատ, որ եւ:- Զ.
շամբաթայ... որ է:
4. Խոր.՝ այլ ոմն:
5. Տ.՝ առ ինքեան:

6. Զ.՝ զիւր որդիսն:
7. Զ. ամենայն ուրեք՝ արտաշէզ, արտաշէ-
սի, արտաշէսիւ:
8. Զ.՝ Ի Հաշտենան:
9. Խոր. Բ. 8:
10. Զ.՝ թողեալ:

արյան մեջ, հետեւի կողմից նետելով խորը մխրճում է երկ-
նաքարից՝ շինված արձանի մեջ, որը կանգնեցրեց ծովեզեր-
քին: Այս արձանը պոնտացիները պատվում էին իբրեւ
աստվածների գործ. իսկ երբ Արտաշեսը երկրորդ անգամ
պատերազմի բռնվեց նրանց դեմ, Պոնտացիք արձանը ծովը
նետեցին:

Սրանից նեղվելով՝ Բագարատի որդիները կուռքերին
(չ)պաշտելու համար, նրանցից երկուսը սրով արիաբար
վախճանվեցին, նմանվելով Անանիաններին եւ Եղիազա-
րեաններին²:

Սրանից հետո Հայոց վրա թագավորում է Արտաշեսը³
իր հայր Արշակի փոխարեն, Պարսից Արշական արքայի
քսանեւորսերորդ տարում⁴ եւ առաջադեմ լինելով, չի ցան-
կանում երկրորդական գահը՝ գրավել, այլ ձգտում է ավա-
գագույնին եւ յուր պատկերով դրամ է կտրել տալիս⁵ (48):

Ապա Արտաշեսը հրաման է տալիս մեծ զորք գումարել,
այնքան⁷, որ նրանց թիվը չէր իմացվում, այլ ճանապարհ-
ների խաչմերուկներում եւ իջեւաններում՝ մարդագլուխ մի
քար դիզել եւ որպես իրենց բազմաքանակության նշան⁸
թողնել են տալիս: Այնուհետեւ շարժվում է դեպի Արեւ-
մուտք, ձերբակալում է Լյուդիացիների Կրեսոս թագավո-
րին⁹ (49), երկու¹¹ ծովերի մեջտեղն ընկած ցամաքը ամբող-
ջությամբ նվաճելով՝ նավերի բազմությամբ ծածկում է օվ-
կիանոսի¹² երեսը եւ ցանկանում է իրեն հպատակեցնել ամ-

1. Տ.՝ յերկայնաբար արձան: Խոր.՝ յերկա-
նաբար արձանին:
2. Տ.՝ Անանեանց: Խոր. (Բ. 9)՝ Անանիանց
եւ Եղիազարեանց:
3. Չ.՝ արտաշեց:
4. Տ.՝ ի քսան եւ չորրորդ: Չ.՝ ի Մի - երրորդ:
5. Տ.՝ գահ:
6. Խոր. Բ. 11:
7. Տ.՝ մինչ:

8. Չ.՝ յինչառն:
9. Տ.՝ ի նշան:
10. Չ.՝ զկրատու. զգլխացոյ թագաւորն:
Խոր.՝ զկրիւմիտ թագաւոր Լիւդացոյ:
Տ. յետ Կրատու բառիս յաւելցաւ ի փակագ-
ծի՝ (կարգաւ Կրատու):
11. Ի Չ. պակասը՝ երկուցուն:
12. Տ. յաւելցաւ աստ ի փակագծի՝ (իսկ
զՄիջերկրականն)

բողջ Արեւմուտքը: Բայց չեմ կարող ասել, թե ինչ պատճա-
ռով զորքերի բազմության մեջ աղմուկ ու խռովություն է
ծագում, սկսում են միմյանց կոտորել: Իսկ Արտաշեսը
փախչելիս մեռնում է, ինչպես ասում են՝ իր զորքերից, թա-
գավորելով (իե) քսանեւհինգ տարի¹: Սակայն Հելլադայից
վերցնելով Դիո(նիսիո)սի, Արտեմիսի², Աթենասի, Հեփես-
տոսի³ եւ Ափրոդիտեի արձանները, բերել է տալիս Հայաս-
տան. բայց նրանք դեռեւս մեր երկրի միջնաշխարհը չհա-
սած, լսում են Արտաշեսի մահվան բոթը, եւ արձանները
փախցնում հասցնում են Անի ամրոցը⁴:

Արտաշես Ա-ին հաջորդում է նրա⁵ որդի Տիգրանը Պար-
սից Արշական թագավորի տասնեւհիններորդ տարում⁶: Նա
գնում է Հունաց զորքերին ընդդեմ, որոնք նրա հայր Ար-
տաշեսի մահից եւ նրա զորքերի ցլրվելուց⁸ հետո՝ նրանց
հետապնդելով գալիս էին մեր աշխարհը. Տիգրանը նրանց
դեմ դուրս գալով՝ արգելում է եւ ստիպում հետ գնալ: Իր
քրոջ ամուսին Միհրդատին է հավատում (իմա՝ հանձնում)
Մաթաքն՝ ու Միջերկրայքի⁹ կողմերը. ապա գնում հասնում
է Պաղեստինացիների աշխարհը, հրեացիներից բազմաթիվ
գերիներ վերցնելով՝ վերադառնում է այնտեղից¹⁰:

Այդ ժամանակներում Հռոմեական¹¹ զորավար Պոմպեո-
սը¹² մեծ զորքով գալիս հասնում է¹³ Միջերկրայքի կողմերը,
Տիգրանին չհանդիպելով՝ պատերազմում է Միհրդատի
հետ. եւ [Միհրդատը]¹⁴ փախստական ընկնում է Պոնտոս:

- * Տես՝ Խոր. Բ. ԺԴ - բառասուն եւ իննեւորդ:
1. Չ.՝ ամս իէ:
2. Չ.՝ արտեմիդայ: Խոր.՝ Արտեմիդեայ եւ
Արտեմիդայ:
3. Տ.՝ զՀեփեստոս:
4. Խոր. Բ. 12:
5. Չ.՝ որդի նորա տիգրան:
6. Չ.՝ ցրուկոց:
7. Տ. աստ եւ զգլխի՝ Մաթաք:

8. Չ.՝ ի մէջ յերկեսայցս: Խոր.՝ Միջերկ-
րայցն:
9. Խոր. Բ. 14:
10. Չ. աստ եւ զգլխի անիտիք՝ Հռոմայեցիք
եւ Հռովմայեցիք:
11. Տ. ամենայն ուրեք՝ Պոմպէոս:
12. Չ.՝ Հանէ:
13. Ջրառդ (Միհրդատ) ի փակագծի մեղէն
յաւելաք:

Գրաւում է Մաժաք քաղաքը, գերում է նրա որդի Միհրդա-
տին եւ ինքը փութով հասնում է Հրեաստան¹: Իսկ Հայոց
Թագավոր Տիգրանը լսելով այդ բանը՝ շարժվում է դեպի Ա-
սորիք, Հռոմեական զորքերի² վրա: Հռոմեական զորավար
Գաբիանոսը պատերազմի է դուրս գալիս նրա դեմ, որովհե-
տեւ Պոմպեոսը³ Հռոմ էր վերադարձել: Գաբիանոսը, սա-
կայն, չկարողանալով պատերազմել, գաղտնի հաշտութիւն
է առաջարկում Տիգրանին եւ հետ է վերադարձնում նրա
քեռորդի պատանի Միհրդատին⁴:

Կասկած ունենալով Հռոմեացիները Գաբիանոսի փոխա-
րեն ուղարկում են Կրասոսին. սա գալով գրավում է այն բո-
լոր գանձերը, որ գտնում է⁵ Երուսաղեմի Աստծո տաճա-
րում, ապա արշավում է Տիգրանի վրա. Եփրատն⁶ անցնե-
լով՝ պատերազմի է բռնվում Տիգրանի հետ եւ բոլոր զորքե-
րի հետ միասին ինքն էլ սպանվում է. նրա գանձերը հավա-
քելով Տիգրանը վերադառնում է Հայաստան⁷ <29>:

Այս նույն ժամանակ պատանի Միհրդատը ապստամ-
բում է իր քեռի Տիգրանի դեմ, գնում է Կեսարի մոտ. նրա-
նից ստանում է Պերգա քաղաքի⁸ իշխանութիւնը⁹, վերա-
կառուցում է Մաժաքը ավելի ընդարձակ եւ պայծառ չին-
վածքով եւ ի պատիվ Կեսարի անվանում է Կեսարիա: Դրա-
նից հետո վերացվում է Հայոց գերիշխանութիւնն այդ քա-
ղաքի վրայից¹⁰:

Իսկ Տիգրանը Պարսից արքա Արտաշեսից¹¹ օգնական զորք
ստանալով, միացնում է նրանց Հայոց զորքը, սպարապետ¹² է

1. Նոր. Բ. 15:

2. Զ.՝ ի վերայ զօրուն:

3. Նոր. Բ. 16:

4. Զ.՝ որ:

5. Իմա՝ գանձս գտեալս: Զ.՝ գանձոն
գտեալն:

6. Զ.՝ եւփրատ:

7. Նոր. Բ. 17:

8. Զ.՝ զպերգեա քաղաք:

9. Տ.՝ եւ իշխանութիւն:

10. Նոր. Բ. 18:

11. Տ.՝ Արտաշեսայ:

12. Զ.՝ եւ զհայոց զօրն սպարապետ:

կարգում Ռշտունյաց նահապետ Բարզափրանին եւ ուղարկում
Երուսաղեմ: Սրանք գնում ձերբակալում են Հրեացիների
Հյուրկանոս¹ քահանայապետին, մտնում են Երուսաղեմ, բո-
նադրավում են նրա ամբողջ ունեցվածքը՝ ավելի քան (ժ) երեք
հարյուր քանքար, գերում են նաեւ Սամարացիների² քաղաքը
եւ [այնտեղ] Թագավոր կարգում Անտիգոնոսին: Իսկ Հյուրկա-
նոսին կապանքներով ներկայացնում են Տիգրանին եւ³ գեր-
վածների հետ միասին նստեցնում են Շամիրամի⁴ քաղաքում:
Տիգրանը դրանից հետո ապրելով երկու (ըստ Խորենացու՝ ե-
րեք) տարուց ոչ ավելի, վախճանվում է՝ Թագավորելով (լգ) ե-
րեսուներեք տարի⁵:

Ապա՝ Անտոնիոսը Հռոմեական բոլոր զորքերով հասնե-
լով Շամշատ (ըստ հուն. արտ.՝ Սամոսատ), լսում է Տիգրա-
նի մահը, գրավում է քաղաքն ու վերադառնում Եգիպտոս.
սպանում է նաեւ Անտիգոնոսին եւ Հերովդեսին Թագավո-
րեցնում ամբողջ Հրեաստանի եւ Գալլիլիայի վրա: Իսկ Հա-
յաստանում Թագավորում է Տիգրանի որդի Արտավազդը:
Սա իր⁶ եղբայրներին եւ քույրերին բնակեցնում ու ժառան-
գութիւն է տալիս Աղիովիտի եւ Առքերանի⁷ գավառները,
ինչպես մյուս Արշակունիներին՝ Հաշտենքի գավառն ու ձո-
րը⁸ (50): Իսկ ինքը դուրս բերելով Ատրպատականի նա-
հանգի բյուրավորներին եւ Կովկաս լեռան բնակիչներին,
Աղվանքի եւ Վիրքի հետ միասին, գնում իջնում է Միջա-
գետք եւ այնտեղից հալածում Հռոմեական⁹ զորքերին¹⁰:

Առյուծի նման մոնչում է Անտոնիոսը եւ առնելով իր

1. Զ.՝ զհիւրկանոս... հուրկանոս:

2. Նոր.՝ մարիացուց:

3. Ի Զ. պակասէր՝ եւ:

4. Զ.՝ շամարամայ:

5. Նոր. Բ. 19:

6. Ի Տ. պակասէր՝ իւր:

7. Տ.՝... Առքերանոյ:

8. Նոր.՝ ըստ օրինակի աղ գականացն՝ որ
ի կողման Հաշտենից...

9. Նոր. Բ. 22:

10. Զ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ զօրս:

գործերի բազմութիւնը դիմում է Արտավազդի վրա. անցնում է Միջագետքով, կոտորում է Հայոց անհամար գործերին, ձերբակալում է նրանց արքա Արտավազդին եւ վերադառնալով Եգիպտոս՝ Արտավազդին, անբավ գանձերով¹, պարգևատրւում Կլեոպատրային²:

Արտաշեսի³ կենաց վախճանի քսաներորդ⁴ տարում⁵ Հայոց վրա թագավորում է Արջամը, որը նույն Արշամն է⁶, Տիգրանի եղբայր⁶ Արտաշեսի որդին, Արգարի հայրը (51): Բայց այդ նույն տարում վախճանվում է Արտաշեզը⁷ եւ Պարսկաստանում թագավորում է Արշավիրը, որը հույժ փառք, մանկահասակ տղա էր. եւ ոչ մեկը չկար Արշամին զորավիզ կանգնող: Ուստի հռոմայեցիների հետ հաշտութիւն է կնքում հարկ տալով [նրանց] Միջագետքից եւ Կեսարիայի⁸ կողմերից: Այս եղավ սկիզբը Հայոց՝ հռոմայեցիներին մասնակի հարկատու լինելու:

Հերովդեսը բազմաթիւ քաջութեան⁹ գործերից հետո ձեռնարկում է մի շարք բարեգործութիւններ, բազմաթիւ քաղաքներում զանազան շինութիւններ է կառուցում՝ Հռոմից սկսած մինչեւ Դամասկոս: Նա Արջամից խնդրում է բազմաքանակ անարվեստ (իմա՝ հասարակ մշակներ) մարդիկ, որը հանձն չի առնում Արջամը եւ զորք է գումարում նրա դեմ կռիւն: Նաեւ սուրհանդակներ է ուղարկում կայսեր մոտ, որպեսզի ազատի իրեն Հերովդեսի¹⁰ իշխանութիւնից: Բայց կայսրը ոչ միայն Արջամին, այլեւ ամբողջ

¹ Հստ թոր.՝ քսանեւեկերորդ: Արտաշեսի փախաւն՝ Արշեզ. անգ. Բ. 24:

1. թոր. Բ. 23:

2. Տ.՝ Կլեոպատրայ:

3. Ձ.՝ Արտաշեսի: թոր.՝ Արշեզ ի:

4. Հստ թոր. (Բ. 24) յաւելաք մեզէն ի փախաւնի զքաղաք (ամի), որոյ պակասութիւն պատճառք լիալ է վրիպակ թարգմանութեանց բանիս առ Մ. էմին եւ առ

Ե. Դիւլորէի:

5. թոր.՝ որ եւ:

6. թոր.՝ եղբոր, կամ եղբայր: Տես ի Ման. 51:

7. Տ.՝ Արտաշես:

8. Տ.՝ կեսարիոյ:

9. Ձ. ամենայն ուրեք՝ արուքիւն, արուքիւն, արուքիւն... 10. Տ. աստ ի ստորեւ.՝ Հերովդէսի:

10. Տ. աստ ի ստորեւ.՝ Հերովդէսի:

Միջագետքը Հերովդեսին է ենթարկում: Այնժամ Արջամը ակամա հնազանդվում է Հերովդեսին, տալիս է նրա խնդրած գործավորները, որոնց ձեռքով լցվեցին Անտիոքացիների [քաղաքի] հրապարակները՝ քսան վտան (52) երկարութեամբ հատակապատելով՝ սպիտակ կնյա (իմա՝ մարմարյա) սալաքարերով: Իսկ Արջամը վախճանվում է (ի) քսան տարի թագավորելուց հետո²:

Ապա թագավորում է Արջամի որդի Արգարը Պարսից Արշավիր թագավորի քսաներորդ³ տարում: Սրա թագավորութեան երրորդ⁴ տարուց Հայաստանի բոլոր կողմերն էլ⁵ ամբողջութեամբ Հռոմայեցիներին հարկատու են դառնում, քանզի Օգոստոս կայսրը ամբողջ տիեզերքում աշխարհագիր անցկացնելու հրաման է արձակում, ինչպես որ ասված է Ղուկասի⁶ Ավետարանում:

Ուստի Հայաստան էլ ուղարկեց գործակալներ, որոնք⁷ եկան եւ ամենուրեք կանգնեցրին Օգոստոս⁸ կայսեր պատկերը:

Հենց այս ժամանակներում է լինում մեր Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի՝ Աստծու Որդու ծնունդը՝ օրհնյալն հավիտյանս, ամեն:

Բայց Հերովդեսը հրամայում է Հայոց մեհյաններում կանգնեցնել իր պատկերը՝ կայսերական պատկերին⁹ կից. այդ բանը հանձն չի առնում Արգարը, ուստի Հերովդեսը¹⁰ յուր քեռորդուն զորքով ուղարկում է Արգարի վրա: Սա գալիս է Միջագետք, հանդիպում են Արգարին Բուզնան զորանիստ զավառում. պատերազմում մեռնում է եւ նրա զորքն էլ փախստական է լինում¹¹: Հենց նույն ժամանակ էլ

1. Ձ.՝ յարակիւլ:

2. թոր. Բ. 25:

3. Տ.՝ ի քսան եւ Հինգերորդ ամի:

4. թոր. երկրորդ:

5. Ձ.՝ երկիր:

6. Տ.՝ Ղուկաս: Ղուկ. Բ. 1:

7. Ձ.՝ առ որք:

8. Ձ.՝ օգոստոսի:

9. ի Տ. պակասէ՝ հուպի կայսերական պատկերը:

10. Ձ.՝ եւ Հերովդէս:

11. թոր.՝ եւ զորքն փախստական լինին:

վախճանվում է նաեւ Հերովդեսը, եւ Օգոստոսը Հրեացիների ազգապետ է նշանակում՝ նրա որդի Արքեղայոսին²: Եվ ոչ չատ օրեր հետո վախճանվում է Օգոստոս կայսրը եւ նրա փոխարեն թագավորում է Տիրերիոսը:

Այդ ժամանակ Արքարը քաղաք է կառուցում այնտեղ, ուր նախկինում Հայոց պահապան³ գտնվում էր, Եփրատի անցք⁴, ընդդեմ Կարիոսի⁵ (իմա՝ Կասսիոսի)* <30>. եւ կոչում է Եղեսիա. Մծբինից այնտեղ է տեղափոխում իր արքունիքը, կուռքերին (53) ու մեհյանների վարժարանի մատյանները: Դրանից հետո մեռնում է⁶ Արշավիրը եւ Պարսից վրա թագավորում է նրա⁷ որդի Արտաշեսը: Արքարը գնալով Արեւելք խաղաղություն է հաստատում նրանց մեջ. որովհետեւ Արտաշեսը կամենում էր ժառանգաբար թագավորել, սակայն նրա եղբայրներն ընդդիմանում են՝ Կարենը, Սուրենը եւ իրենց քույր Կոչմը, սակայն Արտաշեսը [կարողանում է] շրջափակել նրանց, քանզի խիստ անմիաբանություն կար Պարսից զորքի մեջ: Արքարը համոզում եւ խաղաղեցնում է նրանց՝ սահմանելով հետեւյալ կարգը. թագավորելու է Արտաշեսն իր ժառանգներով, իսկ նրա եղբայրները կոչվելու են Պահլավներ՝ իրենց քաղաքի եւ մեծ ու բարեբեր աշխարհի անունով. նաեւ Պարսից բոլոր նախարարությունների մեջ համարվելու են ամենապատվավորները, որպես իսկական թագավորական սերունդներ: Նաեւ երգումով դաշինք է հաստատում նրանց մեջ, որ եթե Արտաշեսի ցեղից տղամարդիկ սպառվեն⁸, թագավորելու

[իրավունքը] նրանց կանցնի: Եվ նրանց թագավորող ցեղից դուրս որոշել նրանց երեք¹ տոհմերը, անվանելով Կարենի Պահլավ, Սուրենի Պահլավ եւ քրոջը՝ Ասպահապետի² Պահլավ, նրա ամուսնու տանուտերության կոչմամբ որոշելով, որովհետեւ նա Արեւաց համընդհանուր սպարապետի կինն էր: Եվ ասում են, թե սուրբ Գրիգորը Սուրենյան Պահլավից է [սերված], իսկ Կամսարականները՝ Կարենյան³:

Երբ Արքարը վերադարձավ Արեւելքից եւ⁴ եկավ իր Եղեսիա քաղաքը, միաբանեց Պատրիացիների արքայի հետ, նրանց օգնական զորք տվեց, որպեսզի Հերովդեսի⁵ դեմ պատերազմեն, [նրա] դատեր անարգանքի պատճառով⁶. այնտեղ Հերովդեսի զորքերը սաստիկ ջարդ կրեցին՝ Հայոց քաղերի օգնությամբ. կարծես թե աստվածային տնօրինությունը վրեժխնդիր էր լինում [Հովհաննես] Մկրտչի սպանության համար⁷ <31>:

Այդ⁷ ժամանակներում Փյունիկացիների, Պաղեստինացիների⁸, Ասորիների եւ Միջագետքի վրա կայսեր հազարապետության պաշտոնին նշանակվեց Ստորգեի որդի Մատինոսը⁹ (նոր.՝ Ստորգեի որդի Սարինոս): Արքարը իր գլխավորներից երկուսին՝ Աղծնիքի բղեշխ Մար-Իհաբին¹⁰, Ապահունիքի նահապետ Շամշազրամին եւ իր¹¹ հավատարիմ Անանին ուղարկում է նրա մոտ Բեղքորբիմ քաղաքը¹², բացատրելու համար իր Արեւելք գնալու պատճառը, որ էր

* Տես՝ Խոր. Բ. 25:

1. Խոր. Բ. 26:

2. Զ.՝ արքեղաւոս:

3. Տ.՝ քաղաք ի պահպանութիւն: Զ.՝ քաղաք զամսի պահպանութեան:

4. Զ.՝ եւ փրատոյ:

5. Խոր. ի Կասսիոսէ:

6. Զ.՝ մեռանի:

7. Խոր. Բ. 27:

8. Զ.՝ եւ զեղբայրս անուանեալ:

9. Զ.՝ քաջարարոյ որպէս զի ի լինել:

10. Զ.՝ զի թէպէտ լինիցի արտաշէսի սպառնալ պատանեացն: Խոր.՝ զի թէ լիցի (կամ թէ դէպ լիցի) սպառն զարմից Արտաշէսի ի պատանեաց: Տ.՝ սպառնիլ:

* Տես՝ Խոր. Բ. 29: Այստեղ խոսքը վերաբերում է Արեւ թագավորի դատերը:

1. Տ.՝ ցեղս որոշեալ երեք կոչմամբ: Խոր.՝ եւ արտաքոյ ցեղ ի նորա թագաւորեցելոյ՝ ցեղս որոշել զնոսա երիս, կոչմամբ...

2. Զ.՝ սպապաւտի:

3. Զ.՝ զկամսարականն ի կարենեան: Տ.՝ զԿամսարականէն ի Պահլաւ Կարենեանէն: Խոր. (Բ. 28)՝ ...զսուրբն Գրիգոր ի Սուրենեանն Պահլաւ է եւ զԿամսարականն:

4. Ի Զ. պակասէր՝ եւ:

5. Խոր.՝ ընդ Հերովդէի: Տ. աստ եւ զկնի՝ ընդ Հերովդէսի:

6. Խոր. Բ. 29:

7. Զ.՝ ընդ յայն:

8. Ի Տ. պակասէր՝ եւ Պաղեստինացոց:

9. Տ.՝ Մարինոս:

10. Զ.՝ զմարի Հայ:

11. Ի Զ. պակասէր՝ իւր:

12. Տ.՝ Բեղքուրբին: Խոր. ուղղաբայն եւս՝ Բեթքուրբին:

Արտաշեսի եւ իր եղբայրների միջեւ հաշտութիւն հաստատելը: Գալիս գտնում են նրան Ելեթերոյալոյիս¹ [քաղաքում], որը մեծարանքով է ընդունում նրանց եւ Աբգարին պատասխան է հղում, թե այդ բանի համար կայսրը թող բռնորոշ չկասկածի: Իսկ նրանք² հետ դառնալիս ելան Երուսաղեմ տեսնելու համար մեր Փրկիչ Քրիստոսին, լսած լինելով նրա աքանչելագործութիւնների համբավը, որոնց ականատես լինելով, վերադարձին պատմեցին Աբգարին: Դրա վրա զարմացած Աբգարը³ ճշմարտապես հավատաց նրա Աստծո Որդի լինելուն եւ աղաչանքի թուղթ տվեց տանել նրան (իմա՝ Քրիստոսին), որպեսզի նա գա եւ բժշկի իբեռն ցավերից⁴, որ մարդկանց կողմից բժշկելու⁵ հնար չեղավ: Այս բանը վկայում է նաեւ ավետարանական այն խոսքը, թե. «Կային նաեւ հեթանոսներից ոմանք նրա մոտ եղողներից»⁶: Փրկիչը հրամայում է Թովմա՝ Առաքյալին⁷ գրելու թղթի պատասխանը: Աբգարի սուրհանդակ Անանը բերում է այդ թուղթը⁸ եւ դրա հետ միասին նաեւ կենդանադիրը փրկչական պատկերի, որը գտնվում էր Եդեսացիների Ուռհա⁹ քաղաքում¹⁰ (54), մինչեւ Հունաց արքա Նիկիֆորի¹¹ օրերը, որը նա Աբրահամ մետրոպոլիտի ձեռքով տարավ Կոստանդնուպոլիս (55):

Բայց մեր Փրկչի համբառնալուց հետո Թադեոսը¹² յոթանասուն (ըստ Խոր. տառերի, Բ. 33) [առաքյալներից] մեկը, Թովմա առաքյալի հրամանով եկավ Աբգարի մոտ եւ բժշկեց նրան. սա հավատաց կենդանի Աստծուն՝ ինքը եւ Եդե-

1. Տ.՝ Ելեթերոյալոյիս:
2. Խոր.՝ նոցա:
3. Տ.՝ Աբգար:
4. Տ.՝ ի ցաւոյ: Զ.՝ ի ցաւոցս:
5. Խոր. Բ. 30:
6. Հովհ. ԺԲ. 20:
7. Զ.՝ սառ եւ զկնի՝ Թովմայ, Թովմայի...

8. Խոր. Բ. 31:
9. Զ.՝ գայս Թուղթս:
10. Առ Խոր. չէք՝ Ուրհայ:
11. Խոր. Բ. 32:
12. Զ.՝ Նիկիֆորայ:
13. Տ.՝ սառ եւ զկնի՝ Թադէոս:

սացիների ամբողջ քաղաքը: (Աբգարը)¹ Վախճանվում է² Թագավորելով (ը) երեսունեւութը տարի: Եդեսիայում Թագավորում է նրա որդի Անանոսը, որը սպանեց Ադդեին. սա իր փոխարեն³ Առաքյալից նշանակված էր Եդեսիա քաղաքի [տիրակալ], սրով կտրում է նրա (իմա՝ Ադդեի) երկու ոտքերը, երբ նստած էր վարդապետական աթոռին: Իսկ Թադեոս առաքյալը անցնելով Սանատրուկի մոտ՝ նահատակվում է նրա ձեռքով Արտազ գավառում: Բայց Հայոց վիճակեցին նաեւ Թովմա Առաքյալն ու Բարդուղիմեոսը,⁴ որը նահատակվեց մեզ մոտ, Արաբիոն⁵ քաղաքում⁶: Իսկ Ադդեի մահվան վրեժը լուծվեց Աբգարի որդուց, քանզի մարմարյա սյունը փուլ եկավ նրա վրա, ջարդեց նրա ոտքերը եւ նա մահացավ: Ուռհային իսկույն տիրանում է Սանատրուկը⁷, որը Աբգարի թնորդին էր եւ սկզբնապես⁸ կարգված էր Հայոց⁹ Թագավոր: Քանի որ Մծբին քաղաքի շինվածքը երկրաշարժից խարխված էր, ուստի քանդեց եւ վերստին նորոգեց ավելի պայծառատեսք ու կրկնակի պատնեշով պարսպապատեց: Սա Պարսից Արտաշես արքայի տասներկուերորդ տարում Թագավոր դառնալով՝ ապրեց (ը) երեսուն տարի եւ մահացավ որսի ժամանակ, մեկի նետը¹⁰ պատահմամբ փորին¹¹ դիպչելով, կարծես սրբուհի դստեր¹² չարչարանքների վրեժը հատուցանելով (Տես՝ Խորենացի, Բ. 35):

Իսկ Սանատրուկի մահվանից հետո Հայոց վրա Թագավորում է Երվանդը¹³ Պարսից արքա Դարեհ վերջինի ութերորդ¹⁴ տարում. սա կոտորում է Սանատրուկի բոլոր որդի-

1. Թադէ ալոյէս ըստ Տ.:
2. Խոր. Բ. 33:
3. Զ.՝ փոխանորդ:
4. Խոր.՝ Բայց վիճակեցաւ. Հայոց եւ Բարդուղիմէոս առաքեալս: Զ.՝ բարդուղիմէոս:
5. Խոր.՝ յԱրաբիոս:
6. Անգ. Բ. 34:
7. Տ.՝ Ուռհայոց:

8. Զ.՝ յառաջ:
9. Խոր. Բ. 35:
10. Տ.՝ միւսաւ՝ նշտի ուղուք:
11. Զ.՝ փորտային:
12. Խոր. Բ. 36:
13. Տ.՝ սառ եւ զկնի՝ Երվանդ:
14. Տ.՝ յեթներորդ:

ներին, բայց մնում է միայն մանուկ Արտաշեսը, որին առնելով նրա ստնտուն¹ եւ դայակ Սմբատը, անցնում են Պարսից Դարեհ արքայի մոտ եւ սնուցանում մանկանը²: Կասկածանքից երկմտելով Երվանդը՝ Վեսպասիանոսի³ եւ Տիտոսի թագավորութեան ժամանակներում, Հռոմայեցիներին իրեն թիկունք ունենալու համար նրանց է հանձնում Միջագետքը եւ այդ կողմից այլեւս վտանգ չէր զգում: Եվ այդուհետեւ վերացավ Հայոց իշխանութիւնը Միջագետքից, եւ Հայաստանից ավելի շատ⁴ հարկեր էր վճարում Երվանդը: Իսկ Հռոմայեցիների գործակալները մեծապես զարդարում են Եդեսիա քաղաքը, նրանում⁵ հաստատում են գանձատները, հավաքում են բոլոր դիվանները եւ հիմնում են երկու դպրոց՝ մեկն ասորական եւ մյուսը հունական⁶:

Սրա օրերում արքունիքը Արմավիրից⁷ տեղափոխում են դեպի արեւմուտք, միակտուր ապառաժ մի բլրի վրա, որը շրջափակված է Երասխ գետով, իսկ դեմ հանդիման հոսում է Ախուրյանը. բլուրը պարսպապատում են եւ [քաղաքը] անվանում Երվանդաքար⁸ (56):

[Երվանդը] Արմավիրից այնտեղ է⁹ տեղափոխում ամեն ինչ, բացի կուռքերից. դրանից դեպի հյուսիս՝ մոտ (իս) քառասուն ասպարեզ հեռու, Ախուրյան գետի վրա մի փոքր քաղաք շինեց եւ անվանեց Բագարան. այնտեղ բազիլիկները հաստատելով՝ յուր եղբայր Երվազին քրմապետ է կարգում¹⁰ այնտեղ:

1. Ձ. աստ եւ ամենայնուրեք՝ ստեղծի:

2. Խոր. Բ. 37:

3. Խոր.՝ բայց թիկունս առնել երուանդայ գէւազմայեցիս՝ ոչինչ վտանգի ի թագաւորութեանն Վեսպասիանոսի: Ձ.՝ ոչինչ վտանգի... եպիստոսի:

4. Տ.՝ հարկս աւելագոյնս: Խոր.՝ հարկս աւելագոյնս, կամ՝ եւս աւելագոյնս:

5. Տ.՝ ի նս:

6. Խոր. Բ. 38:

7. Ձ.՝ փոխ արքունիքը արմօրայ:

8. Խոր. կոչէ զայս քաղաք երուանդաքար: Անգ. Բ. 39:

9. Տ.՝ անդ:

10. Խոր. Բ. 40:

Երբ մեծանում է Արտաշեսը, Սմբատը Պարսից արքայից օգնական¹ զորք է խնդրում, որպեսզի գա եւ Արտաշեսին թագավորեցնի Հայոց վրա: Այդ բանը լսելով՝ Երվանդն իր մոտ է կուտակում Հայոց եւ Վրաց զորքերը եւ պատերազմի են բռնվում այնտեղ, որին Մարաց մարզ են ասում, Ախուրյան գետի վրա, որը գտնվում է Երվանդի քաղաքից (յ) երեք հարյուր ասպարեզ հեռավորութեան վրա: Երվանդը պարտութիւն կրելով՝ փախստական ընկնում է իր քաղաք Երվանդաքար. նրան հետապնդելով Արտաշեսն ու իր² զորքերը, սպանում են իր ամրոցում:

Թագավորում է Արտաշեսը Պարսից Դարեհ արքայի³ քսանեւիններորդ⁴ տարում: Արտաշեսը գնում է մի տեղ, ուր Երասխն ու Մեծամորը խառնվում են⁵, այնտեղ բլուրին հավանելով, քաղաք է կառուցում եւ իր⁶ անունով կոչում Արտաշատ. Երասխն էլ շատ օգտակար է լինում նրան մայրիկների⁷ փայտով: Եվ ամենայն վայելչութիւնները Երվանդի քաղաքի, որոնք Արմավիրից էին տարված եւ նրանք էլ, որ ինքն էր ստեղծել, փոխադրում է Արտաշատ⁸: Այնուհետեւ հրամայում է գյուղերի եւ ագարակների սահմանները որոշել, քանզի բազմամարդացրեց մեր Հայոց աշխարհը, եւ կամուտ բազմաթիվ ազգեր⁹ բերելով բնակեցնում է լեռներում, հովիտներում¹⁰ ու դաշտերում: Եվ սահմանների նշանները հաստատում է հետեւյալ կերպ. հրաման է տալիս քարերը տաշել քառակուսի ձեւով, մեջերը¹¹ պնակաձեւ փոս անել եւ թաղել հողի մեջ եւ նրանց վրա քառակուսի կոթողներ¹² կանգնեցնել՝ գետնից փոքր ինչ բարձր<32>:

1. Տ.՝ գոր յօգնականութիւնս: Ձ.՝ գորս օգնականութիւն:

2. Խոր. Բ. 44-46:

3. Խոր. Բ. 47:

4. Տ.՝ ի քսան եւ իններորդ:

5. Ձ.՝ արտաշէս ուր խառնին:

6. Ձ.՝ խր անուն:

7. Ձ.՝ ձեռնասու լինի... մայրեաց:

8. Խոր. Բ. 49:

9. Խոր.՝ եկամուտ բազում անելով յազգս. կամ այսպէս:

10. Ի Տ. պակասէր՝ եւ ի հովիտս:

11. Ձ.՝ զմէջն:

12. Ձ.՝ անպարտակ:

Արա վրա նախանձելով Սասանի որդի Արտաշիրը հրամարտում է նույնատեսակ պատրաստել Պարսից աշխարհում եւ կոչել յուր անունով, որպեսզի չհիշվի այլեւս Արտաշեսի անունը: Բայց ասում են նաեւ, թե Արտաշեսի ժամանակներում չէր մնացել մեր Հայոց աշխարհում անմշակ տեղ՝ ոչ լեռնային եւ ոչ էլ դաշտային, այնքան որ շենացել էր [ամբողջ] երկիրը¹: Արա օրերում էր, որ սահմանվեցին շաքաթվա օրերի, ամիսների եւ տարիների շրջանները² (57). նաեւ մեր աշխարհի ծովակների վրա նավագնացութիւն ստեղծելը. կամուրջները, ձկնորսական³ գործիքները սրա ժամանակ են հորինվում: Եվ ոչ բոլոր տեղերում էր, որ մինչեւ [Արտաշեսը] երկրագործութիւն գոյութիւն ուներ, այլ Հյուսիսային ազգերի նման շաղախակերութեամբ (իմա՝ Հումակերութեամբ) էին ապրում⁴: Նա վախճանվում է՝ Թագավորելով (իսկ) քառասունմեկ տարի⁵:

Ապա Թագավորում է նրա որդի Արտավազդը⁶, որը սակավ օրեր հետո Արտաշատ քաղաքի կամրջով անցնելիս, կինճեր եւ վայրի էշեր որսալու ժամանակ, հանկարծ աղաղակում է ինչ-որ ցնորքից խելագարված, վայր է ընկնում ձիուց մի խորխորատում եւ խորասույզ⁷ լինելով անհայտանում⁸: Թագավորում է Արտաշեսի որդի Տիրանը Պարսից Պերոզ Ա. արքայի երրորդ տարում: Սա երկու ձի է ունենում առավել թեթեւաշարժ Պիգասոսից եւ ավելի արագանաց, որոնց ոչ թե գետնի վրայով սուրացող, այլ օդագնաց էին համարում: Սա երբ գնացել էր Եկեղյաց⁹ գավառի կողմերը, մեռնում է ճանապարհին ձյան Հյուսիսի¹⁰ տակ մնալով

* Տես՝ Մայիս. N57 բացատ. էջ 334:

1. Խոր. Բ. 56:

2. Զ.՝ աշխարհին... որոաց:

3. Խոր. Բ. 59:

4. Խոր. Բ. 60:

5. Տ. ամենայն ուրեք՝ Արտավազդ:

6. Տ.՝ խորասուզեալ:

7. Խոր. Բ. 61:

8. Զ.՝ եկեղեցայ: Խոր.՝ Եկեղեցայ. կամ Եկեղեցայ:

9. Զ.՝ Հիւսոյ: Խոր.՝ Հիւսիսոյ. կամ Հիւսոյ:

Թագավորելով (իսկ) քսանեւեկ տարի¹: Տիրանին Հաջորդում է իր եղբայր Տիգրան Վերջինը Պարսից Պերոզ² արքայի քսանեւորսերորդ³ տարում<33>^{*} եւ երկարակյաց լինելով մահանում⁴ է (իսկ) քառասուներկու տարեկանում:

Թագավորում է նրա որդի Վաղարշակը՝ իրեն համանուն⁵ Պարսից արքա Վաղարշակի (յ) երեսուներորդ⁶ տարում: Սա մի մեծ ավան է կառուցում Բասենի գավառում, որտեղ իրար⁷ են խառնվում Երասխն ու Մուրց գետերը եւ յուր անունով կոչում Վաղարշավան. որովհետեւ այնտեղ էր ծնել նրան իր մայրը, երբ որ գնում էր Այրարատ⁸ ձմեռանոց(ից)^{**}<34>: Սա պարսպով պատեց նաեւ Վարդգեսի⁹ ամրակուռ ավանը՝ Քասախ գետի վրա. որովհետեւ Վարդգեսը Երվանդ Ա. Սակավակյացի¹⁰ քրոջ ամուսինն էր՝ Հայկազյան¹¹ զարմից, որն այս ավանը Հիմնեց: Իսկ այժմ Վաղարշը պատեց պարսպով ու հզոր պատվարով եւ անվանեց Վաղարշապատ, որ նաեւ նոր քաղաք է [կոչվում]: Եվ մահացավ Թագավորելով (ի) քսան¹² տարի: Բայց ես ասում եմ, որ սա մահվանից հետո¹³ էլ դեռեւս ապրում է իր [թողած] բարի անվամբ, քան շատերը թուլամորթ Թագավորներից, որովհետեւ հենց սրա օրերում Հյուսիսային ազգերի բազմությունները՝ Խազիրներ ու Բասիլներն¹⁴ ասեմ, դուրս են գալիս¹⁵ Ճորա դռնից, իրենց առաջնորդ եւ Թագավոր ունենալով ոմն Վնասեպ Սուրհապի¹⁶, գալիս անցնում են Կուր

* Ըստ Խորենացու՝ չորրորդ տարում. Բ. 64:

** Ի ձմեռանոց?:- Տես՝ Խոր. Բ. ԿԵ:

1. Խոր. Բ. 62:

2. Տ.՝ Պերոզայ:

3. Զ.՝ Ի Խ. երրորդ:

4. Խոր. Բ. 64:

5. Զ.՝ Համանուն:

6. Խոր.՝ երեսուն եւ երկու ամի:

7. Տ.՝ Ի միասին:

8. Զ.՝ յարայրատ:

9. Զ.՝ վարդգեսի:

10. Տ.՝ սակավակեցիկ:

11. Զ.՝ Հայկազնայ:

12. Զ.՝ ամ մի:

13. Խոր.՝ ասեմ կեալ եւ յետ:

14. Տ.՝ Բարսղայ:- Զ.՝ բարդայ:

15. Զ.՝ աստ եւ զինի՝ չորայ:- Տ.՝ ելանեն:

16. Զ.՝ սուրհանդակ:

գիտի՝ այս փողմը: Նրանց դեմ է դուրս գալիս Վաղարշը ցինկորների մեծ բազմությամբ եւ քաջակորով մարդկանցով: Բազմական երկար տեղ հետապնդում է նրանց եւ անց է փնտում ճորտ կապանը: Այնտեղ թշնամիները համախմբվելով երկրորդ անգամ ճակատամարտ կազմեցին². Թեպետ եւ Հայոց քաջերը նրանց հալածեցին եւ փախուստի մատնեցին, սակայն Վաղարշը սպանվեց կորովաճիգ աղեղնափորների ձեռքով:

Եվ թապավորությունը վերցնում է նրա որդի Խոսրովը Պարսից Արտավան³ արքայի երրորդ տարում: Նա անմիջապես⁴ համախմբում է Հայոց զորքերը, անցնում է մեծ լեռը՝ իր հոր մահվան վրեժը առնելու: Սրով ու գեղարդներով հպանակյով այդ հզորագույն ազգերին, նրանց բոլոր ամենապիտանի⁵ մարդկանցից հարյուրից մեկին պատանդ է փնջեում եւ, որպես իր⁶ տերության նշան, հեղինական գրով⁷ հաշարձան է կանգնեցնում:

Այս [նույն] ժամանակներում Սասանի որդի Արտաշիրը սպանում է Պարսից արքա Արտավանին եւ թագավորում է ինքը⁸: Այս բանը լսելով Հայոց արքա Խոսրովը⁹ հայտնում է Հռոմայեցից Փիլիպպոս կայսեր եւ նրանից օգնական ցուր խնդրում: [Փիլիպպոսը] նրան օգնական մեծաքանակ¹⁰ ցուր է տալիս Եգիպտոսից եւ անապատից մինչեւ Փնտոսի ձովափերն¹¹ ընկած [երկրներից]: Եվ նա ունենալով այնչափ մեծ բազմություն, շարժվում զենւմ է Արտաշիրի վրա, պատերազմում է, փախուստի մատնում նրան եւ

1. Ս. ինչ եւս ցնույ.
2. Ս. ցինկորներ:
3. Ս. տաւ եւ ցինկ՝ Արտաւան Արտաւանի.
4. Ս. եւս չ'անցի:
5. Ս. ամենեւեմ ի պատանեացի:
6. Ս. ցինկոր:

7. Սոր. R. 65:
8. Սոր. R. 69:
9. Ս. ամենայն ուրեք՝ Խոսրովից՝ Սոր.
Արտաւան եւ Արտաւանի:
10. Բ. Ս. պափաւք՝ բազմաւ:
11. Ս. ցնափերն:

խլում նրանից Ասորեստանն ու արքայանիստ շատ այլ երկրներ¹: Խոսրովից փախչելով Արտաշիրը հասնում է մինչեւ Հնդկաց աշխարհը <35> եւ չափազանց անհանգստացած՝ բազում խոստումներ է անում նախարարներին, թե որեւէ մեկը իրեն ազատի (աստ՝ բժշկի) նրանից՝ դեղերի օգնությամբ կամ թե գաղտնապես սրով խոդխոդելով, ապա զանազան պարգեւներ է խոստանում, ինչպես նաեւ ընդհանուր Արյաց աշխարհի վրա իր ձեռքի տակ երկրորդը լինելու պատիվը: Դրանով հրապուրված Անակը, որը Սուրենյան Պահլավի ցեղից էր, հանձն է առնում Խոսրովին սպանել, ուստի գաղթական լինելու պատրվակով Արտաշիրից փախստական գալիս է Խոսրովի մոտ:

Երբ Անակը գալիս² հասնում է Արտազի դաշտը, նրա կացարանը³ պատահում է սուրբ Թադեոս առաքյալի դռան կողքին, իսկ սրսկապանը (իմա՝ առաքաստը) խորանի ներսում⁴ հանգստարանի մոտ էր. հենց այստեղ է, ասում են, տեղի ունեցել մեր մեծ սուրբ Լուսավորչի մոր Հղիությունը:

Անակի Հայաստանում երկու տարի անցնելուց հետո՝ երրորդ տարում սպանում է Խոսրովին, որը թագավորեց (խը) քառասունութ⁵ տարի:

Այնուհետեւ Արտաշիրը համարձակորեն արշավում է մեր երկիրը, փախուստի է մատնում Հունաց զորքին եւ մեր աշխարհի բազմաթիվ⁶ կողմեր գերում ու ավերակների է վերածում. ապա մեր երկիրը իր ձեռքի տակ նվաճելով՝ սահմանադիր փոսեր⁷ է փորել տալիս: Իսկ Խոսրովի մահվանից հետո Արտավազդը, որ Մանդակունիների տոհմի նախարարն էր, վերցնում է Խոսրովի որդի Տրդատին եւ

1. Սոր. R. 72:
2. Ս. ի գնալն:
3. Ս. դռանի նմա օթարանի:
4. Ս. ներքազայն:

5. Սոր. R. 74:
6. Ս. զուլով:
7. Ս. սահմանադրութիւն փոս:

փախստական ընկնում է Հունաց¹ աշխարհը: Իսկ Բունդա-
րը², որը պարսկական³ ազգից էր, եւ նրա⁴ կին Հավատացյալ
Սոփին, որը մեր Լուսավորչի ստնտուն էր, առնելով մանուկ
Գրիգորին փախստական գնացին⁵ Գամրաց⁶ աշխարհը, կե-
սարացիների քաղաքը՝ սնուցանում էին Պահլավիկ⁷ մանկա-
նը եւ Քրիստոսի Հավատքով⁸ ուսուցանում:

Խոսրովի սպանությունից հետո Արտաշիւրը, տիրելով
մեր աշխարհին (իզ) քսանեւեցը տարի, վախճանվում է,
Պարսից Թագավորությունը թողնելով իր⁹ որդի Շապուհին,
որը Թարգմանվում է արքայի որդի¹⁰:

Իսկ Տրդատը մեծանալով Հռոմայեցիների աշխարհում,
քաջության բազմաթիվ գործեր ցույց տվեց. նա երկու վայ-
րենի ցուպերի եղջյուրներից բռնելով մեկ ձեռքով բռնած
պոկում է եւ վիզ(եր)ը ոլորելով ջախջախում: Ձիարշավի
ժամանակ մեծ կրկես(իոս)ում¹¹, ցանկանալով [կառքը] վա-
րել, Հակառակորդի¹² ճարպկությունից սահեց, վայր ըն-
կավ, սակայն իսկույն կառքից բռնելով կանգնեցրեց, որը
տեսնելով բոլորը զարմացած մնացին¹³:

Այսպիսով ինչ որ կա Արշակ Բաջի Թագավորությունից
մինչեւ այստեղ պատմված¹⁴ մեծ պատմագիր Մովսես¹⁵ Տա-
րոնեցուց է՝ Բագրեւանդի եւ Արշարունյաց եպիսկոպոսից¹⁶,
որ մեր խոսքի¹⁷ ավարտաբանությունն է, եւ մահը Հայոց
Խոսրով արքայի:

1. Խոր. Բ. 78:

2. Խոր. Բուրգար:

3. Ի Տ. պահաւոր, սփանջ Ի բառիցս, իսկ
Բունդար:

4. Տ.՝ եւ կին ոմն:

5. Ձ. եւ Տ.՝ գնաց:

6. Ձ.՝ Գամրաց:

7. Տ.՝ պահլավիկ:

8. Խոր. Բ. 80:

9. Տ.՝ իւրոյ:

10. Խոր. Բ. 77:

11. Տ.՝ կրկեսիոս:

12. Տ.՝ Հակառակորդին:

13. Խոր. Բ. 79:

14. Ի Տ. պահաւոր՝ տառացաւ:

15. Ձ.՝ մովսէս:

16. Ձ.՝ եպիսկոպոս:

17. Տ.՝ աշխարհիս:

Ստեփանոս Տարոնեցու պատմությունը պատմագրական գրվածքների մասին

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՆԴԵՍ

Երկրորդ գլխի գրվածքների ցանկը

Ա. Տրդատի տիրակալության եւ նրա սերնդից Արշակունի
Թագավորների մասին. Հայաստանի լուսավորությունը
սուրբ Գրիգորի ձեռքով եւ թե ովքեր են նրա սերնդից
Հայոց Հայրապետներ:

Բ. Արշակունի Թագավորներից հետո եկած Հայոց իշխան-
ների մասին եւ Հայոց այն Հայրապետների, որոնք Հա-
ջորդեցին սուրբ Գրիգորի սերնդին:

Գ. Պարսից Սասանյան¹ Թագավորները, նրանց անուններն
ու ժամանակները:

Դ. Տաճիկների ամիր-ալ-մուամինները² եւ թե ինչեր
տեղի ունեցան նրանց օրերում:

Ե. Ուրիշ գրվածքներից. Տաճկաց ամիր-ալ-մուամինե-
րի եւ նրանց երկակի անվանումների մասին:

Զ. Հունաց կայսրները. նրանց անուններն ու ժամանակնե-
րը Կոստանդիանոսից այս կողմ:

1 Ձ.՝ Համասպիւք

2 Տ.՝ Հուլաւաւ

Տրդատի սիրակալության եւ նրա սերնդից

Արեւիկունի թագավորների մասին.

Հայաստանի լուսավորությունը սուրբ Գրիգորի ձեռքով

եւ թե ովքեր են նրա սերնդից

Հայոց հայրապետներ

Սկզբներից սկիզբը այս պատմության նախաստեղծ մարդուց՝ մեր նախահայր Ադամից սկսած աստվածային գրվածքներից կարճ ի կարճո քաղվածաբար, անցած գնացած ժամանակներն ու թվականները համառոտ¹ կերպով ճշգրտությամբ նշանակելով հասցրինք մինչեւ Տրդատի թագավորության ժամանակները, որը Քրիստոսի հավատով պայծառացած առաջին թագավորն էր: Իսկ երկրորդ գլուխը սույն գրվածքի եւ սկիզբ դնում ենք մեր երկրորդ հորն ու Հայաստան աշխարհի առաջին Լուսավորչին, մինչեւ նրանց վերացումը: Ապա նաեւ հետագա իշխանների հաջորդականությունը, մինչեւ Բագրատունյաց թագավորությունը եւ Պարսից Սասանյան թագավորներն ու մինչեւ նրանց վերացումը Հերակլի կողմից: Եվ ապա Տաճկաց ամիրալ-մուսնիների մասին, թե՛ որքան ժամանակ տեւեցին եւ թե նրանց՝ օրերում քաջարի մարդկանց կողմից արիության ինչ գործեր կատարվեցին. կամ՝ թե ճգնազգեցիկ մարդկանցից ովքեր Աստվածային շնորհներով պայծառացան, եւ թե որոնք վարդապետներից ու ժամանակ հանդես

եկան [իրերեւ] ճարտասաններ եւ պոետիկոսներ¹ (իմաստեղծագործողներ) շնորհաշատ. թե որ ժամանակ խաղաղության կամ խռովության դեպքեր եղան² մեզանում³ <36>:

Ահա, հետագոտելով Տրդատի թագավորության առաջին տարին գտանք, որ այդ եղել է Դիոկղետիանոսի երրորդ⁴ տարում եւ Պարսից Շապուհ արքայի⁵ երկրորդ տարում (59): Երբ նա եկավ հասավ Կեսարիա, Հայոց նախարարներից շատերը նրան ընդառաջ գնացին: Եվ Տրդատի թագավորության առաջին տարում սուրբ Գրիգորը անտանելի չարչարանքների ենթարկվեց հանուն Քրիստոսի հավատքի եւ խոր վիրապը նետվեց:

Իսկ քաջ Տրդատը արագորեն⁶ բազմաթիվ ճակատամարտեր է տալիս նախ Հայաստանում, ապա Պարսկաստանում⁷. Պարսից քաջակորով զորականները փորձով գիտենալով հսկայի ուժի սաստկությունը՝ բազմաթիվ նետեր արձակելով ձիուն վիրավորեցին եւ սատկացրին, որը գետինն զարկվելով արքային ցած գլորեց: Բայց նա ոտքի կանգնելով եւ հետիոտն⁸ հարձակվելով՝ իր փոխարեն թշնամիներից շատերին գետին է գլորում եւ մեկի ձին բռնելով [թռչում է վրան] եւ արիաբար աշտանակում: Դարձյալ երկրորդ⁹ անգամ կամավորապես ձիուց իջնում է¹⁰ եւ սուսերով հարձակվելով ցրում է փղերի երամակը: Եվ այսօրինակ քաջագործություններով¹¹ երկար մնաց Պարսկաստանում ու Ասորեստանում եւ Տիգրանից էլ այն կողմը անցավ¹²:

Տրդատի [գահակալության] տասնհինգերորդ¹³ տարում

1 Ի. Զ. պակասէք՝ թէ
2 Տ.՝ նոցին

3 Տ.՝ ամենայն
4 Զ.՝ ճգնազգեցիկ արք

* Այստեղ՝ նահատակությամբ. պետք է լինի՝ չահատակությամբ:
1. Զ. պիւետիկոսք. կամ պիետիկոսք
2. Զ.՝ իցին
3. Զ.՝ յերկրորդ
4. Ի. Զ. պակասէք՝ արքայի
5. Զ.՝ ստուգապէս

6. Զ. աստ եւ գինի՝ ի պարս
7. Զ.՝ զստակութիւն
8. Զ.՝ հետի
9. Զ.՝ ի յերրորդումն
10. Զ.՝ հետի
11. Սոր. Բ. 82:
12. Զ.՝ Հնգէտասաներորդ

Հովիսիմյանք եւ Գայանյանք¹ սուրբ կույսերը, աստվածապաշտութեան պատճառով Դիոկղետիանոսից Հալածված, գալիս են Վաղարշապատ քաղաքը եւ մարտիրոսական չարաւնքներ կրում Տրդատ արքայից, որի Հետեւանքով էլ աստվածատուր պատուհաս ընկավ Տրդատի եւ մեր Հայոց աշխարհի վրա: Եվ նույն² ժամանակ աստվածահրաշ Հայտնութեամբ³ սուրբ Գրիգորը դուրս է գալիս վիրապից եւ լուսավոր վարդապետութեամբ սկիզբ է դնում տառապանքների ապաշխարութեանը (աստ՝ բժշկութեանը): Եւ Հինգ օր⁴ շարունակ [ժողովրդի] ամբողջ բազմութիւնը ծոմապահութեամբ ունկնդրում էր սուրբ Գրիգորի վարդապետութիւնը, որն էլ Հենց Առաջավոր (իմա՝ Մեծ) պահքն է, որ ամեն տարի⁵ պահում են մինչեւ այսօր. բացի նրա վարդապետութեան մնացած (կ) վաթսուն օրերը եւս:

Իսկ երբ Տրդատը Հռոմ գնաց սուրբ Կոստանդիանոսի մոտ (60), Շապուհը մեր աշխարհի նկատմամբ չարիք է նյութում. եւ նրա խորհրդով⁶ Հյուսիսային⁷ ազգերի բազմութիւնները արշավում են մեր երկրի վրա: Նրա խոսքերից Հրապուրված՝ Սկուռնյաց⁸ տոհմի նահապետը ապստամբում է արքայի դեմ եւ ամրանում Ողական ամրոցում: Իսկ մեծն Տրդատը դեռ Հենց նոր արեւմուտքից գալով անմիջապէս Սկուռնի⁹ մոտ է ուղարկում ճենազն Մամգունին¹⁰, որը գալով ստապատիր խոսքերով խաբում է նրան, եւ երբ որ նա տարված էր երեսներ որսալով, նետահար անելով սպանում է նրան: Այդ բանը լսելով [Տրդատ] արքան՝ ապամամբի փոխարեն նախարար է կարգում Մամգունին, նրա

1 Ձ.՝ Հովիսիմյան եւ Գայանյան
2 Իմա՝ եւ ի նմին ամի
3 Ձ.՝ յայտնութեամբն
4 Տ.՝ ի Հինգ օր
5 Ձ.՝ ամ ամի: - Տ.՝ յամենայն ամի

6 Տ.՝ ի խորհրդէ
7 Ձ.՝ Հիւստային
8 Ձ.՝ սկուռնեաց... սկուռն
9 Խոր.՝ Սզուկ
10 Տ.՝ Մամգուն

անունով Տարոնը անվանելով Մամգունյան¹ տուն²:

Տրդատ Թագավորն այնուհետեւ Հայաստանի³ բոլոր [գործերով] իջնում է Գարգարացիների դաշտը, Հյուսիսականներին Հանդիպելով ճակատամարտ է տալիս եւ, երբ երկու կողմերն իրար են խառնվում⁴, նա Հսկայաբար Հարձակվելով ձեռքի արագութեամբ երկու մասի է ճեղքում թշնամիների բազմութիւնը. եւ⁵ անհամար մարդիկ նրա Հարվածներից գետին էին թափալգլոր⁶ լինում, գործրինակ Հմուտ ձկնորսի լիքը ցանցից⁷ ձկները գետին թափվելին ու խայտային գետնի վրա: Այդ տեսնելով Բասիլների⁸ Թագավորը շուտափույթ Հասնում է արքայի մոտ, Հետեւի կողմից ուժգնապէս նետում է պարանը, Հարմար⁹ կերպով անց է կացնում նրա ձախակողմյան¹⁰ ուսով, որովհետեւ [աջը] սուսերով¹¹ բարձրացրած էր մեկին [Հարվածելու]: Նա (իմա՝ Տրդատը) կրում էր պահպանականներով պինդ զրահ, որի վրա նետերը Հետք էլ չէին թողնում: Եվ [բասիլների Թագավորը] որովհետեւ չկարողացավ ձեռքով շարժել Հսկային, պարանը երիվարի լանջով գցեց, սակայն չկարողացավ այնպէս շուտ մտրակել ձիուն¹², որքան որ Հսկան աճապարելով անմիջապէս ձախ ձեռքով բռնելով պարանը¹³ դեպի իրեն քաշեց սաստիկ ուժով եւ երկսայրի սրով Հաջողութեամբ¹⁴ Հարվածելով կտրեց մեջտեղից կես արավ մարդուն ու նրա Հետ միասին ձիու պարանոցն ու գլուխը (61): Իսկ գործերը այս բանը տեսնելով՝ բոլորը փախուստի դիմեցին:

1 Ձ.՝ Մամիկոնեան
2 Խոր. Բ. 84:
3 Տ.՝ Հայաստանեօք
4 Տ.՝ եւ ի խռնիլ
5 Ի Ձ. պակասէր՝ եւ
6 Տ.՝ Թաւալգլոր
7 Խոր. այսպէս ունի գրանդ. օրինակ իմն ի գեղեցիկ ցանցորդէ լի ձկամբք յերկր թափեալ ցանցոյն: - Ձ.՝ ձկամբ

8 Տ.՝ Բարսղաց
9 Ձ.՝ Գարգ: - Խոր.՝ Գարգ կամ Գահ
10 Տ.՝ ձախ կողմանն
11 Խոր.՝ զի էր վերացուցեալ զձեռն ամեկ ումեք սուսերաւ
12 Տ.՝ շուտափեաց: - Ձ.՝ մտրակեալ զերկարն
13 Առ Խոր. չէր՝ պարանն
14 Ձ.՝ ի Գահի

Բայց Տրդատը այնտեղից մեծ ավարով վերադառնում է. ապա ամբողջ Հյուսիսը միաբանելով դիմում է դեպի պարսից աշխարհը՝ Արտաշիրի որդի Շապուհի վրա: Նա յուրայիններից չորսին կարգում է զորավար. Միհրանին, Հանուն քրիստոնեական հավատքի, նշանակում է Վրացիների առաջնորդ (որովհետեւ Հենց այդ ժամանակ էր, որ Վրաստանցիք հավատացին կենդանի Աստծուն, իրենց Միհրանի առաջնորդությամբ, սուրբ Հովհաննիսի² ընկերակիցներից մեկի՝ Նունիի ձեռքով) եւ Բագարատ ասպետին եւ Ռշտունյաց՝ նահապետ Մանածիհրին⁴: Տրդատի արքայության տասն եւ յոթերորդ⁵ տարում Հայոց Հայրապետական աթոռին եկավ սուրբ Գրիգորը (62) եւ (յ) երեսուն⁶ տարի այնտեղ պաշտովեց. իսկ Տրդատի տիրապետության (իսկ) քառասունյոթերորդ տարում Ռստակեսը⁷ Գրիգորի կրտսեր⁸ որդին, Հանդերձավորված կազմ ու պատրաստ ուղարկվեց Կեսարացիների քաղաքը՝ Հայաստան աշխարհի համար ձեռնադրվելու, որը Հայրապետական աթոռին⁹ նստեց յոթը տարի: Սա Մովսէս աշխարհի խոզան¹⁰ գյուղաքաղաքում կառուցեց մեծ եկեղեցին: Սա երբ լսեց Չորրորդ Հայքի իշխան Արքեդայոսի անառակ ընթացքի մասին, Հանապազօրյա Հանդիմանում էր նրան: Իսկ նա հարմար ժամանակի սպասելով՝ սուրբ Հայրապետ Ռստակեսին (իմա՝ Արիստակեսին) Մովսէի ճանապարհին Հանդիպելիս սուսերահար է անում նրան եւ տապալում գետին: Բայց ինքը, որպեսզի Թագավորը չիմանա, փախստական ընկնում է Կիլիկիայի

1 Զ.՝ չորս իւր անկով

2 Խոր. Բ. 86:

3 Զ.՝ ընդշտունեաց: - Իսկ անուն չորրորդի զօրավարին, զոր չի՛շ պատմագիրս մեր՝ է վահան նահապետ Ամատունեաց: - Տես Խոր. Բ. 85:

4 Զ.՝ մանածիհր

5 Տ.՝ յոթն եւ տասներորդ

6 Զ.՝ երեսուն ամ

7 Զ.՝ աստ եւ գկնի՝ ըռքատակէս

8 Տ.՝ կրսեր

9 ԻԶ. պակտսէր՝ զաթոս

10 Զ.՝ ի զեղաքաղաքին խոզան զ փի

Տարսոն՝ [քաղաքը]<37>: Նրա [Արիստակեսի] մարմինը սարկավազները վերցրին եւ տարան Թաղեցին Եկեղյաց գավառի Թորդան գյուղում¹: Իսկ Տրդատի (ծղ) Հիսունչորսերորդ տարում Գրիգորի երեց որդի Վրթանեսին³ կարգում է (ո՛ւ) Մեծ Հայքի կաթողիկոս, որը Հայրապետության աթոռին տիրեց (ծե) տասնհինգ⁴ տարի:

Իսկ Հայոց Տրդատ արքան Քրիստոսի հավատն ընդունելուց հետո, բոլորանվեր առաքինություններով պայծառացած, ամբողջ Հայաստանը ցանկանում էր քրիստոնեական կրոնով զարդարել: Սակայն մեր ազգի ամբարտաւան եւ խստասիրտ մարդիկ չարամտությամբ ընդդիմացան⁵ Թագավորի կամքին. ուստի եւ դեն նետեց երկրավոր պսակը, երկնավորի հետեւից⁶ գնաց՝ արագ հասնելով Քրիստոսի սուրբ ճշնավորի տեղը, որին Մանյա այլք են կոչում⁷ եւ այնտեղ մտնելով դառնում է լեռնաբնակ: Բայց նրա հետեւից նախարարները մարդ են ուղարկում, Հետ են կանչում, խոստանում են նրա ցանկությունը վարվել, եւ նա էլ նորից Թագավորությունը շարունակի: Իսկ երբ որ սուրբը չի համաձայնվում⁸, նրան մահվան ըմպելիք են տալիս, որպես Սոկրատին մոլեխինդը [տվին] կամ որպես կատաղած Եբրայեցիք⁹ լեղի խառնած ըմպելիքը տվին մեր Աստծուն (իմա՝ Քրիստոսին): Եվ այսպես վարվելով նրանք իրենց հոգում Հանգցրին աստվածապաշտության բազմափայլ ճառագայթը. եւ զրկվեցին նրա ճառագայթների լուսեղեն շնորհներից, որը Թագավորեց (ծղ) Հիսունվեց տարի¹⁰:

1 Խոր.՝ ի Տարսոս

2 Խոր.՝ ի Թիլն (աւանի)

3 Տ.՝ աստ եւ գկնի՝ Վրդանէս: - Զ.՝ Վրդանէս եւ Վրթանէս

4 Զ.՝ ամս Ժէ: - Խոր. Բ. 91:

5 Զ.՝ բարձրաշունակ... չարաբարւոյ տղզս

մեր...: - Տ.՝ յընդիմանալ

6 Զ.՝ երթայ

7 Տ.՝ Մանեայ այլն կոչեն

8 Զ.՝ ոչ հաւանեայ

9 Զ.՝ Հեբրայեցիքն

10 Խոր. Բ. 92:

Տրդատի վախճանվելու լուրը երանելի Հայրապետ Վրթանեսին է՝ Հասնում Տարոն գավառի Աշտիշատի եկեղեցում Զատիկի Հսկման տոնի օրը. եւ Հավաքվում են լեռան բնակիչները տիկնանց (63) տիկնոջ (իմա՝ Թագուհու) սաղ-րանքով, ցանկանում են սպանել նրան, որովհետեւ Հանապազօրյա Հանդիմանում էր նրան: Եւ՞ Հայրապետը դուրս գալով տեսնում է նրանց բոլորին աներեւույթ կապանքե-րով կապկապված. Հարցնում է պատճառը, ազատ է արձա-կում նրանց, իսկ ինքը անցնում գնում է Եկեղյաց գավա-ռը՝³ 38>:

Բայց երբ տարածվում է Տրդատի մահվան⁴ նույն Համ-բավը, Վրթանեսի⁵ ավագ որդի Գրիգորիսին, որը Աղվանից կողմերի եպիսկոպոսն էր, բարբարոսներն սպանում են Սա-նատրուկի դավելով, որը այդ աշխարհի իշխանն էր՝ Արշա-կունյաց ազգից. նրան ձիերին ոտնատակ են⁶ տալիս Վատ-նյան դաշտում, Կասպից⁷ ծովի մերձակայքում. սարկավազ-ները վերցրին նրա դին, բերեցին Փոքր Սյունիք եւ (Թաղե-ցին)⁸ Ամարաս⁹ ավանում<39>:

Իսկ Սանատրուկը Թագավոր դառնալով՝ ինքը¹⁰ գրա-վում է նաեւ Փայտակարան քաղաքը եւ մտածում էր տիրել ամբողջ Հայաստանին¹¹: Այս բանը տեսնելով Բակուր մեծ իշխանը, որը Աղձնիքի բղձին¹² էր, նույն բանն անել ինքն էր խորհում, ուստի եւ բարեկամության ձեռք մեկնեց¹³ Պարսից Որմիզդ արքային: Բայց Հայոց մնացած նախա-

1 Այսպէս թողաք ըստ Տ.

2 Զ.՝ զոր

3 Խոր. Գ. 2: - Փալատ. Գ. 3:

4 Տ.՝ մահուան

5 Տ.՝ Վրդանիս

6 Տ.՝ ընդադրեալ

7 Զ.՝ կազբից

8 Զբառը (Թաղեցին) ի փակագծի մեջէն

յաւելաք ըստ Խոր. Գ. 3: - Տ.՝ բերեալ (Հանդուցին) ի Փոքր Սիւնիս յԱմա-րասն աւանի

9 Զ.՝ յամարան

10 Զ.՝ յինքեան ունի

11 Խոր. Գ. 3:

12 Տ.՝ աստ եւ գինի՝ բղձաշի

13 Զ.՝ ձեռն եղ

րարները Հավաքվեցին մեծն Վրթանեսի մոտ եւ պատվա-վոր իշխաններից երկուսին՝ առաքեցին Կոստանդիանոսի որդի Կոստանդիոս² կայսեր մոտ, որպեսզի օգնական զորք ուղարկի եւ Հայաստանում³ Թագավորեցնի Տրդատի⁴ որդի Խոսրովին: Սա լսում է նրանց եւ Անտիոքոսին մեծ զորքով ուղարկում է [Հայաստան]: Նա գալիս Թագավորեցնում է Խոսրովին եւ Մանածիհրին Հարավային զորքերով ու կիլի-կիացիների⁵ զնդով ուղարկում է Բակուր բղձիսի վրա: Իսկ ինքը՝ Անտիոքոսը⁶, առնում է իր Հետ Հայոց ամբողջ մնա-ցած զորքին, բոլոր Հունականներով միահամուռ Հարձակ-վում է Սանատրուկի վրա: Բայց վերջինս, որ Փայտակա-րան քաղաքն ամբողջութեամբ լցրել էր պարսկական զորքե-րով, Աղվանքի նախարարների Հետ միասին, փախչում է⁷ Պարսից արքայի մոտ: Եվ Հայոց զորքերը նրանց երկիրը ա-վարի առնելով վերադառնում են այնտեղից⁸: Իսկ Մանա-ծիհրը գնալով⁹ Հարավային կողմով՝ ջախջախում է Բակուր բղձիսին ու նրա ամբողջ զորքը եւ պարսիկներին, որ նրա օգնականներն էին, Հալածեց այնտեղից: Եվ բազմաթիվ գե-րիներ է առնում Մծբինի կողմերից¹⁰, որոնց թվում եւ Հա-կոր մեծ եպիսկոպոսի ութը սարկավազներին¹¹. նրանց Հե-տեւից գալով Հակորը¹² խնդրում է ազատ արձակել գերիներ-ին, սակայն Մանածիհրը չի Համաձայնվում, եւ Հակորը գնում դիմում¹³ է արքային: Սրա վրա¹⁴ զայրացած Մանա-ծիհրը Հրամայում է ութը սարկավազներին ծովը նետել:

1 Զ. եւ Խոր.՝ երկուս

2 Խոր. Կոստանդոս

3 Ի Զ. պատմութիւն Հայոց

4 Խոր. Գ. 4-5

5 Զ.՝ կիլիկիացի

6 Տ.՝ Անտիոքոս

7 Զ.՝ փախաւան: - Խոր.՝ փութացեալ.

կամ՝ փութանակի

8 Խոր. Գ. 6:

9 Զ.՝ երթալ

10 Ի Տ. պատմութիւն կողմանց

11 Տ.՝ ընդ որս եւ զսարկավազանս: - Խոր.՝

սարկավազունս ութ

12 Տ.՝ Յակոր

13 Տ.՝ եւ յող Հաւանելն՝ գէմ եղեալ

14 Զ.՝ ընդ որս

Այդ բանը լսելով մեծն Հակոբը սաստիկ բարկությամբ վերադառնում է իր տեղը, ինչպես Մովսեսը՝ փարավոնի երեսփոխանի ապա՝ բարձրանում է մի լեռան վրա, որտեղից երեւում էր ամբողջ գավառը եւ անիծում է Մանաճիհրին ու նրա գավառը: Եվ ահա չուշացան Աստծո դատաստանքը. Մանաճիհրը Հերովդիի նման արագորեն սատակեցավ եւ աշխարհն այն զրկվեց պտղաբերությունից, երկինքն էլ նրա վրա պղնձյա դարձավ. ծովն էլ հակառակվելով բարձրացավ ծածկեց անդաստանների՝ սահմանները. եւ այս բաները լսելով Խոսրով՝ արքան սաստիկ զայրացած հրամայում է ագատել գերիներին: Այս սուրբ Հակոբի այս աշխարհից փոխվելուց հետո, Մանաճիհրի ժառանգորդը՝ զեղեցիկ ապաշխարությամբ, Հորդառատ արտասուքներով ու հառաչանքով՝ նրա բարեխոսությամբ գտավ բժշկություն իր եւ գավառի՝ [համար]:

Արգ. Պարսից Որմիզդ արքայի երկրորդ եւ Կոստանդի զահափայության ութերորդ տարում՝ նրա օժանդակությամբ թագավորում է Խոսրովը. սակայն, իր Հոր նման, սա արքայության ու քաջության ոչ մի գործ չկատարեց. որովհետեւ թեպետեւ մարմնով փոքր էր, բայց ոչ Ալեքսանդր՝ Մակեդոնացու հասակի չափով, որն ընդամենը երեք կանգուն հասակ ուներ՝. եւ միմիայն մի քաղաք կառուցեց. Գեղամա լեռների ստորոտում եւ արքունիքը տեղափոխեց՝ մի ուտան, չինեց մի գովասուն ապարանք, որն ըստ պարսկերեն լեզվի՝ 'Իվին է փոչվում' եւ թարգմանվում է բլուր: Եվ քանզի այդ ժամանակ Արեւը (Հրատը) ուղեկցում էր Արեւդարեւին

եւ ջերմ օդը պղտորվելով գարշահոտություն՝ էր տարածում, դրա համար էլ Արտաշատի բնակիչները կամավոր հանձն առան այդ տեղափոխությունը՝: Սրա օրերում Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդները միաբանելով անհամար բազմությամբ՝ գրեթե երեք բյուրով, արշավեցին մինչեւ մեր աշխարհի միջնամասերը, եկան հասան Վաղարշապատի դռներին եւ շրջապատեցին [քաղաքը]: Նրանց՝ վրա հանկարծակի հարձակվեցին Հայոց զորքերը եւ պատերազմ մղեցին Օշականի առապարում: Բայց նրանցից մի վիթխարի հսկա, մարմնի բոլոր մասերը կծյա թաղիքով տարածածկված՝ շահատակություն էր սփռում մեր զորքերի մեջ եւ ոչինչ՝ չէին կարողանում անել նրան, որովհետեւ նիզակով հարվածելիս կծյա թաղիքը ոլորվում էր: Այդ ժամանակ քաջակորով Վահան Ամատունին դառնալով դեպի կաթողիկե եկեղեցին ասում է. «Օգնի՛ր ինձ, Աստված, ինչպես Դավթի պարսաքարը դիպցրիր Գողիաթի ճակատին, իմ նիզակն էլ ուղղիր դեպի այս՝ զորավոր հսկան»⁶: Եվ նրա խնդրանքն իզուր չանցավ. նա ձիու գավակի կողմից հարվածելով գետին տապալեց ամենհի հսկային. դրանից սարսափած թշնամիները փախուստի դիմեցին: Եվ այստեղից վերադառնալով Մոփաց աշխարհը՝ Բագարատը, առանց նախանձի, հաստատապես վկայում է այդ արքայի [առաջ]: Դրա համար էլ արքան ճակատամարտի տեղը՝ Օշականը՝ նրան է պարգևել: Բայց թագավորը դրանից հետո երկար¹⁰ չի ապրում, վախճանվում է՝ թագավորելով ինը տա-

1 Խոր. զմեղման
2 ԱՅ եւ սա Խոր. պափանք՝ եւ
3 Տ. անգաստանեաց
4 Տ. աստ եւ զին՝ Խոր. պափանք
5 Խոր. եւ Տ.՝ ժառանգ որդի

6 Խոր. Գ. 7:
7 Տ.՝ քան զմեղմանեացն
8 Տ.՝ չափ
9 Տ.՝ փափաք
10 Տ.՝ փոքր

1 Տ.՝ ժանտահոտութիւն: - Խոր.՝ ժանդահոտութեամբ
2 Խոր. Գ. 8:
3 Խոր.՝ երկու բիւրովք: - Տ.՝ բիւրք
4 Տ.՝ որոյ
5 Խոր.՝ Թաղեաւ կանեալ բոլորով ամենեւին պարածածկեցեալ. կամ՝ պարա-

ծածկեալ
6 Տ.՝ մինչ ոչ կարէին
7 Տ.՝ որ կան: - Խոր.՝ ական
8 Տ.՝ այսորիկ
9 Խոր. Գ. 9:
10 Տ.՝ երկարեալ

րի: Վերցրին նրա մարմինը եւ տարան թաղեցին Անիում,
իր հոր՝ մոտ:

Իր ինքնակալության տասնեւյոթերորդ² տարում Օգոս-
տոս Կոստանդինոսը³ թագավորեցնում է Խոսրովի որդի Տի-
րանին եւ ուղարկում Հայաստան: Իսկ մեծն Վրթանեսը, իր
եպիսկոպոսության (ժե) տասնեւհինգերորդ տարին լրանա-
լուց հետո, փոխվում է այս աշխարհից, Տիրանի երրորդ
տարում: Եվ նրանից հետո Վրթանեսի որդի Հուսիկին ու-
ղարկում են Գամիրքի քաղաքը (իմա՝ Կեսարիա) Հայոց
Հայրապետ ձեռնադրելու համար. սա Հայաստանի Հայրա-
պետական աթոռին նստեց վեցը⁴ տարի<40>:

Իսկ Տիրանը թշնամանում է երանելի Հուսիկի⁵ հետ՝ ի-
րեն մշտապես հանդիմանելու, նաեւ Հուլիանոսի պատկերի
համար, որը արքան կանգնեցնել տվեց Մոփաց գավառի ե-
կեղեցում, որը եւ երանելի Հուսիկը ոտնակոխ անելով կոտ-
րատեց⁶. եւ հրամայեց [Տիրան արքան] ճիպտաահար անել
նրան, եւ այնքան գանահարեցին մինչեւ ավանդեց Հոգին:
Նրա վախճանվելուց հետո ծերունի Դանիել քորեպիսկոպո-
սը (իմա՝ քահանա), որը եղել էր սուրբ Գրիգորի աշակեր-
տը⁷, նգովեց Տիրանին. դրա վրա չարացած Տիրանը հրամա-
յեց խեղդամահ անել նրան. եւ թաղեցին նրան Հացյաց
գրախոտ կոչված մենաստանում: Իսկ երանելի Հուսիկի մար-
մինը տարան Թորգան գյուղը⁸ իր հոր մոտ:

Տիրանի երկրորդ⁹ տարում [Հայրապետական] աթոռին
հաջորդում է Փառնեռսեհը, որը Տարոնի Աշտիշատից¹⁰ էր,

մի գովական տղամարդ, եւ նստեց չորս¹ տարի: Այդ նույն
ժամանակներում Պարսից Շապուհ արքայի կողմից մեծ զոր-
քով զորավար է գալիս Հայաստան եւ ստապատիր խոսքերով
իր մոտ է կանչում Տիրանին, կուրացնում է նրա աչքերը Ա-
պահունյաց գավառի մի գյուղում, որը Արձկաղն³ են կոչում,
ինչպես որ Բյուզանդն է պատմում Հայոց երկու լուսավորիչ-
ների փոխարեն, որոնց ինքն էր կուրացրել<41>:

Տիրանից հետո թագավորում է նրա որդի Արշակը յոթը⁴
տարի<42>: Սա իր տիրակալության չորրորդ⁵ տարում
պատրաստեց կազմակերպեց սուրբ Գրիգորի⁶ որդի Վրթա-
նեսի որդի Հուսիկի որդի Աթանազիոսի որդի Ներսեսին եւ
մեծաքանակ զորքով առաքեց Գամիրքի երկիրը Հայոց⁷
Հայրապետ ձեռնադրելու⁸ համար, որը Հայրապետական ա-
թոռին տիրեց (լը) երեսունչորս տարի⁹: Նրա օրերում էին
[ապրում] Հայոց զորքերի սպարապետ Վաչեի որդի Վասա-
կը, որը Եկեղյաց գավառում Վասակակերտը¹⁰ կառուցեց, եւ
Վասակի որդի քաջն Մուշեղ Մամիկոնյանները: Սա (իմա՝
Արշակը) չարախորհուրդ Տիրիթի զրպարտանքին հավա-
տալով սպանում է իր եղբորորդի Գնելին՝ նրա կին Փառան-
ձեմին նախանձելու պատճառով, որը Սյունյաց Անդոկ իշ-
խանի դուստրն էր: Այս աղետալի [գործերի] համար սուրբ
Ներսեսը¹¹ նգովեց Արշակին ու ամբողջ Հայոց աշխարհը¹² եւ
ինքը հեռացավ գնաց Հունաց երկիրը, իր փոխարեն թողնե-
լով Բագրեւանդա Խաղ եպիսկոպոսին, որը ծնունդով Կա-
րին գավառի Մարգաց¹³ գյուղից էր, որի շտեմարաններն ա-

1 Տ.՝ առ Հայոց: - Խոր. առ Հայոց իբր: -
Խոր. Գ. 10:

2 Տ.՝ եւ յոթ եւ ի տասներորդ

3 Տ.՝ Կոստանդինոս: - Խոր.՝ Կոստանդոս

4 Խոր. Գ. 11: - Փառ. առ. Գ. 12:

5 Տ.՝ տաս եւ զինի՝ Յուսիկ

6 Տ.՝ Կորեպոս եւ մանրեաց

7 Տ.՝ որ էր աշակերտաց

8 Խոր. Գ. 14:

9 Տ.՝ ի գեղն

10 Խոր.՝ ի տասներորդ ամի

1 Տ.՝ յաշտիշատ: - Խոր.՝ յԱշտիշատից: - Տ.՝

Փառնեռսեհ

2 Տ.՝ Խաղեանդ

3 Տ.՝ արձկաղն: - Փառ. առ.՝ Ամուղ

4 Խոր. Գ. 17: - Փառ. առ. Գ. 20:

5 Խոր. (Գ. 35)՝ ամս երեսուն

6 Խոր.՝ յերրորդ ամի

7 Խոր. Գ. 20:

8 Տ.՝ ձեռնադրել

9 Փառ. առ. Գ. 3-4:

10 Տ.՝ Վասակերտ

11 Տ.՝ ամենայն ուրեք՝ Ներսէսի կամ Ներսէսի

12 Խոր. Գ. 22-23, Փառ. առ. Գ. 15:

13 Փառ. առ.՝ Մարգաց

ռատաբուլիս հորդում էին ըստ մեծն եղիայի նմանության<43>:

Այդ ժամանակներում Պարսից Շապուհ արքան գալիս է Ատրպատական եւ իր մոտ է կանչում Արշակին: Բռնելով կապում է՝ նրան եւ ուղարկել է տալիս Խորասան²: Այդ բանը տեսնելով նրա կինը՝ Փառանձեմը, փախստական ընկնում է Արտագերս ամրոցը: Իսկ Պարսից արքան Մերուժան³ Արծրունուն Հայոց իշխան Հաստատելով՝ ինքը վերադառնում է Պարսկաստան: Ապա Մերուժանը պաշարում է Արտագերս ամրոցը, գրավում է այն եւ Փառանձեմին, ըստ պարսկական սովորության, սայլի ցցի վրա է հանում (64) <44>: Այս ամենը, երբ լսում է մեծն Ներսեսը, Թեոդոս ինքնակալին աղաչում է անտես չառնել Հայոց երկիրը. նրա պաղատանքը հասկանալով Թեոդոս մեծը կանչում է Արշակի որդի Պապին, որը պատանդ⁴ էր արքունի դռանը, Թագադրում է նրան, Անատոլիոս⁵ զորավարին մեծաքանակ զորքով օգնական է (տալիս)⁶ եւ Հայոց Ներսես Հայրապետի հետ ուղարկում Հայաստան: Նրանք գալիս Մերուժանին ու Պարսից զորքերին⁷ Հալածում են երկրից: Եվ այնուհետեւ մեր երկիրը Պապի ձեռքի տակ հաստատվեց յոթը տարի⁸:

Այդ ժամանակներում Անատոլիա զորավարը, ստանալով արքունիքի հրամանը, գալիս է մեր աշխարհը, շրջում է բազմաթիվ տեղերում, հաճելի է գտնում Կարնո արգասաբեր, ջրառատ եւ բերրի գավառում⁹ կառուցել քաղաքը, համարելով այն իբրեւ կենտրոնական վայր¹⁰, ոչ այնքան հե-

ռու այն տեղերից, որտեղից բխում են Եփրատի մի քանի աղբյուրներ¹ եւ հանդարտագնաց առաջանալով ծովանում են ու ճահճի տեսք ստանում: Այնտեղ անհամար քանակությամբ ձկներ եւ բազմապիսի ճարակավոր թռչուններ են բազմանում, որոնց ձվերով² միայն [ի ու լի] կերակրվում էին բնակիչները: Եվ ճահճներ³ ավերի շամբերն ու եղեգնուտների առատությունը, եւ դաշտում աճած խոտի⁴ Թանձրությունը, եւ սերմնավոր պտուղների առատաբերությունը. լեռները նույնպես լիքն են կճղակաբաշխ, որոճացող⁵ երեկներով: Մեծ քանակությամբ բազմանում են այնտեղ եղջերավոր ընտանի⁶ անասուններ՝ հաղթահասակ, խոշոր, սնված⁷ գիրացած եւ պարարտ: Եվ գեղեցկանիստ լեռան ստորոտում հավանում է մի տեղ, որտեղ բազմաթիվ մանր ու կանակիտ աղբյուրներ են բխում, այնտեղ հիմնադրեց քաղաքը: Նրան շրջափակեց խոր փոսով, անդնդախոր հաստատեց պատվարի հիմքը, որի վրա ահագին բարձր աշտարակներ կառուցեց եւ դրանցից առաջինը Թեոդոսի անունով կոչեց՝ ի պատիվ Թեոդոսի: Ապա նրա մյուս կողմում⁸ շինեց նավերի ցուվների նման ժայռավոր<45>* աշտարակներ եւ գոգավոր⁹ խորշերով անցքեր, որոնք նայում են դեպի լեռները. նույնպես եւ՝ դեպի հյուսիսային¹⁰ դաշտը նայող, եւ արեւելյան, եւ արեւմտյան կողմերից նայող բոլորաձեւ աշտարակներ կանգնեցրեց: Եվ¹¹ քաղաքի կենտրոնում մի բարձրավանդակի վրա բազմապատիկ մթերանոցներ շինեց եւ անվանեց Ավգոստիոն՝ ի պատիվ Ավգոստո-

1 2.՝ կապէ
2 Խոր.՝ Խուժաստան
3 Տ.՝ ամենայն ուրեք՝ Մեհրուժան: - 2.
Մերուժան. կամ Մեհրուժան
4 2.՝ որ էր պատանդ
5 Խոր.՝ աստ եւ զկնի զգորտավարդ կոչէ Տէ-

բէնտ կամ տէրէնտիանոս
6 Թողաք այսպէս ըստ Տ.
7 2.՝ զգորն
8 Խոր.՝ Գ. 34-37
9 2.՝ բնդ գաւառին
10 Տ.՝ իբրեւ միջոց վարկուցեալ գվայրն

* Մայիս. Թարգ. Ժայռաձեւ տես նրա 325 բացատ. Խոր. Գ. 59:
1 Տ.՝ աստ եւ զկնի՝ աղբիւրք, աղբիւրս...
2 2.՝ որոց ի ձուլոցն
3 2.՝ եւ զեղէգնամօթին: - Խոր.՝ գեղբոր
4 2.՝ խոտոյ
5 2.՝ լի էին... կճղակաբաշխ եւ որոճողք: -

Տ.՝ էրէօք
6 2.՝ եւ զանասունս սրաշարս
7 2.՝ յոյժ սնուցանեն: - Խոր.՝ յոյս ցուցանեն
8 2.՝ եւ անդ
9 2.՝ եւ առանց զոգատուրս
10 2.՝ որպէս եւ բնդդէմ դաշտին հիւստյ
11 Ի Տ.՝ պակասէր՝ եւ

սի¹: Եվ շատ այլ տեղերից անհայտ ուղիներով ուրիշ ջրեր բերեց մտցրեց² քաղաքը. նաեւ զենքերով ու պահապան զնդերով լցրեց քաղաքը եւ անվանեց Թեոդոսպոլիս³, որպեսզի քաղաքի հիշատակությամբ անմահ լինի այդ անունը: Իսկ ջերմուկ բխող աղբյուրների վրա վիմատաշ քարերով հարկեր կառուցեց⁴:

Իսկ Պապը ամոթալի խիտերով պղծագործությամբ⁵ էր զբաղվում եւ բազում անգամ հանդիմանություն էր ստանում⁶ սուրբ Ներսեսից: Ուստի չարացած Պապը նրան մահվան դեղ է խմցնել տալիս Եկեղյաց գավառի Խախ գյուղում եւ գրկում կյանքից⁷ <46>: Նա Հայրապետական աթոռին նստեց (լղ) երեսունչորս տարի⁷: Այդ բանը լսելով Կեսարիայի սուրբ Հայրապետ Բարսեղը նզովում է Պապին ու նրա բոլոր յուրայիններին. երդմամբ հաստատում է, որ այլեւս Հայոց կաթողիկոսը ձեռնադրություն չստանա Կեսարիայում. եւ նրա նզովքը շուտով կատարվում է⁸: Բայց Պապը Հայոց կաթողիկոս է կարգում Ապահունյաց գավառից ոմն Շահակի⁹ առանց Կեսարիայի մետրոպոլիտի հրամանի. սա Մանազկերտ գյուղից էր եւ Հայրապետեց չորս տարի:

Իսկ Անատոլիոս քաջ զորավարը նույն ժամանակ բռնում է Պապին, շղթայում երկաթյա կապանքներով եւ ուղարկում կայսեր մոտ: Սակայն [կայսրը] նրան նույնիսկ տեսության չարժանացրեց, այլ հրամայեց ծովը⁹ գցել: Եվ հենց նույն ժամանակ թագավորեցնում է ոմն Վարազդատ Արշակունու՝ մանկական հասակի, որը թագավորեց չորս

տարի: Սա Հայոց կաթողիկոս կարգեց Շահակի¹ եղբայր Զավենին, որը [Հայրապետ] մնաց չորս² տարի:

Իսկ Վարազդատից հետո թագավորում են Պապի որդիներ Արշակը եւ Վաղարշակը հինգ տարի: Սրանց վեցերորդ տարում բաժանվեց մեր Հայոց թագավորությունը. Արշակը տիրեց Հունական կողմում, իսկ Վաղարշակը Պարսկական կողմին, Արարատյան³ աշխարհին: Սրանց օրերում Հայոց կաթողիկոս Զավենից հետո եկավ նրա եղբայր Ասպուրակեսը նույն գյուղից, տիրեց հինգ⁴ տարի: Իսկ Վաղարշակից հետո, Պարսից Շապուհ արքայի հրամանով, Հայոց արեւելյան մասում թագավորում է Արշակունի Խոսրովը երեք տարի: Սա Հայոց⁵ կաթողիկոս կարգեց Մեծն Ներսեսի որդի սուրբ Սահակին, որը Հայրապետական աթոռին նստեց (ծ) հիսուն տարի⁶:

Սակայն երեք տարի⁷ հետո, չարախոսներին լսելով, նույն Շապուհ⁸ արքան գրկում է Խոսրովին իշխանությունից: Եվ նրա փոխարեն հաջորդում է Վռամշապուհը⁹ նրա եղբայրը, որը թագավորեց (Ժե) տասնեւհինգ¹⁰ տարի:

Եվ ահա այնպես պատահեց, որ Պարսից Արտաշիր¹¹ արքայի երկրորդ տարում եւ Հայոց արքա Վռամշապուհի հինգերորդում, երբ երանելի Մաշտոցը¹², որը Տարոնի գավառի¹³ Հացեկաց գյուղից էր, Վռամշապուհ արքայի եւ Սահակ մեծ Հայրապետի ձեռքով, մի քանի ընկերակիցների¹⁴ հետ միասին, որոնց Սահակն էր ուղարկել¹⁵ նրա մոտ, Դա-

* Տես՝ Մովս. 299 բացատ. Խոր. Գ. 38:

** Տես՝ Խոր. Գ. 39, Փավ. Ե, 29, 32:

1 Զ.՝ ողոստիոն, ողոստեա: - Խոր. Աւգոստոսի

2 Զ.՝ մատույց

3 Զ.՝ գթէդոստուպոլիս

4 Խոր.՝ լինեաց: - Խոր. Գ. 59:

5 Խոր.՝ զորագործ էր

6 Ի Զ. պակասէր լիներ: - Խոր.՝ յանդիմանեալ կշտամբէր

7 Խոր. Գ. 38:

8 Տես Փաւստ. Ե. 29:

9 Տես Խոր. Գ. 39: - Փաւստ. Ե. 29, 32:

1 Տ.՝ Սատակայ

2 Խոր. Գ. 40:

3 Զ.՝ զարայրատեան

4 Խոր. Գ. 41-42

5 Ի Զ. պակասէր՝ Հայոց

6 Խոր. (Գ. 67)՝ ամս յիսուն եւ մի

7 Ի Զ. պակասէր՝ ամաց: - Խոր. (Գ. 50)

զնէ ամս հինգ

8 Տ.՝ Շապուհ արքայէ

9 Զ.՝ զվռամշապուհ

10 Խոր. (Գ. 67)՝ քսան եւ մի ամ: - Խոր. Գ. 42, 49, 50

11 Զ.՝ արդաշիր

12 Զ.՝ մաշտոցն

13 Զ.՝ Ի գաւառին

14 Զ.՝ ընկերովք

15 Տ.՝ տուեցեղովք

նիեյան նշանագրերով հայերեն դպրությունը հորինեց: Եվ դրանից հետո դարձյալ նույն Վռամշապուհի վեցերորդ տարում, որը Վռամ-Կրման¹ արքայի առաջին տարին է (65) վերստին աստվածատուր նշանագրերով նույնը եղանակելով ամբողջացնում է, որոնցով եւ դպրություններն² ու Աստվածաշունչ գրքերը ուղղում-թարգմանում են, ինչպես որ պատմում են Կորյունն ու Ղազարը³ (իմա՝ Փարպեցին): Եվ Հայոց դպրության սկզբնավորումը եղավ սկիզբը մեծ գիտության ու անժխտելի խնդության բազմաթիվ երկրների համար: Քանզի ոչ միայն Հայոց, այլեւ Վրաց ու Աղվանից, Աստծո խնամակալությամբ, գրեր տվեց երանելի Մեսրոպ⁴ վարդապետի⁵ ձեռքով<47>:

Վռամշապուհը վախճանվում է փառքով [պսակված]։ նրա փոխարեն Կրմանը թագավորեցնում է կրկին անգամ խոսրովին, որին ինքն էր գրկել, եւ մնաց մեկ տարի: Սրանից հետո Հագվերտը ոչ թե նրանցից, այլ իր որդի Շապուհին է թագավորեցնում Հայաստանում, որը, սակայն, իր հոր մահվանից հետո սպանվեց նրանց մեծամեծների կողմից⁶: Եվ մնաց մեր Հայոց երկիրն առանց թագավորի երկար տարիներ⁷: Այդ մասին հետաքրքրվելով իմացանք, որ անիշխանության ժամանակը եղել է (ժա) տասնեւմեկ⁸ տարի: Հովսեփը եւ Եզնիկը՝ Սահակի արքանյակները (իմա՝ գործակիցները) այս նույն ժամանակներում ուղարկվում են Ասորեստան, այնտեղից էլ Հունաստան՝ ուսումնասիրելու⁹ Վարդապետական¹⁰ գրվածքները:

Դրանից հետո Պարսից Վռամ արքայի հրամանով Թագավորում է Արտաշեսը, որը նույն Արտաշիւրն է, վեց տարի: Մեսրոպը, որ նաեւ Մաշտոց է կոչվում, այդ սքանչելի եւ քահանա, նախագետող¹ եւ ուսուցիչ Հայկական նշանագրերի ու դպրության, Հենց այս ժամանակներում հանդես գալով՝ հավերժորեն պայծառացավ: Իսկ մեծ քահանայապետ Սահակը, որը սուրբ Գրիգորի սերնդից էր, սուրբ Գրքերը հունարեն լեզվից հայերեն լեզվի դարձնելով թարգմանում է, Եզնիկի հետ միասին, սուրբ Ղեւոնդիոսի եւ ուրիշների աւմենաստույգ² օրինակները, որոնք բերվեցին Կոստանդնուպոլսի քաղաքից³: Սա նորոգեց նաեւ սուրբ⁴ կուսանաց տաճարը, որ կործանվել էր Շապուհ⁵ թագավորի կողմից. եւ սրբուհի Հովհիսիմեի աներեւույթ եղած տեղը, Աստծո ողորմածության շնորհիվ, Հայտնի եղավ⁶: Սա էր⁷, որ նախքան իր քահանայապետ դառնալը, գիշերային տեսիլքում⁸ երեւաց իրեն Արշակունյաց թագավորության* <48> վերանալը եւ քահանայապետության դադարումը սուրբ Գրիգորի սերնդից, ապա եւ ուրիշ ոմանց կողմից այդ նույն վիճակին⁹ տիրանալը: Բայց որոշ ժամանակ դրանից հետո, ասում է, կրկին [պիտի] հառնի թագավորությունը եւ վերստին նորոգվի քահանայապետությունը իրենց տոհմակիցների մեջ՝ նախապես¹⁰ սահմանված կարգով:

Այս նույն ժամանակներում միաբանվեցին Հայոց նախարարները, չարախոսում էին Արտաշիւրից¹¹ նրա անառակ ցանկասիրության պատճառով, խնդրում էին հեռացնել

* Խոր. Գ. 66, Ղազար Ա. 17:

1 Տ.՝ նախագետող

2 Տ.՝ ի ստուգ

3 Խոր. Գ. 58, 61:

4 Տ.՝ սուրբ

5 Տ.՝ Շապուհ

6 Տ.՝ գտակ եղեւ

7 Ի Տ. պակասէր՝ է

8 Տ.՝ տեսնելամբ

9 Տ.՝ վիճակեալ

10 Խոր. Գ. 66: - Ղազար Ա. 17:

11 աստ եւ ի ստորեւ՝ զարտաշէս, արտաշէսի...

1 Տ.՝ վռամա, կրման

2 Տ.՝ եղանակեալ... դպրութիւն

3 Տես Կորիւնի Սոփերս ԺԱ: Ղազար Ա.

10-11: - Տ.՝ որպէս կորիւն պատմէ եւ

Ղազար

4 Տ. Մեսրոպայ

5 Խոր. Գ. 53-54:

6 Տ.՝ ի նոցունց իսկ մեծամեծացն

7 Խոր. Գ. 56:

8 Խոր.՝ ամս երկս

9 Տ.՝ ի գրաւորութիւն

10 Խոր. Գ. 60:

նրան թագավորությունից եւ պարսիկ բերել մեր աշխարհին տիրակալ:

Բայց նա ասում է. «Քալ լիցի ինձ իմ անմեղ ոչխարին անօրեն գալի բերանը տալ եւ իմ հիվանդ գառին այլոց առողջ գազանի հետ փոխանակել, որի առողջությունն ինքնին մեծամեծ չարիքներ կարող է պատճառել»: Դրա համար Հայոց նախարարները՝ նրան հակառակվելով, ելան գնացին Պարսից Վռամ արքայի մոտ, չարախոսում էին իրենց Արտաշիր թագավորից եւ սուրբ Սահակից՝ Հայրապետության համար չար նախանձի պատճառով: Պարսից Վռամ արքան հավանում է Հայոց նախարարների [ասածները] եւ հրամայում է անմիջապես արքունի դուռը կանչել Հայոց Արտաշիր թագավորին եւ սուրբն Սահակին. ապա Արտաշիրին բռնում եւ կապանքներով ուղարկում է Խուժաստան, իսկ սուրբ Սահակին հրամայեց գահընկեց անել Հայրապետական՝ աթոռից: Եվ նախարարների խնդրանքով տալիս՝ է նրանց կաթողիկոս ոմն (66) ասորի Աբդիշոյին՝ հակորդիկ չարափառ (իմա՝ հուլիանիտ աղանդի պատկանող), որը մեկ տարի էլ չմնաց: Նրան հաջորդում է ոմն Շմուելը³, դարձյալ նույն՝ ազգից՝ նրանից ավելի վատթար. սա եւս երկու տարի հետո վախճանվեց: Սրանից հետո էլ անվեհեր (իմա՝ ամբարիշտ) ոմն Սուրմակը, որը սուրբ Սահակի մասին չարախոսողն էր, Բզնունյաց գավառի Արծկե գյուղից եւ մնաց յոթը տարի: Սա մտնում է Հայրապետների թվահամարում. իսկ Աբդիշոն ու Շմուելը չհաշվվեցին⁵:

Այս ամենը տեսնելով էր, որ մեծ վարդապետ Քերթոզա-Հայր⁶ Մովսեսը ձայն բարձրացնելով աղաղակում էր. «Ող-

բա՛մ զքեզ, Հայոց աշխարհ, որովհետեւ վերացան քեզանից թագավորդ ու քահանադ: Ողբա՛մ զքեզ, Հայաստանյայց եկեղեցի, որովհետեւ վերացավ քեզանից խորհրդականդ՝ ու մարգարեդ», ինչպես որ ժրաջան մանուկ Երեմիա մարգարեն ողբում էր Հրեական ազգի կործանումը եւ տաճարի առնապատանայը:

Ապա եկավ սուրբ Սահակը եւ սակավ մի ժամանակ անցկացրեց Բագրեւանդ գավառի Բլուր գյուղում եւ Աստծո կամքով այնտեղ վախճանվեց: Նրա ոսկորների նշխարները վերցնելով, նրա թոռը (պետք է լինի՝ թոռի կինը)*, Մամիկոնյան տիկինը, որին Դիտիկ² էին անվանում³, տարավ ամփոփեց Տարոն գավառի Աշտիշատ գյուղի հանգատարանում. սա Հայրապետական աթոռին նստեց (ծ) հիսուս տարի⁴***<49>: Սակավ օրեր անց վախճանվում է նաեւ Հայոց մեծ վարդապետ Մեսրոպը՝ Քաղաքադաշտի (?) Վաղարշապատում, որի աճյունը ամփոփեցին Օշական կոչված⁵ գյուղում:

Այստեղ դադարում է Հայոց թագավորութունը Արշակունյաց ցեղից, որ սկզբնավորվել էր Եգիպտոսի թագավոր Պտղոմեոս Եվերգեստե⁶ Երկրորդի (Ժբ) տասներկուերորդ տարուց⁷ եւ դադարեց Հունաց Թեոդոս թագավորի (ԻԴ) քսանչորսերորդ տարում. եւ ընդամենը Հայոց⁸ թագավորությունը (իմա՝ Արշակունյաց) տևեց⁹ (չծթ) հինգ հարյուր հիսունինը տարի (67)***<50>:

* Տես Մայիս. 39 եւ 67 բացատրություն.

** Խոր. Գ. 45 (67)

*** Խոր. Գ. 56 հիսունմեկ տարի

1 Խոր. Գ. 68:

2 Խոր. Դսորիկ

3 Ձ.՝ անուանեն

4 Խոր.՝ ամս յիսուն եւ մի

5 Խոր.՝ Գ. 67:

6 Ձ.՝ երգասես

7 Տ.՝ ամ է

8 Ձ.՝ Թագավորութան ազգին Հայոց արշակունեաց

9 Ձ.՝ կայեալ

* Հաս Խոր.՝ Բրքիչո

1 Խոր. Գ. 63-64:

2 Տ.՝ եդ

3 Ձ.՝ շուէլ

4 Տ.՝ ի նոյն

5 Տես Խոր. Գ. 64-65:

6 Ձ.՝ մովսէսի քերդողահօրն

Արեւիկունի քաղաքներէից հետո եկած հայոց իշխանների մասին եւ հայոց այն հայրապետների, որոնք հաջորդեցին սուրբ Գրիգորի սերնդին (68)

Իսկ Հայոց Արտաշիր Թագավորի մահվանից հետո Հայոց նախարարները հավաքվեցին եւ սուրբ Վարդանին, որը Մամիկոնյան տոհմից էր եւ սուրբ Սահակի թողը, հաստատեցին իրենց սպարապետ: Այնուհետեւ երբեմն՝ Պարսից Թագավորությանն էին հնազանդվում եւ երբեմն էլ ապստամբում էին, ինչպես որ մեզ ուսուցանում է Եղիշե վարդապետի պատմությունը:

Սուրմակի մահվանից հետո Հայոց հայրապետները հավաքվում են եւ փնտրելով գտնում են ոմն Հովսեփ քահանայի, որը Վայոց ձոր գավառի Հողոցիմ գյուղից էր եւ եղել էր մեծն Մեսրոպի աշակերտներից, եւ Վարդանի հրամանով նստեցնում են կաթողիկոսական աթոռին. սա մնաց երկու տարի: Նա գումարեց Շահապիվանի ժողովը, ուր տուգանքներով կանոններ³ սահմանեցին: Իսկ սուրբ Վարդանը ի մի հավաքելով Հայոց բոլոր նախարարներին (ԺԹ) տասնեւինը տարի եւ⁴ պատերազմ է մղում Պարսից Հագկերտ արքայի դեմ ու նահատակվում հանուն սուրբ ուխտի եւ քրիստոնեական հավատքի⁵ Արտազ գավառի Ավարայրի դաշտում:

Վարդանի պատերազմից հետո երկու տարի անց սուրբ Ղեւոնդյանք, Հովսեփ⁶ հայրապետի հետ միասին նահա-

1 Տ.: եւ էր երբեմն գի
2 Տ.: Հողացիմայ
3 Չ.: կանոնն

4 Ի Տ. պակասէր՝ եւ
5 Տ.: հաւատոյ
6 Չ.: ղեւոնդիանք յովսէփաւ

տակվեցին հրոտից ամսի քսանեւեցին, նույն հուլիսի՝, կիրակի օրը: Այդ բանը մենք ստուգեցինք եւ գտանք կատարված՝ Թագավորների տարիների մատյանում նշված, Հագկերտի տասնհինգերորդ եւ Մարկիանոս Անիծյալի (69) երրորդում⁷: Իսկ Վարդանի մահվանից հետո տասը տարի մեր երկիրը անտերության մատնվեց, բազմացան հալածանքն ու խռովությունները. թեեւ Հագկերտը իր չար խորհուրդներից⁸ փոքր-ինչ հանդարտված, ամբողջ մեղքը ուրացող Վասակի⁹ վրա է բարդում եւ հրամայում է նրան քարշ տալ մեծ անարգանքով: Այնուհետեւ նրա որդի Պերոզը Թագավորելով, կապանքներից ազատ⁵ է արձակում Հայոց նախարարներին: Եվ Հայոց սպարապետությունը ստանձնում է Վարդանի որդի Մանգնոսը՝ քսան տարի:

Իսկ Տեր Հովսեփից հետո հայրապետական աթոռին նստեց⁶ Տեր Գյուտը, որը Վանանդ գավառի Ութմառ գյուղից էր եւ մնաց տասը տարի: Այս ժամանակներում էր ապրում Հայոց մեծ փիլիսոփա՝ Մովսեսը* <51>, որը հռետորական արվեստի հիմքը դրեց Հայոց մեջ. եւ ճգնահանդերձ Անտոնը, որ նույն ինքը՝ Թաթուլն է, սրանց հետ, ասում է, թողեցին ամեն ինչ հանուն Քրիստոսի սիրու, իր քահանա եղբայր** Վարդաի հետ միասին, զնացին ամենադժնդակ⁹ վայրերը, գազանների ու վիշապների հետ բնակվեցին՝ այն նույն տեղը, որը այժմ Գազանածակեր կամ Թաթուլի վանք է կոչվում:

Պերոզի քսանեւհինգերորդ տարում հայերը ապստամբում են Պարսկաստանի դեմ, արյունահեղ պատերազմով

* Ո՞ր Մովսեսը՝ Հայտնի չէ...

** Ձի բացառվում նաեւ, որ լինի ազադ, երեց եղբայր. պատմահոր մոտ (Գ. կգ) վերջին փաստը նշված չէ:

1 Չ.: հրոտի... յուլիսի
2 Տ.: եւ յ3 ամս

3 Չ.: խորհրդոցն
4 Տ.: գվասակաւն
5 Չ.: արձակույթ
6 Չ.: կալիսալ
7 Տ.: փիլիսոփոսն
8 Չ.: դժնդակ

դիմադրում են Վարդանի եղբայր Հմայակի որդի Վահանի գլխավորությամբ: Ահա սրա եղբայրներն էին քաջարի Վասակը, Արտաշեսն ու Վարդ պատրիկը, որ ուսուցանում է քեզ Ղազար Փարպեցին¹. նրանց խրատներով եւ պաշտպանությամբ առաջնորդում էր Հենց ինքը՝ իմաստնական հանճարով առկեցուն երանելի հայրապետն Հովհան Մանդակունին², որը Տեր³ Գյուտից հետո հայրապետական աթոռին նստեց վեցը տարի⁴: Այս ժամանակներում երանելի Տեառնթաղը, որը Արշարունյաց գավառի Կալոց⁵ գյուղից էր, քաջաբար մարտիրոսացավ, նահատակվեց Պարսից զորավար Զարմիհր Հազարավուխտի⁶ ձեռքով: Նրա նշխարները հանգչում են Շիրակ գավառի Բեռնոնս կոչված գյուղի եկեղեցում, որին էլ Տեառնթաղ են ասում⁷:

Իսկ Պարսից Վաղարշ արքան լսող լինելով իր բարի խրատատուների⁸ խոսքերին Հայաստանը բարեբարություն մարձյալ նվաճում է եւ բարձրապատիվ մեծարանքներով հաշտություն է հաստատում: Եվ իբրեւ այդ հաշտության երաշխիք⁹ [անցյալում եղածը] մոռացություն¹⁰ տալու մուրհակ է կնքում: Եվ առավել չափով Վահանին հարգելով, Անդեկանի ձեռքով նրան է վստահում Հայոց աշխարհի մարզպանությունը, որը տիրեց¹² երեսուն տարի:

Այս նույն ժամանակ¹³ Մովսեսի եղբայր Մամբրեն, որի համար ասում են, թե երրորդն էր համարվում փրկիստփա-

ների՝ մեջ, վերադառնում է Հայաստան. նաեւ Մովսեսի աշակերտ Դավիթը՝ Հարբ գավառի Հերեան գյուղից: Սրանց օրերում էր ապրում երանելի Հովհան Մանդակունին, որը Արշամունյաց գավառի Ծախնոտ² գյուղից էր, Հայոց հավատի [վերաբերյալ] բազմաթիվ կարգեր սահմանեց. ցերեկվա եւ գիշերվա քարոզները, մկրտության կարգերը, սարկավագինը, քահանայինը, եպիսկոպոսինն ու եկեղեցու օրհնությունը³, պատարագամատույցն ամբողջությամբ, որը ասում են, թե Աթանասի դրածն է: Եվ կամոքն Աստծո ինքն էլ վախճանվեց:

Նրանից հետո կաթողիկոս եկավ Տեր Բաբկենը Վանանդ գավառի Ութմոս⁴ գյուղից՝ երեք տարի⁵:

Նրանից հետո՝ Տեր⁶ Սամվելը, Բզնունյաց գավառի Արծկե(ն) գյուղից⁷ տասը տարի:

Եվ նրանից հետո՝ Տեր Մուշեն, Կոտայք գավառի Այլաբերդ⁸ գյուղից՝ ութը տարի:

Եվ նրանից հետո՝ Տեր Սահակը, Հարբ գավառի Եղեգական⁹ գյուղից՝ հինգ տարի:

Եվ նրանից հետո՝ փրկիստփա Տեր Քրիստափորը, Բազրեանդ գավառի Տիրառնա¹⁰ գյուղից՝ վեց¹¹ տարի:

Իսկ Վահանը Աստծո եկեղեցիները նորոգում ու լուսազարդում է, միաբանություն պաշտոնյաներին¹² մեծարում է եւ մեր աշխարհը բարեշեն է դարձնում¹³: Իր իշխանության

1 Ձ. աստ եւ ի ստորեւ՝ փարպեցի

2 Ձ. աստ եւ գկնի՝ յոհան

3 Տ.՝ Տէր Գիւտի

4 Ի Ձ. յաւելեալ էր աստ բան մի ողջոյն՝ «նշխարք սորա ի չիրակ... որ տեսաւնթաղ ասնն», զոր մեք եղաք սակաւ մի ստորեւ, գկնի բառիցդ՝ «ի զօրավարէն Պարսից»։ - Տես Պատմ. Վարդանայ Բարձրաբերդցւոյ յէջն 80:

5 Ձ.՝ ի Կողոց

6 Ի Զատ Միհրան Հազարավուխտայ։ - Ձ.՝

ի զտուն միհրն հազարավուխտայ

7 Ի Տ. պակասէր, սկսեալ ի բառիցս՝ նշխարք սորայ

8 Ձ.՝ բարէխրատուցն

9 Տ.՝ նշանս

10 Ձ.՝ մուրացութեան

11 Ձ.՝ անտիկանայ

12 Ձ.՝ մարդպանութիւն, որպէս անայր

13 Տ.՝ յայնմ

1 Տ.՝ երրորդ գտեալ փրկիստփայ

2 Տ.՝ Ծախնարայ

3 Տ.՝ եւ զօրհնութեան

4 Տ.՝ յւթմոսայ

5 Զաղդարատութիւն ամաց աթոռակալութեան կաթողիկոսացն Հայոց եւ զանուանց նոցին ըստ այլեայլ պատմագրաց տես՝ ի վերջոյս զրոցս, ի «Յանկի կաթողիկոսաց»։

6 Ի Ձ. պակասէր՝ տէր

7 Տ.՝ ի գեղջկէն

8 Յովհ. կաթ.՝ Այլաբերդ

9 Յովհ. կաթ.՝ Եղեգական գեղջէն

10 Ձ.՝ տիրառնայ

11 Ի Ձ. աստ եղեալ էր Հատուածն յաղագս յայտնութեան նշխարաց ս. Թադէոսի, ս. Սանդիստոյ եւ ս. Լուսաւորչին, զոր մեք թողաք ըստ կարգին, որպէս Տ. ունէր։

12 Ձ.՝ պաշտօնայ

13 Տ.՝ ունեկով

ժամանակ Հայաստանի մեծ կաթողիկե եկեղեցին նույնպես՝ դարձյալ մեծապես նորոգում է, կրոնավորների դասերը բազմացրեց, որին Սուրենի անապատ են անվանում, եւ նրանց վերակացու կարգեց ճարտասան եւ պատմագիր Ղազար Փարպեցուն: Սա Ալանաց նույնպես արգելք հանդիսացավ (70): Այս նույն օրերին էր, որ արեգակը լրիվ խավարեց, որից հետո սաստիկ սով եղավ: Եվ Վահանը վախճանվում է փառքով պսակված՝ թողնելով իր փոխարեն իր² եղբայր Վարդ պատրիկին՝ չորս տարի: Վահանի օրերում էր, որ Հայտնաբերվեցին սուրբ Թադեոս Առաքյալի, Սանդուխտ կույսի եւ մեր³ Լուսավորիչ սուրբ Գրիգորի նշխարները:

Տեր Քրիստափորից հետո այդ օրերում⁴ Հայոց Հայրապետ եկավ սուրբ⁵ Ղեւոնդը Առքերանի գավառի Փոքր Առեստա գյուղից՝ (իս) քսանմեկ տարի: Այնուհետեւ Վարդ պատրիկից⁶ Վահանի եղբորից հետո Հայոց վրա տիրեցին պարսիկ մարզպաններ (ժա) տասնմեկ տարի:

Այդ ժամանակ Բագրեւանդ գավառի եպիսկոպոս Մովսես ճարտասանի աշակերտ Եզրաս Անգեղացին ճարտասանական դասերն է բազմապատկում: Եվ ապա եկավ Հայաստանին իշխան Մթեծ⁷ Գնունին՝ երեսուն տարի: Սրա յոթերորդ տարում Հայոց կաթողիկոսական աթոռին նստեց Տեր Ներսեսը՝ Բագրեւանդ գավառի Աշտարակ գյուղից՝ ինը տարի: Սա իր Հայրապետության չորրորդ տարում եւ Մթեծի իշխանության⁸ տասներորդում Դվին քաղաքում⁹ ժողով գումարեց¹⁰ 52: Ժողովում ամենազվազններն էին Սյու-

նյաց եպիսկոպոս Պետրոս¹ քերթողը եւ Ներչապուհ Տարոնեցին. եւ² կարգեցին Հայոց թվականությունը՝ Հուստինիանոս կայսեր, որը սուրբ Սոփիան³ կառուցեց, (ժդ) տասնեւչորրորդ եւ Պարսից արքա Կավատի որդի Խոսրովի (իդ) քսանչորսերորդ տարում: Այս նույն թվականին սուրբն Հեղիտուզիտը⁴ վախճանվեց ի Քրիստոս: Իսկ Հայերը հենց այդ ժամանակ եւ այդ տարում անջատվեցին Հունաց հետ Հաղորդությունից: Դա Հունաց թվականության (յդ) երեք հարյուր չորս տարում էր, Փիլիպպոս կայսեր յոթերորդ տարվանից (71):

[Այսպիսով] Փրկչի ծննդից մինչեւ Դվինի ժողովն⁵ ու Հայոց թվականությունը (իմա՝ նոր տոմարը) կազմում է ամբողջը (չծգ) երեք հարյուր հիսուներեք տարի. իսկ սուրբ Գրիգորի լուսավորությունից, որը մեր Հայոց աշխարհի աստվածաճանաչության սկիզբն է, (մծբ) երկու հարյուր հիսուներկու [տարի է լինում]:

Տեր Ներսեսից հետո Հայոց կաթողիկոս եկավ Տեր Հովհաննեսը⁶ Գաբեղենից գավառի Սյունձեղն⁷ գյուղից, Թաթուլի վանքի⁸ վանականներից՝ (ժե) տասնեւհինգ տարի⁹: Եվ սրանից¹⁰ հետո Տեր Մովսեսը՝ Արագածոտն¹¹ գավառի Եղիվարդ գյուղից, (լ) երեսուն տարի: Այս Մովսեսն էր, որ սուրբ Կաթողիկե¹² վանքի երեց Կյուրիոնին ձեռնադրեց Վրաց կաթողիկոս. սակայն Կյուրիոնը Մովսեսի վախճանվելուց քիչ ժամանակ առաջ բաժանվեց¹³ ուղղափառ հավա-

1 Տ.՝ նոյն
2 Ի Տ. պակասէր՝ զեղբայր իւր
3 Տես յէջն 81, ծան. 10:
4 Չ.՝ յայսմիկ
5 Չ.՝ տէր Ղեւոնդ

6 Չ.՝ վարդկայ
7 Չ.՝ ճարտասանացն բազմացոյց
8 Տ. աստ եւ ամենայն ուրեք՝ Մթէծ
9 Չ.՝ իշխանութեան իւրոյ
10 Չ.՝ ի քաղաքին

1 Չ.՝ պօղոս
2 Ի Չ. պակասէր՝ եւ
3 Չ. աստ եւ զկնի՝ սոփի, սոփէ
4 Տ.՝ եղիտուզիտ
5 Չ.՝ ի ժողովն
6 Չ.՝ յովանէս
7 Յովհ. Կաթ.՝ Անձեղուն
8 Չ.՝ վանաց
9 Յովհ. Կաթ.՝ ամս 17:
10 Ի Չ. պակասէր՝ սորա
11 Չ.՝ արագածոտնէ: - Տ.՝ աստ եւ զկնի ա-
մենայն ուրեք՝ Արագածոտոյ: - Անք ե-
ղաք այսպէս ըստ ուղղագրութեան, զոր
ունի Չ. ամենայն ուրեք զկնի:
12 Չ.՝ կաթուղիկէ
13 Տ.՝ երկուացեալ

տից՝ եւ ընդունեց Քաղկեդոնական դավանանքը:

Իսկ Տեր Մովսեսը բազմաթիւ անգամներ աստվածային խրատներով կշտամբում էր նրան, բայց ոչինչ չօգնեց. եւ ինքը վախճանվում է՝: Ինչ վերաբերում է իշխանական կարգերին, ապա Մ(է)ծեծ Գնունուց հետո Հայոց աշխարհին տիրեցին պարսիկ մարզպաններ¹ 53:

Նախ Դենշապուհը, որը շնամոլությունը² շատացրեց եւ Որմզդական հուրը վառեց Ռշտունիքում³, ստիպում էր քրիստոնյաներին կրակին երկրպագել⁴, որի պատճառով շատերը մահացան: Եվ նրանից հետո՝ պարսիկներից ոմն Վարազդատ՝ նրա տոհմից. նրա ժամանակ չափազանց շատ մարդամահեր եղան՝ սաստիկ տանջանքներով: Ապա սկսեցին երկնքից հրափայլ եւ արնագույն ահեղ նշաններ երեւալ⁵, որ երկարաձգվելով հյուսիսային կողմից, անցնում էին արեւմուտքից մինչեւ արեւելք, սյունաձեւ ցուրտալուծ ամեն գիշեր⁶ ութ ամիս շարունակ:

Այնուհետեւ Պարսից Խոսրով արքան յուր ազգական ոմն Սուրենին, որ կոչվում էր նաեւ Ծիհովր-Վշնասպ⁷, ուղարկում է Հայոց հազարապետ: Սա եկավ տիրեց մեր երկրին՝ խստագույնս հարստահարելով Հայոց նախարարներին. շնանում էր ազատների կանանց հետ, թույլ չէր տալիս տղամարդկանց տեր կանգնելու իրենց կանանց: Դրա համար Վասակի որդի Վարդան բռնչիւր, Մամիկոնյան տոհմից, հույժ զայրացած, հարմար ժամանակի սպասելով, սուսերահար է անում⁸ Սուրեն մարզպանին (եւ)⁹ երկիր տա-

պալում¹⁰ Խոսրովի թագավորության քառասունմեկերորդ¹ տարում, որը Հուստինիանոսի² թագավորության յոթներորդ տարին է³, արեգի ամսի քսաներկուսին, որը փետրվարն է, երեքշաբթի օրը (72): Եվ Հայոց իշխանները միասնաբար ապստամբում են Պարսկաստանի դեմ, ձեռք են մեկնում հույներին⁴ եւ նրանց հետ միասին սաստիկ պատերազմ են մղում [պարսից] դեմ: Իսկ Վարդանն առնելով իր ընտանիքն⁵ ու այլ պայազատների, փախչում հասնում է Հունաց աշխարհը, թագավորանիստ Կոստանդնուպոլիս քաղաքը: Գնում ներկայանում է Հուստինիանոս թագավորին, որը սուրբ Սոփիան կառուցեց, հաղորդվում է նրա հետ նրանց հավատքով, որի պատճառով էլ սուրբ Սոփիայի ավագ դուռը կոչվեց նրա անունով եւ մինչեւ օրս էլ անվանում են դուռն Հայոց:

Եվ սրանք են ժամանակները կոիվների ու երկպառակության⁶, անհամար սպանությունների, ունեցվածքի գերեվարության⁷, խռովությունների, կապանքների ու նեղությունների, պակասությունների, դաժան սովի⁸, սրի ու մարդամահերի, ավանների ավերմունքի, շինությունների հրդեհումների եւ⁹ բազմաթիւ երկրների անհամար վնասների, որ հասնում էր երկու կողմերից. մոռացված էր աստվածապաշտությունը¹⁰:

Իսկ Տեր¹¹ Մովսեսից հետո Հայոց կաթողիկոսական գահին նստեց Տեր Աբրահամը՝ Ռշտունյաց գավառի Աղբաթան դյուղից, Սմբատ Բազրատունու կարգադրությամբ, ո-

1 Ձ.՝ Հուստոյ

2 Ձ.՝ վախճանեալ

3 Ձ.՝ շնամոլութիւնս

4 Ձ.՝ ամենայն ուրեք՝ յաշտունիս, ըստու-
նիք...

5 Ձ.՝ երկրպագանել

6 Տ.՝ երեւի

7 Ձ.՝ գիշեր

8 Ձ.՝ Երկուրշնասպ

9 Ձ.՝ առնէ

10 Թողաք այսպէս ըստ Տ.

1 Ձ.՝ ամի իս. երորդ. - Տ. յամի քառասուն

եւ միերորդի

2 Ձ.՝ յուստինես

3 Տ.՝ էր

4 Ձ.՝ ետուն յունականն

5 Ձ.՝ զնտիրս

6 Տ.՝ մարտից, երկպառակութեանց

7 Տ.՝ գերութեանց առից

8 Ձ.՝ սովոյ

9 Ի Ձ.՝ պակասէր. եւ

10 Տ.՝ աստուածապաշտութեան

11 Ձ.՝ տէր

ըը Խոսրովի¹ հրամանով Հայաստանի մարզպանն էր: Այս Սմբատը պատերազմ մղելով Վրկանաց աշխարհում, գտնում է այնտեղ Հայոց աշխարհից գերի տարված ազգերի² (իմա՝ Հայազգի), որոնք բնակեցրած էին Թուրքաստանի անապատում, որը Սազաստան է կոչվում եւ մոռացել էին իրենց լեզուն ու Հայերեն դպրությունը: Նրանց տեսնելով Սմբատը շատ է ուրախանում եւ Հաբել անունով մի քահանայի նրանց Համար վարդապետ է կարգում, որից ուսանելով Հայերեն դպրությունը՝ մինչեւ այսօր սուրբ Գրիգորի³ Հավատքին կանգնած են: Եվ Աբրահամ Հայրապետն էլ բազում ջանքերով հոգ էր տանում՝ Վրաց աշխարհի Համար, սակայն չկարողացավ հետ դարձնել նրանց իրենց [խոսողը] ուղուց, ուստի աստվածային սրով հատեց եւ ամենայն Հայոց միաբանությամբ նզովեց [նրանց]: Բայց Մորիկ կայսրը ոմն Հովհանի կաթողիկոս է կարգում հունական բաժնում, իսկ Աբրահամը նստում էր Դվինում: Ապա Աշոտ անունով մեկը, ուղարկված Պարսից Խոսրով արքայից, (եւ)⁵ Հալածում է հույներին, գրավում է Հաշտյանքի Կթոնի⁶ (?) քաղաքը, Կարին⁶ քաղաքը նույնպես, գերում է Հովհան կաթողիկոսին՝ եկեղեցու⁷ ամենայն սպասավորներով հանդերձ եւ տանում է Ահմատան շահաստանը⁸. սա տիրեց աթոռին (ժգ) տասնեւվեց տարի⁹: Իսկ Աբրահամը¹⁰ վախճանվում է՝ Հայրապետական¹¹ աթոռին նստելով (իգ) քսաներեք տարի: Սուրենի սուսերահար լինելուց հետո Պարսից թագավորն այլեւս պարսիկ մարզպան չի ուղարկում Հայաստան, այլ

1 Ձ.՝ Խոսրովայ
2 Ձ.՝ զազգս
3 Տես Յովհ. Կաթ. գլ. Ժէ:
4 Ձ.՝ բազում ջանացեալ
5 Ի Տ. պակասէր՝ եւ
6 Ձ.՝ կարնայ

7 Ձ.՝ սպասաւորք եկեղեցան
8 Տ.՝ եւ տարաւ ի Համատան
9 Ձ.՝ ամս դ. - Յովհ. Կաթ.՝ ամս քսան եւ վեց
10 Տ.՝ Աբրահամայ
11 Տ.՝ կալեալ զաթոռն ամս

Հայ նախարարների խնդրանքով մեր աշխարհին տիրակալ է հաստատում Դավիթ Սահառունուն, որը Պարսից Խոսրով արքայի որդի Որմիզդի հրամանով Հայոց հազարապետության պաշտոնը վարեց երեսուն տարի: Սրա տասներկուերորդ տարում երեւաց⁵⁴ Աբդլայի որդի Մահմետը՝ (կր) վաթսունութը թվականին¹. եւ Իսմայելի² թագավորության սկիզբը լինում է (հր) յոթանասուներկու թվականին: Իսկ Տեր Աբրահամից³ հետո Հայոց կաթողիկոս եկավ Տեր Կոմիտասը՝ Արագածոտն գավառի Աղցի գյուղից եւ նստեց ութը տարի⁵⁵: Սա էր, որ գեղեցկադիր շինվածքներով⁴ վերակառուցեց սրբուհի Հռիփսիմի⁵ Հանգստարանը, քանզի արդեն խարխված էր սուրբ Սահակի առաջին կառուցածը: Սրա ժամանակ փայլեց վարդապետությամբ Հովհան Մայրապետեցին⁶, որին էր Կոմիտասը Հավատ ընծայել կաթողիկոսությունը: Նա գրել է երեք⁷ աշխատություն, որոնց վրա, սակայն, չի վերագրել իր անունը՝ վախենալով թե ժողովուրդը չընդուներ. մեկը անվանեց «Խրատ վարուց»⁸, մյուսը՝ «Հավատարմատար» եւ երրորդը՝ «Նոյեմակ»:

Այնուհետեւ նստեց Տեր Քրիստափորը՝ ազատ արքահամյան բարձից, Ապահունյաց գավառից, վեց⁹ տարի: Սրան աթոռից գահընկեց արին, որովհետեւ խոռվություններ էր սերմանում իշխանների միջեւ. հետագայում ուրիշ պատճառներ էլ էին նշում¹⁰: Ապա՝ Տեր Եզրը Նիգ գավառի Փառաժնակերտ գյուղից, տասը տարի: Սա երբ գնացել էր Կարին քաղաք դիմավորելու Հերակլ կայսեր, իր հետ չէր

1 Ձ.՝ ի ԿԲ.
2 Ձ.՝ Իսմայիլի
3 Ձ.՝ տէր
4 Տ.՝ շինուածով
5 Ձ.՝ Հռիփսիմէ
6 Ձ.՝ մայրապետեցի: - Տ.՝ մայրապետեցի

7 Տ.՝ գերիս
8 Ձ.՝ աստ յաւելոյր՝ ի մրեն գեկեղեցի սա շինեաց: - Տես Յովհ. Կաթ. ԺԹ:
9 Յովհ. Կաթ.՝ ամս երես
10 Տես Սեբ. ԻԸ: - Յովհ. Կաթ. Ժէ:

տարել սուրբ Գրիգոր [եկեղեցու] փակակալ Հովհաննիս (իմա՝ Մայրապետեցուն), որը այդ ժամանակներում աստվածաբանական գրվածքների՝ իմացությամբ ամենակատարյալն էր, այլ իր հետ էր վերցրել գիտությամբ ոմն կիսակատարի: Հասնելով ժողովատեղին՝ Հերակլը պահանջում է² հավատո ձեռնարկը: Բայց նրանք, որովհետեւ տգետ էին աստվածային գրվածքների իմացության մեջ, խաբվում են Հուլյների խորամանկությանը, նզովում են բոլոր հերձվածողական աղանդները, բացի Քաղկեդոնի ժողովից, հազորդվում են [նրանց հետ] նրանց օրենքների համաձայն եւ մեծապատիվ փառքով վերադառնում: Ուստի եւ [եզրը] հավատի փոխարեն Կողբը ժառանգություն ստացավ: Նրան ընդառաջ՝ գնաց եկեղեցու ամբողջ միաբանությունը, բայց Հովհանն չգնաց: Իսկ երբ եզրը դրա համար մեղադրում է նրան, նա պատասխանում է. «Քավ լիցի ինձ հազորդվել նրա հետ, որը մեր հավատի ցանկը քանդեց»: Ապա բռնությամբ նրան սենյակը տանելով եզրը ասում է. «Ինչո՞ւ ես խրոխտանում եւ ընդվզում ու չես ուզում տեսնել մեզ»: Իսկ նա ասում է. «Ոչ մի խրոխտանք ինձ մոտ չկա՞, այլ կամենում եմ ճշմարտությանը ջատագով լինել. բայց դու հիրավի եզր կոչվեցիր, քանզի եզր հանելով տրոհեցիր Հայոց՝ եկեղեցու հավատը, մեր հայրերի հավատքի սահմանները՝ քանդեցիր, առաքելական ցանկը՝ խրամատով պատեցիր եւ Լեւոնի մարդադավան տոմարը կործանեցիր»: Եվ այս բոլորն ասելով՝ անարգանքով հեռացավ նրա մոտից: Նա հեռացավ գնաց բնակվեց Մայրո՞ վանքում, սա-

1 Ի Տ. պատմություն՝ գրաց
2 Զ.՝ խնդրել
3 Զ.՝ աստ եւ գիրք՝ ընդ յոտալ
4 Տ.՝ ոչ գոյ չիս
5 Տ.՝ գնապատանեպա

6 Տ.՝ քաղկեդոնի ժողովին: - Զ.՝ քաղկեդոնի
7 Զ.՝ զցանդ
8 Յովհ. Կաթ.՝ ի Մայրոց վանք

կայն եզրը այնտեղից հալածում է նրան, վանքն անվանում Մայրո գոմ՝, Հովհաննիս էլ՝ Մայրոգոմեցի²: Բայց նա գնում է Գարդման³ եւ առաքինաջան⁴ հանդիսավորությամբ ավարտում իր կյանքը: Սրա մասին տարածել են⁵, թե իբր հերձվածողական աղանդ է ներմուծել եկեղեցի, սակայն նրա արածը չէ, այլ նրա աշակերտներից ոմն Սարգիս անունով է արել այդ, որին Հովհանն հեռացրեց⁶ իր մոտից⁷ <56>:

Դավիթ Սահառունուց⁸ հետո Հայոց իշխան եկավ Թեոդորոս Ռշտունին՝ (իե) քսանհինգ տարի. իսկ եզրին հաջորդում է Տայքի եպիսկոպոս Ներսեսը: Սա Արտաշատի վիրապի վրա կառուցեց սուրբ Գրիգորի վկայարանը, ինչպես նաեւ սուրբ Գրիգորի հրաշապայծառ եկեղեցին՝ Վաղարշապատի⁹ առապարի վրա՝ զանազանակերպ հորինվածքներով¹⁰ (իմա՝ Զվարթնոցը):

Այս նույն ժամանակներում Տաճկաց ամիրապետը դուրս գալով Սինա անապատից մեծ զորքով, հարավային կողմից անցավ ծովը եւ դիմեց դեպի արեւելք՝ դեպի Սինդ, դեպի Պարսկաստան, դեպի Սագաստան¹¹, դեպի Սրման ու Հնդկաստան եւ ավերեց ու գերեց, վերացրեց բոլոր թագավորությունները, բացի Հռոմեականից¹²: Այս ամենը տեսնելուց հետո Ռշտունյաց տեր Թեոդորոսը¹³, որը Հայոց զորավարն էր, ուրիշ համախոհների հետ միասին հեռացան¹⁴ հռոմեական կայսրից եւ հնազանդվեցին տաճիկներին:

1 Տ.՝ մայրապետ: - Յովհ. Կաթ.՝ Մայրեգոմ
2 Տ.՝ մայրապետեցի: - Յովհ. Կաթ.՝ Մայրեգոմեցի
3 Զ.՝ ի գարդման
4 Տ.՝ առաքելաջան
5 Զ.՝ համարի
6 Զ.՝ հալածեալ
7 Յովհ. Կաթ.՝ ԺԸ:
8 Զ.՝ սահառունյ

9 Տ.՝ զարդոյն Գրիգորի Վաղարշապատու առապարին
10 Զ.՝ օրինուածով
11 Զ.՝ ի պարս եւ ի սագաստան, ի սնդ...
12 Տ.՝ Հռոմէացւոցն
13 Զ.՝ Թէոդորոսի
14 Տ.՝ որ էր զօրավար՝ Հայոց եւ այլոց համախորհից (միաբանութեամբ) ի բաց կացեալ.

Բայց Հերակլի թոռ Կոստանդին կայսրը մեծ զայրույթով գալիս է Հայոց վրա՝ հոխորտալով ամբողջութեամբ մեջտեղից բնաջինջ անել: Նրան ընդառաջ է գալիս Ներսես Հայրապետը, համոզելով խաղաղեցնում է, ապա միասին գնում են Դվին քաղաքը, որտեղ կայսրը հոռում քահանաներին հրամայում է եկեղեցիներում պատարագ¹ մատուցել. եւ նույն դավանութեամբ իրար հետ հաղորդվում են կայսրն ու կաթողիկոսը: Դրանից շատերը գայթակղվեցին, որովհետեւ ութ օր չարունակ խորհրդի նստեց կայսրը, իրենց սովորութեան համաձայն. բայց ճաշկերույթի ժամանակ նա² արհամարհանքի արժանացրեց Հայոց ազատանուն: Իսկ կայսրը վերադառնում է³ Կոստանդնուպոլիս եւ իր զորքերից վերապացու թողնում Հայոց աշխարհում:

Այնուհետեւ ապստամբ վիշապը, չարագործ դելը, աստվածամարտ գազանը չէր դադարում իր խորամանկ չարախորհրդություններից, այլ անքուն աչքերով յուր մեջ երկնում էր զանազան հալածանքներ Հայաստան աշխարհի Աստծո եկեղեցիների դեմ. քանզի Հերակլի թոռ Կոստանդին⁴ որդի Կոստանդինի⁵ թագավորութեան տարիներին⁶ նա գործադրեց իր բնական կախարդութեան չարությունը՝ պղտորել մանկանց եկեղեցիների հավատքը, իրեն գործակից դարձնելով Հայաստան աշխարհում գտնվող հունական զորքերին, որովհետեւ ոչ մի դեպքում հայերը չէին ընդունում Տիրոջ արյան ու մարմնի հաղորդությունը հոռոմների հետ: Եվ ահա նրանք ամբաստանագիր⁷ են գրում Կոստանդնուպոլիս Կոստանդին թագավորին ու [նրանց] Հայ-

րապետին, թե. «Իբրեւ անօրեն ենք համարված այս մեր աշխարհում, որովհետեւ անարժան են¹ դիտում Քրիստոս(ի) Աստծու ժողովը Քաղկեդոնի եւ տոմարը Լեւոնի, նզովում են նրանց ու այն բոլորին, որոնք նրանց օրինակով են խորհում հավատի վերաբերյալ»: Այնժամ թագավորը, Հայրապետի հետ միասին, հրամայում է հրովարտակ գրել Հայաստանի սրբասեր կաթողիկոս Ներսեսին եւ Հայոց բոլոր եպիսկոպոսներին. Ռշտունյաց տեր մեծն Թեոդորոսին, որը մեր աշխարհի իշխանն ու բոլոր զորքերի զորավարն էր, նաեւ Հայոց աշխարհի բոլոր իշխաններին, որպեսզի հոռոմների հետ հավատքի² միաբանություն հաստատեն եւ չմերժեն այն ժողովն ու տոմարը. եւ եթե գտնվի իշխաններից որեւէ մեկը, որը կընդդիմանա³ [այս] հրամանին, կզրկվի պատվից ու իշխանությունից, եւ նրա ամբողջ ինչքն ու ունեցվածքը արքունիք կրոնագրավվի, ինքն էլ կտարվի թագավորի դուռն ու այնտեղ պատասխան կտա⁴: Այնտեղ մի մարդ կար, որը Բագրեւանդ գավառի Բագավան գյուղից էր, ուսանել էր փիլիսոփայական արվեստը, եւ նրա անունը Դավիթ էր. հրամայում է նրան Հայաստան ուղարկել, որպեսզի գնա վերացնի հակառակությունը եւ միաբանություն հաստատի:

Եվ հավաքվեցին աշխարհի բոլոր եպիսկոպոսներն ու իշխանները Դվին քաղաքում, Հայոց քրիստոսասեր եւ ճշմարտապատում կաթողիկոս Ներսեսի եւ մեր աշխարհի բարեպաշտ իշխան ու զորավար Թեոդորոս Սահառունի⁵ պատրիկի մոտ, որը Ռշտունյաց տերն էր, տեսան այնտեղ թագավորի հրամանն⁶ ու լսեցին փիլիսոփայի խոսքը⁷, որ ու-

1 Զ.՝ պատարագ
2 Եւֆ.՝ Կաթ.՝ ԺԹ:
3 Զ.՝ իսկ գնացեալ կայսրն
4 Զ.՝ Կոստանդին

5 Զ.՝ Կոստանդին: - Սեբ.՝ Կոստանդինայ
6 Տ.՝ յայսմ: - Զ.՝ ամե: - Սեբ ուղղագրեցաք ըստ Սեբեոսի
7 Զ.՝ ապստամբութիւն

1 Սեբ. ուղղագրյալն ունի՝ անարժան
2 Զ.՝ հաւատաց
3 Զ.՝ ընդդիմացի
4 Տ.՝ արացնեն

5 Զ.՝ ապուհի
6 Տ.՝ զհրաման
7 Տ.՝ բանա ի փիլիսոփայէն: - Զ.՝ զբանա ի փիլիսոփայէն: - Սեբ.՝ զբանա փիլիսոփայէն

սուցանում էր երկու բնությունների բաժանմամբ վարդապետությունը՝ ըստ Քաղկեդոնի ժողովի¹ <13>:

Եվ երբ լսեցին, Հանձն չառան փոխել սուրբ Գրիգորի ճշմարիտ վարդապետությունը Լեւոնի տոմարի համաձայն: Ահա ամենքին էլ հաճելի եղավ այդ ձեռով պատասխան տալը [նրանց] խոսքերին եւ ցույց տալ իրենց ճշմարիտ հավատի հիմքերի՝ հաստատուն լինելը, որ ընդունել էին իրենց² առաջին եւ հարազատ վարդապետներից: Բոլորը ազաղակ բարձրացնելով ասում էին. «Ավելի լավ է մեզ³ մեռնել, քան թե սուրբ Գրիգորի վարդապետությունը փոխարինել Քաղկեդոնի ժողովի եւ Լեւոնի⁴ տոմարի [դավանածի] հետ»: «Ծշմարիտ հույս է թվում մեզ⁵ ամենքիս իսկ, ով որ ցանկանում է ուղիղ ճանապարհը շրջահայել⁶ (ընթանալ), ինչպես առաքյալի խոսքն է ուսուցանում» (73): «Արդ ազաչում եմ ամեն բանից առաջ ընդունել աղոթքներս, պաղատանքներս, խնդրածներս, զոհունակությունս բոլոր մարդկանց համար, մանավանդ թագավորների եւ բոլոր իշխանների համար, որպեսզի հանդարտությամբ ու խաղաղությամբ անցկացնենք մեր կյանքը՝ բոլորանվեր աստվածապաշտությամբ ու սրբությամբ⁷: «Ահա, թեպետեւ մեր անարժան լինելը անսահման է, սակայն ի [վերուստ] մեզ հրամայվածը շտապում են շուտափույթ կատարել (74)՝ ազոթել⁸ բոլոր մարդկանց համար, առավելապես քո աստվածընտիր թագավորության փառքի համար, նաեւ բոլոր իշխանների ու զորքերի եւ համընդհանուր արքունիքիդ՝ աստծուց պահպանվող, ուր⁹ Աստծո նկատմամբ սերը լիո-

վին կատարյալ է եւ աստվածային պարզեւատուր շնորհները ձեր բոլորի վրա հայտնի երեւում են: Քանզի ահա մեծ եւ հզորագույն թագավորությունը, բոլոր թագավորություններից առավել, որը ոչ թե մարդկային ձեռքով, այլ աստվածային աջով է պսակված, որին ոչ ոք եւ երբեք չի կարող փոխարինել, բացի միմիայն¹ Քրիստոսի թագավորությունից: Սուրբ եւ ճշմարիտ քահանայապետություն՝ աստվածային շնորհով լեցուն, նախարարներ եւ զորքեր քրիստոսասեր, եւ ժողովուրդներիդ բոլոր բազմությունները Քրիստոս Աստծու ժողովուրդն են. իսկ մենք ձեր աստվածասեր թագավորության² փառքի լույսով պայծառացած, անխախտելի հավատով կայուն մնացել էինք դառնաչունչ եւ դժնդակ անօրեն Պարսից թագավորների մեջ: Որովհետեւ երբ որ վերացրին թագավորությունը, կորստի մատնեցին մեր աշխարհի բոլոր նախարարներին եւ զորքերին. սրախողխող արեցին մեր բոլոր տղամարդկանց³ ու կանանց, գերեվարեցին գյուղերի⁴ ու քաղաքների բազմություններին, մնացածների վրա էլ սոււեր⁵ չողացնելով բազմաթիվ անգամներ ջանք էին թափում նրանց դեպի մոլորություն դարձնել, բայց չկարողացան [հավատից] շարժել⁶: Անօրենները ամաչեցին նույնիսկ⁷ իրենց ունայնամտությունից, քանզի քրիստոնեական⁸ հավատի նշանն իսկ ավելի զորավոր է, քան հեթանոսների բոլոր թագավորությունները. մինչեւ որ հրաման եղավ անօրենների թագավոր Կավատից եւ նրանից հետո⁹ էլ՝ նրա որդի Խոսրովից,

1 Ձ.՝ հեթանոսություն

2 Ամբ. 19

3 Ի Տ. պատմաբան՝ մեզ

4 Ի բաց արվարձան աստ ցուցադրում էր ցուցակների ի նախնի հրատարակել: - Տես ի Ման. 73:

5 Ի փառքի մեղհի յաւելուք (եւ):

6 Տ.՝ պաշտպանել

7 Թուրք Պոլ. առ Տիմոթ. առաջին Բ. 1-2:

8 Տ.՝ առնելով

9 Ձ.՝ որ

1 Ձ.՝ միայն

2 Ձ.՝ ձերոց աստվածասեր թագավորութանց

3 Ձ.՝ զայրս

4 Ձ.՝ գեղից

5 Տ.՝ իսկ մնացելոցն սուր ի վերայ չողա-

ցուցեալ

6 Ձ.՝ յաւելոյր աստ՝ զնա

7 Ձ.՝ եւ ամաչեցին եւս անօրէնքն: - Տ.՝

նաեւ ամաչեցին անօրէնքն

8 Տ.՝ քրիստոնէական

9 Տ.՝ նորին

Թե. «Յուրաքանչյուր՝ ոք թող իր հավատը պահի եւ այսուհետեւ ոչ ոք չհամարձակվի նեղել հայերին. ամենքն էլ մեր ծառաներն են եւ մարմնով մեզ են ծառայում, իսկ հոգեւորի համար՝ ով որ հոգին է դատում, նա գիտեւ, եւ նրանք [գիտեն]:

«Այնուհետեւ դարձյալ Որմզդդի որդի Խոսրովի՝ օրերում, Երուսաղեմի գերությունից հետո, Խոսրով արքան հրաման տվեց արեւելյան կողմերի եւ Ասորեստանի բոլոր՝ եպիսկոպոսներին հավաքվել արքունի դուռը. «Լսում եմ, ասում է, թե քրիստոնյաները երկու հակառակ կողմերի են բաժանված եւ մեկը մյուսին է անարգում, որովհետեւ միմյանց իրավացի չեն համարում, ուստի թող միաբանութեամբ բոլորը մի տեղ հավաքվեն»: Եվ եկան այնտեղ գումարվեցին ամենքը՝ եպիսկոպոսները, քահանաներն՝ ու այն կողմերի բոլոր հավատացյալները: Եվ նրանց վրա վերակացու կարգեց Սմբատ Բագրատունուն, որը նաեւ Խոսրովչնում էր կոչվում եւ արքունի բժշկապետն էր: Այնտեղ գերության մեջ էր գտնվում նաեւ Երուսաղեմի Զաքարիա հայրապետը եւ ուրիշ բազմաթիվ իմաստասերներ, որոնց՝ գերեվարել էր Ալեքսանդրիա քաղաքից: Նրանց հրամայում է Խոսրով արքան արդարամտորեն քննել իմանալ եւ ուղիղն ու ճշմարիտը ներկայացնել արքային: Երբ հավաքվեցին բոլորը արքունի դահլիճում, մեծ վեճ ու աղաղակ եղավ այնտեղ, քանզի որ ոմանք ուղղափառության՝ դավանանքն ունեին եւ նախկին թագավորների գրով ու կնիքով Հայոց աշխարհի հավատքի՝ տակ էին միավորված. ոմանք նեստորա-

կաններ էին, ոմանք՝ էլ Սեւերիտյաններ եւ շատ այլ խառնիճաղանջ աղանդների՝ բազմություններ: Այնտեղ էր նաեւ հրեապետը՝ իր համազգայիններով, որ առաջ անցնելով ամբաստանություն էին անում՝ իրենց՝ բնական սովորության համաձայն. «Չպետք է կոչել, ասում են, այն մարդուն Աստված» (75): Եվ բացատրում են նրա ասածները թագավորին: Թագավորը հարցնում է. «Ո՞ւմ հրամանով է նա եկել այնտեղ, թող գանահարեն նրան ու թող գնա, որտեղից եկել է»: Այդպես նաեւ մնացած բազմաթիվ աղանդները, բացի միայն նիկիականից, Կոստանդնուպոլսից, Եփեսոսից եւ Քաղկեդոնից, որոնք հրամայեց՝ քննել:

«Այդ ժամանակ այնտեղ էին գտնվում երկու մարդիկ, հավատարիմ այրեր, Հայոց աշխարհի եպիսկոպոսներ, Մամիկոնյանների՝ եպիսկոպոս Կոմիտասը եւ Ամատունիների Մատթեոսը, որոնք ուղարկված էին¹⁰, որպեսզի թագավորին տեղեկացնեն մօր աշխարհում տիրող բռնությունների մասին. նրանք իրենց հետ վերցրել էին սուրբ Գրիգորի պատրաստի պատմությունները եւ ուրիշ¹¹ վարդապետական պատմություններ: Թագավորը հրամայում է Հայտնել, թե որ թագավորների օրերում¹² են տեղի ունեցել այդ ժողովները: Ասացին, թե նիկիական¹³ ժողովը Կոստանդնուպոլսի օրոք տեղի ունեցավ, Կոստանդնուպոլսինը՝ Մեծն Թեոդոսի, Եփեսոսինը՝ Թեոդոս Փոքրի¹⁴ եւ Քաղկեդոնինը՝ Մարկիանոսի»¹⁵: Պատասխան տվեց թագավորն ու ասաց.

1 Ձ.՝ գերաբանչիւր
2 Ձ.՝ խոսրովայ
3 Ձ.՝ ժողովել զամենայն
4 Տ.՝ Համարի

5 Ձ.՝ իրիցունք
6 Ձ.՝ զոր
7 Տ.՝ յուղղափառութեան
8 Տ.՝ հաւատոյ

1 ի Տ. պակասէր՝ ոմանք
2 Ձ.՝ խառնաճաղանջ աղանդւոյ
3 Տ.՝ հայրապետն
4 Ձ.՝ համազգութն
5 Տ.՝ իւրոց
6 Տ.՝ աստ
7 Ձ.՝ գնիկէականն
8 Ձ.՝ հրամայեցաք
9 Ձ.՝ Մամիկոնեանից

10 Ձ.՝ զոր... էր
11 Տ.՝ զայլ
12 Ձ.՝ աւուրք
13 Ձ.՝ նիկիա
14 Ձ.՝ Եփեսոսին առ Թէոդոսիւ փոքու, Կոստանդնուպոլսին առ մեծ Թէոդոսիւ
15 Ձ.՝ աստ ունէր զհատուածն՝ «Թէ Քաղկեդոնին ընդունելի էր...» զոր Տ. զնէ սակաւ մի յետոյ: - Տես յէջ 96, Մաս. 3:

«Երեք Թագավորների հրամանները (այստեղ՝ տեսակետները) ինձ ավելի ճշմարիտ են թվում, քան թե մեկինը»։ Եվ Թագավորը Նեստորի մասին գրվածներից տեղեկանալով, թե ով է, որտեղացի է կամ որ ժողովից, թե ինչպես եղավ դա եւ² թե ինչեր խոսեց, հրամայում է նեստորականներին դուրս հանել եւ աստանից արտաքսել։

Նույն ձեւով հարց ու փորձ արեց Քաղկեդոնի ժողովի մասին, թե ովքեր էին այնտեղ գլխավորները, եւ թե իրականում ինչպես ընթացավ այդ ժողովը։ Պարզաբանեցին նրան ամեն ինչ եւ³ ասացին, թե. «Նիկիայինն ու Կոստանդնուպոլսինը⁴ հենց իրենք՝ Կոստանդիանոսն ու Թեոդոս Մեծ Թագավորներն⁵ էին. բայց Եփեսոսինը՝ Կյուրեղ Ալեքսանդրացի եպիսկոպոսը⁶, Քաղկեդոնինը՝ ոմն Թեոդորետոս⁷ եպիսկոպոս, որը Նեստորինն էր քարոզում, նաեւ Աննա ա-նունով կաթողիկոսը⁸, այլեւ ուրիշ բազմաթիվ եպիսկոպոսներ ու քահանաներ նրանց իշխանություններից, Արուստանից, Խուժաստանի կողմերից եւ ուրիշ աշխարհներից։

«Այդ պատճառով Խոսրով արքան հրամայում է քանդել նրանց բոլորի եկեղեցիները. «Եթե Քաղկեդոնինն ընդունե-լի էր, ապա այս թղթերն ինչո՞ւ չտարավ, ասում է⁹, նաեւ այն¹⁰, ինչը ես ճշմարիտ համարեցի (իմա՝ նույնպես չտա-րավ), ուրեմն երեք սուրբ ժողովներից¹¹ էլ դուրս է (76)։ Եվ սպառնում է նրանց բոլորին սրով սատակեցնել, եթե¹² հետ չդառնան իրենց մոլորությունից եւ չկանգնեն արքունա-կան ուղիղ ճանապարհին¹³ (77)։

1 Տ.՝ Թուին

2 Ի Տ.՝ պակասէր՝ եւ

3 Ի Տ.՝ պակասէր՝ եւ

4 Չ.՝ եթէ նվեկայն եւ Կոստանդնուպոլսին

5 Ի Չ.՝ պակասէր՝ Թագաւորքն

6 Տ.՝ Աղիքամոլայացւոց Հայրապետ

7 Չ.՝ Թէոդորետոս

8 Սեբ. ուղղափառութիւնի աստ՝ «էր անդ Երան անուանեալ կաթողիկոսն»։

9 Ի Չ.՝ պակասէր ասէ

10 Չ.՝ դայն

11 Չ.՝ ժողովոյն։ - Տես յեջ 95։ Ման. 4։

12 Չ.՝ թէ

13 Չ.՝ պարտն։ - Տ.՝ պարտն։ - Տես ի ման. 77։

«Իսկ նրանց, որ Քաղկեդոնինն¹ էին [դավանում]՝ Իրե-րիային², Աղվանքի կաթողիկոսին, որը Փայտակարանում էր՝ արքունի դռանը, եւ շատ ուրիշ քաղաքների եպիսկո-պոսներին ու քահանաներին՝ Հունաստանի կողմերից եկած եւ այն իշխաններին, որոնք եկել էին Պարսից Թագավորին ծառայելու համար, նույնիսկ չփաքարը³ (78) հրամայեց տալ։ Այնուհետեւ խնդրում է երկու կողմերի⁴ գլխավորնե-րին հետկար (իմա՝ երդմնագիր, պրս.) տալ առ այն, որ Նի-կիականը Կոստանդիանոսի օրոք եղավ, (եւ)⁵ Կոստանդնու-պոլսինը՝ Թեոդոս Մեծի, Եփեսոսինը՝ (որը)⁶ Թեոդոս Փոքրի եւ Քաղկեդոնինը՝ որ՝ Մարկիանոսի օրոք. եւ երբ այս բոլո-րը քննեց ու վերահասու եղավ, այն ժամ ասաց. «Հապա նրանք (իմա՝ երեքը) ինչո՞ւ չասացին երկու բնությամբ է բաժանված, ինչպես որ սրանք են ասում. հայտնի է, ու-րեմն, որ մենք եւս պարտավոր ենք երկուսի բաժանել. եր-կու ընդունել Թագավորությունը եւ ոչ թե մեկ. եւ եթե որե-ւէ մեկը քննի [մարդկային] բնությունը, ապա ես նույնպես երկու բնություն ունեմ, թեպետեւ միեւնույն հորից եւ մո-րից եմ, թեեւ հոգի եւ մարմին եմ։ Աստվածությունը, սա-կայն, որ ամենայն տեղ է, եթե ինչ որ ցանկանում է լինել կամ անել, բայց չի կարողանում, հապա էլ ինչո՞ւ է Աստ-վածություն [կոչվում]։

«Այնուհետեւ հրամայում է հարցնել Երուսաղեմի Զա-քարիա Հայրապետից եւ էլի շատերի⁸, որոնց Ալեքսանդրիա քաղաքից էր բերել, թե. «Ո՞վ է ճշմարիտը. արդարն ասա-ցեք եւ երդվեք»։ Իսկ նրանք⁹ պատասխան տալով ասում

1 Տ. աստ յաւելոյր ի փաղապօր՝ (ունէին զգուսանութիւն)

2 Չ.՝ վիրոյ

3 Չ.՝ զչփաքարն։ - Տ.՝ զփաքարն։ - Սեբ.՝

չփաքարն։ - Տես ի ման. 78։

4 Տ.՝ յետկար ի տէրանց կողմանց։ - Չ.՝

յետ կարտերաց ի կողմանցն

5 Ի Տ.՝ պակասէր՝ եւ

6 Ի Տ.՝ պակասէր՝ որ

7 Ի Տ.՝ պակասէր՝ որ

8 Չ.՝ ցայս

9 Տ.՝ նոքա

են. «Երբեք Աստծո առջեւ խոտորնակի ճանապարհով չենք գնացել եւ՝ ոչ էլ նա է բարկությամբ խոտորնակի ընթացել մեզ հետ՝: Բայց ահա Աստծո երկվության մասին ձեր առաջ ճշմարիտն ենք ասում. Ծշմարիտ՝ Հավատն այն է, որը երանելի Կոստանդիանոսի ժամանակ Նիկիայում Հաստատվեց, եւ նրան Համամիտ՝ են եւ՝ Կոստանդնուպոլսինը, եւ՝ Եփեսոսինը, եւ նրանց հետ էլ ճշմարտությամբ միաբան Հայոց Հավատն է: Իսկ Քաղկեդոնի տեսակետը նրանց հետ միաբան չէ, ինչպես որ ձերդ բարեբարությունը արդեն գիտի»:

Ապա Թագավորը Հրաման է տալիս քննել արքունի դիվանը, որտեղ փնտրեցին եւ գտան տետրակներ⁵ գրված ճշմարիտ Հավատի վերաբերյալ, որոնք միաբան են Հայոց՝ աշխարհի գավառներին, որը կնքված էր Կավատ արքայի եւ նրա որդի Խոսրովի մատանիով: Այդ պատճառով Խոսրով արքան Հրաման է տալիս, թե. «Այն բոլոր քրիստոնյաները, որոնք իմ իշխանության ներքո են, պետք է ընդունեն⁷ Հայոց Հավատը: Եվ նրա հետ միաբան⁸ լինեն Աստուծանի փոքմերում եւ Կայելով (79)⁹ մետրոպոլիտն¹⁰ ու տասը ուրիշ եպիսկոպոսներ¹¹, նրանց հետ էլ միաբան նաեւ աստվածատեր Եփրեմ¹² Թագուհին եւ քաջ Սմբատն ու մեծ բժշկապետը: Իսկ ուղղափառ խոստովանության պատճենը Խոսրով արքան Հրամայում է կնքել իր մատանիով եւ պահել արքունի գանձատանը: «Եվ այժմ, երբ Աստված¹³ Հանեց մեզ Հավատի Թագավորությունից եւ արժանի արավ ծառայելու

ձերդ երկնաբնակ Թագավորությանը, որքա՞ն, ուրեմն, առավել քան առավել արժանի է խաղաղությամբ վայելել, որով եւ՝ պարտավոր ենք աղոթել եւ խնդրել Քրիստոս Աստծուց՝ անշարժ եւ Հաստատուն պահել ձեր բարեպաշտ եւ աստվածասեր Թագավորությունը եւ մնա մինչեւ Հավիտյանս, ինչպես երկնքի Հարատեւությունը երկրի՝ վրա»... (80):

Իսկ կայսեր գնալուց հետո Ներսեսը, վախենալով իշխանների զայրույթից, փախչում է Տայք՝ իր հայրենի գավառը: Եվ վեց տարի անց, Թեոդորոս զորավարի վախճանվելուց հետո, վերադարձավ Հայաստան: Թեոդորոս Ռշտունու իշխանության այս նույն օրերում, (ձգ) ութսունվեց թվականին տաճիկներն առաջին անգամ երեւացին³ Հայոց աշխարհում, Օմար ամիր-ալ-մումնիայի⁴ Հրամանով, որը երկրորդն էր Մահմեդից հետո. իսկ (դե)⁵ իննսունհինգ թվականին դարձյալ բազմաթիվ զորքերով եկան տաճիկները, գրավեցին Դվին քաղաքը, գերեցին (յեռ) երեսունհինգ հազար մարդ, եւ այնուհետեւ տիրեցին Հայոց, Վրաց եւ Աղվանից երկրներին:

Սակայն մեր Հայոց աշխարհը դուրս է գալիս տաճիկների տիրապետության տակից հնազանդվում է կայսեր, եւ Ներսեսի խնդրանքով Հայոց հրամանատար (իմա՝ կառավարիչ) է դառնում Համազասպը (ճդ) հարյուր չորս թվականին: Այդ բանը լսելով՝ ամիրապետը զայրացած կոտորում է⁶ Հայոց պատանդներին՝ թվով (ոչհէ)⁷ հազար յոթ հարյուր յոթանասունյոթ մարդ:

1 Ի Զ. պատմություն՝ եւ

2 Պատմ. ԱԶ. 21-24:

3 Տ.՝ Հաստատվածություն

4 Տ.՝ միաբաններ

5 Տ.՝ տետրա է պա

6 Սեբ. ունի գալու բան պատմություն՝ եւ գտնի գրեց գերեցին Հաստատվածություն եւ ի միջոց Հաստատված միաբանություն

Հաստատված աշխարհի Հայոց

7 Տ.՝ գՀաստատված Հայոց կայսրեն

8 Տ.՝ միաբան էին: - Սեբ.՝ միաբաններ

9 Տ.՝ Կավատիչով: - Սեբ.՝ Կավատիչով

10 Տ.՝ մետրոպոլիտ

11 Տ.՝ եպիսկոպոս

12 Տ.՝ Եփրեմ

13 Տ.՝ յուրեքս աստ՝ այժմ

1 Ի Զ. եւ առ Սեբեոսի պատմության հաստատված արժան է մեզ վայելել ի խաղաղութան որ եւ

2 Սեբ. 19.

3 Տ.՝ ել

4 Տ.՝ մատայ ամիրմունայ

5 Տ.՝ ի Ղ. ամի

6 Տ.՝ կոտորեց

7 Տ.՝ 777: - Սեբ. եւ Յովհ. Կաթ.՝ 1775:

Իսկ ինքը նույն ժամանակ սպանվում է իր զորքերի կողմից. սակայն Իսմայելի¹ այն զորքերը, որ Եգիպտոսում էին, միաբանեցին կայսեր հետ, հավատացին Քրիստոսին եւ մկրտվեցին՝ (ժող)² տասնեւվեց հազար հոգի: Համազասպի վախճանվելուց հետո ներսեւը նախարարների հետ միասին խնդրում է ամիրապետից Համազասպի եղբայր Գրիգոր Մամիկոնյանին, որը հենց նրա մոտ էլ պատանդ էր, նշանակել Հայոց իշխան. սա կառուցեց³ Արուճի կաթուղիկեն: Ներսեսի⁴ [աթոռակալությունը] տեւում է տասը տարի. նրան աթոռին հաջորդում է Անաստասը (ծի) հարյուր քսան թվականին. սա Ներսեսի սենեկապետն էր, Մասյացոտն⁵ գավառի Ակոռի⁶ գյուղից, որը եւ Ակոռի եկեղեցին վայելուչ⁷ շինվածքով զարդարեց: Սրա օրերում հենց սուրբ Դավիթը հավատաց:

Անաստասը մտածեց Հայաստանի համար, ուրիշ ազգերի նմանողությամբ, անշարժ տոմար հաստատել եւ հրամայեց Անանիա Շիրակացուն⁸ կարգավորել սքանչելի տեսքով քրոնիկոնը⁹ (Ժամանակագրությունը), որտեղ էլ հաստատվում է մեր անշարժ տոմարը¹⁰: Եվ Անաստասը¹¹ մինչդեռ խորհում էր ժողով դումարել եւ եպիսկոպոսներով հաստատել քրոնիկոնը, եւ¹² վախճանվում է՝ աթոռին տիրելով վեց տարի: Սրա օրերում էր [ապրում] Փիլոն Թրակացին, որը Սաղաաթի պատմությունը թարգմանեց Հայերեն լեզվով:

Նրանից հետո եկավ Տեր¹³ Իսրայելը՝ Վանանգ գավառի Ութմա գյուղից, տասը տարի: Սրանից հետո էլ Տեր Սահա-

1 Տ. ամենայն ուրեք՝ բաժայէք
2 Սեր. Լե. Լէ: - Յովհ. Կաթ. ԺԹ:
3 Իսմ. Գրիգոր Մամիկոնյան: - Ձ.՝ չինեալ
4 աստ եւ ի ստորեւ՝ Ներսէս
5 Տ.՝ Մասյացոտայ
6 Ձ.՝ ակուռայ
7 Տ.՝ վայելուչ շինեաց
8 Ձ.՝ չիտակեցայ
9 աստ եւ ի ստորեւ՝ քրոնիկոն
10 Տ.՝ դոմար
11 Ձ.՝ անաստ
12 Ի Տ. պոփոսէր՝ եւ
13 Ի Ձ. պոփոսէր՝ աչք

կը, որը Ձորափորի Արքունաշեն գյուղից էր եւ նստեց (իե) քսանհինգ տարի: Սրա հինգերորդ¹ տարում Գրիգոր իշխանը պատերազմում է Խաղիւրների դեմ եւ սպանվում (ծլ)² հարյուր երեսուն թվականին:

Ապա (ծլե) հարյուր երեսունհինգ թվականին Աշոտ Բագրատունին Հայոց իշխան եկավ երեք տարի: Այս ժամանակներում սաստիկ ավերմունք ու հալածանք հասան մեր Հայոց աշխարհին, որովհետեւ (ծլդ) հարյուր երեսունչորս թվականին Հյուսիսային զորքերը տիրեցին Հայոց, Վրաց եւ Աղվանից աշխարհներին, որոնք Խաղիւրք են կոչվում, եւ պատերազմում սպանվում են Հայոց եւ Վրաց³ իշխանները: Իսկ Հուստինիանոսն իր Թագավորության երրորդ տարում չափազանց շատ զորք է ուղարկում Հայաստան. հրով ու գերեվարությամբ քարուքանդ արին քսանհինգ գավառներ եւ ութը հազար երդ էլ գերեցին ու վաճառեցին: Ապա հաջորդ տարի էլ ուրիշ զորքեր ուղարկեց՝ (յու) քառասուն հազար հոգի: Եվ մեծ խռովություն էր տիրում մեր Հայոց աշխարհում, որովհետեւ տաճիկ զորքերը գալիս գերում են մի շարք⁴ գավառներ: Աշոտ իշխանը դուրս է գալիս նրանց դեմ պատերազմի եւ այնտեղ էլ սպանվում: Իսկ Հայոց իշխաններից ոմանք անձնատուր⁵ են լինում Տաճկաց⁶ զորքին: Սակայն չորրորդ տարվա սկզբներին ինքը՝ Հուստինիանոսը մեծ բանակով շարժվում գալիս է Հայաստանի վրա՝ Արարտակ<57> կոչվող լեռան կողմից⁷ եւ իր զորքերը երեք մասի բաժանելով՝ ուղարկում է դեպի Հայաստան⁸,

1 Յովհ. Կաթ.՝ յիսթներորդում ամի
2 Ձ.՝ ձի. թվին
3 Տ.՝ սպանին զիշխանն Հայոց ի պատերազմին եւ զՎրացն: - Ձ.՝ եւ վրաց: - Յովհ. Կաթ. Ի:
4 Ձ.՝ սակաւ դաւառս: - Թուի՝ ոչ սակաւ
5 Ձ.՝ անձնատուր
6 Ձ.՝ Հայոց
7 Ձ.՝ ի կողմ մի: - Տ.՝ ի կողմն
8 Ձ.՝ բաժանէ
9 Ձ.՝ Հայոց այսոցին

Վրաստան եւ Աղվանք. ապա կանչում է իր մոտ այդ երկր-
ների բոլոր իշխաններին, եւ նրանք ոչ թե իրենց կամքով,
այլ Հարկադրաբար գնում են նրա մոտ: Իսկ նա իշխաննե-
րից ոմանց իր հետ վերցնելով, մի քանիսի որդիներին էլ իր-
եւ պատանդ՝ առնելով, որոնց թվում նաեւ Հայոց կաթողի-
կոս Սահակին՝ Հինգ եպիսկոպոսներով Հանդերձ, պահում է
իր մոտ. մնացած իշխաններից ոմանց արքունաշուք պա-
տարագով պատվում եւ Հաստատում է այդ երկրներին կու-
սակալ՝. Կապույտիւրոցի՝ կոմս եւ Շիրակի տեր Ներսեհին՝
Հայոց իշխան, պատրիկ էքսարխոս Վարազդատին՝, որը
Թագավորի երկրորդն էր, կարգում է Աղվանից իշխան. երե-
սուն Հազար զինվոր էլ իշխաններին օգնական է թողնում
եւ ինքը վերադառնում Կոստանդնուպոլիս<59>:

Ներսեհ Կամսարականը Հայոց իշխան մնաց չորս տարի:
Սրա օրերում փիլիսոփայական արվեստով հռչակվում է
Արշարունյաց քորեպիսկոպոս Գրիգորիսը<58>, որը Ներ-
սեհ՝ Կամսարականի խնդրանքով՝ ընթերցված(ք)ների՝ մեկ-
նությունների գիտությունը պայծառացրեց (81): Նրանից
հետո՝ (ճի) Հարյուր քառասուն թվականին Հայոց իշխան է
նստում Սմբատ Բագրատունի Բյուրատյանը եւ տիրում
քսան տարի: Այնուհետեւ Հայոց ոստիկան եկավ Աբղլա ա-
նուհով մեկը, բռնեց Հայոց իշխաններին եւ տարավ Դա-
մասկոս: Սրա ձեռքով նահատակվեց սուրբն Դավիթը՝
Դվին քաղաքում: Բայց այս նույն օրերում՝ տեղի է ունե-
նում Վարդանապետի կռիվը, որտեղ կոտորվում եւ բնա-

ջինջ է լինում Իսմայիլի ամբողջ զորքը: Տաճիկների զորագ-
լուխ Օկրան Կամսարականներից վտարված գնում է այդ
գույժը Հաղորդելու ամիրապետին, որը սաստիկ զայրացած,
մեծաքանակ զորք է ուղարկում Հայաստան՝ հրդեհելու,
քանդելու, կործանելու Աստծո եկեղեցիները Հայաստանի:

Աբղլայի կողմից գերված Հայոց Սահակ կաթողիկոսը,
որ իբրեւ պատանդ պահվում էր Դամասկոսում, Օկրայի
սպառնալիքները լսելով՝ թույլտվություն է խնդրում նրա
մոտ գնալու, միգուցե կարողանա [չար մտքերից] նրան
հետ դարձնել: Եվ նա թույլ է տալիս: Բայց երբ հասնում է
Խառան, հիվանդանում է եւ իր վերջին խոսքերում գրով
Հայտնում է Օկրային, որ սա հիշի ժողովուրդների մահն ու
դժոխաց տարտարոսը¹, նաեւ իր օտար աշխարհում մահա-
նալը. ապա հրամայում է, որ այդ հրովարտակը դնեն իր աջ
ձեռքում, որպեսզի երբ Օկրան գա, վերցնի: Իսկ Օկրան,
երբ լսում է սուրբ Հայրապետի մահը, հրամայում է պահել
մինչեւ իր գալը. եւ երբ եկավ ու տեսավ Աստծո մարդուն,
նրա ձեռքը թափ տալով ողջունում էր՝ Սալամ ալեք ասե-
լով: Եվ նա պաղատանքով շարժում է իր ձեռքը՝ սուրբ Հո-
գու ազդեցությամբ: Դրանից սարսափած² վերցնում է նա-
մակն ու կարգալով ասում. «Այս քո խնդրանքը կկատարվի,
ո՛վ Աստծո մարդ»:. ու նրա մարմինն ուղարկում է Հայաս-
տան, հետն էլ՝ խաղաղության դաշնագիր, որով խոստա-
նում է ներել նրանց Հանցանքները (82):

Իսկ Տեր Սահակից հետո (ճժը) Հարյուր հիսունութը
թվականին նրա աթոռին Հաջորդում է Եղիան՝ Բզնունյաց
Աղիովիտ եպիսկոպոսությունից, Արճեշ գյուղից, տասնե-
րեք՝ տարի: Սա Աբղլայից³ հրամանով Պարտավ քաղա-

1 Տ.՝ պատանդ

2 Տ.՝ խնայ

3 Տ.՝ փառաստու: - Տ.՝ փառաստու:
Մեր պատմիկը նկատում է, որ Սահակը
կորցրել է ձեռքը, որովհետեւ Հրապարակ-
ված է, որ Սահակը կորցրել է ձեռքը:

(Տես ի սույն թարգմ. Առաջին, իջն 82.
Ման. 58.)

4 Տ.՝ փառաստու

5 Տ.՝ Ներսեհ: - Տ.՝ Ներսեհ

6 Տ.՝ քո ընթերցումը

7 Տ.՝ տուր

1 Տ.՝ տարտարոս

2 Տ.՝ սարսուցիկ: - Թուրք.՝ սարսուցիկ

3 Յովհ. Կաթ. ԻԱ.

4 Տ.՝ արդմեյից

քում ժողով գումարեց եւ Աղվանքի ներսեւ Բակուր չկաթողիկոսին՝ ուղարկել տվեց ամիրապետի մոտ, քանի որ ձգտում էր Աղվանքը քաղկեդոնիկ դարձնել:

Նրանից հետո նստում է Տաշիրք գավառի Օձուն գյուղից մեծ փրիխտփա Տեր Հովհաննեսը՝ (ժա) տասնեւմեկ տարի: Սա Սմբատի իշխանության օրերում Հարքի սահմանադլխի Մանազկերտ քաղաքում Հայաստանի բոլոր եպիսկոպոսների ժողով գումարեց, որոնց հետ էին նաեւ Արշարունիքի քորեպիսկոպոս Գրիգորիս փրիխտփան եւ Ասորոց վեց եպիսկոպոսներ՝ Հակոբիկ տանից (իմա՝ աղանդից)՝ իրենց պատրիարքի կարգադրությամբ, որպեսզի այս աշխարհի երեսից սրբեն քաղկեդոնական երկաթնակ խոստովանությունն ու պատվիրանը, որ խմորով ու ջրով ապականում է սուրբ Խորհուրդը, այլեւ ձկով, ձեթով ու գինիով՝ քառասորգաց՝ պաշն ու այլ օրերի համար սահմանվածները, որոնք եզրի օրերից՝ մինչեւ այժմ մնացել էին մեր Հայոց աշխարհի հունական մասում: Այս բոլորն իբրեւ հին թթմոր բոլորովին մերժեցին. սահմանեցին հավատի խոստովանություն՝ մի բնությամբ մարմնացած Բանն Աստծո եւ առանց խմորի ու ջրի կատարել սուրբ Խորհուրդը եւ պահոց օրերը սրբությամբ տանել մինչեւ վերջ. բայց միայն հիվանդների եւ մարմնասեր իշխանների համար թողեցին չաբաֆն ու կիրակին՝ ի բաց առյալ եկեղեցու մանկանց ուխտի եւ Քրիստոսի ճգնավորների [օրերը]: Եվ ինքը՝ Հովհաննեսը, խիստ գեղեցիկ էր տեսքով, լեցուն ամենայն առաքինություններով. կրում էր այծենի զգեստներ, որի վրայից էլ պայծառերանգ նյութերով օծված հագուստներ

րով պճնազարդվում էր. եւ խարտոցով աղացած ոսկու մանրափողին՝ անուշահամ յուղերով՝ շաղված, փչում էր ծաղկազարդ ալիքներով մորուքին²: Հովհաննեսի այս վայելչագեղությունը տեսնելով՝ Վլիթ ոստիկանը գնում եւ պատմում է Բաղդատի ամիրապետին: Իսկ նա խիստ տենչալով տեսքին նրա, կանչում է արքունի դուռը եւ ցանկանում էր սովորական զարդերով պճնված երեւալ³ իրեն. բայց նա իր վեհապանն ու բարձր Հայացքով, առավել փայլուն եւ մաքրամաքուր զգեստավորված, ծաղկուն ալեխառն ոսկեփունջ⁴ մորուքը հարդարած եւ ոսկեկար⁵ գավազանը ձեռքին մտնում է արքունիք:

Դրա վրա հիացած ամիրապետը մեծաշուք պատվով հրավիրում է նստել եւ հարցնում է, թե ինչո՞ւ ես այդպես պճնազարդվել. չէ՞ որ ձեր Քրիստոսն ու նրա աշակերտները պատվիրեցին շատ չնչինով բավարարվել եւ աղքատ լինել: Իսկ նա պատասխանում է. «Մեր Քրիստոսը թեպետեւ աստվածային փառքը յուր մարմնով ծածկեց, սակայն արտաքին նշանները նրան տեսնողներին ահարկու էին ցուցանում⁶. եւ աշակերտներն էլ նույն նշաններն⁷ ընդունելով՝ տեսնողներին ահ էին ներշնչում: Բայց որովհետեւ մեր մեջ գնալով նվազեց այդ բազմապիսի նշանների ցուցադրանքը, այդ պատճառով էլ ահարկու հանդերձներով տհաս դիտողներին Աստծո երկյուղի վախն ենք ազդում, ինչպես որ դուք՝ թագավորներդ մարդկանց աչքին ահարկու երեւալու համար եք ոսկեճամուկ⁸ ծիրանիով պճնազարդվում: Իսկ եթե ցանկանում ես իմ հանդերձանքը⁹ տեսնել, ահա, նայի՛ր

1 Տ.՝ ցվածովիս
2 Տ.՝ ապափանկի
3 Տ.՝ քառասորգաց

4 Տ.՝ յուղեր
5 Տ.՝ կրակ
6 Տ.՝ տեսնելով

1 Տ.՝ եւղովք
2 Տ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ մուրուացն, մուրուն
3 Տ.՝ երեւի
4 Տ.՝ ոսկեփունջ

5 Տ.՝ զոսկեկար
6 Տ.՝ ցուցանէր
7 Տ.՝ գնոյն առնելով՝ նշանքն
8 Տ.՝ ոսկեճամուկ
9 Տ.՝ զգէստն

տես միայն»։ Եվ ամեն ինչ դեն նետելով՝ ցուցադրեց իր [մարմնի վրայի] մեծածավալ քուրճը։ Դրա վրա զարմացած ամիրապետը յոթնապատիկ պճնազարդում է նրան եւ մեծաքանակ գանձերով ուղարկում Հայաստան²։

Իսկ Սմբատից Հետո Հայոց իշխան եկավ Վասակի որդի Աշոտ Բագրատունին՝ (ժե) տասնեւհինգ տարի։ Մրվան ա-միր-ալ-մուսնիայի³ օրերում սրան կուրացնում են Մամիկո-նյանները՝ իշխանության Համար ունեցած նախանձի պատ-ճառով։

Եվ նրանից Հետո՝ նրա⁴ որդի Սմբատը, (իբ) քսաներկու տարի (83)։

Իսկ Հայրապետների կարգը հետեւյալն է. Հովհաննեսից Հետո կաթողիկոս եկավ Տեր Դավիթը՝ Կոտայքի⁵ գավառի Աբամոնյաց⁶ գյուղից, (ժգ) տասներեք տարի։ Եվ նրանից Հետո, (ճդ) Հարյուր իննսուն թվականին՝ Տեր Տրդատը, Վանանդ գավառի Ութմսո գյուղից, (իգ) քսաներեք տարի։

Եվ նրանից Հետո՝ Տեր Տրդատը Դասնավանդ⁷ գյուղից, երեք տարի։

Եվ ապա՝ Տեր Սիոնը Բավոնի⁸ գյուղից, ութը տարի։

Սրա օրերում տեղի ունեցավ Թալինի կոտորածը, ուր սպանվեց (չ) յոթ Հարյուր եւ գերի տարվեցին Հազար երկու Հարյուր Հոգի։

Եվ սրանից Հետո (միա) երկու Հարյուր քսանմեկ թվա-կանին՝ Տեր Եսային, Նիգ գավառի Եղիպատը⁹ գյուղից, տասներեք տարի։ Սա միամորիկ որդին էր մի այրի կնոջ, որ

1 Զ.՝ գանձիւ
2 Յովհ. Կաթ. ԻԲ.
3 Զ.՝ ամիր մուսնայ
4 Տ.՝ նորա
5 Զ.՝ կոտայք

6 Տ.՝ արամունեաց։ - Յովհ. Կաթ.՝ Աբամո-
նից
7 Յովհ. Կաթ.՝ Ի Դասնավորից
8 Զ.՝ Ի բաւոնից։ - Յովհ. Կաթ.՝ Բաւոնեաց
9 Յովհ. Կաթ.՝ յԱղապատուշ գեղջէ

աղքատության պատճառով մուրացիկ լինելով, ծծկեր՝ մանկան Հետ տարվեց կաթողիկոսարանի տունը, բայց եր-բեք շենքից² ներս չմտավ, այլ ցրտին ու խորշակին տառա-պելով սպասավորում էր եկեղեցու դռանը։ Եվ երբ քահա-նաները հարցնում էին, թե. «Ինչո՞ւ ես այդքան տանջ-վում», - նա պատասխանում էր. «Մի՞թե չեք հասկանում, որ³ կաթողիկոսության Համար եմ սնուցանում իմ որդյա-կին»։ Եվ նա ուսանելով նույն եկեղեցում՝ նախ Գողթնում եպիսկոպոս է ձեռնադրվում եւ ապա՝ Հայոց կաթողիկոս։

Սրանից Հետո՝ Տեր Ստեփանոսը Դվին քաղաքից՝ երկու տարի։

Եվ սրանից Հետո՝ (միս) երկու Հարյուր քառասուն թվա-կանին, Տեր Հակոբը վեց⁴ տարի, որը Ոստանից էր եւ ապա-րանքի⁵ կուրապաղատը⁶։

Եվ ապա Տեր Սողոմոնը, Գառնի գյուղաքաղաքից՝ մեկ տարի։

Եվ ապա Տեր Գեւորգը, Արազածոտնից, Աշտարակ գյուղից՝ երեք տարի։

Եվ ապա⁸ Տեր Հովսեփը, որը Կարիճ էր կոչվում, Արա-զածոտն գավառի սուրբ Գրիգորի⁹ գյուղից՝ (ժա) տասնեւ-մեկ տարի<60>։

Եվ ապա Տեր Դավիթը, Մազազ գավառի Կակաղա¹⁰ գյուղից՝ (իե) քսանեւհինգ¹¹ տարի։

Եվ նրանից¹² Հետո Տեր Հովհաննեսը, Կոտայքի գավառի

1 Տ.՝ արնտիայ
2 Զ.՝ եւ ոչ մտաւ ընդ արկաւ
3 Ի Զ.՝ պակասէր՝ զի
4 Յովհ. Կաթ.՝ ամիսս վեց
5 Յովհ. Կաթ. ԻԳ.
6 Զ.՝ կուրապաղատին
7 Զ.՝ գեղաքաղաքէն։ - Յովհ. Կաթ.՝ քա-
ղաքապաղաքէն

8 Զ.՝ եւ զկնի սորայ
9 Զ.՝ Գրիգորոյ
10 Հովհ. Կաթ.՝ Կակաղոյ
11 Յովհ. Կաթ.՝ ամս քսան եւ եօթն։ - Տեա
Հովհ. Կաթ. ԻԳ, ԻԵ.
12 Տ.՝ եւ ապա

Ովայից՝ գյուղից՝ (իբ) քսաներկու տարի: Սրա ժամանակ Մամունիկ ամիրան եկավ Հայաստան:

Իսկ ըստ իշխանների կարգի այսպես է. Աշոտի² որդի Սմբատից Հետո՝ նրա որդի Աշոտը, որ Մսակեր էր կոչվում քսան տարի: Սա Կամսարականների տոհմից Արշարունյաց գավառը գանձագին առավ եւ արքունիքը Կոգովիտից Արշարունիք փոխադրեց:

Նրանից Հետո եկավ նրա որդի Սմբատը, որը Ապլարաս կոչվեց, երեսուն տարի: Սա մանկուց պատանդ էր³ Սամարայում, արքունի դռանը, Հարուն⁴ [ալ] Ռաչիտի օրերում. սակայն (մհե) երկու Հարյուր յոթանասունհինգ թվականին ազատ արձակվելով գալիս է Հայաստան եւ Արշարունյաց⁵ գավառում կառուցում է մի ձեռակերտ, որն անվանում է Ագրճկույս: Սրա օրերում, (մղ) երկու Հարյուր ինսուն թվականին, Խալթ իբն Եգիտը Հայաստանի ամիրա եկավ եւ բազմությամբ անցավ Վրաստան. բայց մահացավ Զավախքում, Խոզաբիր կոչվող գյուղում:

Այս ժամանակներում, Տեր Հովհաննեսի Հայրապետության եւ Հայոց (յ) երեք Հարյուր թվականին ամիրապետ Զափրը⁶ Աբուսեթ անունով մեկին ոստիկան է ուղարկում: Սա գալիս է Տարոն, ձերբակալում է Բագարատ իշխանին եւ ուղարկում Զափրի մոտ: Բայց Տավրոս լեռան բնակիչները ի մի հավաքվելով, խառնամբու բազմությամբ Հարձակվում են, սպանում ոստիկանին ու նրա ամբողջ զորքին: Մնացածները գնում են եւ գույժը Հասցնում Զափրին: Նա առյուծաբար գազանացած մռնչում է եւ⁷ անհամար զորք

հավաքում, տալիս է ընդոծին (իմա՝ որդեգիր-սպասավոր) ոմն Բուղայի ձեռքը եւ ուղարկում Հայաստան: Հրամայում է նրան մեր աշխարհի իշխաններին իր մոտ ուղարկել, նրանց զորքերին՝ կոտորել. իսկ եթե որեւէ մեկը Մուհամետի հավատն ընդունի, պատիվներ տալ եւ իր Հետ տանել: Սա գալիս է Տարոն, կալանքի է վերցնում Բագարատի երեք² որդիներին, առհասարակ կոտորում է խուժեցիներին՝ Վաչգինակ կոչված լեռան վրա: Առաջ շարժվելով բռնում է Հայոց բոլոր իշխաններին, նաեւ Արծրունյաց Աշոտ իշխանին՝ Դերենիկի հորը, Աշոտ Թագավորի հայր եւ Հայոց սպարապետ Սմբատին, Սյունյաց Վասակ իշխանին եւ³ Գարդմանի իշխան Կարիճին, Խաչենի Ատրնեբսեհ իշխանին, Աղվանքի Եսայի իշխանին եւ Սեւորդյաց Ստեփանոս իշխանին, որին Կոն էին կոչում. սա Քրիստոսից պսակն ընդունեց՝ նահատակությամբ Սամարա քաղաքի արքունի դռանը: Սրանց բոլորին եւ շատ ուրիշների՝ երկաթյա կապանքներով քշեց տարավ Սամարա⁵ ու մեր ամբողջ երկիրը գերեց:

Ձեռք մեկնեց նաեւ եկեղեցուն՝ իրենց մոլար պաշտամունքին⁶ դարձնելու մտադրությամբ. ապա ընտրեց դեռահասներին ու վայելչատեսներին, բանտային խոշտանգումների ենթարկեց, [ստիպում էր] ուրանալ Քրիստոսին: Բայց նրանք քաջությամբ տարան նախատինքն ու չարչարանքը, գելարաններն ու բազում տանջանքները, իրենց ցավերն արհամարհեցին, անսպառ կամքով՝ դիմանում էին եւ մահը խնդրեցին: Դրա համար կատաղած

1 Տ.՝ յովայից

2 Տ.՝ աշոտ

3 Ի Տ.՝ պակասէ՛ր էր

4 Տ.՝ ի սամառայ... յառաք ընտրեմ եւ

Հարուն: - Տ.՝ Հարուն

5 Տ.՝ արշարունայ

6 Տ.՝ շափույց

7 Ի Տ.՝ պակասէ՛ր եւ

1 Տ.՝ զօրս

2 Տ.՝ զերիս

3 Ի Տ.՝ պակասէ՛ր եւ

4 Տ.՝ բազում

5 Տ.՝ սամառայ, սամառայ

6 Ի Տ.՝ պակասէ՛ր օրինաց

7 Տ.՝ ճգնաց

բռնավորը հրամայում է բոլորին կոտորել. եւ նրանք կատարյալ քաջությամբ պսակն ընդունեցին Քրիստոսից:

Սրանց մեջ էին նաեւ յոթ տղամարդիկ, որոնց զխավորին Աստուծոյ էին կոչում, որը Աղբակ¹ գավառի Ոսիրան² գյուղից էր. եւ որովհետեւ չափազանց զվարթատեալ էին եւ կովի մեջ էլ կարի քաջագույն, ուստի նրանց մյուսների հետ չսպանեցին, այլ ձգտում էին ուրացութեան պարտադրել. ոսկեղեն եւ արծաթեղեն անհամար գանձեր էին տալիս, խոստանում էին արքունիքի կողմից գյուղեր եւ գերդաստաններ [նվիրել]: Սակայն քաջ նահատակները առավել քան պայծառանում էին՝ խոստովանությամբ դեպի Քրիստոսը. ուստի եւ սաստկապես զայրացած բռնավորը դառը տանջանքներով խոշտանգում էր նրանց, որը մարդկային լեզուէն չի բավականացնում պատմել: Բայց անմահութեան հուշար, սերը Քրիստոսի նկատմամբ եւ մարտիրոսանալու ուրախութիւնը թեթեւացնում էին³ նրանց անհնարին տանջանքները⁴. եւ զազանացած բռնակալը հրամայում է խաչել նրանց: Իսկ սուրբ Աստուծոյ խաչափայտի⁵ վրա պրկվելով քաջալերում էր իր ընկերներին՝ ասելով. «Մի՛ երկնչեք, եղբայրներ՛ր, որովհետեւ թեպետեւ տանջվում ենք, սակայն դրանով Հաղորդվում ենք կենդանի Աստծո հետ». ապա դառնալով դեպի երկինք ասում էր. «Գոհութիւն եմ Հայտնում քեզնից Քրիստոս՝ իմ Հույս, որ սուրբ Գեորգի⁶ այս տոնին ուխտավոր լինելով՝ նոխազներ ու գառներ եմ մատաղ անում քո անվան փառավորութեանը. ահա, ինքս ինձ եմ իբրեւ զոհ բոլորանվեր մատուցում քեզ. ընդունի՛ր, Տե՛ր, եւ խառնիր մեզ քո սրբերի շարքում»: Եվ այսպես ըստ

1 Ձ.՝ ի յաղբակ
2 Յովհ. Կաթ.՝ յՈրոփրանս
3 Ձ.՝ թեթեւացուցանէր

4 Տ.՝ վիշտն
5 Տ.՝ ի փայտին
6 Տ.՝ Գեորգիայ

ամենայնի հաղթանակ¹ տանելով, ավանդեցին իրենց հոգիները² եւ պսակվեցին Քրիստոսից Հայոց (Ժբ) երեք հարյուր երկու թվականին՝ ավելի քան (ճճ) հարյուր հիսուն տղամարդիկ, որոնց անունները գրված են անմահների մատյանում: Ապա Հովհաննես Հայրապետը նրանց հիշատակի օրվան նվիրված պաշտամունքի տոն սահմանեց ամեն տարի մեհեկան ամսի քսանհինգին³ ի փառս ամենակալ Աստծոյ⁴:

Եվ նույն ժամանակ շարժվում գնում է Տփղիսի վրա եւ Իսմայիլի⁵ որդի Սահակին հանում է [խաչա]փայտին: Այնուհետեւ անցնելով Պարտավ, սրով նահատակում է վանանդեցի Մոկաթլին, որը մարտիրոսացավ Քրիստոսի հավատի համար ունեցած բարի խոստովանութեամբ:

Իսկ Հովհաննէսն իր հայրապետութեան (իե) քսանեւհինգ⁶ տարին լրանալուց հետո, Հայոց (յբ) երեք հարյուր երկու թվականին, փոխվում է այս աշխարհից: Եվ Սմբատ սպարապետ եպիսկոպոսներին հրամայում է հավաքվել եւ Զաքարիային ձեռնադրել կաթողիկոս, որը Կոտայքի գավառի Զազ գյուղից էր. սա տիրեց (իր) քսաներկու տարի: Նա մինչեւ հայրապետ դառնալը քահանայութեան կամ սարկավագութեան ոչ մի աստիճան⁷ չէր ունեցել, սակայն անարատ կյանք վարելով⁸ մեկ օրում (իմա՝ միանգամից) պատվական բոլոր աստիճաններին արժանի եղավ: Ապա սպարապետ Սմբատը Բուղայի հետ գնում է Զափր ամիրապետի մոտ, իսկ Հայոց սպարապետ է դառնում Սմբատի որդի օրհնյալ Աշոտը, որը հետագայում թագավորեց Հայաս-

1 Ձ.՝ աղօթեալ
2 Ձ.՝ զոգիս
3 Տ.՝ ի 27 մեհեկանի
4 Յովհ. Կաթ. Իե:
5 Տ.՝ Իսմայէլի

6 Յովհ. Կաթ.՝ ամս քսան եւ երկու
7 Տ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ աշտիճան, աշտիճանացն
8 Տ.՝ յանարատ ի կեանս կեցեալ

տանում: Բայց Հայոց այն իշխանները, որոնք¹ առաջ գեր-
ված էին Բուղայի կողմից, մի քանի տարի հետո յուրաքան-
չուրը² վերադարձավ իր երկիրը, բացի Սմբատից եւ Ստե-
փանոս Կոնից, որոնք³ Սամարայում նահատակվեցին
Քրիստոսի խոստովանությամբ:

Եվ ահա, Հայոց (յժա) Հարյուր տասնեւեկ թվականին
Ամիր-ալ-մումնի⁴ նստեց Ահմատը, որ Հայոց աշխարհը
հանձնեց Յահեի⁵ որդի Ալեին: Սա Սմբատի որդի Աշոտին
հաստատում է Հայոց իշխանաց իշխան, որ իշխանաց իշ-
խան մնաց (իե) քսանհինգ⁶ տարի՝ մինչեւ (յլզ) երեք Հա-
րյուր երեսունվեց թվականը, եւ այնուհետեւ թագավո-
րեց<61>:

Սրա օրերում (յժբ) երեք Հարյուր տասներկու թվակա-
նին, Քառասնորդաց⁷ պահքի փոքր շաբաթում տեղի ունե-
ցավ ահագին մեծ երկրաշարժ, որին շատ շատերը զոհ գնա-
ցին, հրաշագեղ շինությունները կործանվեցին, որ տեւեց
մինչեւ երեք ամիս: Այս նույն տարում Սեւադայի որդի Շա-
հապը ամբոխասատ զորքով գալիս է մեր Հայոց երկրի
վրա՝ ցանկանալով ավերել ու գերեվարել:

Գալիս են Արշարունիք գավառը, Հարավային կողմից
իջնում է Երասխի ափը, այնտեղ, որն այժմ Քառասունք են
անվանում: Իսկ Հայոց սպարապետ մանկահասակ Աբասը,
Աստծուն ապավինած, (խո) քառասուն հազար մարդկան-
ցով, Հայոց ամբողջ զորությամբ, քաջարի եւ մենամարտող
այրերով գալիս հարձակվում է նրանց վրա, նրանց բանակն
ամբողջությամբ ցիր ու ցան անում, այս ու այն կողմ սփ-
ռում, ամենքին [առհասարակ] գետավեժ ու սրախողխող

1 Զ.՝ որ
2 Զ.՝ խրոքանչիւր
3 Զ.՝ որ
4 Զ.՝ ամիրումնի

5 Զ.՝ ալէ, որդւոյ աւէր
6 Տ.՝ ամս 27:
7 Տ.՝ ի քառասներորդս

անում: Դրա համար էլ Սեբաստիայում¹ այդ տեղի անունն,
ըստ մարդկանց թվի, մինչ այժմ էլ կոչում են Քառասունք:
Իսկ Շահապը (իզ) քսանեւվեց² մարդկանցով մազապուրծ
եւ ամթահար փախչում գնում է: Եվ դրանից հետո՝ (յիդ)
երեք Հարյուր քսանվեց թվականին վախճանվում է Տեր
Ջաքարիան: Ապա մեծաշուք պատիվներով կաթողիկոս է
նստում Տեր Գեւորգը՝ Տիրոջ թլփատության³ տոնի օրերին:
Բայց նույն տարում անհամար մահերը ամբողջ աշխարհն
են բռնում: Նա Գառնի գյուղաքաղաքից⁴ էր եւ Հայրապե-
տական աթոռին տիրեց (իբ) քսաներկու⁵ տարի: Սրա տա-
սներկուերորդ տարում Աշոտը թագավոր է դառնում:

Իսկ մենք, ճանապարհորդների օրինակին հետեւելով, ո-
րոնք միանգամից⁶ չեն կարողանում իրենց հետ վերցնել ինչ
որ ցանկանում են՝ ուժի տկարության պատճառով, ավելա-
ցածին նորից են վերադառնում. նույնպես եւ մենք կրկին
վերադառնանք մեր թողած՝ պատմությանը՝ բերելով՝ Պար-
սից թագավորների, Տաճկաց ամիր-ալ-մումնիների եւ ապա
Հունաց կայսրերի հերթականությունը, որպեսզի դրանց
համապատասխան լինի խոսքիս ավարտը:

1 Զ.՝ ըստ թվոյ... սեբաստոյ
2 Զ.՝ ժզ արամբ
3 Տ.՝ թլպատութեան
4 Զ.՝ ի գեղաքաղաքէն

5 Տ.՝ ամս 12:
6 Զ.՝ միանգամ
7 Զ.՝ գմնացեայն

Պարսից Մասանյան քաղափորները,
 Կրակի անուաններն ու ժամանակները՝ (85)

Արտաշիր՝ քառասուն տարի.
 Նազուհի՝ հիսուներեք տարի՝.
 Ինքուհի՝ տասներեք տարի.
 Արտաշիր՝ երեք տարի.
 Նազուհի՝ հիսուներեք տարի.
 Արտաշիր՝ երեք տարի.
 Արտաշիր, որ եղբայր Գրգորին է՝ երկուսուհի՝, տասներեք տարի.
 Արտաշիր՝ քառս տարի.
 Արտաշիր՝ քառս տարի.
 Արտաշիր Զաքարիայի՝ տասներեք տարի.
 Արտաշիր՝ քառս տարի.
 Արտաշիր՝ չորս տարի.
 Արտաշիր՝ տասներեք տարի.
 Արտաշիր՝ չորս տարի.
 Արտաշիր, որը Արտաշիրի՝ քառս տարի.
 (86) Ի՞նչ էր, որ իր մահվան ժամին ընդունեց երկուսուհին չեղարկելով՝, Նազուհուհի Զաքարիային և Արտաշիրի տղային՝ Երվանդը՝ զուգահեռ հետ. ես իր անկասկածաբար մասնակցելով սուրբ և Նազուհուհի Տիրոջ մարմնին ու աղյուսին։ Արտաշիր՝ տասներեք տարի։ Արտաշիր Ժամանակակիցին էր Վաչագան Թեոֆանի

1. Ն. Գրգորին ան.
 2. Ն. Կազարյան.
 3. Ն. Կազարյան.
 4. Ն. Կազարյան.
 5. Ն. Կազարյան.
 6. Ն. Կազարյան.
 7. Ն. Կազարյան.
 8. Ն. Կազարյան.
 9. Ն. Կազարյան.
 10. Ն. Կազարյան.

(Միհրանյանի*) կոչված մեկը՝ Պարսից աշխարհի արեւել-
 քան կողմերի իշխանը, որը քաղաքային ջախջախեց Թե-
 տալիայի զորքերին, բռնի ուժով տիրեց Բաղին ու ամբողջ
 Բուլանաց երկիրը՝, մինչեւ մեծ գետի մյուս կողմը, որ Վեհ-
 ուտա՝ է կոչվում եւ մինչեւ այն տեղը, որ Գասպուն՝ է կոչ-
 վում։ Այս Վաչագանը պատերազմում է Մազքթաց (իմա՝
 Մասքութների) դեմ, ջախջախում է նրանց զորքի բազմու-
 թյունը, սպանում է նրանց թագավորին՝, Հափշտակում է
 թագավորության բոլոր գանձերը. մեծամեծ ավարից միայն
 մի փոքր մասն է ուղարկում Որմիզդ թագավորին, մնացած
 ամբողջը բաժանում է իր զորքին։ Իսկ թագավորը ստանա-
 լով այն՝ զայրացած ասում է. «Իմացա ընթրիքի առավել
 մեծագույնի եւ պատառների չափերի մասին. այդքան մե-
 ծամեծ գանձերից միայն այսքանը բերիք արքունիք»։ Եվ
 փուլափայտներին** Հրամայում է գնալ եւ Հափաքի զորքի
 մոտ եղած գանձերը։ Այդ պատճառով զայրացած զորքերը
 սպանում են փուլափայտներին եւ թագավոր են Հռչակում
 Վաչագանին ու միաբանություն մտնում գնացին դեպի Ասորես-
 տան՝ Որմիզդին սպանելու. այդ բանը լսելով՝ Որմիզդը
 փախչում, անցնում է Դիլաթ գետն ու ապավինում ոմն
 Վեհկավարին՝։ Սակայն խորհրդակցելով՝ տղամարդիկ,
 Համհարզներն ու փուլափայտները որոշում են սպանել՝ Որ-
 միզդին. եւ նրա որդի Խոսրովին նստեցրին Պարսից աշխար-
 հի վրա թագավոր։

Սակայն քիչ օրեր հետո՝ Վաչագանը ամբողջ զորքով

* Տե՛ս Սեր., էջ 30
 ** Իմա՝ Թիկնապահ եւ Հաբակապահ
 1 Տ.՝ աշխարհ
 2 Տ.՝ մեծի գետին... վեհուտ
 3 Սեր.՝ Կազարյան։ - Թեքեւ Կազարյան։ -
 Տե՛ս Սեր. յէջ 30, Ման. 1:
 4 Տ.՝ ընդ արքային
 5 Տ.՝ փառքի
 6 Տ.՝ վաչագան
 7 Ի Տ.՝ պակասը՝ խորհին։ - Տ.՝ խորհի
 զոր ուղղադրեցաք ըստ Սերգոյի:
 8 Տ.՝ արարին սպանին
 9 Տ.՝ եւ յետ բազում

փութանակի, ինչպես արծիվ խոյանալով, գալիս հասնում է, իսկ խոսքովը յուրայինների հետ փախչում անցնում է Դվլաթ մեծ գետի մյուս կողմը:

Վահրամը գալիս գրավում է արքունի տունն ու գանձերը եւ նստում է թագավորական¹ գահին... (87)*:

Իսկ Որմիզդի որդի խոսքովը նրա երեսից փախստական՝ նամակով դիմում է Հունաց Մորիկ կայսեր, խնդրում, որպեսզի կայսրն իրեն օգնական զորք տա՝ իր թշնամիներին հարվածելու եւ կրկին իր հոր գահին նստելու համար. ուստի խոստանում է կայսերը տալ Ասորիքի կողմերն ու ամբողջ Արվաստանը, մինչեւ Մծբին քաղաքը, որոշ մասեր Հայոց աշխարհից, մինչեւ Այրարատ ու Դվին քաղաքը եւ Վրաց երկրի մեծ մասը: Երբ կայսրն ստանում է սուրհանդակների միջոցով խոսքով արքայի մատուցած պատարագն ու նամակը, խորհրդի է հրավիրում սինկղիտոսին, թե ինչպես վարվեն: Եվ թեպետ սինկղիտոսը միաձայն խորհուրդ չի տալիս օգնության գնալ խոսքովին, սակայն Մորիկը հանձն է առնում օգնելու նրան եւ Հովհաննես պատրիկինն ու Ներսես ստրատելատին մեծաքանակ զորքով ուղարկում է նրան օգնության: Հունաց զորքերին միանում են նաեւ Պարսից խոսքով արքան ու Հայոց սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանն իր քաջ եւ ընտրելագույն մարդկանցով: Երկու կողմերից գալիս հասնում են Ատրպատական եւ բանակ դնում միմյանց դեմ հանդիման Վարարատ գավառում: (Վահրամը անգիտանալով Մուշեղ Մամիկոնյանի հզորության մասին եւ ցանկանալով նրան իր կողմը գրավել)՝ նամակ է հղում նրան եւ նրա միջոցով էլ Հայոց նախարարներին, հորդորում է հեռանալ խոսքովից, «թողնել այդ ժամա-

նակավրեպ տիրասիրությունը, չէ՞ որ Սասանյան տոհմն էր, որ հիմնովին կործանեց նրանց երկիրն ու տերությունը»։ Նաեւ երդում է տալիս նրանց, որ երբ հաղթի խոսքովին, նրանց կտա իրենց թագավորությունը Հայոց, եւ ում որ ցանկանում են, թող կարգեն իրենց թագավոր... ապա այլ եւ այլ խոստումներ է տալիս նրանց առջեւ: Բայց Մուշեղն ու նրանք բոլորը, որ նրա հետ էին, ընթերցում են հրովարտակն ու ոչ մի պատասխան չեն տալիս. նույն ձեռով էլ վարվում են Վահրամի երկրորդ նամակի հետ, որը գրված էր [խիստ] սպառնալիքով, այլ միամտությամբ հաստատ են մնում իրենց տիրասիրության մեջ:

Դրանից հետո, երկրորդ օրվա հենց արշալույսին, արյունահեղ պատերազմ սկսվեց, որը սաստիկ կոտորածով երկարաձգվեց մինչեւ երեկոյան կողմը, մինչեւ որ Վահրամը Հունաց եւ Հայոց զնդերից ծանր պարտություն կրելով՝ փախչում ընկնում է Բահլ Շահաստան. եւ այնտեղ թագավորում է մի առ ժամանակ, մինչեւ որ սպանվում է խոսքով արքայի սարքած դավադրությունով:

Իսկ վերջինս բարձրանալով գահին՝ կատարեց ինչ որ խոստացել էր Մորիկ կայսեր. տվեց նրան այն բոլոր սահմանները, որ նախօրոք նշել էր, նաեւ մեծամեծ պատարագներ մատուցեց. եւ եղավ խաղաղություն Պարսից եւ Հունաց միջեւ, որը տեւեց տասներեք տարի:

Իսկ խոսքով արքան կամենալով վարձահատույց լինել Մուշեղին նրա տիրասիրության համար՝ դավով ու նենգությամբ նրա անձի նկատմամբ մահ է նյութում. սակայն քաջարի Մուշեղը չի ընկնում նրա լարած թակարդը, որ պատրաստել էին նրա համար, այլ վերահասու լինելով արքայի չար խորհրդին, հեռացավ գնաց Հայաստան, ապստամբեց պարսիկների դեմ եւ ձեռք մեկնեց Մորիկ կայսեր:

* Տես՝ Մալխ. բաց. 87, (էջ 360-362), սեր. 33-71:

1 Սեր. գլ. Բ:

Բայց քանի որ Մորիկն ու Խոսրովը բարեկամ էին միմյանց, դրա համար էլ Մորիկը սիրաշահելով հանգցնում է ապստամբութեան բողոք, իր մոտ Կոստանդնուպոլիս է կանչում Մուշեղին եւ այնտեղ պալատում պահում է նրան որպես պատվավոր բանտարկյալ: Եվ որպեսզի Հայոց իշխաններն այլեւս չկարողանան ապստամբութիւն հարուցել, Խոսրովին խորհուրդ է տալիս հավաքել իր մասում եղած Հայոց ամբողջ ազատագունդը եւ ուղարկել արեւելյան կողմերը պատերազմի. իսկ ինքն էլ տարեց տարի կհավաքի Հայաստանից մեծաքանակ զորք եւ կուղարկի դեպի Թրակիա պատերազմելու. «որովհետեւ եթե (Հայերն) սպանվեն, ասում է, մեր թշնամիները կսպանվեն, իսկ եթե սպանեն, մեր թշնամիներին կսպանեն, եւ մենք կապրենք խաղաղությամբ»: Ճիշտ նույն ձեւով էլ կատարում է Մորիկը յուր չար մտադրութիւնը. Հայոց երկրից տարի-տարի բազմաթիվ զորքեր էր ուղարկում Թրակիա, որոնք նրբեմն սպանվում էին՝ լինելով որպես թշնամի եւ երբեմն էլ սպանում էին կայսեր թշնամիներին. եւ այսպես երկարաձգվեց մինչեւ Խոսրովի տասնչորսերորդ եւ Մորիկի քսաներորդ տարին, երբ ապստամբեցին Մորիկի զորքերը, որ Թրակիայում էին եւ իրենց թագավոր² նստեցրին Փոկասին. ապա եկան Կոստանդնուպոլիս, սպանեցին Մորիկին ու նրա որդիներին: Եվ՝ Խոսրովը, երբ լսեց այդ, առավ իր զորքերի բազմութիւնը, դիմեց դեպի արեւմտյան կողմերը, նախ գրավեց Դարա քաղաքը³. այնուհետեւ Խոռեմ զորավարին, որը նաեւ Ռամազան էր կոչվում, զորքով ուղարկում է Ասորիք⁴, իսկ Աշդատին՝ Հայոց սահմանները: Սա գալիս պա-

1 Տ.՝ զորք նորա ի Թրակի
2 Տ.՝ եւ թագաւորեցաւ
3 Տ.՝ զոր

4 Սեբ. զ. ԻԱ:
5 Տ.՝ ընդ յասորիս

տերազմում է Հունաց զորքերի դեմ, որոնք Դուռում եւ Որդրուում (?) էին, փախցնում տանում է մինչեւ Սաստալա¹, գրավում է Կարին² քաղաքը, գերում է Հովհան կաթողիկոսին՝ կաթողիկոսարանի ամբողջ սպասքներով³ ու քաղաքի բոլոր բնակիչներով եւ տանում Ահմատան⁴: Իսկ Խոռեմը անցնելով Ասորիք՝ իրեն է ենթարկում Ամիդը, Ուռհայն ու Անտիոք⁵: Եվ Պարսից զորավար Շահնը գրավում է Կեսարիա քաղաքն ու այնտեղ մնում շուրջ մեկ տարի: Խոռեմը ապա անցնում է Պիսիդա⁶, գրավում է Տարսոն քաղաքը, շրջապատում է Երուսաղեմը տասնինը օր, փորում է քաղաքի հիմներն եւ գրավում այն: Հրի⁷ ճարակ դարձրին քաղաքը, սրախողխող արեցին (ծէո) հիսունյոթ հազար մարդ ու գերեցին (լեռ) երեսունհինգ հազարին. Ջաքարիա հայրապետին, փրկչական սուրբ Խաչը՝ ամբողջ սպասքներով, ուկով ու արծաթով տարան արքունի դուռը: Բայց թագավորը հրամայեց կալանավորներին վճարադրձնել քաղաքը, վերաշինել այն եւ այնտեղից հալածել հրեաներին, քաղաքի քահանայապետ կարգել Մոզեսատոսին⁸, որը Հայոց ուղղված թուղթը գրեց⁹:

Խոսրովի¹⁰ թագավորութեան (իթ) քսանինը տարում Կոմիտասը քանդեց սրբուհի Հռիփսիմեի¹¹ մատուռը¹², որը կառուցվել էր սուրբ Սահակի կողմից: Գտավ այնտեղ սուրբ Հռիփսիմեի մարմինը՝ ինը թիզ եւ չորս մատ, կնքված սուրբ Գրիգորի եւ սուրբ Սահակի մատանիով, իր մատանիով նույնպես կնքեց, նույն տեղում ամփոփեց նշխարներն ու

1 Տ.՝ ի Սաղալայ
2 Տ.՝ Կարնա
3 Տ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ սպասուք
4 Տ.՝ ի յահմատան
5 Սեբ. զ. ԻԳ:
6 Տ.՝ ի Պիսիդոն

7 Տ.՝ եւ այրեաց
8 Տ.՝ Մոզեսատոս
9 Սեբ. զ. ԻԴ:
10 Տ.՝ Խոսրովայ
11 Տ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ հռիփսիմէ
12 Տ.՝ զմատուռ

կառուցեց եկեղեցին: Եվ սուրբ կաթողիկեի փայտահարկը վերցրեց ու քարահարկ կառուցեց: Վանքի երեցը¹ Հովհանն էր:

Իսկ Պարսից խոռեմ գորավարը, որը Երուսաղեմը գերեց, բոլոր զորքերով հասնում է Քաղկեդոն. եւ Կոստանդնուպոլսի մոտերքում նավերով պատերազմելիս մեկ օրում Պարսից զորքերից² սպանվում է չորս հազար մարդ:

Այնուհետեւ Հերակլես թագավորը յուր որդի Կոստանդինին թագավորեցնում³ է Կոստանդնուպոլսում, իսկ ինքն անցնում է Կեսարիա՝ իր բոլոր զորքերին⁴ հավաքած՝ (ճիւղ) հարյուր քսան հազար մարդ, շարժվում է Պարսից արքայի դեմ. գալիս է Կարին քաղաք, հասնելով Դվին՝ ավերում է այն, նաեւ Նախճավանը⁵, Գանձակն ու Հեղակը⁶ (88), որոնք հիմքից բրոււմ-քանդում է. կործանում է նաեւ մեծն Հրատի բագինը, որին Վնասպ էին կոչում: Ավարի առնելով Պարսից աշխարհը՝ դառնում է դեպի Մարս⁷. գալիս հասնում է Կասպից աշխարհ՝ Փայտակարան եւ բանակ⁸ է դնում Տիգրանակերտ ավանում: Բայց Պարսից երկու⁹ զորավարները¹⁰ Շահր-Վարազն ու Շահենը, իրենց բանակներով, մեկն առջեւից, մյուսը հետեւից հասնում են Հերակլեսին. Հերակլեսը¹¹ հետ է դառնում եւ երեսուն հազարով թիկունքի կողմից հարվածում է Շահենին: Ապա ինքը Ծղուկի կողմից թափվում է Նախճավան ու անցնելով Երասխ գետը՝ Վրնջունիս ավանով մտնում է Բագրեւանդ. եւ անցնե-

լով Ապահունիք¹ բանակ է դնում խրճտոնք² կոչված գյուղում: Իսկ Շահր-Վարազը (զո) վեց հազար ընտիր³ զինվորներով նստում է Արճեշում եւ դարանակալ սպասում Հերակլեսին: Սա գիշերով գալիս հարձակվում է նրանց վրա, հրդեհում է⁴ ամբողջ քաղաքը, դուրս եկողներին էլ սրախողխող անում. ապա ամեն ինչ ավարի⁵ առնելով՝ Կեսարիայով մտնում է Ամասիա (89) եւ այնտեղ իր բանակին հանգիստ տալիս: Կրկին զորքով վերադառնում է Հայաստան, անցնում Շիրակն ու Կոգովիտով ճանապարհ վերցնում դեպի Հեր եւ Զարեւանդ գավառները, ուղիղ դեպի Տիգրտն⁶ խոսրովի⁷ վրա: Ապա անցնում է Զարասպի⁸ լեռներից այն կողմ՝ Ասորական աշխարհը, շարժվում դեպի արեւմուտք⁹ եւ գնում Նինվե:

Իսկ Հերակլեսը հետ է դառնում եւ սաստիկ զորութեամբ հարձակվում նրանց վրա. բայց Պարսից զորքերը¹⁰ չեն իմանում¹¹ Հերակլեսի հետ դառնալը, որովհետեւ թանձրամած բալը (իմա՝ մառախուղը) ծածկել էր ամբողջ դաշտը, մինչեւ որ գնում ու խառնվում են միմյանց (90): Եվ այդ օրը Տերն օգնեց Հերակլեսին, Պարսից զորքը պարտություն կրեց նրանից, նրանց զորավարն¹² էլ սպանվեց, ապա ասպատակ¹³ սփռելով ավարի առան Պարսից¹⁴ աշխարհը:

Ինքը՝ կայսրը հասնում է մինչեւ Տիգրտն քաղաքի դուռը, հրդեհում է քաղաքի շրջակայքում եղած թագավորա-

1 Սեբ. գլ. ԻԵ:

2 Ձ.՝ ի պարսից զորացն մեռան

3 Ձ.՝ Թագաւորեցուցանել

4 Ձ.՝ զգորս

5 Տ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ Նախճիվան

6 Ի Ձ.՝ պակասէր՝ զՀեղակ, համակ եւ առ

Սեբէոսի եւ առ Թովմայի Արծրունայ:

7 Ձ.՝ ի մարս

8 Ձ.՝ Կազբից, բանակին

9 Տ.՝ երկու

10 Ձ.՝ զօրն

11 Ձ.՝ երակի... Հերակլոս, Հերակլ

1 Տ.՝ ընդ Ապահունիս

2 Տ.՝ Խրճտոնք: - Սեբ.՝ Հրճմունք: - Աղուաղութիւնդ ծագեալ թուի ի նմանաճեւութենէ ստորին երկաթագիր տառիցս Մ եւ Տ:

3 Ձ.՝ այլնդիր

4 Տ.՝ վառեալ

5 Տ.՝ զօրն

6 Ձ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ տիգրտն

7 Ձ.՝ ի խոսրովու

8 Ձ. եւ Տ.՝ Վարասպայ: - Այսպէս ուղղագրեցաք մեք ըստ Սեբէոսի:

9 Ձ.՝ ընդ յարեւմուտս

10 աստ եւ ի ստորեւ՝ զօրքն

11 Ձ.՝ գիտաց

12 Ձ.՝ զօրն

13 Տ.՝ ասպատակս

14 Սեբ. գլ. ԻԶ:

կան բոլոր ապարանքները եւ հետ դառնում Ատրպատա-
կան: Այդ ժամանակ Պարսից նախարարներն ու զորքը
սպանում են խոսրովին եւ թագավորեցնում նրա՝ որդի Կա-
վատին: Կավատը պատարագով Հանդերձ սուրհանդակ² է
ուղարկում կայսեր մոտ հաշտության համար. նա³ նույն-
պես ուղարկեց, եւ միմյանց հետ խաղաղություն հաստա-
տեցին. եւ վերահաստատեցին նույն սահմանները, որ եղել
էր Մորիկի ու խոսրովի⁴ ժամանակ: Բայց Կավատը վեց⁵ ա-
միս անց վախճանվում է. թագավորում է նրա որդին՝ դե-
ռեւս մանկահասակ Արտաշիրը: Իսկ Հերակլ կայսրը գրում
է Ալեքսանդրիայի կողմերում գտնվող Պարսից խոռեմ զո-
րավարին, կանչում իր մոտ եւ թագավորեցնում Պարսկաս-
տանում: Սա խնդրում է նրանից փրկչական խաչը՝ սակա-
վաթիվ զորքով հավատարիմ մարդկանց ուղարկելով նրա
հետեւից: Խոռեմը գալիս սպանում է մանուկ Արտաշիրին
եւ փրկչական խաչի խնդիրքը կատարելով՝ ուղարկում է
Հերակլին. եւ նա առնում տանում է Երուսաղեմ⁶:

Այստեղ դադարում է Պարսից թագավորությունը Սա-
սանյան ցեղից, որ սկսվել էր Հռոմի Փիլիպպոս թագավորի
երրորդ (91) տարուց եւ ավարտվում է Հերակլի (ժը) տաս-
նութերորդ տարում, (յՀէ) երեք հարյուր յոթանասունյոթը
թվականին. բոլորը միասին Սասանյան ցեղի թագավորու-
թյունը⁷ Պարսկաստանում տեւում է (յձգ) երեք հարյուր
ութսունվեց տարի (92):

Այդուհետեւ մի-մի տարի թագավորում են մի շարք
մանկահասակ պատանիներ⁸, նույնիսկ աղջիկներ՝ ամիսնե-

1 Ձ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ խոսրովայ

2 Ձ.՝ զհրեշտակս

3 Տ.՝ եւ նա առաքեաց

4 Սեբ. զլ. Իէ:

5 Տ.՝ ամս 2: - Ձ.՝ ամս զ: - Սեբ ուղղագրե-

ցաք այսպէս ըստ Սեբեոսի: - Տեւ եւ ի
Ման. 85:

6 Սեբ. զլ. ԻԸ:

7 Ձ.՝ կայեալք... թագաւորութիւնն

8 Ձ.՝ մի ժամ... պիտանիք

րով, որոնք անգամ հիշատակության՝ արժանի չեն. բայց
սրանք են նրանց անունները. խոռեմից հետո թագավորում
է խոսրովի դուստր Բորնը², որից հետո խոսրովի թոռը՝ Կա-
վատի որդի Հազկերտը, որը թագավորում է Տիգրանում:

1 Ձ.՝ յիշատակի արժանի

2 Տ.՝ Բորն

Տաճկաց Ամիր-ալ-մումնիները¹

և թե նրանց օրերում ինչեք տեղի ունեցան (94)

Ապա խոսքովի մահվանից շատ քիչ ժամանակ առաջ, Հերակլ կայսեր ութերորդ տարում եւ Հայոց (կը) վաթսու-նութ թվականին² չքաստանից (95) Հայտնվեց Արդլայի որդի Մահմետը՝ Տաճկաց մարզարեն:

Այդ ժամանակ Հրեաները, որ³ ապստամբել էին Հուլյնե-րի⁴ դեմ եւ պատսպարվել Եդեսիա քաղաքում, երբ չկարո-ղացան Հունաց զորքին դիմադրել, ելան գնացին Տաճկաս-տան Իսմայիլի որդիներին⁵ մոտ (ժրտ) տասներկու հազար մարդ, Հայտնեցին նրանց իրենց հնազանդությունը (աստ՝ հարազատությունը) եւ խնդրեցին օգնել⁶ իրենց: Եվ խոսել էր Մահմետը նրանց հետ, թե Աստվածն էր խոստացել եր-կիրը ձեզ տալ, ուրեմն ոչ ոք չի կարող պատերազմով ձեր դեմ կանգնել, ուստի հավաքվեցին Իսրայելի որդիները Եվի-լայից մինչեւ Սուր ու Եգիպտոսի մոտերքից: Փառանի ա-նապատից գնացին տասներկու ցեղեր՝ ըստ իրենց տոհմերի նահապետության: Եվ երբ հասան Մովսեսի Ռաբովթ՝ Ռու-բենի սահմանները, պատերազմի բռնվեցին Հերակլեսի եղ-բայր Թեոդոսի հետ ու փախուստի մատնեցին: Իսկ Հերակ-լես կայսրը նորից զորք կազմեց՝ (հո) յոթանասուն հազար եւ ուղարկեց նրանց դեմ: Եկան հասան Հորդանան, անցան

1 Զ.՝ ամիրայումիքն
2 Զ.՝ թուականութանն
3 Ի Տ. պակասէր՝ որ
4 Զ.՝ յունաց

5 Տ.՝ առ որդին
6 Զ.՝ օգնականութիւն
7 Զ.՝ ի արաբայ

Արաբիա⁷ եւ հետիոտն գնալով ճակատ կազմեցին Իսմայիլի բանակի դեմ, սակայն նրանցից պարտվեցին ու փախուստի դարձան. բայց նրանք անցան Հորդանան գետը եւ բանակ դրեցին¹ Երեքովում: Այդ ժամանակ բոլոր Երուսաղեմացիք զարհուրած՝ սուրբ Խաչը եկեղեցու ամբողջ սպասքներով նավերով² ուղարկեցին Կոստանդնուպոլիս: Իսկ Մահմետն իր իշխանությունը երկրորդ տարում մեռնում է՝ Հերակլեսի (96) տասներկերորդ տարում: Ապա իշխանությունը փո-խարինում ե[ն] Աբու-բաքրը, Օթման եւ Ամրը³ (ը) երեսու-նութը⁴ տարի:

Իսկ երբ թագավորում է Հերակլի որդի Կոստանդինը, Տաճիկները տիրում են Հրեաստանին ու Ասորեստանին եւ բաժանում են իրենց զորքերին երեք մասի. մի մասը [ու-ղարկեցին] դեպի Եգիպտոս, որ գնացին ու գրավեցին⁵ մինչեւ Ալեքսանդրիա եւ որոշ մաս էլ Հյուսիսային կողմերից⁶ Հունաց թագավորության դեմ դիմաց, գրավեցին՝ ծովի վերջին ծայրից մինչեւ Եփրատ⁸ մեծ գետի եզերքն ու գետի մյուս կողմից⁹ էլ՝ Ուռհան ու Միջագետքի բոլոր քաղաքնե-րը. մի մասն էլ [գնում է] դեպի արեւելք՝ Պարսից թագավո-րության վրա. սրանք գնալով Տիգրոս¹⁰, հալածում են Պար-սից¹¹ զորքին եւ սպանում են նրանց Որմիզդ թագավորին, որը խոսքովի թոռն էր, եւ ավարի¹² առնելով ամբողջ Պարս-կաստանը՝ արքունի գանձարանը հասցնում են իրենց¹³ եր-

1 Զ.՝ եւ բանակեցան
2 Զ.՝ սպասուք... նաւուք
3 Զ.՝ օթման եւ ամր: - Տ.՝ Աստ եւ ի ստո-րեւ: Ապուբաքր
4 Ղեւ. գլ. Ա:
5 Տ.՝ կայաւ
6 Զ.՝ ընդ Հուսոյ կողմանն: - Սեր. ի հիւ-սիսոյ կողմանէ
7 Տ.՝ կայաւ
8 Տ.՝ Եփրատայ
9 Զ.՝ եւ արեւելք
10 Տ.՝ յարեւելս, որք երթաւ ի Տիգրոս ի վերայ թագաւորութեան Պարսից, հա-րին
11 Տ.՝ հարին եւ զգորս նոցա
12 Տ.՝ յաւերեալ
13 Սեր. գլ. Լ:
14 Զ.՝ աստղատակ ամպեալ աւարի

կիրը: Իսկ զորքի մեծ մասը ասպատակ սփռելով՝ գերում¹ են Մարսը, Գողթնն ու Նախճավանը: Եվ մի գունդն էլ ասպատակելով Արտազ գավառը, հարձակվում է Հունաց Պրոկոպ զորավարի վրա, հալածում նրան, նրա ամբողջ բանակը ավարի են առնում ու գնում իրենց երկիրը: Եվ այս² բոլորը տեղի ունեցավ Իսմայիլի իշխաններ Աբուբաքրի, Օթմանի եւ Ամրի³ (իբ) քսաներկուերորդ տարում:

Ապա երեք տարի դադար առնելուց հետո, նրանց իշխանության (իզ) քսանվեց եւ Հերակլեսի թոռ Կոստանդնի երրորդում Իսմայիլի զորքերը դուրս գալով Ասորեստանից Ձորի ճանապարհով ներխուժում են Տարոն աշխարհը, Բզնունիքով դեպի Բերկրիի ձորն ու լցվում Այրարատ⁴: Գրավում են Դվին քաղաքը, այնտեղ եղած բոլոր տղամարդկանց կոտորում, իսկ կանանց եւ երեխաներին գերի տանում⁵ (լեռ) երեսունհինգ հազար հոգի, որը այգեկուժի հենց ժամանակն էր, տրե ամսի քսանին: Իսկ Հայոց իշխան եւ Ռշտունյաց⁶ տեր Թեոդորոսը, որը Աղթամարը⁷ (իմա՝ Եկեղեցին) կառուցեց, Կոզմիտում պատերազմի դուրս եկավ նրանց դեմ, բայց չկարողացավ հաղթել: Եվ դա եղավ Եզրի կաթողիկոսության⁸ տարիներին:

Ահա, Իսմայիլի արքան, երբ տեսավ Պարսից Թագավորության վերանալը, իր բոլոր զորքերին հրաման տվեց պատերազմական գործողություններ սկսել Հռոմեական Թագավորության դեմ, որպեսզի գրավեն Կոստանդնուպոլիսն ու նրանց Թագավորությունը նույնպես վերացնեն: Եվ նախատինքի թուղթ գրեց [Հռոմոց] Թագավորին, որի մեջ հետեւյալ խոսքերն էին. «Քո Քրիստոսը, որ հրեաներից իր

անձը չկարողացավ պահել, ինչպե՞ս կարող է պաշտպանել քեզ իմ ձեռքից: Եվ եկան հավաքվեցին արեւելյան կողմերում եղած բոլոր զորքերը՝ Պարսկաստանից¹, Խուժաստանից, Հնդկաց կողմերից, Ասորեստանից ու Եգիպտոսից, գումարվեցին Մավիա (իմա՝ Մուավիա) զորավարի մոտ, որը Դամասկոսում էր նստում: Եվ պատրաստեցին ռազմանավերը Ալեքսանդրիայում ու ծովեզերյա բոլոր քաղաքներում եղած, լցրին դրանք զենքերով ու ռազմական մեքենաներով՝ երեք հարյուր մեծ նավեր, յուրաքանչյուրի մեջ հազար մարդ, եւ (եռ) հինգ հազար փոքր նավեր, յուրաքանչյուրի մեջ հարյուր մարդ, ու բոլորը ծովն իջեցրին: Եվ ինքն իր զորքերի հետ ցամաքային ճանապարհով գնաց դեպի Քաղկեդոն. իսկ հունական զորքերը Կոստանդինի (իզ) քսաներեքերորդ տարում գնացին մտան² Կոստանդնուպոլիս՝ քաղաքը պաշտպանելու:

Իսմայիլի զորքերը, երբ հասան Քաղկեդոն, [իրենց] Թագավորի հրովարտակը ուղարկեցին³ Կոստանդին կայսեր: Արքան վերցրեց⁴ թուղթը, մտավ Աստծո տաճարը, իր երեսների վրա ընկավ գետին եւ ասաց. «Տե՛ս, Տե՛ր»: Ապա քուրճ հագավ, նստեց մոխրի վրա եւ պահեցողություն էր քարոզում:

Իսմայիլցիների իշխանը հրամայում է նախապատրաստել նավերը ծովի վրա ճակատ առ ճակատ⁵ ու դիմում են քաղաքի վրա: Այնժամ երկնից Տերը զայրացավ եւ սաստիկ փոթորկի⁶ նշաններ ցույց տվեց. դղրդաց ծովը անդունդի խորքերից դեպի վեր, կործանեց բոլոր նավերը՝ զորքի հետ

1 Ձ.՝ եւ այս եղեւ
2 Ձ.՝ յօթմանայ եւ յամուայ
3 Ձ.՝ յայրարարտ

4 Ձ.՝ ըզրշտունեաց
5 Տ.՝ զԱթթամար
6 Սեր. գլ. Լ.՝ - Ղեւ. գլ. Բ-Գ:

1 Ձ.՝ ի պարս
2 Ձ.՝ մտան
3 Տ.՝ առաքէն
4 Տ.՝ էառ

5 Տ.՝ կարգել զնաւն ճակատս ի վերայ: - Սեր.՝ ճակատ առ ճակատ
6 Տ.՝ հողմոց

միասին, այնպես, որ ոչ մեկը նրանցից կենդանի չմնաց, որովհետեւ վեց օր շարունակ ծովը ծփում ու ալեկոծվում էր: Իսկ Քաղկեդոնում եղած զորքերը գիշերով փախուստ տվին ու գնացին իրենց¹ տեղերը:

Արուբեքիւրի, Օթմայի եւ Ամրի իշխանության (ւճ) երեսունեւվեցերորդ տարում նրանց զորքերը² դարձյալ Հարձակվեցին Հայոց աշխարհի վրա եւ երեք ուղղութիւններով դիմեցին դեպի Տարոն ու³ Վասպուրական: Եվ առաջապահներին մեկը, երբ հասնում է Կոզովիտ, գիշերով գրավում է Արծափ բերդը, եւ այդ օրը անհոգ⁴ եղած՝ զայլալի պղծագործութեամբ էին զբաղվում: Սրանց վրա է հասնում Թեոդորոս իշխանը (ո) վեց Հարյուր մարդկանցով⁵. բոլորին առհասարակ սրախողխող արեց՝ (գո) երեք հազար հոգի, գերվածներին հետ դարձրեց ու ամբողջ Թալանածը ավարի առավ: Եվ Արուբեքիւրն ու Օթման⁶ այստեղ սպանվեցին:

Նրանից հետո իշխանութիւնը վերցնում է Մամիան (ժթ) տասնեւինը տարի (97): Սրա հենց առաջին տարում եւ Կոստանդինի (իե) քսանհինգերորդում իշխան Սմբատ Բագրատունին⁶³ եւ Հունաց զորավարը, Կոստանդինի հրամանով գնում պատերազմում են նրանց դեմ, անցնում են Եփրատի մյուս կողմը, բայց պարտութիւն կրելով հետ են փախչում: Ապա Հայաստանը հարկի տակ դնելու հրովարտակ են գրում. ուստի իշխանները, նախարարներն ու ներսես կաթողիկոսը պարտավորվում են ամեն տարի (շ) հինգ Հարյուր դահեկան հարկ վճարել⁷: Մուսավիան Գրիգորին Հայոց եւ Վրաց իշխան է հաստատում եւ ինքը մահա-

1 Սեբ. դ. 1Ե-1Զ:

2 Տ.՝ զորք

3 Ի Զ. պակասէր՝ եւ

4 Զ.՝ յանհոգ

5 Զ.՝ արամբ

6 Սեբ. դ. 1Բ: - Ղեւ. դ. Գ:

7 Զ.՝ Հասուցանել

նում է: Մուսավիայից հետո Տաճկաց իշխան է նստում նրա որդին երկու տարի:

Իսկ նրանից հետո նստեց Մրվանի որդի Արղւմեյիքը¹ (իա) քսանմեկ տարի: Գրիգոր իշխանը խաղաղեցնում է մեր Հայոց աշխարհը, կառուցում է Արուծի եկեղեցին, բայց ինքը սպանվում է Հյուսիսային ազգերի² դեմ պատերազմում: Նրա իշխանութեանը հաջորդում է Աշոտ պատրիկը՝ երեւելի, ուսումնասեր եւ աստվածային երկյուղով լի մի տղամարդ, որը կառուցեց Դարյոնքի³ եկեղեցին եւ Քրիստոսի մարդեղութեան կենդանագիր պատկերը քանդակել տվեց նրա արեւմտյան կողմում, որի մեջ հանգչում է մեծաաքանջ զորութեամբ եւ նրա անունով էլ կոչեց եկեղեցին⁴: Սրա հենց առաջին⁵ տարում երեւաց վարսավոր (իմա՝ գիսավոր) աստղը, որի հետեւից սյունաձեւ շողարձակում էր ճաճանչների ցուլը. եւ դա եղավ նշան սովի, սրի ու մեծամեծ սասանումների:

Իր՝ իշխանութեան գլուխ անցնելուց տասնեւվեց տարի հետո Արղւմեյիքը յուր զորքերին հրամայում է Մահմետի զորավարութեամբ⁶ դուրս գալ դեպի Հայոց երկիրը: Սրանք գալիս տեսնում են սուրբ Գրիգորի [եկեղեցին] Թանկարժեք զարդերով եւ սպաւքներով պայծառացած՝ չարիքներ են նյութում նրա դեմ: Անօրեններից մի գունդ գնում եւ օթեւանում է նրա հարկերում. գիշերը խեղդում են իրենց ծառաներից մեկին ու նետում մի խոր փոսի մեջ, իսկ առավոտյան աղմուկ բարձրացնելով փնտրում գտնում են ծառային: Ուստի Մահմետի հրամանով ծայրատում են վանքի կրոնավորներին, փայտերից կախում են ավելի քան քառա-

1 Զ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ արղւմեյք

2 Ղեւ. դ. Դ:

3 Զ.՝ Դարունից

4 Տ.՝ եւ հանգուցանէր

5 Տ.՝ ի յառաջնումն

6 Զ.՝ զօրագլխիս

սուն մարդ եւ թալանում են եկեղեցու սրբազան սպասքներն ամբողջութեամբ:

Ապա Մահմետը գնում է Ասորիք՝ յուրայիններից մեկին Հայաստանում իշխան թողնելով, որը ցանկանում էր վերացնել Հայոց ազատագրւնդը. նրա նենգ մտադրութիւնը Հայտնի դարձավ Սմբատ Բագրատունուն*։ Նա իր մոտ է կանչում Աշոտ իշխանի որդի Սմբատին, Թեոդորոս իշխանի որդի Վարդին ու նրա եղբայր Աշոտին. բայց [սրանք] ցանկանում են գնալ Հունաց աշխարհը։ Իսմայիլի զորքերից Հինգ Հազար² Հոգի նրանց հետապնդում եւ հասնում են Վարդանակերտ ավանում. իսկ Հայոց զինվորները երկու Հազար էին։ Առավոտյան³ պատերազմի են բռնվում, պարտութեան են մատնում իսմայելացիներին ու սրտ ճարակ դարձնում, որովհետեւ բացօթյա⁴ էին գիշերել եւ ցայգալույսին սառած էին. նրանք էլ, որ փախչում էին սառույցի վրայով, ընկղմվեցին Երասխ գետի մօջ։ Եվ Սմբատը տաճիկների ձիերն ու դիակների ունեցվածքը⁵ ուղարկում է Հունաց կայսեր. նրանից ստանում է կյուրապաղատութեան⁶ պաշտոն եւ գնում Տայոց ամրոցը, որին Թուխարք են անվանում:

Եվ Իսմայիլի իշխան Աբդամբիքը երբ որ լսեց իր զորքերի կործանման լուրը, Մահմետ զորավարին հրամայեց մեծ բանակով հարձակվել Հայաստանի վրա։ Նրանց ընդառաջ է դուրս գալիս Հայոց Սահակ կաթողիկոսը եւ իր մահվամբ խաղաղութիւն հաստատում⁷. նրա մահը տեղի ունեցավ Խառան քաղաքում, ինչպես վերելում ասացինք⁸:

* Բագր. գրված է ամենուր փոքրատառով:

1 Ձ.՝ ի Հայս կացուցանէր

2 Տպ. օրինակն Ղեւոնդի՝ 8.000:

3 Ձ.՝ առաւօտուն

4 Ձ.՝ օթագացեալք

5 Տ.՝ ունչս

6 Տ.՝ կիւտապաղատութեանն

7 Տ.՝ արարեալ

8 Ղեւ. զլ. Ե. է-Ժ:

Աբդամբիքի վախճանվելուց հետո տաճիկներին տիրում է նրա որդի Վլիթը՝ տասը տարի։ Սա իր իշխանութեան հենց առաջին տարում խորհում է վերացնել մեր աշխարհի ազատագրւնդը եւ Մահմետ՝ զորավարին հրամայում է կատարել այդ։ Նա էլ հրամայում է ոմն Կասրմին², որը Նախճավան քաղաքի կողմերի հրամանատարն էր, իր մոտ կանչել Հայոց նախարարներին՝ այրուձիով հանդերձ, որպես թե հանդես անցկացնելու եւ արքունիքից հոռզն (իմա՝ թոշակ, ոռճիկ) ստանալու։ Նրանք էլ իրենց սովորական պարզամտութեամբ շուտափուլթ հավաքվում են այնտեղ։ Ապա հրամայում են երկու մասի բաժանել նրանց. ոմանց Նախիջեւանի եկեղեցին են լցնում, մնացածներին՝ Խրամի³ եկեղեցին ու եկեղեցիները հրով այրում. եւ այդ ձեւով այրեցին մոխրացրին բոլորին՝ (ճժգ) հարյուր հիսուներեք թվակա-նին. իսկ նշանավոր նախարարներին փայտյա կախաղանների դատապարտեցին։ Այնտեղ ձերբակալեցին նաեւ Բագրատունի⁴ Աշոտի որդի Սմբատին եւ Արծրունյաց տոհմից Գրիգորին ու Կորյունին, նրանց կանանց եւ որդիներին էլ գերի տարան. իսկ⁵ Գողթնի իշխան Խոսրովի որդի Վարդանին⁶ 64, մանկահասակ, տարան սնեցին եւ իրենց անօրեն հավատով ուսուցանեցին։ Բայց սա հետագայում, երբ արքունքի Հասակի⁷ Հասավ եւ արքունիքի կողմից իր Հայրենական⁸ իշխանութեանը տիրացավ, Հայաստան վերադարձավ. եւ այստեղ կրոնավորական վարքի հանձնառու եղավ, իսկ արքունի դուռը հասնելուն պես սրով՝ մարտիրոսութեան վճիռն ընդունեց՝ (ժժգ) հարյուր ութսունվեց

1 Ձ.՝ մահմէտի

2 Տ.՝ Կոչմայ - Ձ.՝ կամայ - Ղեւ.՝ Կամայ

3 Ձ.՝ խոսմայ

4 Ձ.՝ աշոտի - ի Տ. պակասէր՝ բագրատունւոյ

5 ի Տ. պակասէր՝ որ

6 ի Տ. պակասէր՝ Հասակի

7 Տ.՝ Հայրենի

8 Ձ.՝ սրով ընկալաւ

թվականին, ինչպես որ մեզ հաղորդում է նրա մասին գրված պատմությունը:

Իսկ իշխանների այրվելուց հետո Սմբատ կուրապաղատն ու նրա հետ եղած նախարարները ազատվելով գնում են Եգերացիների¹ կողմերը: Հունաց թագավորը նրանց է տալիս բնակվելու Փուլթ քաղաքը, ուր² մտնելով՝ հետագայում թալանում են քաղաքն ու եկեղեցու սպասքները եւ այնտեղից վերադառնում: Ուստի կայսրը արքեպիսկոպոսներին ու մետրոպոլիտներին հրամայում է³ նզովքի ենթարկել նրանց եւ այն ընթերցել զատկի տոնին, երբ այդ ապիրատությունը գործեցին:

Այնուհետեւ Մահմետի փոխարեն Վլիթն ուղարկում է ոմն Աբդլազիզի, որը լսելիքով կաղ էր⁴ (իմա՝ խուլ էր) եւ խաղաղություն հաստատեց մեր Հայոց աշխարհում, վերակառուցեց Դվին⁵ քաղաքը ավելի եւս հզորագույն ընդարձականիստ մեծությունը, քան նախկինում էր: Որովհետեւ ասում էր. «Իմ ձեռքով եղավ այս քաղաքի կործանումը եւ ես նորից պիտի վերականգնեմ այն. քանզի ես էի, ասում է, տասներկուամյա մանուկ ու հազնում էի կարմիր սփածանելի (ղենջակ)* <65>. եւ երբ Իսմայելի զորքերը պատերազմում էին այս քաղաքի դեմ, ես մտա մի խողովակի միջով, բարձրացա պարսպի վրա ու բարձր ձայնով աղաղակեցի, զգուշացրի մեր զորքին. այնժամ բոլոր առաջապահ պաշտպանները պարսպից ցած թափվեցին, իսկ տաճկաց զինվորները զորանալով գրավեցին քաղաքը»: Եվ այդ էլ այդպես եղավ:

* Տես՝ մեր 65 բաց. (էջ 449)

1 Ձ.՝ եգերայ

2 Ձ.՝ որ

3 Տ.՝ հրամայեաց

4 Ձ.՝ խաթ լսելոք

5 Տ.՝ գլուխ քաղաք

Ապա Մահմետ զորավարի սիրտը գրգռվում է ձենաց աշխարհի դեմ. նա Իսմայելի իշխանից խնդրում է (բճռ) երկու հարյուր հազար զորք¹ եւ անցնելով Ասորեստանն ու Պարսից աշխարհը՝ հասնում է ձենաց երկրի մի կողմին եւ բանակ դնում Բոտիսն² կոչված գետի ափին: Եվ հրովարտակ է գրում ձենաց արքային. «Ինչո՞ւ միմիայն դու չես գալիս մտնում մեր տիրակալի իշխանություն տակ, որից բոլոր ազգերն են սարսափում»: ձենաց արքան պատասխանում է. «Ինչու Բաբելոնի թագավորը, որն³ ամբողջ տիեզերքին տիրեց, նույնպես եւ մակեդոնացիներն ու պարսիկները չկարողացան տիրել մեզ. մենք քեզ հարկ չենք տա, թերեւ տանք միայն պարգեւ թագավորական»: Բայց Մահմետը նորից է պահանջ ուղարկում. «Տո՛ւր ինձ, ասում է (լու) երեսուն հազար աղջիկներ եւ [մենք] կհեռանանք քո երկրից». քանզի շատ էր ձգտում ձենաց չքնաղ կույսերի գեղեցկությունը: Այնժամ ձենաց արքան պատրաստում է վաչկային դիպակներով սայլեր՝ (խու) քառասուն հազար սպառազեն մարդկանցով, որոնք գալիս հասնում են գետի ափը: Իսկ ինքը սակավ մարդկանցով բանակում է սայլերից փոքր ինչ հեռավորություն վրա եւ Մահմետին հաղորդում է [հետեւյալը]. «Քո բարձրապատիվ մարդկանցից իմ (լու) կույսերի թվաքանակին⁴ համապատասխան բեր անցկացրու գետի այս կողմը, որպեսզի ըստ իրենց վիճակի բաժանենք աղջիկներին եւ քո զորքերի մեջ կո՛ւ՛մ չլինի»: Մահմետն առնելով իր⁵ գլխավոր մարդկանցից (լու) երեսուն հազար հոգի, նավերով⁶ անցնում է գետի մյուս կողմը:

1 Տ.՝ զոր

2 Ղեւ.՝ Բոտիս

3 Ի Ձ. պակասէր՝ որ: - Այսպէս թողաք ըստ Տ. եւ ըստ Ղեւոնդի

4 Ձ.՝ ըստ Թուրյ

5 Ձ.՝ գլխաւորս իւր

6 Տ.՝ նորօք

Ճենաց արքան հրաման է տալիս հարձակվել նրանց վրա: Եվ նրանք, որ սայլերի¹ վաչկերում էին թաքնված, դուրս են գալիս, շրջապատում նրանց եւ սրերով ու սուսերով բռնորդին կոտորում. միայն Մահմետը սակավ մարդկանցով գետն է ընկնում ու փախուստի² դիմում:

Վլիթը վախճանվում է տասը տարի տիրելուց հետո. իշխանությունը վերցնում է Սուլեյմանը³ երեք տարի⁴: Սա իր գահակալության երրորդ⁵ տարում զորք է գումարում Մսլիմի ձեռքի տակ, որոնք գալով Դարբանդ (իմա՝ Դերբենդ) քաղաք վտարեցին հոնաց զորքերին այնտեղից ու հալածեցին: Եվ մինչդեռ պարսպն էին քանդում, գտան նրա հիմքի տակ մի մեծ վեմ, որի վրա գրված էր. «Ինքնակալ կայսր Մարկիանոսը կառուցեց այս քաղաքն ու այս աշտարակը⁶ յուր գանձերից մեծաքանակ տաղանդներով⁷: Սակայն հետին⁸ ժամանակներում Իսմայիլի որդիները քանդելու են այն եւ իրենց գանձերով նորից վերակառուցելու են»: Իսկ երբ գտան գրածը, դադարեցին քանդելուց եւ վերստին կառուցեցին կործանված պարսպը⁹:

Օմարից հետո (98) վեց տարի իշխան է գալիս Եգիտը¹⁰: Սա դիվահար չարությունից մղված մարտնչում էր քրիստոնյա ազգերի դեմ. հրամայում էր փչրել Տիրոջ ճշմարիտ մարդեղություն կենդանագիր պատկերները, նրա հետեւորդներին՝ նույնպես. խորտակել Քրիստոսի տերունական խաչի նշանները, որ տարբեր տեղերում կանգնեցված էին համազոյ Երրորդությունը¹¹ երկրպագելու նպատակով. ա-

1 2.՝ ի սայլին

2 Ղեւ. գլ. ԺԱ:

3 2.՝ սուլեյման

4 Ղեւ. ամս երկու եւ ամիսս ութ

5 Ղեւ. յերկրորդ

6 2.՝ քաղաքաշտարակս

7 Տ.՝ տաղանդիւք

8 2.՝ յետին

9 Ղեւ. գլ. ԺԲ:

10 2.՝ իգիտ: - Ղեւ.՝ Յեզկերոս

11 Ի Տ. պակասէր հատուածդ, սկսեալ ի բառիցս՝ զոր ուրէք ուրէք: - Ղեւ.՝ ուրէք ուրէք կանգնեալ էին յանուն (նորա) ի պատճառս...

պա հրամայում էր սպանել խոզերին ու ոչնչացնել երկրի երեսից: Սակայն ինքը դեւերի զորությունից խեղդամահ լինելով սատակում է: Նրա փոխարեն տիրում է Հեշմը¹ (Ժք) տասներկու² տարի: Սա ավելի ծանրացրեց հարկերի սակը մեր Հայոց³ աշխարհի վրա. ապա սկսեց հոխորտալ հոռոմների Լեւոն կայսեր դեմ, թե պիտի գաս եւ հարկատվություն հնազանդվես ինձ: Բայց երբ [Լեւոնը] հանձն չառավ⁴, ուստի գազազած, իր եղբայր⁵ Մսլիմին մեծաքանակ զորքով ուղարկում է Հունաց երկրի վրա: Սա գալիս եւ Կիլիկիայով անցնում է Մյուսուզոն⁶ երկիրը, որը թարգմանվում է Միջերկրայք⁷, եւ հասնում մինչեւ Բյութանիա. մեծ ջարդ են տալիս Հունաց զորքին, ավարի ենթարկում⁸ նրանց երկիրը, ապա վերադառնում իրենց աշխարհը:

Մեծ իշխան Իսմայիլը տեսնելով նրանց հաղթանակը, նորից է զորք հավաքում, տալիս է իր եղբայր Մոսլիմ զորավարի ձեռքը եւ ուղարկում Հունաց կայսեր վրա<66>: Սա մեծ երդումով խոստանում է չվերադառնալ նրա մոտ, մինչեւ չկործանի Կոստանդնուպոլիսն ու սուրբ Սոփիան:

Եվ առաջ շարժվելով հասնում է մինչեւ Պոնտական ծովի եզերքն ու հրովարտակ է գրում Լեւոն կայսրին. «Ինչո՞ւ ես այդպես համառում եւ չես գալիս մեզ հնազանդվելու. չսեցի՞ր այն բոլոր չարիքների մասին, որ թափեցինք ուրիշ թագավորությունների գլխին, որոնք⁹ մեր դեմը կանգնեցին, քանզի փչրեցինք նրանց ինչպես խեցեղեն անոթ, եւ այն խոստումը, որը տվի մեր հայր Իսմայիլին, գլուխ բերեցինք: Ահա, երդում եմ տվել՝ չվերադառնալ իմ երկիրը,

1 2. աստ՝ արշամ: - Ղեւ.՝ Շամ որ է Հեշմ:

- Տ. ամենայն ուրիշ՝ Հեշամ

2 Ղեւ.՝ ամս տասն եւ ինն

3 Ղեւ. գլ. ԺԷ:

4 2.՝ առ

5 Տ.՝ եղբայր

6 2.՝ միսիդոն: - Ղեւ.՝ միսիդիոն

7 2.՝ միջերկրայք

8 2.՝ աւարի առնուն

9 2.՝ որ

մինչեւ չվերացնեն իսպառ քո թագավորութիւնը եւ չկործանեն քո այդ պարսպապատ քաղաքը. եւ Սոֆիա կոչվածը, որ քո պաշտամունքի օջախն է, պետք է լողարան դարձնեն իմ զորքերի համար, իսկ այն խաչափայտը, որին երկրպագում ես, պիտի ջախջախեն՝ քո գլխին խփելով»:

Իսկ կայսրը, երբ ընթերցեց² այսպանութեան այդ գիրը, հայրապետներով ու քաղաքի ամբողջ բազմութեամբ հանդերձ, ընթանում են դեպի սուրբ Սոֆիա, տարածում են այդ նախատինքի գիրը Տիրոջ առջեւ եւ երեք օր շարունակ, սոված ու ծարավ աղոթում եւ երկրպագում էին³: Այնուհետեւ գրում է Մսլիմ զորավարին⁴ հետեւյալ պատասխանը. «Ինչո՞ւ ես պարծենում չարագործութեամբ, հզորագույնդ անօրեննութեան, որովհետեւ եթե⁵ Մովսեսի⁶ գավազանը, որը վկան էր Քրիստոսի ինչի զորութեան, ջրասույզ արեց Փարավոնին, որքա՞ն եւս առավել հեշտութեամբ սուրբ Խաչի նշանը⁷ կկործանի քեզ⁸: Ահա, եթե հեռանաս մեզանից⁹, ապա բարին կընտրես անձիդ եւ զորքերիդ համար, իսկ եթե ոչ, արա, ինչ որ մտքումդ դրել ես»: Իսկ Մրալիմ զորավարը, երբ կարդաց այդ պատասխանը, զազանային զայրույթով հրաման է տալիս¹⁰ զորքին լցվել նավերը, որ¹¹ կազմ ու պատրաստ էին, եւ առաջ շարժվեցին ու մոտեցան քաղաքին: Լեւոն կայսրը, երբ տեսավ խիտ անտառի¹² նման ծովի վրա ամբողջած բազմութիւնը, հրամայեց պատրաստել ամրացնել պարսպի¹³ երկաթյա վանդակորմերը, շղթայագործ կապանքներ¹⁴ դնել ամրոցի դռանը եւ ոչ մեկի թույլ

1 Ձ.՝ ջախջախից
2 Տ.՝ իբրեւ ընթերցաւ.
3 Տ.՝ կատարէր
4 Ձ.՝ զօրաւարն
5 Ձ.՝ թէ: - Տ.՝ զի (եթէ)
6 Ձ.՝ մովսէսի
7 Ի Ձ. պակասէր՝ խաչիս

8 Ձ.՝ զձեզ
8 Տ.՝ անդրէն
10 Ձ.՝ տա
11 Ձ.՝ զօր
12 Ձ.՝ անդառացեալ
13 Ձ.՝ պարիսպն
14 Ձ.՝ ախեալ

չտվեց պատերազմել թշնամու դեմ, այլ Աստծուն ապավինելով՝ բարձունքներին սպասում էին նրանց այցելութեան:

Եվ ինքը՝ թագավորը, վերցնելով անհաղթելի նշանը (Իմա՝ Խաչի) իր ուսերին¹, հայրապետն ու ժողովուրդներին ամբողջ բազմութիւնը մոմերով եւ բուրումնավետ խնկարկութեամբ օրհներգութիւն էին մատուցում. ապա թագավորը դուրս է գալիս քաղաքի դարպասի դեմ, Խաչի նշանով հարվածում է ծովի ջրին՝ երեք անգամ կրկնելով. «Օգնի՛ր մեզ, Քրիստոս, աշխարհների փրկիչ»: Եվ հենց նույն ժամին ծովը խորքերից դղրդալով խորասույզ է անում Իսմայելի բոլոր զորքերին. մնացածները ալիքների ծփանքից քշվեցին² դեպի Թրակիայի ափերը, ոմանք էլ՝ դեպի հեռավոր կղզիները, որովհետեւ ավելի քան (ծ) հստուն բյուր մարդ կար: Իսկ Մրալիմին բռնեցին ու ներկայացրին թագավորին. եւ նա ասաց. «Իմ ուզած դատաստանը Աստված կատարեց, ուստի եւ ես իմ ձեռքը չեմ կպցնի քեզ: Գնա քո երկիրը եւ պատմիր այնտեղ Աստծո հրաշագործութիւնը»: Եվ նա ամթահար գնաց իր երկիրը եւ այլեւս քաջութիւն չունեցավ իր անձի վրա³ սուր կրել»:

Այդ նույն ժամանակ Իսմայելի իշխան Հեշրմը Հայոց վրա է ուղարկում Մահմետի որդի Մրվանին: Սա Վասակ Բագրատունու⁴ որդի Աշոտին պատրիկ է նշանակում Հայոց վրա: Դրանից հետո վախճանվում է Հեշրմը եւ նրա փոխարեն տիրում է Վլիթը մեկ ու կես տարի: Սրան Կուռայքի* հրամանով սպանում են իր նախարարները եւ նրա փոխարեն նշանակում են Սուլեյմանին⁵:

* Կուռայքի հրամանով՝ կուրանը կարգացողների, իմաստնոց (աստ՝ 130)
1 Տ.՝ ի վերայ յուսոյն
2 Ձ.՝ վարեալք

3 Ղեւ. գլ. ԺԹ-Ի:
4 Ձ.՝ բագրատունի
5 Ձ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ Սիլիման

Իսկ Մրվանը, երբ լսում է Վլիթի մահը, չուտափուլթ Հավաքում է իր զորքերին եւ անցնելով Եփրատ գետը պատերազմում է Սուլեյմանի դեմ, պարտության է մատնում նրան, սպանում եւ տիրում ինքը վեց տարի: Ապա պաշարում է Դամասկոսը, գրավում եւ քաղաքի բնակիչներին՝ Իսմայելի որդիներին չորս ցցերի վրա կապելով, հյուանական գործիքներով տաշում են նրանց դեմքերը, հղի կանանց հերձում են մեջտեղից, արու մանուկներին որմերի² մեջ են թաղում, իսկ աղջիկներին գերի են տանում: Եվ կատարվում է Ամովսի մարգարեությունը. «Դամասկոսի երեք ամբարիչտությունների պատճառով եւ չորսի համար նույնպես չափտի [կարողանան] խուսափել դրանցից»³: Քանզի մտքերով եւ զգայություններով ախտավոր էին⁴, մահվան երկունքն էին կատարում, սպանության, ընչաքաղցության, ցանկասիրության⁵ [մեղքերի] մեջ էին. եւ չորրորդը, որ Աստծո այցելությանը աչք չունեին⁶:

Այս նույն ժամանակներում էր իշխում Աշոտ պատրիկը, որը տիրապետեց (ժե) տասնեւհինգ⁷ տարի, փառավոր կերպով, բայց հետո կուրացվեց Գրիգոր Մամիկոնյանի կողմից. դրանից հետո ապրելով (ժդ) տասնեւչորս տարի⁸, վախճանվում է⁹ ու դրվում տապանում Դարյոնք¹⁰ գյուղում:

Եվ մինչդեռ Մրվանն էր տիրապետում եւ մարտնչում էր իր ազգակիցների դեմ, Խորասանից¹¹ մեծ զորք է շարժվում, որոնց գլխավորում էր ոմն Աբդլա, անցնում են Տիգրիսը՝

* Նախագատությունը, իմաստը անհասկանալի է, թարգմ. մոտավոր իմաստով:

1 Ձ.՝ զնեակիչ
2 Ձ.՝ որմոյն
3 Ամովս. Ա. 3:
4 Ձ.՝ ախտացեալ
5 Ղեւ.՝ զշարութիւն

6 Ղեւ. գլ. ԻԱ-ԻԴ:
7 Ղեւ.՝ ամս տասն եւ եօթն
8 Ղեւ.՝ ամս տասներեք
9 Ձ.՝ վախճանի
10 Ձ.՝ դարուս: - Ղեւ. գլ. ԻԶ:
11 Ձ.՝ խորոսանայ

Տաճկաց մեծ բանակատեղ Ակողա¹, եւ² ճակատամարտ են տալիս, սպանում են Մրվանի զորքերից (յո) երեք հարյուր հազար մարդ եւ հասնելով Մրվանին՝ նրան էլ են սպանում³:

Մրվանի փոխարեն տիրում է Աբդլան: Սա⁴ ուղարկում է իր եղբորը՝ մյուս Աբդլային շրջագայելու իր տերության բոլոր կողմերում եւ գանձել հարկերը բոլորից՝ թե մեռածներից եւ թե ողջներից, ըստ մարդաթվի: Սա բազմապիսի նեղություններով ու վշտերով տանջում էր ամենքին, վտանգում⁵ եւ հասցնում ծայրահեղ աղքատության: Քահանաներին ստիպում էր բացահայտել մեռյալների թիվը, որպեսզի նրանց հարկերը ընտանիքները⁶ հատուցեն. եւ կապարեկնիք էր կախում բոլորի⁷ պարանոցից (99): Հայոց երկրից էլ գնալով⁸ Խորասան, Եգիպտոս եւ Պենդապոլիս նույն չարիքներն էր գործում: Իսկ Հայաստանում հրամանատար է թողնում Ուսադայի⁹ որդի Իգիտին. սա Հայոց իշխան է հաստատում Բագարատ Բագրատունու որդի Սահակին, որը գեղեցկատես երիտասարդ էր եւ հաղորդակից աստվածային երկյուղին:

Երեք տարի¹⁰ անց վախճանվում է Աբդլան եւ իշխանությունը գրավում է նրա եղբայր մյուս Աբդլան՝ երկու տարի¹¹: Սրա օրերում Լեւոնի որդի կայսր Կոստանդինը շարժվելով դեպի արեւելք գրավում է¹² Կարին քաղաքը, կործանում է նրա պարիսպները, բաց անել է տալիս նրա գանձատունը եւ քաղաքի¹³ սարակինոս¹⁴ բնակիչներին՝ իրենց ու-

1 Ձ.՝ ասողայ
2 Ի Ձ.՝ պակասէր՝ եւ
3 Ղեւ.՝ գլ. ԻԷ:
4 Ի Ձ.՝ պակասէր՝ որ
5 Ձ.՝ վնասնգէր
6 Ձ.՝ ընդանիքն
7 Ղեւ. գլ. ԻԸ: - Աստի եւ անդր մինչեւ ցԳիրսն Երրորդ պակասէր Ի Տպագրին:

8 Ձ.՝ եւ գնաց
9 Ղեւ.՝ Ուսադի
10 Ձ.՝ ամի
11 Ղեւ.՝ ամս քսան եւ երկու
12 Այլ Ձ.՝ եւ հառ
13 Ձ.՝ աշխարհին
14 ընթեանի է՝ զՍարակինոսս

նեցվածքով տանում Հունաց աշխարհը: Բայց հաջորդ տարվա սկզբին Իգիտը վերակառուցում է Կարին քաղաքը¹ եւ ուրիշ տաճիկների բնակեցնում այնտեղ: Դրանից հետո իսմայելացիների մի գունդ, նրանց զորավարի անունը Սլի-ման² էր, Պարսկաստանի կողմերից, ասպատակում է Վասպուրական աշխարհը: Նրանց դեմ են դուրս գալիս Սահակ եւ Համազասպ Արծրունի իշխանները եւ սրբերը գործի դնելով թշնամիներից բազմաթիվ մարդկանց խողխողեցին: Այնտեղ Համազասպը կարեւոր խոցված ընկնում է երիվարից եւ սպանվում թշնամիների ձեռքով:

Բայց Սահակը տեսնելով այդ, վրա է հասնում, շատերին խողխողում եւ ինքն էլ սպանվում նրանց հետ. սրանք Վահանի որդիներն էին: Նրանց եղբայր Գագիկը ապստամբում է իսմայելացիների դեմ, ամրանում է Ողական ամրոցում, ապա զորքով դուրս է գալիս եւ ավերում Պարսից աշխարհը: Նրա վրա են գալիս իսմայելի զորքերը, չըջապատում ամրոցը եւ մեկ տարի պաշարված պահում: Եվ երբ չեն կարողանում³ ոչինչ անել, դավելով ու նենգությամբ նրան հաշտության գալ են առաջարկում. սակայն [Գագիկին] բանտ են դնում, որտեղ էլ վախճանվում է: Նրա որդիներ Համազասպն ու Սահակը կան իրենց հոր փոխարեն:

Իսկ մյուս Աբդլայի իշխանություն⁴ եւ Իգիտի հրամանատարության ժամանակներում խիստ ծանրանում է հարկապահանջության լծի անուրը մեր Հայոց աշխարհի վրա, որովհետեւ հարկերը ոչ թե ըստ երդաթվի էին, այլ ըստ մարդկանց գլխաքանակի, այնպես որ անգամ նախարարներն ու մեծատունները չքավորության եւ աղքատության⁵

1 Զ.՝ կարնոյ քաղաք
2 Ղեւ.՝ Սուլէյման
3 Այլ Զ.՝ չկարացին

4 Զ.՝ իշխանութեան
5 Այլ Զ.՝ ի չքաւոր աղքատութիւն

դուռն ընկան: Դրա համար թեպետեւ Սահակ իշխանն ու Տրդատ հայրապետը բազմիցս բողոքներ էին ներկայացնում, սակայն ոչինչ էլ չէր օգնում, քանզի մեր մեղքերի պատճառով Տիրոջից էր պատուհասը սաստկացած, ուստի եւ կարկուտը, մարախն ու երաշտությունը եկան որպես մեր՝ մեղապարտության պատուհաս: Եվ Մուսեի իշխանության օրերին նահատակվեցին Սահակն ու Համազասպը, որոնց սրով գլխատեցին⁶, ապա կախեցին խաչափայտից (մլդ) երկու հարյուր երեսունչորս թվականին:

Մուսեն մեկ տարի տիրելով իշխանությանը՝ սատկում է⁷, եւ նրանից հետո [գալիս է] նրա եղբայր Ահարոնը: Սա Ատրպատականն ու Հայաստանը՝ Վրաստանով ու Աղվանքով հանդերձ, հանձնում է իր եղբայր Օրեթլային⁸: Սա Հոռոմ ազգությունից ումն Իբն Դուլկի⁹ ուղարկում է Հայաստան հարկահավաքության, որը գալով Դվին քաղաքը սաստիկ հարկապահանջությամբ կեղեքում է երկրի բնակչությանը: Ուստի հավաքվում են բոլոր նախարարներն ու Եսայի կաթողիկոսը, աղաչում են թեթեւացնել հարկերի ծանրության կապանքները, ինչ որ պահանջում էր. սակայն ոչինչ չի օգնում. այլեւ նորից է ուղարկում հարկահաններ եւ ստիպում առաջին⁶ կրկնակին հավաքել, եւ կապարյա կնիք է դնել տալիս բոլորի պարանոցներին⁷ (100) ու մեկիկ-մեկիկ պահանջում էր անքանակ (զուգէս)⁸* տուրքեր, մինչեւ որ մարդկանց հասցնում է վերջին տնանկության եւ անտանելի նեղությունների այդ չարաշուք դահիճը: Այնպես որ

* Հավանաբար՝ ուղածը, պահանջածը:

1 Ղեւ. գլ. ԻԹ-ԼԳ:
2 Զ.՝ զգլուխն
3 Զ.՝ սաստիկ
4 Ղեւ.՝ Ովրթլա
5 Ղեւ.՝ Իբնդուկէ

6 Այլ Զ.՝ զառաջինս
7 Ղեւ. գլ. ԽԱ:
8 Ղեւ.՝ եւ առ մի մի կնիք պահանջէր սքազում զուզայս

տասներկու հազար մարդ վտարանդի եղած գնացին Հո-
նաց աշխարհը, որոնց առաջնորդում էին Շապուհը՝ Ամա-
տունյաց տոհմից եւ նրա՝ որդի Համամը: Բայց թշնամիներ
ընդ նրանց հետապնդելով՝ հասնում են Կողի սահմաննե-
րում. իսկ նրանք՝ հետ են դառնում, պատերազմի են բռն-
վում, փախուստի են մատնում տաճիկներին եւ իրենք անց-
նում են Ակամսիս՝ գետից այն կողմ, որը սկիզբ առնելով
Տայոց երկրից, անցնում է Հյուսիս՝ արեւմտյան կողմով եւ
թափվում Պոնտական՝ ծովը: Այդ բանն իմանալով Կոս-
տանդին կայսրը բնակեցնում է նրանց բարեբեր եւ արգա-
վանդ երկրում: Իսկ այն սինլքորները՝, որոնք՝ մնացին մեր
երկրում՝ սաստիկ կարոտության պատճառով, անձնատուր
եղան ծառայության Իսմայելի որդիներին՝ եւ դարձան
նրանց համար փայտ կոտորողներ ու ջուր կրողներ:

Այդ ժամանակ՝ Հայոց Եսայի կաթողիկոսը սրբակրոն
վարքով ավարտում է իր կյանքը: Ապա Իբն Դուլը՝ եկեղե-
ցու բոլոր գանձերն ու սպասքեղները՝ սպառնալիքով ու
ստիպողաբար բերել է տալիս իր առջեւ եւ վերցնում այն ա-
մենը, ինչ հաճելի է թվում իրեն: Եվ բազմատեսակ կա-
շառքներով հայրապետական աթոռին հաջորդում է Ստե-
փանոսը¹² <67>:

1 ՅԱՅ 2. պակասէ՝ եւ Համամ որդի նո-
րա
2 Օր. Բրոստէի՝ նոցին
3 Այսպէս երկրորդին 2.: - Օր. Բր.՝ Ակամ-
սիս: - Ղեւ.՝ Ակամսիս
4 2.՝ զհիւստով երթայ
5 Ղեւ.՝ եղբորեանս ի Գոնատոս

6 2.՝ սինել քորքն: - Այլ 2.՝ այգե
7 Օր. Բր. եւ 2.՝ որ
8 Օր. Բր. եւ 2.՝ որդւոյն
9 Օր. Բր.՝ յայնմ ժամանակի
10 Օր. Բր.՝ Իբն Դուլ
11 2.՝ զապաս
12 Ղեւ. գլ. ԽԲ:

Ուրիշ դասմազրից՝.

Տաճիկների Ամիր-ալ-մուամինների մասին

Ինչպես վերեւում ասացինք, (կը) վաթսուներեք թվակա-
նին երեւաց տաճիկների Մահմետ մարզարեն եւ տիրապե-
տեց երկու տարի: Ապա՝

Աբուբաքրը՝ (կ) վաթսուն տարի.

Օմառը՝ (ժա) տասնեւմեկ տարի.

Օթման իբն Աթմանը՝ (ժ) տասը տարի.

Ծեր Մովհան՝ (իգ) քսաներեք տարի.

Իզիտը՝ (զ) վեց տարի.

Մավիա իբն Յիզիտը՝ (ա) մեկ տարի.

Մրվանը՝ (ա) մեկ տարի.

Աբդուլլահը՝ իբն Մրվանը՝ (ի) քսան տարի.

Վլիթ իբն Աբդուլլահը՝ (թ) ինը տարի, մինչեւ (ճկգ) Հայոց
հարյուր վաթսուներեք՝ թվականը: Իսկ Վլիթից հետո եկավ
Մրվան ամիր-ալ-մուամին՝ (ճղբ) հարյուր իննսուներկու թվա-
կանին: Աբդլան մեռավ (մժթ) երկու հարյուր տասնինը թվա-
կանին: Եկավ Մահդիի ամիր-ալ-մուամին: Ահարոնը մեռավ
(ճմե) հարյուր երեսունհինգ թվականին: Մյուս Աբդլա իբնը, ո-
րը՝ հոռոմների [երկիրը] մտավ: Ահարոնը, որի՝ եղբայր Ջափը-
րը (մղը) երկու հարյուր իննսուներեք թվականին մեռավ:
Իսկ Ջափրը՝ (ժա) երեք հարյուր տասնեւմեկ թվականին:
Ահմատը, որը Յահի որդի Ալիին Հայոց ամիրա ուղարկեց եւ

1 Ի ցանկին 2. եւ 3. ունին՝ յայնմ օրինակէ
2 Երեքին օր.՝ Մովհան
3 Օր. Բր.՝ Իզիտ
4 Օր. Բր. աստ եւ ի տարեւ.՝ Աբդուլլահ
5 Օր. Բր.՝ ՃԼԲ.

6 Օր. Բր.՝ Ահարոն... մեռավ
7 Օր. Բր.՝ միւս իսկ... որ
8 2. եւ Օր. Բր.՝ որ
9 Օր. Բր. աստ եւ ի տարեւ.՝ Ջափր

Աշոտին՝ իշխանաց իշխան կարգեց, (յժա) երեք Հարյուր տաս-
նեմեկ թվականին*:

Թեպետեւ շատ ջանք թափեցինք շարադրել² կարճ ու Հա-
մառտոտ նախորդ պատմագրական գրվածքներից³ (եւ ստույգ
են ասվածները), սակայն ամիր-ալ-մուամիններից ոմանց ա-
նուններն ու ժամանակները այլ եւ այլ պատմութիւններում
գտանք. Հաստատապես չգիտեմ՝ նրանք երկակի⁴ անուն են
ունեցել, թե՞ մեկը մյուսից ահափոր⁵ լինելով՝ որպէս չքեղա-
շուք ինքնակալներ են հանդես գալիս, որոնց անունները⁶
գրոց⁷ հիշատակի են արժանացել. բայց մենք բոլորն այստեղ
գրի առանք, որպէսզի գրածներին մեջ ոչ մի բան պակաս չմ-
նա: Եվ այն էլ Հաստատապես իմացիր, որ (կը) վաթսուներեք
թվականին եւ Հերակլի թագավորութեան ութերորդ տարում
երեւաց Մահմետը եւ այնուհետեւ սկսվեցին բռնութիւնն ու
նրանց տիրակալութիւնը աշխարհի վրա⁶⁸. ու մնացին
շատ երկար՝ մինչեւ Հայոց (յկդ) երեք Հարյուր վաթսուներեք
թվականը եւ Սմբատ թագավորի, որը խաչափայտից կախ-
վեց, (իդ) քսանչորսերորդ տարին, մինչեւ Հունաց Վասիլի որ-
դի Լեւոնի թագավորելը: Իսկ դրանից առաջ եւ հետո էլ թեեւ
ուրիշ ազգերը⁷ չտիրեցին նրանց վրա, սակայն իրենք իրենց
բաժան-բաժան⁸ եղան, միմյանց դեմ թշնամացան. քանզի ոչ
միայն ամենանշանավոր քաղաքները նվաճեցին: եւ բռնու-
թյամբ⁹ տիրապետում էին, այլեւ աննշան քաղաքների ու բեր-
դերի ինքնակալ իշխաններ¹⁰ եղան եւ սաստիկ կատաղու-
թյամբ միմյանց դեմ լարվեցին:

* Ինքը՝ Ասողիկն էլ է նկատում, որ այստեղ ինչ-որ խճճված է. ահա շարունակութիւնը:

1. 2.՝ առաքեաց Հայոց զաշտ

2. 3-ր. Բր. պակասէր՝ գրել

3. 80-ր. Բր. պակասէր՝ պատմագրական: -

2.՝ տօնս

4. 2.՝ ահաւոր

5. Այլ 2.՝ գանուան

6. 2.՝ գրոց

7. Օր. Բր.՝ այլազգք

8. Ի 2. պակասէր՝ բաժանեալ

9. Օր. Բր.՝ բռնակալութիւն (?) : - Այլ 2.՝ բռ-

նակալք

10. Օր. Բր.՝ ինքեանք

Հունաց կայսրէր Կոստանդիանոսից այս կողմ, նրանց
անուններն ու ժամանակները

Դիոկղետիանոսի՝ երրորդ տարում Հայոց վրա թագավո-
րում է Տրդատը. իսկ Դիոկղետիանոսը երեքից հետո (ժէ)
տասնեւյոթ տարի² եւս թագավորում է: Ապա Կոստանդի-
նը³ (յը) երեսուներկու տարի. սա իր իշխանութեան երկրորդ
տարում արքունիքը Հռոմից տեղափոխեց Բյուզանդիա կղ-
զու վրա, պատսպարեց դարձրեց մեծ քաղաք եւ իր անու-
նով կոչեց Կոստանդնուպոլիս. այլեւ բերելով իր հետ մի
քանի մասունքներ Պետրոսի ու Պողոսի նշխարներից՝ թա-
գավորութեան ամրապնդման համար. հետագայում տիեզե-
րական մայրաքաղաքում կառուցում է մեծ եւ հռչակավոր
եկեղեցին, որը Հարմարագույն անվամբ Առաքելոց⁴ է կո-
չում. ապա երրորդ տարում ժողով է գումարում⁵ բյութա-
նացիների Նիկիայում (յժը) երեք Հարյուր տասնեւութը
Հայրապետների [մասնակցութեամբ] Արիոս Ալեքսանդրա-
ցու պատճառով, որը Աստուծու Որդուն սովորական արարած
էր անվանում: Իսկ յոթերորդ տարում իր մորն է ուղարկում
Երուսաղեմ Քրիստոսի պատվական սուրբ⁶ Խաչի խնդրով:
Նա խնդրեց եւ ստացավ Պարսից Շապուհ արքայից Դավիթ
մարգարեի հնագույն⁷ թագը, որ Հովասի որդի Հեքոնիայի
գլխից⁸ վերցված էր Նաբուգոդոնոսոր արքայի կողմից, ինչ-

1 2.՝ դիոկղետիանի

2 Ի 2. պակասէր՝ ամ

3 Այլ 2. բազում ուրեք՝ կոստանտին, կոս-

տանտիանոս, կոստանտ, կոստանտնու-

պոլիս

4 Օր. Բր.՝ առաքեալք

5 2.՝ ժողովս: - Այլ 2.՝ սուրբ Հայրապե-
տացն

6 80-ր. Բր. պակասէր՝ սուրբ

7 Երկրորդ 2.՝ գնախկի

8 2.՝ Ի գլուխն

պես ուսուցանում է քեզ՝ Աշոտ անթիպատրիկի² որդի Շապուհ Բագրատունու Պատմությունը: Սրա քսանեւմեկերորդ³ տարին (մղա) երկու հարյուր իննսուամեկերորդ տարին էր Տիրոջ կենարար չարչարանքների: Իսկ նրանից հետո Հունաց եւ Հռոմոց վրա թագավորում են նրա որդիներ Կոստանդնոսը, Կոստասը եւ Կոստանդիանոսը՝ (իդ) քսանհնչորս տարի: Նրանց՝ ժամանակներում Մանգեսոս⁵ եպիսկոպոսի եղբայր Անդրեասը տոմարների շարադրությունն է հորինում. իսկ սրան էլ նշանի երեւալու մասին նամակ է ուղարկում Կյուրեղ Երուսաղեմացին:

Այնուհետեւ Կոստանդիանոսի եղբորորդի Հովիթանոսը՝ երկու տարի: Սրա օրերում Ալեքսանդրիայի⁶ երանելի⁷ Հայրապետ Աթանասը, երկրորդ անգամ հալածված լինելով արիանոսներից, Սկյութում էր: Նա մահացավ Պարսկաստանում եւ թաղվեց Տարսոսում, ինչպես վկայում է Սուրբատր: Հորիանոսը մեկ⁸ տարի:

Վաղենտիանոսը եւ Վաղեսը՝ (ժա) տասնեւմեկ տարի. սա էր, որ Հայոց սուրբ Ներսես Հայրապետին եւ բազմաթիվ ուրիշ Հայրերի աքսորեց Պատմոս կղզին, որոնք կերակրվում էին ծովից ինքնին⁹ ափ նետված ձկներով: Սրանց¹⁰ տասնեւմեկերորդ տարում վախճանվեց¹¹ երանելի Աթանաս Ալեքսանդրացին¹² զարծյալ հալածանքներից: Սրանց օրերում էին նաեւ սուրբ վարդապետներ Բարսեղ Կեսարացին, նրա եղբայր Գրիգոր Նյուկացին ու Գրիգոր Նազիանզացի¹³

1 Այլ 2.՝ քեզ

2 Յ.՝ որդի աշոտ անթիպատրիկի

3 Օր. Բր.՝ քսան եւ մեկ

4 Յ. եւ Օր. Բր. ի տարս

5 Յ.՝ մանգեսոս

6 Յ.՝ ակքսանդրիա - Այլ 2.՝ ակքսանդրի

7 Օր. Բր.՝ երանելի

8 Երկրորդ 2.՝ յարիանոս ա. աւ. կամ աւ. ա.

9 Այլ 2.՝ եւ մի ինքն

10 Յ.՝ ի տարս

11 Օր. Բր.՝ տասն եւ ի տարսն՝ վախճանեցաւ

12 Երկրորդ 2.՝ տասն եւ ի տարսն՝ Ազգ.՝

աւագր

13 Յ.՝ ազիանզոս

աստվածաբանը: Գրատիանոսը՝ Հինգ տարի. սրա ժամանակ կիպրացիների Եպիփան եպիսկոպոսը «Պարունակախոսը»¹ գրեց <69>: Սուրբ Թեոդոսը² (ժե) տասնհինգ տարի. նա էր Կոստանդնուպոլսի (ճծ) հարյուր հիսուն հայրերի ժողովը գումարողը՝ Մակեդոն հոգեմարտի մասին, որը վաղուց ի վեր մահացած էր: Թեոդոսի որդիներ³ Արկադիոսն⁴ ու Օնորիոսը⁵ (իդ) քսանհնչորս տարի. սրանց օրերում են փայլում Հովհան Ոսկեբերանը⁶ եւ Եպիփան Կիպրացին եւ Ամոն⁷ Ալեքսանդրացին, որը Ավետարանի ցանկերը⁸ զարդարեց, եւ Եվթաղե Ալեքսանդրացին, որը Հրաշագան հորինվածքով Սուրբ առաքելոցը⁹, Գործք առաքելոցը, Կաթողիկոսների առաջաբանները¹⁰, գլուխներն ու մասնավորները, վկայություններն ու տները¹¹ կարգավորեց: Արկադիի որդի Թեոդոս Փոքրը՝ (խբ) քառասուներկու տարի. սա Եփեսոսում գումարեց երկու հարյուր սուրբ Հայրերի¹² ժողովը Նեստորի մասին, որը Մարիամին մարդածին էր համարում եւ ոչ աստվածածին. ժողովում որոշվեց նգովել նրան. սրա ժամանակներում էր Հայոց Հայրապետ սուրբ Սահակը, որի օրոք կարգավորվեց (իմա՝ ստեղծվեց) մեր Հայոց լեզվի դպրությունը (իմա՝ այբուբենը)՝ (իթ) քսանհինգ զիր Ասորի Դանիել¹³ փիլիսոփայից, իսկ յոթ գրերի¹⁴ պակասությունը ստացավ երանելի Մեսրոպ¹⁵ տարոնեցին՝ Աստծուց խնդրելով¹⁶:

Մարկիանոսը՝ յոթը տարի. սա իր թագավորության եր-

1 Օր. Բր.՝ զՊարունակախոսն

2 Օր. Բր. եւ 2.՝ Թէոդորոս

3 Օր. Բր.՝ որդին

4 Յ.՝ արկադէոս

5 Երկրորդ 2.՝ օնորէոս

6 Յ.՝ ոսկեբերան - Այլ 2.՝ ոսկեբերան

7 Յ.՝ եւ ամոն

8 Երկրորդ 2.՝ ցանկեր

9 Երկրորդ 2.՝ առաքելոյն

10 Երկրորդ 2.՝ առաջաբանն

11 Յ.՝ գլուխն

12 Երկրորդ 2.՝ հայրն

13 Յ.՝ դանիէլէ

14 Յ.՝ գրոյն

15 Յ.՝ մեսրոպ

16 Օր. Բր.՝ խնդրուածք

ըրրդ տարում գումարեց Քաղկեդոնի ժողովը՝ քինախնդիր լինելով Նեստորի լուծմունքին. հրամայեց Նեստորին խուժաստանից կրկին վերադարձնել, սակայն աստվածային բարկությունը հասավ նրա վրա՝ որդնալից լինելով սառկեց: Լեւոն Մեծը՝ (Ժ) տասնյոթը՝ տարի.

Մատոս Լեւոնը՝ (ա) մեկ տարի.

Զենոն Առաջինը՝ (ա) մեկ տարի³.

Բասիլիսկոսը՝ (ա) մեկ տարի.

Մատոս Զենոնը՝ (Ժբ) տասներկու տարի. սա չափազանց որկրամոլ էր եւ Բարիկենդանի⁵ օրը ազահորեն ուտում ու խմում էր, մինչեւ պահոց օրվա լուսաբացը. ապա քնից զարթնելով մսի մնացորդներ է գտնում ատամների արանքներում, քանզի հոռոմները սովորությունն ունեն ուտելուց հետո լվանալ ու մաքրել իրենց ատամները լվանալու նյութերով, որին օշնան (իմա՝ օճառ) են անվանում, այլ միայն ջրով են ողողում: Ուտի եւ կարգադրում է պատրիարքի հրամանով՝ որպէս նզովք, բարիկենդանի վերջում պանրակերությունը⁶ թուլատրել: Նա շրջաբերական է գրում Հունաց եւ Հռոմոց բոլոր երկրներին, որը Հենոտիկոն է կոչվում, որով նզովում է Քաղկեդոնի ժողովը եւ նրանց բոլորին, ովքեր Քրիստոսի մեջ երկու ընություն են ընդունում: Սա վերադարձրեց Տիմոթեոսին Ալեքսանդրիա, որտեղից արտաքսված էր Զենոնի կողմից, եւ երկրորդ տարում վախճանվեց:

Անաստասը՝ (իե) քսանհինգ տարի. սա Զենոնի հետ ուղղափառության միաբանության եկավ: Հուստիանոսը՝ (թ) ինը տարի, որը Քաղկեդոնական ուղղությունն ընդու-

նեց: [Մյուս] Հուստիանոսը՝ (լէ) երեսունյոթը տարի. սրա տասնչորսերորդում Դվինի ժողովում հաստատվեց Հայոց թվականությունը. իսկ նույնի քսանեւերորդ տարում ալեքսանդրացիք Տասնեւինը եռյակը՝ սահմանեցին, որը Զատիկի տասնչորսերորդն² է եւ քսանեւութը շրջապտույտով բոլորում է (շք) հինգ հարյուր երեսուներկու տարի: Սա շատ չնչին պատճառով հալածվում է իր զորքերից, փախչում է ինքիւնների խաքան թագավորի մոտ, կնության է առնում նրա դստերն ու իհնիթիա³ քաղաքն իբրեւ ժառանգություն. ապա ինքիւնների զորքերի օգնությամբ վերադառնում է թագավորելու Կոստանդնուպոլսում, հաստատվում է իր արքայական աթոռին եւ հետագայում կառուցում է մեծ ու հռչակավոր սուրբ Սոփիա եկեղեցին: Հուստիանոսը՝ (Ժա) տասնեւեկ տարի, ուղղափառ: Տիբերիոսը՝ (դ) չորս տարի. սրա օրերում եղավ Կոստանդնուպոլսի Հայոց եւ Հռոմոց ժողովը՝ Քաղկեդոնական սահմանման վերաբերյալ, որում հայերը պարտություն կրեցին:

Մորիկը՝ (ե) քսան տարի. սրա համար ասում են, թե եղել է Հայոց երկրից, Արագածոտն գավառի Օշական կոչված գյուղից, եւ Կոստանդնուպոլսից խնամք էր տանում իր գյուղին⁴. եւ սա արդարացնում է այն առասպելի ասածը, թե. «այստեղից Օշական խունկն առաջին»* <70> :

Սրա ժամանակ է սպանվում Պարսից արքա Որմիզդը եւ թագավորում է Վահրամը. իսկ Որմիզդի որդի խոսրովը փախստական եղած ընկնում է Մորիկի մոտ, մկրտվում է Քրիստոսի հավատով եւ Մորիկի օգնությամբ թագավորում է Պարսկաստանում:

1 Այլ 2.՝ ամս Ժե.

2 ՅՕր. Բր. պակասէր՝ առաջին

3 Օր. Բր. աստ եւ զկնի՝ ամ մեկ

4 2.՝ բասիլիսկոս

5 2.՝ բարեկենդակին

6 Այլ 2.՝ պանրոց

* Խոսք ինչ անհասկանալի:

1 2.՝ զինն եւ տասնեակն

2 երկուքն 2.՝ չորստասաներորդն

3 Օր. Բր.՝ Եհնիզայ

4 ՅՕր. Բր. պակասէր՝ զեղն իւրում

5 2.՝ արդարացուցանէր

Փո(վ)կասը՝ (ը) ութը տարի, որ Մորիկին սպանողն է: Ապա խոսքովը ձգտելով լուծել Մորիկի սպանության վրեժը՝ սկսում է սրով ու գերեվարությանը ավերել Հունաց երկիրը¹, գրավում է սուրբ քաղաք Երուսաղեմը եւ սուրբ Խաչը գերի տանում Պարսկաստան:

Հերակը՝ (յա) երեսունմեկ տարի. սա յուր թագավորության (ժը) տասնեւթեորդ տարում սպանում է խոսքով թագավորին² եւ Պարսկաստանից վերադարձնում սուրբ Խաչը, որը եղավ Հայոց թվականության (հէ) յոթանասունեւյոթ տարում: Ուրեմն Տիբեր(իոս)ի (ժթ) տասնեւինը տարվանից եւ Փրկչի խաչելությունից մինչեւ Հերակի (ժը) տասնեւթեոր տարին ու փրկչական Խաչի վերադարձը բոլոր ժամանակների գումարը կազմում է (չդե) հինգ հարյուր ինսունհինգ տարի, իսկ Ադամից սկսած՝ (ըջէ) հինգ հազար ինս հարյուր յոթ տարի:

Կոստանդինը՝ (գ) երեք տարի. սրա ժամանակ Տաճիկները վերցրին Ասորիքը եւ Երուսաղեմը հարկի տակ դրին: Կոստանդինի որդի Կոստանդինը՝ Հերակի թուր (ժթ) տասնինը տարի. սրա երկրորդ տարում գրավվեց Դվինը տաճիկների կողմից: Կոստանդին Գ.՝ (ժգ) տասներեք տարի: Կոստանդինի որդի Հուստի(նի)անոսը՝ (է) յոթը³ տարի. սրա առաջին տարում Հայաստանին, Վրաստանին եւ Աղվանքին տիրեցին հյուսիսային ազգերը (իմա՝ ցեղերը), որոնց Խաչիքներ են ասում⁴:

Լեւոնը՝ (գ) երեք⁵ տարի.

1 Օր.՝ Բր.՝ զաշխարհն
2 յԱյլում Զ. պակասէր՝ թագաւորն
3 երկուքին 2.՝ ամս Խ.

4 Այլ 2.՝ այ ասին
5 Օր. Բր. եւ Այլ 2.՝ ամս Ի.

Աղսիմարոսը՝ (է) յոթ տարի.
Թուստը՝ (գ) վեց տարի.
Փիլիպպոսը՝ (ը) երկու տարի.
Արտեմը՝ (ը) երկու տարի.
Թեոդոսը՝ (ա) մեկ տարի.

Լեւոնը՝ (իդ) քսանեւչորս տարի. սրա (ժը) տասներկու տարում Տաճիկները Նիկիա են գալիս: Կոստանդինը՝ (լգ) երեսուներեք տարի. սա իր թագավորության (իա) քսանեւմեկերորդ⁶ տարում գրավեց Կարին քաղաքը՝ Հայոց (մդ) երկու հարյուր չորս թվականին. իսկ երկրորդ տարում⁷ [Հայոց] (մե) երկու հարյուր հինգին Հայոց ամիրա Իգիտը կառուցեց Կարին քաղաքը:

Լեւոնը՝ (ե) հինգ տարի:

Կոստանդինը եւ յուր մայր Եոփնեն՝ (ժ) տասը տարի. սրանց օրերում⁸ տեղի ունեցավ պատկերների հաստատելը Հռոմում՝ (մլէ) երկու հարյուր երեսունյոթ թվականին: Սրանց մասին պատմում են, թե տեսել են մարմարյա մի մեծ տապան, ահագին ընդարձակածավալ եւ զարմանալով նրա մեծության վրա՝ հրամայում են⁹ շուտ տալ տապանի կափարիչը եւ գտնում են նրա ներսի¹⁰ կողմում գրված. «Ինձ ծածկելուց քեզ ի՞նչ օգուտ, քանի որ Կոստանդին թագավորի եւ նրա մայր Եոփնայի⁹ ժամանակներում արեգակը տեսնելու է ինձ»:

Նիկիփորը՝¹⁰ (թ) ինը տարի. սա (մկ) երկու հարյուր

1 Զ.՝ աղիմարոս
2 Օր. Բր.՝ Կուսար
3 Զ.՝ ԻԲ. ամի
4 Օր. Բր. եւ Այլ 2.՝ ի սորա երկրորդ ամին: - 2.՝ եւ երկրորդ ամին
5 Զ.՝ Ղեւոն

6 Զ.՝ աւուր
7 Օր.՝ Բր. հրամայեաց
8 Զ.՝ ըստ ներքուսայ
9 Զ.՝ եոփնայ
10 Զ.՝ նիկիփոս

վաթսուն թվականին մտավ Բուզղարիա եւ կործանվեցին ինքն էլ, իր ժողովուրդն էլ:

Միքայելը՝ երկու տարի. սրա ժամանակ Թրակիայի՝ ա-վերումը եղավ: Լեւոնը՝ (ե) հինգ տարի. եկան թշնամիները Ոսկի Դուռը, գրավեցին բազում քաղաքներ, գերեցին Մա-կեդոնիայի մայրաքաղաք Ադրիանապոլիսը. եւ² Լեւոնը կործանեց պատկերները. սա էր Բյուզոնը³, Կամառախը եւ Արկադուպոլիսը կառուցողը՝ (մկե) երկու հարյուր վաթ-սունհինգ թվականին:

Միքայելը՝ (թ) ինը տարի. սրա ժամանակներում Հայտն-վեց Թովմա մոլորեցնողը եւ տեղի ունեցավ քրիստոնյանե-րի խառնաշփոթութիւնն ու կործանումը: Բայց (մհր) եր-կու հարյուր յոթանասուներկու թվականին Միքայելը պայ-քարում է Թովմայի դեմ, բռնելով կտրում է նրա ձեռքերն ու ոտները եւ խաչում փայտի՝ վրա. այնուհետեւ Միքայելը պատերազմում է Տաճկաց զորքի՝⁵ դեմ, նրանցից շատերին սատկացնում՝ է Կուռն ավանում, հաղթում է նրանց եւ Անկյուռիային՝:

Իսկ (մհր) երկու հարյուր յոթանասունեութը թվակա-նին վախճանվում է Միքայելը եւ (ժգ) տասներեք տարի թագավորում է նրա որդի Թեոփիլոսը. սրա օրերում տեղի ունեցավ Հոռոմդիներին⁹ գալուստը Բասենի¹⁰ գա-վառ<71>. հարձակվեցին Գոմաճոր գյուղաքաղաքի վրա եւ շատ շատերին խողխողեցին սրով: Իսկ Թեոփիլոսը գնաց դեպի Խաղտիք, կամրջով դուրս եկավ ցամաք, հայերից շա-

1 Օր. Բր.՝ Թրակայ (?)

2 ՅՕր. Բր.՝ պակասէ՝ եւ

3 Օր. Բր.՝ բիզու

4 Օր. Բր.՝ ի փայտի

5 2.՝ ընդ տաճկին

6 Այլ 2.՝ պատերազմեալ Միքայել ընդ տաճկին (ըմբռնելով զբազում ի նոցա-

նէ... բայց, դարձեալ պա...)

7 2. եւ Օր. Վեն.՝ ի կուռ նախն: - Օր. Բր.՝

ի Կուռնային

8 Երկրքին 2.՝ անկիւռային

9 2.՝ Հոռոմդի: - Օր. Բր. եւ Վեն.՝ Հոռոմի

դիերոյն

10 2.՝ բասեն

տերին գերեց՝ իրենց ընտանիքներով՝ հանդերձ, եւ հյուպա-տավորութեան² պաշտոնը, այսինքն ապուհյուպատ պատ-րիկութիւնը տալով³ (103) Շապուհի որդի Աշոտին, թողեց նրան Սպեր գավառում, իսկ ինքը Թեոփիլոսիսցիներից գանձում է հարկն ու այնտեղից վերադառնում: Այնուհե-տեւ Հոռոմդի մարդիկ⁴ գալիս են Վանանդի Կարճկաքար գյուղը եւ կոտորվում Իսմայիլի որդի Սահակի ձեռքով: Եվ նույն տարում Թեոփիլոսը մտնում է Ասորիք, գրավում Ուրբելի⁵ քաղաքը եւ Ալմուլատում պատերազմում է տա-ճիկների դեմ ու հաղթում: Սա դեպի արեւելյան կողմերը իր արշավանքի ընթացքում գրավում է Հայոց Ծմու բերդը, Ա-սաղինը, Մեծկերտը եւ Գեղամա գավառից Ալբերդը եւ Խո-զանն ու Զորրորդ Հայքը [դատարկում է] մարդկանցից ու անասուններից, անապատ դարձնում: Նրանից հետո թա-գավորում է նրա որդի Միքայելը (իդ) քսանչորս տարի. բայց սա անխլաբար (իմա՝ գաղտնի կերպով) մեռնում է Վասիլի կողմից, որը թագավորեցրած էր իր հետ: Եվ նորից է թագավորում Վասիլը՝ (իբ) քսաներկու տարի: Սա էր, որ կառուցեց Կոստանդնուպոլսի մեծ⁶ եկեղեցին, ոսկեզօծ զարդերով զարդարեց եւ անվանեց Սուրբ զորավարներ (ի-մա՝ Զորավար): Սրա համար ասում են, թե եղել է Տարոնի՝ գավառի Թիլ գյուղից: Սրա օրերում դպրութեամբ եւ առա-տութեամբ պայծառանում է սուրբ պատրիարքարանը⁹: Նրա օրոք է Մեծ¹⁰ Հայքին թագավորում Աշոտը. այս-

1 Երկրքին 2.՝ ընտանեք

2 Օր. Վեն.՝ հիւպատոքութեան: - Այլ 2.՝ գհիւպատութեան

3 Աստի եւ անդր պակաս է Ձեռագորին

4 2.՝ եւ Օր. Բր.՝ Հոռոմի դիարանց

5 2. եւ Օր. Բր.՝ Ուռպելի

6 Օր. Վեն.՝ մեծ

7 Այլ 2.՝ ի տարան գաւառէ

8 Օր. Բր. 2.՝ պայծառանայր

9 Այլ 2.՝ պատրեարքն

10 Աստի եւ անդր պակաս է յՕրինակին Բոսսէի: - Այլ 2.՝ յաւելոյր աստ՝ ա.

տեղ էլ ավարտվում է սույն պատմության երկրորդ¹ գլուխը
 եւ մեր Հայոց թագավորության երրորդ² նորոգմամբ դար-
 ձյալ մեր խոսքը դառնում է դրան⁴:

**ՍԱՆՓԱՆՈՍ ՏԱՐՈՆԵՑՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ
 ԱՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՁՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆԴԵՍ

ԵՐՐՈՐԴ ՊՐԶԻ ԳՆՈՒԹՅՆԵՐԻ ԳԱՆԿՈՒՄ¹

- Ա. Խոսք նախասացության եւ Աշոտ Բագրատունու² թագա-
 վորելու մասին:
- Բ. Աշոտի³ թագավորելու մասին, թե ում ժամանակ⁴ եղավ:
- Գ. Սմբատի թագավորելու մասին եւ թե նրա օրոք ինչեր տե-
 ղի ունեցան:
- Դ. Սմբատի մահվան եւ Աբուսաադի⁵ որդի անօրենն Յուսուֆի
 կողմից Հայոց աշխարհի ավերածությունների մասին:
- Ե. Անօրենն Յուսուֆի կողմից Դվին քաղաքում⁶ նաՀատակ-
 վածների մասին:
- Զ. Սմբատի երկու որդիների փախստյան⁷, այնտեղից վերա-
 դառնալու եւ Աշոտի թագավորելու մասին:
- Է. Աբասի⁸ թագավորելու եւ նրա օրոք տեղի ունեցած⁹ գոր-
 ծերի մասին: Մենակյաց եւ երկայնակյաց կրոնավորների
 մասին:
- Ը. Աբասի¹⁰ որդի Աշոտի թագավորելու, նրա օրերում կա-
 տարված գործերի¹¹ եւ սուրբ վայրերի շինարարության

1 Այլ 2.՝ ուր վախճանելի է գերեզմանը
 2 Այլ 2.՝ ընդ որ երրորդ
 3 Օր. Վեն.՝ ի նոյն գառնալով: - Այլ 2.՝ ի
 նորոգմանով
 4 Այլ 2. ունի աստ յիշատակարան այսպի-
 սի՝ Հայր, մի մոռանալ զաշխատու-

թիւնս իմ, որ գրեցի շատս ի լի սրտէ առ
 Աստուած: Ի Քրիստոս ողորմեա յովհա-
 նայ քարոզի սորա յանկաշառ դատաւո-
 րութեանն, եւ յանակնունելի աստեմին,
 յորժամ դատես զտիեզերս:

1 2. ունէր՝ ցանկ ստեփանոսի տարօնեցւոյ
 պատմութեան: - Երրորդ Հանդէս(ս): -
 Տ.՝ Երրորդ Հատոր
 2 Տ.՝ եւ յաղագս Աշոտոյ Բագրատունւոյ
 թագաւորելոյ
 3 2.՝ յաճախ՝ Աշոտի: - Ուրեք ուրեք՝ Աշո-
 տոյ
 4 2.՝ ժամանակս
 5 2.՝ ապուսիճայ
 6 Ի 2.՝ պակասէր՝ քաղաքի
 7 2.՝ փախուստի
 8 2.՝ սմբատայ
 9 2.՝ գործեցան
 10 2.՝ սմբատայ
 11 2.՝ յաղագս նորա գործեցան

մասին:

- Թ. Տեր ինչիկի կաթողիկոսության, Արգինա¹ գյուղում եկեղեցու եւ կաթողիկոսարանի տան կառուցելու մասին:
- Ժ. Ամիթում եղած Հունաց պատերազմի, [գիս]աստղի երեւալու եւ Կյոււ-ժան² Թագավորի մահւան մասին:
- ԺԱ. Աշոտի³ որդի Սմբատի Թագավորելու, Անիի⁴ պարսպի շինարարության՝ եկեղեցով Հանդերձ, եւ Դավիթ Կյուրապաղատի⁵ Շիրակ գալու մասին:
- ԺԲ. Աբլհաճ⁶ ամիրայի Հայաստան գալու, Հետո նրա իշխանության վերացման եւ⁷ նրա խեղդամահ լինելու մասին:
- ԺԳ. Վասպուրականի կոտորածի եւ Գողթնի ամիրա Աբուլ-փի⁸ ձեռքով իշխանների ձերբակալ լինելու⁹ մասին:
- ԺԴ. Հունաց վրա Վասիլի Թագավորելու, Վարդի բռնակալության եւ Հունաց աշխարհի աւերածության մասին:
- ԺԵ. Հունաց վերջին պատերազմի եւ Վարդ բռնակալի փախստական լինելու մասին:
- ԺԶ. Իբն խոսրովի¹⁰ ամիրայության եւ նրա իմաստնության մասին:
- ԺԷ. Աբասի Կարսում Թագավորելու, նրա բարեգործությունների¹¹ եւ յուր անունով¹² Շիրիմը կառուցելու մասին:
- ԺԸ. Այն մասին, թե ինչպես Ռովդի որդի Աբլհաճը եկավ Դվին քաղաք եւ Հայաստանից հարկերը գանձելով վերադարձավ:
- ԺԹ. Աբլհաճի կրկին Վասպուրական գալու, նրա մահւան եւ

1 Ձ.՝ Կորդինա
2 Տ.՝ ամենայն ուրեք՝ Կիւր-ժան, Կիւր-ժանայ եւ այլն
3 Ի Ձ.՝ պակասէր՝ որդւոյ աշոտոյ
4 Ձ.՝ անուոյ
5 Ձ.՝ եւ գալն Կիւրապաղատին
6 Ձ.՝ ապլհաճէ: - Ի ստորեւ՝ ապլհաճայ

7 Ի Ձ.՝ պակասէր՝ բառնալոյ իշխանութեան նորա եւ
8 Ձ.՝ ապուլթալոյ
9 Ձ.՝ լինել
10 Ձ.՝ իպն խոսրովու
11 Տ.՝ բարեգործութեան
12 Ձ.՝ վանն

նրա որդի Մամլանի¹ ամիրա կարգվելու մասին:

- Ի. Վասիլ Թագավորի [կողմից] Հայոց բազմություններին Մակեդոնական աշխարհն անցկացնելու եւ Սեբաստիայի² մետրոպոլիտի ձեռքից կրած հալածանքների մասին:
- ԻԱ. Սեբաստիայի մետրապոլիտի պատասխան թուղթը՝ գրված Հայոց³ կաթողիկոս Տեր ինչիկի հրամանով:
- ԻԲ. Թե ինչպիսի չարաչար մահվամբ մեռավ Սեբաստիայի⁴ մետրապոլիտը եւ Բուլղարաց⁵ Թագավորների մասին, որոնք⁶ սպանեցին նրան:
- ԻԳ. Թե⁷ ինչպես Հունաց Թագավոր Վասիլը⁸ զորքով գնաց բուլղարների երկիրը եւ նրանցից պարտված⁹ փախավ այնտեղից:
- ԻԴ. Բռնակալ Վարդի Բաղդատից դուրս գալու եւ Հոռոմոց աշխարհը մտնելու¹⁰ մասին:
- ԻԵ. Փոկաս Վարդի¹¹ բարձրանալը, Վարդ¹² Թագավորին ձերբակալելը եւ նրա Թագավորելը:
- ԻԶ. Փոկաս Վարդի¹³ զորքով ծովի եզերքը գալը եւ Վասիլի դուրս գալն ու նրան սպանելը:
- ԻԷ. Գիսաստղի երեւալու, Կոստանդնուպոլսի երկրաշարժի եւ ապստամբ Չորտուանելի¹⁴ մահւան մասին:
- ԻԸ. Ասիսագիայի¹⁵ Թագավորությունից Թեւոսասին¹⁶ զրկելու եւ Գուրգենի¹⁷ որդի Բագարատին Թագավորեցնելու մասին:
- ԻԹ. Սմբատի չարագործությունների եւ նրա մահւան մասին:

1 Տ.՝ Մամլանայ
2 Ձ.՝ աստ եւ Ի ստորեւ՝ սեբաստու
3 Տ.՝ Հայոց կաթողիկոսի
4 Ի Ձ.՝ պակասէր՝ Սեբաստիոյ
5 Ձ.՝ Ի Թագաւորացն բուլղարայ
6 Տ.՝ որ
7 Տ.՝ եւ թէ
8 Ի Ձ.՝ պակասէր՝ վասիլ
9 Ձ.՝ եւ պարս

10 Ձ.՝ եւ մտանէ
11 Ձ.՝ փովկասայ վարդայ
12 Ի Տ.՝ պակասէր՝ վարդ
13 Ձ.՝ փոկասոյն վարդայ
14 Ձ.՝ չորտուանելի
15 Ձ.՝ ասիսագայ
16 Ձ.՝ գիթատայ
17 Ձ.՝ զորգենայ

- Լ. Գազիկի թագավորելու եւ նրա օրերում կատարված գործերի՝ մասին:
- ԼԱ. Տեր Խաչիկի մահվան մասին:
- ԼԲ. Տեր Սարգսի կաթողիկոսութեան մասին:
- ԼԳ. Թե ինչպես Վասիլ թագավորը երկրորդ անգամ մտավ Բուլղարաց աշխարհը եւ գրավեց Վեռա (իմա՝ Վառնա)² քաղաքը:
- ԼԴ. Ժան պատրիկի առաքելը Բուլղարաց աշխարհը եւ ձերբակալ լինելը:
- ԼԵ. Եգիպտոսի³ տաճիկ զորքերի դուրս գալը⁴ Հունաց երկիրը, միանգամ եւ երկրորդ⁵ պատերազմները եւ Վասիլ⁶ թագավորի՝ նրանց վրա գնալը:
- ԼԶ. Չորրորդ Հայքի երկրաշարժի մասին:
- ԼԷ.⁷ Եգիպտական⁸ զորքի դարձյալ դուրս գալու եւ Բաբելոնի մասին. Դալասանոսի մահը:
- ԼԸ. Բատ ամիրայի մահվան⁹ մասին, Մանազկերտի¹⁰ առումը¹¹, Մամլանի¹² գալն ու Դավիթ կյուրապաղատին պատահելը¹³:
- ԼԹ. Թե ինչպես Բատի քեռորդին դարձավ ամիրա, տաճիկ բնակիչներին հանեց նփրկերտից եւ նրա մահը Ամիթում:
- Խ. Վրաց զորքերի կոտորածը Խլաթ քաղաքում¹⁴:
- ԽԱ. Ապահոնյաց գավառում Պարսկաստանի եւ Քրիստոնյաների միջեւ տեղի ունեցած մեծ պատերազմի մասին:

1 Ի 2. պակասէր՝ գործեցաւ
2 2.՝ եւ առնու զքաղաքն վեռիայ
3 2.՝ յեգիպտացւոց
4 2.՝ եւ
5 2.՝ երիցս
6 2.՝ պատերազմեալ թագաւորին զալ
7 Ի ցանկի Զեռազրին այս գլուխ (ԼԷ) ե-
ղեալ էր ընդ գլխաթիւովս ԼԶ. յառաջ
քան զնախընթաց

8 2.՝ դարձեալ յեգիպտացւոց զօրուն
գլուխն (ԼԶ):
9 2.՝ եւ մահուանն
10 2.՝ մանձկերտի
11 Տ.՝ աւերումն
12 Տ.՝ ամենայն ուրեք՝ Մամլանայ
13 Տ.՝ եւ պատահումն
14 Տ.՝ քաղաք

- ԽԲ. Երկրորդ անգամ Վասիլ թագավորի մտնելը Տաճկաց աշխարհը՝ Ասորեստանի կողմից:
- ԽԳ. Դավիթ Մեծ կյուրապաղատի մահվան մասին եւ Արեւելքից² Վասիլ թագավորի գալը Հունաց աշխարհ:
- ԽԴ. Գուրգենի՝ Տայոց երկիրը, իսկ Հունաց զորքերի՝ Բասենի գավառը գալու մասին:
- ԽԵ. Թե ինչպես Գազիկը ավերեց Տաշիրք³ գավառն ու Վրաց դաշտը:
- ԽԶ. Արծրունիների նահապետութեան մասին, որ մեր ժամանակներում թագավորեցին Վասպուրականում:
- ԽԷ. Գազիկ արքայի⁴ կողմից Անի⁵ քաղաքում սուրբ Գրիգորի⁶ անուանով մեծ եկեղեցին կառուցելու մասին:
- ԽԸ. Փառխոսի իշխանների մահվամբ հատուցելու մասին:

1 2.՝ կիւրապաղատին: - Տ.՝ վասն մեծի
կիւրապաղատին Դավթի մահուան
2 2.՝ յաշխարհս յարեւելից
3 2.՝ աւերեաց զտաշիր

4 2.՝ Ի 2. պակասէր՝ զազկայ արքայի
5 2.՝ անոյ
6 2.՝ յաւելու աստ՝ թագաւորն զազիկ

Խոսք նախասացության՝ եւ Ասոս Բագրատունու՝
թագավորելու մասին

Աստվածային¹ շնորհների հարատեւ ու անսպառ ընթացքը՝ գերագույն էութունից գերալիր ամբողջութեամբ մեզ տրված, ծայրածալ սկզբնավորութեամբ, դարից դար² եւ ժամանակ առ ժամանակ, ամենախմաստուն իմաստնություններին գերազանցած եւ մտքերի անհասանելի տարածություններից³ մնացած. այն ոչ միայն մեզ շնորհեց բանականներին խոսքով հակաճառելու ճիւղը, այլեւ իր անկերպութեամբ մեր տեսքը իշխանական կերպարանքով զարդարեց եւ անդադար խորհրդածություններով մտածել տվեց հասնելու հանդերձալների ճառախոսությունների անճառելի գիտութեանը եւ ճշմարիտ պատմություններով ներկայացնել նրանց (իմա՝ հանդերձալների) հիշատակը (105):

Երրորդութեան եռակի լույսով պայծառացած երեք ժամանակների անադարտ եւ անմոլար [կերպով] ճառախոսենք այս ճառերը՝ անցյալը, ներկան եւ ապառնին, որպէսզի անցյալի վերաբերյալ սուտանուն փիլիսոփաների ստապատիր խոսքերին չհետեւենք, որոնք պնդում են, թե աշխարհն ինքնակա է⁴, առանց նախախնամութեան եւ ամեն ինչ իրենից է [բխում]⁵, եւ ներկայումս հերձվածողների

1 Ձ.՝ նախասաց
2 Տեւ Ման. 2. յէջն 149:
3 Ձ.՝ աստուածայնոյ
4 Ձ.՝ ի դարս դարս

5 Ձ.՝ ի հասութենէ
6 Տ.՝ ինքնակաց
7 Տ.՝ բերել

կեղծ հավատին չհանդիպենք ու բարյաց գործերից հեռու մնանք. չմոլորվենք (106) նաեւ հեթանոսների խոտոր խոտքերից¹, որոնք մարդկանց հոգում հարուստ հույսն են կտրում եւ Քրիստոսի արդար դատաստանին չեն հավատում: Բայց մենք² Տիրոջ պատվիրանների կանթեղը եւ գիտութեան լույսը աչքի առաջ ունենալով՝ հասկանանք, որ բոլոր գոյությունները բացարձակ ոչնչից են էացած, Աստծո էութունից են ծագած ու նրա նախախնամութեամբ փայփայված. ուստի դարեդար ցանկալի եղան³ մեր նախնիները եւ արդարադատ Աստծուց շնորհներ ստացան ու գրոց հիշատակով փառավորվեցին. իսկ ստապատիր մարդիկ, աստվածային կամքով Աստծո ցասումն ընդունեցին եւ նրանց վատանուն հիշատակը մինչեւ օրս պատմվում է:

Գիտութեան հենց նույն լույսով ենք ներկայումս ճանաչում ճշմարտութեան ճանապարհը, որ նույն ինքը Քրիստոսն է եւ նրա միջոցով դեպի Հայրն ենք ուղեւորվում հեռու մնալով հեթանոսական սնահավատություններից ու հերձվածողների բազմախար մոլորություններից: Եվ նույն լույսով՝ հանդերձավորված՝ սրատես աչքերով մեր առջեւ տեսնում ենք նոր եկողների հույսն ու արարածների վերածնութեան զորութիւնը: Այս է խորհուրդը քրիստոնյաներին, եւ դրանով անցյալներն ենք պատմագրում ու հանդերձալների⁴ մասին մարգարեանում՝ ըստ շնորհաբաշխ Աստծու:

1 Տ.՝ բանից
2 Տ.՝ մեք
3 Տ.՝ գտեալ գովելի

4 Ձ.՝ յուսով
5 Ձ.՝ զհանդերձեալն

ԱՇՈՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ՔԱԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ,
ՔԵ ՈՒՄ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՂԱՎ

Ահա, երեք տոհմերը եւ Հայաստանում թագավորելու նրանց ժամանակները ամենքին են հայտնի. Հայկազյանցն եւ ասում, Արշակունյացը եւ Բագրատունյացը¹ 72: Ըստ այդմ էլ պատմության մեր խոսքը երեք հատվածներով որոշեցինք [շարադրել]: Առաջինը սկսեցինք նախաստեղծից նրա մեջ ղեկելով անգիտության խավարի ժամանակները, մինչեւ Տրդատի թագավորելն ու Հայաստան աշխարհի լուսավորությունը². Իսկ երկրորդը՝ նույն Հայոց լուսավորությունից ու Տրդատի թագավորությունից³ մինչեւ Հայոց⁴ թագավորության երրորդ⁵ նորոգությունը Աշոտ Բագրատունու ձեռքով, որը եղավ Հունաց Վասիլ թագավորի օրոք եւ նրա օժանդակությամբ՝ Հայոց (յլզ) երեք հարյուր երեսունվեց թվականին⁶ եւ մեր Փրկիչ Տեր Աստծո գալստից կազմում է (պճը) ութ հարյուր ութսունութը տարի, Տեր Գեւորգի⁷ ժամանակ, նրա հայրապետության (ժը) տասներկուերորդ տարում:

Այս Աշոտը որդին էր Սմբատի, որը կոչվում էր Աբղիարաս⁷, Հայոց հայրապետն էր՝ Աբրահամի սերնդից: Սրանց նախնիներն էին, որ Իսրայելի գերության ժամանակներում բարեկացիների նաբուգոդոնոսոր արքայից մեր Հայկազյան

1 Տ.՝ լուսավորի
2 Ձ.՝ եւ թագավորութենէն
3 Ձ.՝ ցերկորդ
4 Տ.՝ Հայոց թագավորութեանս

5 Տ.՝ թուին
6 Տ.՝ Գէորգեայ: - Ձ.՝ Գրիգորէ
7 Տ.՝ արարասն

պսակավորների վերաբերյալ [տեղեկություն էին] խնդրում. իսկ արշակունյաց Վաղարշակի կողմից էլ (107) թագադիր ասպետության¹ պաշտոնն ստանձնեցին եւ² աստվածապաշտության պատճառով մեր կռապաշտ թագավորներից բազում³ չարչարանքներ կրեցին, ապա մեր լուսապայծառ ժամանակներում մովսիսական օրենքի համաձայն ավետարանական շնորհներն ընդունեցին՝ Քրիստոսի հավատով⁴: Եվ բազմաթիվ անգամներ Հայոց պետականության իշխանությունը վերականգնեցին՝ պատերազմելով⁵ պարսկական⁶ կրակապաշտություններին, ապա նաեւ՝ Տաճկաստանի մահմետական անօրեն⁷ պաշտամունքին⁸ ընդդեմ. որը եւ որդին Հորից ծննդաբանելով հասնում են մինչեւ այս Աշոտը:

Սա նախքան թագավորության [վերականգնումը] երեսնամյա ժամանակով իշխան եւ իշխանաց իշխան կոչվեց Հայոց եւ Վրաց, չըջակայքի բոլոր ազգերին էլ հաղթող ճանաչվեց, պայծառացրեց սուրբ եկեղեցու միաբանությունները, զարդարեց Հայաստանի եկեղեցիները. քանզի այր էր քաղցրատես, խոնարհ եւ անարատ, ապրեց անբասիր⁹ կյանքով, չանօրինացավ ընդթյան աշխարհային օրենքներից եւ իր անբիծ վարքով ըստ ամենայնի հաճո էր Աստծուն:

Սրա օրոք էր ապրում Հայոց Սահակ վարդապետը, որը բարձրաձայնության պատճառով կոչվում էր նաեւ Ապիկուրել. նա էր, որ գրեց գիտականությամբ եւ իմաստությունը լեցուն պատասխանը Հունաց Փոտ պատրիարքի թղ-

1 Ձ.՝ ասպետութեան
2 Ի Տ. պակասէր՝ եւ
3 Ձ.՝ բազում
4 Տ. հաւատով
5 Ի Տ. պակասէր՝ ընդդեմ պատերազմելով

6 Տ.՝ Ի պարսկական
7 Ի Ձ. պակասէր՝ անօրէն
8 Տ. աստ յաւելոյր Ի փակագծի՝ (կուռեայ)
9 Կամ ըստ Ձ.՝ անբամբաս կեանս

թի: Եվ Համամ Արեւելցին¹, որ Առակաց մեկնությունը չա-
րադրեց եւ Հորի «Ո՛վ է այդն»² ու օրհնաբանությունները
թարգմանեց, որ սաղմոսների սկզբում են ասվում³ մի գր-
վածքով⁴, եւ «Անբիծքը»՝ նույնպես մի գրվածքով⁵, նաեւ
քերականի վերլուծությունը: Այս Աշտուր ապրեց (լր)⁶ երե-
սուններկու տարի, թագավորեց (ե) հինգ տարի եւ մահվամբ
փոխվեց առ Քրիստոս:

1 Ձ.՝ արեւելից
2 Տ.՝ եւ Այս ո՞վ է դան: - Ձ.՝ եւ յովբ զովէ-
դայն, զոր մեք ուղղադրեցաք այսպէս: -
Գիրք Յովբայ, ԼԸ, 2:

3 Տ.՝ արարեալ: - Ձ.՝ ի դուի
4 Տ.՝ ի դիրս մի
5 Ի Տ. պակասէր՝ եւ զԱմբիծան դիրս մի
6 Տ.՝ ամս 21: - Վարդ. Բարձրբ. ամս 71:

Սմբատի թագավորելու՝ մասին եւ
թե նրա օրերում ինչեք տեղի ունեցան²

Աշտուրից հետո՝ (յիս) երեք հարյուր քառասուն թվակա-
նին թագավորում է նրա որդի Սմբատը՝ Հունաց Լեւոն թա-
գավորի կամակցությամբ, (իդ) քսանչորս տարի, քանզի
Վասիլը թագավորելով (ժթ) տասնեւինը տարի, մահացել
էր՝ իր փոխարեն թողնելով իր որդի Լեւոնին, որը թագավո-
րեց (լզ) երեսունվեցը տարի. սա էր այր խաղաղարար եւ
բարեխորհուրդ ամբողջ երկրի համար, նվիրատվությամբ
առատաձեռն, բաշխելու մեջ հոռոմների նման ուշադ (իմա՝
գծուծ, ժլատ) չէր, որովհետեւ հոռոմները սովոր չեն առա-
տաձեռնության³ եւ նրանց⁴ լեզվում նույնիսկ առատ բառը
գոյություն չունի. բայց նա հայի⁵ զավակ էր եւ նույնիսկ
հայից էլ առավել⁶ առատաձեռն:

Սմբատի տիրապետության օրոք, (յիսզ) երեք հարյուր
քառասունվեց թվականին, վախճանվում է Հայոց⁷ կաթողի-
կոս Տեր Գեւորգը⁸ եւ հայրապետական աթոռին նրան փո-
խարինում է աստվածային այր Մաշտոցը. սա հայրենյոք Ա-
րազածոտն⁹ զավառի Եղվարդ գյուղից էր: Մանկուց անա-
պատային ճգնությամբ խոտաբուս կյանքով ապրած լինե-
լով Գեղամա ծովակի Սեւանա կղզում՝ այնտեղ էլ բնակվում
էր, այնտեղ էլ կառուցում է եկեղեցին, որն անվանում է Ա-
ռաքելոց: Այնտեղ ի մի է հավաքվում եղբայրների բազմու-

1 Ձ.՝ թագաւորութեանն
2 Ձ.՝ եւ զինչ... գործեցան
3 Տ.՝ լինիլ
4 Ձ.՝ իւրեանց
5 Տ.՝ Հայու
6 Տ.՝ աւելի
7 Ի Տ. պակասէր՝ Հայոց
8 Ձ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ գէորդ
9 Տ.՝ յԱրազածոտնէ

թյունը՝ ըստ սուրբ Բարսեղի սահմանած կանոնադրու-
թյան՝ Աստծո տանը նույնահավատ լինելով, ստանում են
մեծ քանակությամբ սուրբ գրվածքներից, որպեսզի նրանց
հոգու աչքերը լուսավոր լինեն Տիրոջ ճանապարհի տեսու-
թյան իմացությամբ՝ իրենց անսուտ ուղեւորություննե-
րում:

Այս նույն ժամանակներում է առաքինությամբ ճառա-
գայթում սուրբ Ատոմի անապատի առաջնորդ Հայր Գազի-
կը, որը մարտիրոսացածների հիշատակը՝ շարադրեց մի գր-
վածքում¹, որը, ասում է <73>, Ատոմի գիր են անվանում²:
Սակայն Աստծո այր Մաշտոցը Հայրապետական աթոռին
մեկ տարի մնալուց³ հետո փոխվում է առ Աստված եւ նրա
ոսկորների նշխարները Հանգչում են Գառնիում՝ Խոսրովա-
դուխտի հովանոցի մերձավորությամբ, որը կառուցվել էր
Հայոց Տրդատ արքայի կողմից:

Նրանից հետո Հայրապետական աթոռին (յիսգ) երեք
Հարյուր քառասունվեց թվականին նստում է Տեր Հովհան-
նես⁴ Դիւնեցին՝ ճարտասան եւ պատմագիր, (իբ) քսաներկու
տարի: Սրա օրերում էր, որ Հանդես եկավ Սմբատ Թոնդրա-
կեցին⁵ Մաղկոտն գավառի Զարեհավան⁶ գյուղից, առաջի-
նը, որ Հակառակորդ էր քրիստոնեական բոլոր տեսակի
կարգերին⁷ <74>:

Իսկ Սմբատը թագավոր դառնալով՝ տիրում է իր Հայրե-
նիքի բոլոր սահմաններին՝ Հայաստանի եւ Վրաստանի, իր
ժառանգությունը դարձնելով Հակառակորդների քաղաք-

1 Տ.՝ կանոնադրութեամբ

2 Տ.՝ յիշատակ

3 Ի գիր, կամ ի դիր

4 Տ.՝ որ աստմագիրն անուանի

5 Տ.՝ կեցեալ

6 Տ.՝ աստ եւ ի տորես՝ յովանէս

7 Տ.՝ թոնդրկաց

8 Տ.՝ Զարեհաւանդ

9 Տ.՝ աստ յաւելոյր՝ սա կայաւ զսուլտանն
տաշկաց, եւ ծամ ետ առնել իբրեւ աղջ-
կան ամենայն տաճկաց: եւ կայաւ եւս
զթագաւորն ափազաց, եւ մարզկանն
խաղեսց զափ, վասն զի գողջ էին. եւ ա-
նուանեցաւ ափաղաջ:

ները: Նրա եւ իր հոր իշխանության¹ օրերում շենություն
ու² խաղաղություն էր մեր Հայոց աշխարհում՝ ըստ մարգա-
րեական³ խոսքի, թե յուրաքանչյուր ոք [անհոգ] հանգչում
էր իր որթի ու իր թզենու ներքո: Եվ այդպես ազարակները
ավանների փոխվեցին, ավանները՝ քաղաքների՝ բազմա-
մարդությամբ եւ անբավ Հարստությամբ. մինչեւ անգամ
հովիվներն ու նախրապանները մետաքսյա⁴ պատմուճան-
ներով էին զգեստավորվում: Սա կառուցեց Շիրակավանում
Ամենափրկիչ եկեղեցին՝ բարձրաբերձ գմբեթավոր հորին-
վածքով, սրբատաշ քարեղեն⁵ որմերով: Այս նույն ժամա-
նակներում էր, որ Դվինը ապստամբեց, որի պատճառով
թագավորը պատերազմով գրավեց քաղաքը ավագ ուրբաթ
օրը (իմա՝ Մեծ պահքի): Այնուհետեւ Սմբատը պատերազ-
մում է Ահմատի դեմ, բայց բազում հարվածներ կրելով՝
պարտվում է նրանից եւ փախուստի դիմում: Այս բաները
լսելով՝ Սաճի⁶ որդի ամիրա Ափշինը, որը Պարսկաստանի⁷
ոստիկանն էր եւ Սմբատին պսակ դնողը, մանավանդ որ
խիստ չարացած էր Սմբատի՝ Հունաց կայսեր հետ բարեկա-
մանալու պատճառով, դիմում է դեպի Հայոց աշխարհը,
գրավում է Կարին բերդը, գերի տանում ազատներին՝ իրենց
կանանցով ու երեխաներով՝ եւ ողորմելի տեսքով տանում
հասցնում Դվին քաղաքը: Սա այն Ափշինն էր, որը գերի
տարավ Տեր Գեւորգին, որին գնեց Աղվանքի Համամ թա-
գավորը: Իսկ Սմբատ թագավորի կրտսեր եղբայր Շապու-
հը, յուր անձը մահու եւ կենաց ենթարկելով, գնաց Ափշի-
նի մոտ, մեծավ փառքով պատվվեց նրա կողմից եւ հետ վե-

1 Ի Տ. պակասէր՝ իշխանութեան

2 Ի Տ. պակասէր՝ շինութիւն եւ

3 Տ.՝ մարգարէութեանց

4 Տ.՝ մետաքսայս

5 Տ.՝ կոփածու քաղաք

6 Տ.՝ ափշի որդին շաճի

7 Տ.՝ ի պարս

8 Տ.՝ մանկտեղք

րադարձրեց Հայաստանի բոլոր գերյալներին: Ստանում է նրանից նաեւ արքայական թագը եւ՝ բերում գնում է իր եղբայր Սմբատի գլխին՝ վերահաստատելով նրա թագավորությունը: Ապա մեր Հայոց աշխարհը՝ խաղաղվում է շենությամբ ու առատությամբ՝ նախկինից առավել եւս, եւ այսպեւ երկար տարիներ:

Եվ երբ որ շատ գիրացանք, բազմացանք³, ճոխացանք ու անկուշացանք⁴ (իմա՝ ընդլցեցինք)՝ մոռանալով մեր սիրելի Աստծուն, արարիչին խաղաղության եւ ամենայն բարիքները տվողին. քահանաներն ու ժողովուրդը, մեծամեծներն ու փոքրերը բամբասեցին Հացի լիությունից եւ գինու ճոխությունից՝ ըստ մարգարեի ասածի. եւ նրա տված բարիքների փոխարեն մոռացանք Աստծուն, չլսեցինք նրա պատվիրանների ձայնը, որի պատճառով էլ մեր թշվառանալու եւ վշտահար ժամին, երբ պաղատեցինք նրան, չլսեց⁵ մեր ձայնը եւ մատնեց մեր աշխարհը իսմայելցիների զորքերին, որոնք քանդեցին ու ավերեցին⁶ սրով ու գերեզմարությամբ:

1 Ի 2. պակասէր՝ եւ
2 2.՝ զաշխարհս
3 Ի 5. պակասէր՝ ստուարացաք
4 5.՝ անկուշացաք

5 S. ունէր աստ՝ ի վշտանալն (մեր եւ) ոչ (նա)
6 2.՝ աւերել

Սմբատի մահվան եւ Աբուսաճի՝ որդի անօրեն Յուսուֆի կողմից մեր Հայոց աշխարհի ավերածության մասին²

Այդ ժամանակ մեռնում է Ափշինը եւ նրա փոխարեն Պարսկաստանի ու Ատրպատականի ամիրա է գալիս նրա եղբայր Յուսուֆը: Սակայն Սմբատը չի կամենում Հնազանդվել նրան, ուստի ընծաներով մի խնդրագիր է ուղարկում Բաբելոնի ամիրապետին՝ ազատելու իրեն Սաճի անօրեն որդուց, որը եւ անմիջապեւ կատարում է: Այս բանը լսելով Յուսուֆը ելնում գալիս է Պարտավ, այնտեղից³ էլ գաղտնածածուկ անցնում է Տփղիս եւ գալիս Տաշիրք: Այդ իմանալով Սմբատը մեծ զորքով պահում է նրա ճանապարհը: Բայց նա գողաբար, բարձր լեռների վրայով գնում անցնում է Շիրակ (106) եւ այնտեղից էլ չվում է դեպի Դվին. իսկ Սմբատը սաստիկ զորությամբ հասնում է նրա Հետեփց. Յուսուֆը սարսափահար հաշտություն է խնդրում, բազմաթիվ ընծաներով նորից է զարդերով պսակում Սմբատին եւ թողնում է գնում Պարսկաստան⁴:

Սմբատը կալանավորում է Եգերացիների Կոստանդին⁵ թագավորին եւ պահում իր ձեռքի տակ նվաճված: Դրա վրա գայրացած Վրաց Ատրներսեհ թագավորը անջատվում է նրանից եւ նրա նկատմամբ չարիքներ է խորհում: Իսկ անօրեն Սաճը (107) ըմբոստանում է ամիրապետի⁶ դեմ եւ շարունակ անգոստնում էր նրան: Եվ ամիրապետը հրաման է

1 Ի 2. պակասէր՝ որդւոյն արուսաճի
2 S.՝ յաղաղս
3 2.՝ անդի

4 Յովհ. կաթ. գլ. Խ:
5 2.՝ եգիպտացւոց կոստանդին
6 2.՝ ամիրապետէն

արձակում իր տերութեան բոլոր կողմերում՝ նրանից վրեժ լուծելու։ Սմբատին նույնպես գրում է՝ զորք գումարել նրա դեմ։ Իսկ Սմբատը ակամա մեծաքանակ զորք է ուղարկում՝ Հայտնելով՝ Յուսուֆին, թե քեզ օգնելու եմ ուղարկել։ Սակայն Յուսուֆը հնազանդվում է ամիրապետին եւ զորքերի հսկայական բազմություն գումարելով գալիս է Սմբատի վրա եւ ամբոխասաստ զորութեամբ գալիս հասնում է մեր Հայոց աշխարհը՝ (յծգ) երեք հարյուր հիսունվեց² թվակա-
նին։

Նրա մոտ են գնում³ Վրաստանի Ատրնեբսեհ թագավորը⁴ Վասպուրականի Գագիկ իշխանը, որը Սմբատի քնուր-դին⁵ էր եւ Սմբատի եղբայր Շապուհի որդի Աշոտը, իրենց բոլոր զորքերով միանում են նրան (իմա՝ Յուսուֆին), Սմբատ թագավորին թողնելով միայնակ, չար նախանձից նեն-գազործում են Հայոց աշխարհի շենութեան պատճառով (108)։

Սմբատ թագավորը երբ լսեց նրանց նենգավոր մտադ-րութեան⁶ մասին, Հայոց տանուտերերով⁷ եւ բոլոր զորքե-րով միասին ելավ գնաց Տաշիրը⁸ գավառի Օձուն գյուղը եւ այնտեղից էլ անցավ Ափխազիա։ Յուսուֆը հետապնդում է նրան մինչեւ [Կուա] ամրոցը⁹, Կուել¹⁰ <75> բերդի մոտ մարտի է բռնվում եւ գրավում ամրոցը։ Եվ դրանից հետո անցնում¹¹ է Տփղիս¹²։ Իսկ թագավորը այնտեղից վերադառ-նում է Շիրակ։

Հաջորդ տարվա սկզբներին Յուսուֆը դարձյալ բազմա-քանակ զորքերով գալիս է Հայոց աշխարհի վրա։ Նրա դեմ

1 Զ.՝ աստելով
2 Զ.՝ յիւ. թուականին
3 Զ.՝ երթալ
4 Ատրնեբսեհ Վրաց թագաւոր
5 Զ.՝ քնուրդի
6 Տ.՝ խորհուրդ

7 Զ.՝ տէրամբ
8 Զ.՝ տաշրայ
9 Զ.՝ յաւելոյր աստ՝ կուալ
10 Զ.՝ Կուէլայ
11 Տ.՝ անցեալ գնաց
12 Զ.՝ տփիսիս

է դուրս գալիս Սմբատը յուր բոլոր զորքերով եւ նրա երկու որդիները՝ Աշոտն ու Մուշեղը¹՝ Նիգ գավառում։ միմյանց դեմ մարտի են բռնվում Զկնավաճառ² կոչված վայրում, ուր Հայոց զորքը պարտվում³ եւ փախուստի է մատնվում։ Այն-տեղ Սմբատի որդի Մուշեղին գերի են բռնում, տանում են Դվին եւ այնտեղ մահվան դեղ⁴ տալով սպանում⁵։ Նրա դիա-կը բերում եւ թաղում են Բագարանում։ Իսկ Սմբատ թա-գավորը փախչում ամրանում է Կապուտան բերդում։ Տա-ծիկ զորքերը նրան հետապնդելով՝ գալիս հասնում են Բագ-րեւանդ գավառը, գրավում են Վաղարշակերտ բերդը (յծթ)⁶ երեք հարյուր հիսունինը թվականին, ապա գնում հասնում են Կապուտան ամրոցին։ Թագավորը յուր մոտ մնացած⁷ ա-զատների դավաճանութեան հետեւանքով, սարսափահար, ցուպը ձեռքին գնում է Արուսաճի⁸ որդի Յուսուֆի մոտ։ Իսկ անօրեն Յուսուֆը թագավորի հետ միասին շարժվում է դեպի Դվին. պատերազմի⁹ է բռնվում Երնջակ կոչվող բեր-դի դղյակում, որտեղ պատսպարված¹⁰ էին ազատների կա-նայքն ու նրանց¹¹ զանձերը, գրավում են ամրոցն ու այնտե-ղից վերադառնում Դվին։ Այնուհետեւ Սմբատ թագավո-րին¹² Դվին քաղաքում ձողափայտից կախելով¹³ սպանում են՝ (յկդ)¹⁴ երեք հարյուր վաթսուներորս թվականին¹⁵։

1 Զ.՝ մուշեխ
2 Զ.՝ ձկնաւաճառ
3 Զ.՝ որ պարտեալ եղեւ
4 Տ.՝ դեղօք
5 Զ.՝ սպանեալ
6 Զ.՝ յիւ. թուականին
7 Զ.՝ որ
8 Զ.՝ ապուսեմայ

9 Զ.՝ մարտնչի
10 Տ.՝ ամրացեալք
11 Զ.՝ նոցա
12 Զ.՝ թագաւորն
13 Տ.՝ կախեւ եւ
14 Զ.՝ յիւ. թուականին
15 Յովհ. Կաթ. դ. ԽԱ. ԽԹ.

Անտիոքի Յուսուֆի կողմից հավանաբար
նահատակվածների մասին

Այնժամ շատ շատերին հարցաքննության էին ենթարկում ղեպի Քրիստոս² ունեցած խոստովանության համար եւ ջանում էին դարձնել Մահմետի Ղուրանին: Սակայն Քրիստոսը, որ նրանց անձերը³ դարձրեց ղեպի հավիտենական կամքը, նույն ինքը աստվածային հրով ջերմացրեց նրանց մտքերը ղեպի սուրբ սերն ու անպարտելի հավատքը: Նրանք ոտնակոխ արին մահվան խայթոցն⁴ եւ սիրով⁵ ընդունեցին նահատակության լուսո պսակը⁶: Եվ շատերին էլ ուրիշ ժամանակ բռնեցին ու մատնեցին⁷ տանջանքների:

Եվ տեսան, թե ինչպես ոչխարը սպանդանոցում, դիմեցին [ղեպի մահ]՝ հանուն Քրիստոսի, մի մարդ, մանկական տարիքից⁸ ծաղկատար, Գուգարաց աշխարհից, անունը Միքայել, կորգեցին թաքցրին իրենց մեջ, որպեսզի այլոց հետ չմեռնի եւ թերեւս կարողանան տանջանքների խստությանը կոտրել նրա կամքը: Բայց նա արտասովալից կականմամբ աչքերը ղեպի երկինք⁹ առ Աստված դարձրեց եւ վերին օգնականությանը զորացնելով ինքն իրեն, որոշեց ճողպրել նրանց միջից եւ դիմելով իր ընկերների մոտ՝ իր պարանոցը սրին է մատուցում: Եվ այսպես միակամ նահատակվեցին Հայր Աստծո անուշահոտությանը:

Այնտեղ էին նաեւ երկու¹⁰ եղբայրներ Գնունյաց տոհ-

1 Ձ.՝ քաղաք
2 Ձ.՝ առ ի քրիստոս
3 Ձ.՝ անձինս
4 Ձ.՝ զխայթոց
5 Թերեւս՝ սրով

6 Ձ.՝ զպսակս
7 Տ.՝ ըմբռնեալ եւ մատնեալ
8 Ձ.՝ աստեօք
9 Տ.՝ զաչս իւր առ
10 Տ.՝ երկու եղբայրք

մից՝ Գուրգենն ու Դավիթը, մեծ ու պատվական, որոնց դահիճները բռնեցին ներկայացրին Յուսուֆին: Սա մեծամեծ երդումներով խոստանում էր տալ իր տերության կեսը, այլեւ տեսակ-տեսակ պայծառափայլ զգեստներ, ոսկյա մանյակներ ու ճոխապաճույճ¹ արագավազ նոսրեղներ, եւ ձեռքը նրանց պարանոցով զցելով համբուրում² էր եւ քծնամոլ շողում³ խոսքերով հրապուրում էր ուրանալ Քրիստոսին: Բայց նրանք աստվածային սիրով վառված՝ համարձակորեն պատասխանում են իրենց հավատի ճշմարիտ լինելը, թե. «Քրիստոսն ինքն եւ Աստվածագիտության լույսը, որ⁵ անմահությունն է ամփոփում իր մեջ, չենք փոխանակի ձեր մահաբեր ստության⁶ հետ, որը ոչնչություն է⁷ եւ ոչնչություն էլ համարված»: Եվ չարը, երբ տեսավ, որ նրանք անշարժ արձանացած են հանուն Քրիստոսի սիրո, հրամայեց սրով սպանել նրանց: Իսկ նրանք արտասովալից աղոթքները առ Աստված են ուղղում եւ խնդրում խառնել իրենց այն նահատակների շարքում, որոնք իրեն խաչակից եղան: Եվ երբ դահիճը մոտենում է նրանց, ավազը⁸ խնդրում է նախ կրտսեր եղբորը գլխատել, որովհետեւ դեռեւս մանկական տարիքում է եւ չի հասկանա. ապա ասում է. «Եղբայր ցանկալի, մեր բանավոր զոհաբերությանը նախ դու իբրեւ պատարագ մատուցվիր Քրիստոսի հույսին, քանզի նա մեզ համար զոհաբերվեց եւ մեզ անմահություն պարգեւեց»: Եվ այդպես էլ նա առաջ անցավ, ապա նրանից հետո երեցը⁹ պսակվեցին արյամբ: Այդպես անհամար նահատակներ

1 Ձ.՝ ճոխապաճույճ
2 Ձ.՝ համբուրէ
3 Ձ.՝ շողմութեամբ
4 Ձ.՝ պատասխանեալք
5 Ձ.՝ որոյ

6 Տ.՝ ստութեանց
7 Ձ.՝ որ յոյնէ է
8 Ձ.՝ էրեց
9 Ձ.՝ զէրեցն

պսակվեցին Դվին քաղաքում անօրեն Յուսուֆի ձեռքով, որոնց յուրաքանչյուրի անունները առանձին գրված կա կենաց մատյանում եւ նրանց Հիշատակի ամենամյա տոնախմբությունը կատարվում է մարերի¹ քսանին², քանզի անխախտ³ Հավատով Հաղթեցին խորամանկ չարին եւ նրա մահաբեր պտուղները⁴ ոստերը կտրեցին. որովհետեւ չկա ունչն ահապոր, ուր սերն է կենդանի⁵, եւ հենց դրանով զորացած՝ արհամարհեցին մահն ու լուսո պսակն ընդունելով՝ դասագրվեցին⁶ վերին Երուսաղեմի⁷ լույսի որդիներին: Իսկ ոմանք խաբվեցին չարի ստապատիր խոստումներին եւ մոլորվեցին⁸, ուստի հոգով ու մարմնով անարգանքի, սովի մատնվեցին եւ Հավիտենական լույսից⁹ զրկվեցին:

Այս է, ահա, խավարաբեր ժամանակը Հայոց. եւ այս Յուսուֆն է՝ երկրորդ Թեղասն ու առաջին ապստամբը տաճիկների ամիր-ալ-մուամիններից¹⁰:

Սրա ժամանակ ավերակ եւ անապատ դարձավ Հայոց երկիրը. քաղաքներն ավերվեցին, ավանները քարուքանդ եղան, ցիրուցան դարձան, այլալեզու եւ օտարազգի եղան մեր աշխարհի բնիկները. եկեղեցիներն ամայացան, միաբանության սպասավորներից ու ժողովրդից թափուր մնացին, անզարդացան, զրկվեցին ամեն տեսակի սքանչելի զարդարանքներից¹¹: Եվ նույնիսկ ինքը՝ Տեր Հովհաննես կաթողիկոսը, փախստական գնաց Հունաց աշխարհի կողմերը՝ մեր սուրբ Լուսավորչի մենաստանն ու հանգստարանը, այն լե-

ւր, որին Մանյա Այրք են կոչում¹, Դարանաղաց գավառի Գառնկա² վանքը:

Այս բոլորը տեսնելով՝ Գագիկ Արծրունին, որը Յուսուֆին առաջնորդողն էր, մի գիշեր փախստական ընկնում է Կորդվաց աշխարհը. այնուհետեւ Վասպուրականն³ ամբողջութեամբ գաղթեցնում է Ասորեստան, մինչեւ չարագույժ ամպրոպի⁴ անցնելը. հետագայում կրկին շենացնում է երկիրը՝ թագավորելով Հայոց Վասպուրականի մասի վրա: Իսկ Սմբատի եղբորորդի Աշոտը, որը նույնպես այն չարախորհուրդ վիշապի կամակիցն էր, թագադրվում է⁵ նրա կողմից իր հորեղբոր փոխարեն: Եվ այսպես Յուսուֆ ամիրան (ե)⁶ հինգը տարի մնալով Հայաստանում՝ սրով, սովով ու գերութեամբ ամայացրեց ամբողջ երկիրը⁷:

1 Տ.՝ նոյեմբերի
2 Յովհ. Կաթ.՝ օր յիշատակի սոցս սահմանեալ մարերի ամսոյ՝ որ օր քսան եւ եօթն
3 Ձ.՝ անխախտ
4 Ձ.՝ պտղոյ
5 Այսպէս ունին Ձ. եւ Տ.: Յովհ. Կաթ.՝ ուր սէր Հօր է

6 Տ.՝ դասակարգեցան
7 Ձ.՝ յերուսաղէմի
8 Ձ.՝ կատարեցան
9 Ձ.՝ յաւիտէնական լուսոյն: - Յովհ. Կաթ.
դդ. ՄԱ:
10 Ձ.՝ ամիրալմուամինացն
11 Ձ.՝ բարէզարդ

1 Տ.՝ ասեն
2 Ձ.՝ կառնոյ
3 Տ.՝ Վասպուրականի
4 Ձ.՝ ամբոխին

5 Ձ.՝ թագակապ
6 Ձ.՝ է ամ
7 Յովհ. Կաթ. դդ. ՄԵ-ՄԶ:

Սմբատի երկու որդիների փախչելու, այնտեղից վերադառնալու եւ Առոսի թագավորելու մասին

Սմբատից մնում են երկու որդիները՝ Աշոտն ու Աբասը։ Աշոտը փախստական եղած գնում է Կոստանդնուպոլիս, Հունաց Լեւոն կայսեր դուռը։ Իսկ Աբասը գնում է Վրաց աշխարհը, փեսայանում նրանց եւ՝ իր եղբայր Աշոտի՝ Կոստանդնուպոլսից վերադառնալուց հետո ինքն էլ է վերադառնում մեր աշխարհը։

Այս Աշոտը, որն իր քաջակորով արիության համար երկաթ կոչվեց, Կոստանդնուպոլսում եւ Հունաց աշխարհում սխրանքի անօրինակ գործեր կատարեց. ապա Լեւոնի հրամանով վերադարձավ մեր աշխարհն ու իր հոր ծառաներին գտավ թագավորելիս։ Ինքն իրեն անվանեց Շահնշահ, այսինքն թագավորաց թագավոր. նա Իսմայելական զորքերին հալածեց մեր Հայոց աշխարհից, իսկ մարտերում՝ զորաց (իմա՝ զորավարների) կարիքը չէր զգում, այլ ինքն անձամբ էր վարում պատերազմը։

Լեւոնից հետո Հունաց աշխարհում մեկ տարի թագավորում է նրա եղբայր Ալեքսանդրը. այնուհետեւ Հունաց վրա թագավորում է Ռոմանոսը³ (իբ) քսաներկու տարի, Հայոց (յկե) երեք հարյուր վաթսունհինգ թվականին։ Սա իր թագավորության երկրորդ տարում անհամար զորք է գումարում եւ դեմեսլիկոս⁴ ուղարկում Դվին քաղաքի վրա. այստեղի ամիրան էր Սպքին⁵, որը Շահնշահ⁶ Աշոտին իրեն փո-

1 Ի Զ. պակասէր՝ եւ

2 Զ.՝ իմաստ

3 Զ.՝ ըռոմանոս

4 Զ.՝ եւ դիմալ իկոս

5 Յովհ. Կաթ.

6 Զ.՝ շահնշահ

խարինող էր թողել քաղաքում։ Հունաց զորքերը գալիս պաշարում են Դվինը, բայց զրավել չեն կարողանում՝ ու այնտեղից հեռանում են։

Իսկ Տեր Հովհաննեսի մահվանից հետո, Հայոց երկրորդ² շենուկյան ժամանակ, կաթողիկոս նստեց Տեր Թադեւոսը՝ (ժա) տասնեւմեկ տարի։

Ապա Աշոտը, իր հոր մահվանից³ (ժե) տասնեւհինգ տարի ապրելուց եւ (ը) ութը տարի թագավորելուց հետո, վախճանվում է (յհը) երեք հարյուր յոթանասունութը թվականին։

1 Զ.՝ կարացին

2 Զ.՝ Ի յերկրորդ

3 Ի Տ. պակասէր՝ մահուան

Աբասի թագավորելու մասին եւ թե նրա օրերում
իսնէր սեղի ունեցան՝. նաեւ
մենակյաց ու բազմակյաց կրօնավորների վարքը

Աշոտի մահվանից հետո թագավորում է նրա եղբայր Աբասը՝ (իդ) քսանչորս տարի: Սրա օրոք, Տեր² Թեոդորոսից հետո, յոթը տարի կաթողիկոս է նստում նրա եղբայր Տեր Եղիսեն: Իսկ սրանից հետո՝ Վարազա սուրբ ուխտի առաջնորդ Տեր³ Անանիա Մոկացին, որ համայն հայութեան հայրապետեց (իր) քսաներկու տարի:

Այս Աբասը յուր քաղցրաբարո վարքի եւ քաջակորով զորութեան⁴ պատճառով մեր Հայոց աշխարհի խաղաղութեան ու բարգաւաճման հիմքը դրեց եւ շրջակայքում բոլորին հաղթող հանդիսացավ: Վրացիների ու Սարմատացիների ասպատակութիւնները դադարեցրեց Հայոց աշխարհից, որոնք մի օր⁵ բազմախուռն բանակներով եւ բյուրավոր զորքերով, ամբարտաւանութեամբ Բելի օրինակով⁶, Ափխազիայի իշխան Բերը⁷ Սամարացիների աշխարհից, որը Կովկասյան⁸ լեռներից էլ այնկողմ է, դուրս գալով՝ շարժվում գալիս է անթիվ բազմութեամբ, հասնում Կուր կոչվող գետի ափը՝ ցանկանալով անասպատացնել մեր Հայոց աշխարհը:

Դեսպան է ուղարկում Հայոց թագավորի մոտ՝ պահանջելով չօծել եկեղեցին ըստ սուրբ Գրիգորի ուղղադավան

հավատի, այլ ասում է, թե ինքը կգա եւ կկատարի այդ քաղկեդոնական օրենքներով: (Քանզի թագավորը Կարին քաղաքի սուրբ կաթողիկէն կառուցել էր վեհաշուք արձաններով, որձաքար պողպատատաշ վիմերով, բոլորաձեւ գմբեթավորված եւ երկնաման խորանները՝ պայծառորեն զարդարված):

Աբաս թագավորը, երբ լսում է նրա այդ պահանջը, Հայոց այրուձիից մի գումարտակ է կազմում⁹, [արագորեն] հասնում է Կուր գետի ափին ու բանակ դնում Բերի³ բանակի դեմ: Իսկ երկու կողմերի⁴ զինվորները ամեն օր հարձակվելով՝ ասպատակ էին սփռում գետի⁵ այս եւ⁶ այն ափերում:

Եվ օրերից մեկում ափխազաց ասպատակները անցնում են Կուր գետն ու հասնում Հայոց բանակի մոտերքը. չփութութեան աղաղակները հասնում են թագավորին: Նա հրամայում է շուտափույթ երիվարը⁹ իր մոտ բերել, ասպազենն ու զենքերը անձամբ ինքն է հագնում, երկսայրի սուսերը ձեռքն է առնում եւ հարձակվում ասպատակների վրա. նրանց հետեւից հասնում է գետի մեջտեղը, քաջի հզոր ձեռքով հարվածներ հասցնում, երիվարներից կիսախեղդ ցած է գցում, որոնց համար հուղարկավոր ջուրն է դառնում: Իսկ ինքը ափ դուրս գալով, ահեղ ձայնով Աստծուն օգնական է կանչում եւ իր անունն է տալիս. դրանից ահաբեկված հյուսիսային ազգը փախուստի է դիմում: Հայոց զորքերը քաջապինդ զորութեամբ հետապնդելով՝ նրանց բոլորին սրտ ճարակ են դարձնում ու ամբողջ բանակը ավարի¹⁰ առնում.

1 Ձ.՝ զործեցան
2 Ձ.՝ տէր
3 Ի Ձ. պակասէր՝ տէր
4 Տ.՝ զօրութեան իւրոյ

5 Ձ.՝ ամի
6 Ձ.՝ բելապէս
7 Ի Տ. պակասէր՝ Բերն: - Ձ.՝ բերն
8 Ձ.՝ գկովկասային

1 Ձ. յուելոյր աստ՝ սա չինէ եւ գիւրք կաթողիկէն անւոյ եւ զսուրբն զրիգոր ի քաղաքոյ Դաշտին
2 Տ.՝ արարեալ զօրաց
3 Ձ.՝ բերայ
4 Ի Տ. պակասէր՝ երկուցունց

5 Ձ.՝ գետույն
6 Ի Տ. պակասէր՝ եւ
7 Ձ.՝ հասանէ
8 Ձ.՝ ինգրեալ
9 Ձ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ երիւար
10 Ձ.՝ աւարի

նաեւ ամբարտաւան Բերին ձերբակալում եւ բերում հասցնում՝ են Կարին քաղաքը: Թագավորը ասում է նրան. «Լավ նայի՛ր այդ գեղեցկաչեն եկեղեցուն, քանի որ այլեւս չես տեսնելու», եւ² հրամայում է փորել նրա չաքերը: Նրա խավարած³ պատկերը յուր ազգի մարդիկ արծաթով գնեցին, Հայաստանի հետ երդմամբ խաղաղության դաշինք հաստատեցին⁴, որ այլեւս նրանց միջեւ պատերազմ չլինի:

Այս ժամանակներում Հայոց Հայրապետական աթոռին տիրում էր Տեր Անանիան՝ գերապատիվ ամենաերջանիկ⁵ սրբությամբ, բարեշնորհ իր վիճակավորների հանդեպ: Այդ նույն ժամանակ ծաղկում ու պայծառանում է կրոնավորական դասը մեր Հայոց աշխարհում: Եվ բազմաթիվ տեղերում կառուցվում են եղբայրանոցներ⁶, հավաքվում են⁷ միաբնակյացներ Քրիստոսի սիրով:

Նախ եւ առաջ՝ Կամրջաձորի մեծահուչակ միաբանությունը Արշարունյաց գավառում, որի առաջնորդն էր Հայր Հովհաննեսը. սա Արեւմտյան աշխարհից, եգերացիների գավառի քաղկեդոնական մարդադավան աղանդից հալածական եկավ եւ իր հետ բերեց հրազեն (իմա՝ հրաշագեն) նշանը (109) տերունական:

Եվ որտեղից անցնում էր՝ հրաշագործության բազմապիսի նշաններ ու բժշկություններ էին կատարվում այդ պատվական Խաչի զորությամբ, որպես եւ մեր ժամանակներում մեր սեփական աչքերով տեսնում ենք, թե ինչպես բազում հիվանդներ ու ախտահարներ⁸ են բժշկվում: Եվ հանապազօրյա կա ու կատարում է իր հրաշագործությունները:

1 Զ.՝ անեն
2 Տ.՝ տեսնելուց եւ
3 Զ.՝ զխաբալ
4 Զ.՝ հաստատեալ

5 Զ.՝ ամենաերջանիկ
6 Զ.՝ եղբայրանոց
7 Ի Զ. պակասէր՝ եւ ժողովեցան
8 Զ.՝ ախտաժեւար

Արդ, եկավ ու բնակություն հաստատեց մեր վերելում նշված Կամրջաձորում¹, կանոնական ուղեցույց ունենալով սուրբ Հայրապետ մեծն Բարսեղի կողմից սահմանված² առաքելական հիման վրա<76>, թե. «նրանք ամենայն ինչք, որ ունեն, ընդհանուր է»³. եւ այնտեղ հավաքվեցին շուրջ (յ)⁴ երեք հարյուր ճգնահանդերձ մարդիկ:

Իսկ նրանից հետո նույն միաբանության առաջնորդ ու ճշմարիտ հավատքի պահապան եկավ աստվածային⁵ այր Պողիկարպոսը: Ապա նրանից հետո՝ իմաստակն (իմա՝ փիլիսոփան, իմաստունը) Սամվելը՝ սուրբ Գրոց գիտությունների մեջ բազմահմուտը, շնորհալին երգի ու երաժշտության:

Իսկ Շիրակի գավառում Հոռոմոսի անվանված վանքը կառուցվեց Հովհաննեսի⁶ ձեռքով, որը աղքատասիրության շնորհներով էր զարդարված. քանզի ողորմածությամբ եւ առաքինությամբ բաշխում էր իր բոլոր հագուստները, նույնիսկ մինչեւ լրիվ մերկանալը, երբ աղքատների էր հանդիպում: Տարբեր տեղերում անց ու դարձողների⁷ եւ⁸ ճանապարհորդների համար հանգստյան տներ էր պատրաստում, ուր բոլոր օտարականները նույնիսկ այնպես ապահով հանգստանում էին⁹, ինչպես սեփական¹⁰ տանը, եւ մինչեւ այսօր էլ ողորմածության նույն նշանները երեւում են այնտեղ: Այս նույն ժամանակներում այդ նույն կարգավորությամբ¹¹ կառուցվեց Նարեկը Ռշտունյաց՝ գավառում՝ բազմամարդ պաշտոնապայծառ

1 Զ.՝ Կամրջաց ձոր
2 Գործք Առ. Բ. 44:
3 Զ.՝ փութով
4 Ի Տ. պակասէր՝ Աստուծոյ
5 Զ.՝ յոհաննիսի
6 Զ.՝ յանցաւորաց

7 Տ.՝ ի ճանապարհորդաց
8 Զ.՝ հանդի
9 Զ.՝ իւրեանց
10 Տ.՝ կարգադրութեամբ
11 Զ.՝ յիւշտունեաց

(իմա՝ լուսավոր հավատով) երգեցողներով ու գրական գիտուններով: Նույնպես եւ Խլածորի կոչված վանքը Դերջանի գավառում, որը յուր վկայարանի համաձայն սուրբ Գրիգորի անունն է կրում՝ հիմնադրված՝ Քրիստոսի ժրջան եւ ճգնավոր ծառա հայր Սիմոնի ձեռքով, որը կյանքից հեռացավ իր մաքրակենցաղ վարքի սահմանին հասած եւ իր փոխարեն միաբանության վերակացու թողեց Պետրոս ծերունուն, որը գիշեր ու զօր ջանք էր թափում Տիրոջ ծառայության կարգը կատարել՝ թե՛ ձեռքով գոծելով եւ թե՛ բերանով սաղմոսելով, բազկատարած, դեպի աղոթարան² (իմա՝ դեպի Արեւելք) դեմքը հառած, իր բոլոր օրերը արտասովոր ողբով էր լցնում: Դրա պատճառով էլ օր ծերության, երբ աչքերի տեսողությունը խիստ վատանում է, բոլոր ընտրյալների մեջ հայր Բարսեղին է վատահում առաջնորդությունը, որն ընտրյալներից ամենացանկալին եղավ. սա բոլորի կարիքները հոգում էր ըստ պատշաճի եւ գիտությունը, իմաստնական հանճարով էր վարում հոգաբարձությունը. չնայած կենդանությամբ կյանքից հեռանում է, սակայն իր մահով իսկ կյանքն էր քարոզում³ բարյաց օրինակ հանդիսանալով թե՛ հեռավորների եւ թե՛ մերձավորների համար: Նրա մոտ էին հավաքվում միշտ սրբակրոն մարդկանց բազմություններ⁴, խարազանազգեստ, խոնարհազարդ⁵ վայելչությամբ, ճաշակելու մեջ սակավապետ, օրվա⁶ մեջ միայն մեկ անգամ ուտելով եւ ջրով զովանալով, այն էլ սուրբ քառասնորդաց շաբաթ եւ կիրակի⁷ օրերին արբելով: Նրա մոտ գտնվելով սուրբ

1 Ձ.՝ Սիովնի հիմնացեալ
2 Ձ.՝ ցանկատարած
3 Տ.՝ քարոզեաց
4 Ձ.՝ բազմութիւնն

5 Ձ.՝ խոնազարդ
6 Ձ.՝ յաւուրք
7 Ձ.՝ ի կիրակէի

քառասնորդաց՝ օրերին ես, ըստ իմ կարողություն, այս կարճառոտ հիշատակարանում շարադրեցի ժամանակներն² ու թվականները:

Այս նույն ժամանակներում Հիկանտիոն³ երկրում, Նահրնեստ տեղում, Խարբերդ⁴ գավառում հայր Մովսեսի⁵ ձեռքով կառուցվում է մի վանք, որը նրա անունով էլ կոչվում է. բարեզարդ կառուցվածքով, եղբայրների բազմաքանակությամբ, բազմապայծառ իմաստությամբ գիտնականներով լի: Այս Մովսեսը՝ այրն Աստծո, ծնունդով Տարոն գավառից էր, որը ամբողջ արեւմտյան⁶ աշխարհի (իմա՝ Հայոց) համար բարեգործության օրինակ ցույց տվեց՝ կրոնավորական դասերը բազմապատկելով եւ մեր կրոնի ավանդապահը լինելով՝ տեւեց հասավ մինչեւ մեր օրերը: Համանման եւ նույն օրինակով, հայր Սարգսի ձեռքով կառուցվեց Հնձուց վանքը Կարին գավառում՝ ամենայն օրինավորությամբ լի. եւ Արշարունյաց գավառի մի վայելչազարդ տեղում՝ Կապուտաքար անվանվածը. եւ Դպրեվանքը⁷ Շիրակ գավառում. եւ Ցախաց քարը՝ Վայոց Ձորում, հայր Ստեփանոսի ձեռքով:

Սրանք ամենքը եւ սրանցից հետո էլ ուրիշները՝ նրանց հետեւելով, հարակա ճգնակեցությամբ միաբան, հոգիների ամեն տեսակի փառասիրությունից զերծ, յուրաքանչյուր ոք թեկուզ մի խերեւեղ⁸ (լումա, գոռ) չստանալով, հասարակաց սեղանից բացի ուրիշ ոչ մի տեղ չկերակրվելով՝ ոչ մրգերից եւ ոչ էլ դալար խոտաբույսերից, այլ գործում էին Տիրոջ պատվիրանով՝ հրամայվածի համաձայն եւ հանա-

1 Ձ.՝ քառասնորդացն
2 Ձ.՝ ժամանակիս
3 Ձ.՝ ի լիկանտոն
4 Տ.՝ ի կարբերդ
5 Ձ.՝ մովսէսի

6 Ձ.՝ արեւմտական
7 Ձ.՝ գպրէվանս
8 Ձ.՝ խերեւեղ
9 Տ.՝ ի պատուիրանին

պագօրյա փառաքանությամբ գիշեր ու ցերեկ՝ Դավթյան նվագներն էին հնչեցնում: Եվ այս է նրանց նահատակության գործը: Իսկ միայնակացների բազմազարդ առաքինությունների մասին ինչպե՞ս կարող ենք այս սեղմ խոսքերով շարադրել, որոնք Քրիստոսի խաչելությանը խաչակից եղան, քաղցով, ծարավով եւ հանապազմանով կյանքով գոյատեւեցին այն ժամանակներում: Ինչպես օրինակ՝ Վանգոց վանքի մեծանուն եւ հռչակավոր հայր Վարդիկը² եւ սուրբ հայր Կարմիրը: Նրանք այս աշխարհի կյանքը ստվեր համարեցին, լեռների գագառների հետ ամայի եւ անապատ տեղերում, ծոմապահությամբ, անաղարտ վարքով ապրեցին, մինչեւ որ տիրոջ կողմից հրաշագործ զորության արժանացան: Քանզի առյուծը հնազանդվեց Վարդիկին³. բերեց նրան եղջերվի⁴ կաշի եւ⁵ իր երկու⁶ կորյուններին առաջն արած բերեց ձգեց նրա ոտների մոտ. իսկ նա ձեռքը դնելով նրանց վրա բուժում է նրանց⁷ տեսողության⁸ օրգանները: Եվ բազում այլ հիվանդների վրա ձեռքը դնելով արագորեն բուժվում էին ախտերից: Թող հանգիստ լինի նրա ոսկորներին, որ Վանգոցում⁹ են [հանգչում], որը¹⁰ մինչ այսօր էլ հիվանդներին բժշկություն է¹¹ անում:

Իսկ սուրբ¹² հայր Կարմիրը, որն իր մարմնով Քրիստոսին բարձրացրեց աղքատի¹³ կերպարանքով Մովսէս գափառում, բնակվում էր այնտեղ քանի դեռ¹⁴ տաճկաց ձեռքին էր

1 Ձ.՝ ի տուրնինան

2 Ձ.՝ վարդուկ

3 Ձ.՝ վարդիկ

4 Ձ.՝ գեղջերացն

5 Ի Տ. պափաւէր՝ եւ

6 Տ.՝ կորին երկու

7 Տ.՝ պարանս

8 Ձ. առ գեղջեր պատուածս՝ առ եւ բարձնայ զՔրիստոս մարմնով ի փրկայ աղ-

բատի», գոր Տ. ունի ստիւտ մի գեղջեր:

9 Ձ.՝ ի վանքոյ

10 Ի Ձ. պափաւէր՝ յոր

11 Ձ.՝ ի բժշկութիւն

12 Ի Տ.՝ պափաւէր՝ սուրբ

13 Ի Ձ. առ պափաւէր հաստած բաժնից

սփռայ ի բառիցս՝ որ եւ

14 Ձ.՝ մինչեւ

աշխարհը, օրերից մեկում ելավ զնաց Պաղին բերդի ամիրայի՝ մոտ, որի տարածքի մի ավերակ տեղում եկեղեցի կար, եւ հանգիստ առնելու համար մտավ այնտեղ: Իսկ այնտեղ ապրող մարդիկ² նրան ասում են, թե մի՛ մնա այնտեղ, քանզի այնտեղ մահաշունչ վիշապ կա: Բայց նա Աստծո զորությանն ապավինելով՝ արշալույսին մտավ ներս եւ սկսեց աղոթել: Եվ վիշապը³ մոտենալով եկեղեցու դռանը՝ Աստծու զորությամբ եւ զորությամբ սուրբի աղոթքների, անմիջապես սատակեցավ: Բայց երբ լույսը բացվեց, անհավատ հեթանոսներն ասացին հավատացյալներին. «Գնացե՛ք⁴ եւ տեսե՛ք, որ ահարկու վիշապը կուլ է տվել այն մարդուն, որին աստվածային եք կոչում»։ սակայն ոչ ոք չհամարձակեց մոտենալ: Բազում ժամեր վիշապը անշարժ ընկած էր⁵, ուստի մարդիկ կասկածանքով կամաց-կամաց մոտենում են. իսկ Քրիստոսի ճգնավորը ներսի կողմից աղաղակում է. «Քարշ տվե՛ք այդ պիղծին եւ դուրս նետեք»: Եվ այս բանը հպարտություն է լինում հավատացյալներին եւ ամթանք անհավատներին՝ հանուն Քրիստոսի փառքի:

Կային նաեւ վարդապետներ՝ քաջահմուտ Տիրոջ ուսմունքը քարոզելու մեջ եւ ուսուցիչներ ճամարտության. Բասիլիոս ծերունին՝ քաջակորովր խոսքի մեջ եւ պերճաբանը Տիրոջ օրենքները ուսուցանելու մեջ. եւ Գրիգորը՝ ամուսնացողներին պսակ դնողը, հորդախոսն ու առատաբանը Տիրոջ պատվիրանների. եւ Ստեփանոսը՝ աշակերտը Բարսեղի, որ Հոգեւորն կոչվեց՝ առաքելաշնորհը խոսքով ու գործով. սրա հետ նաեւ Մովսեսը՝ մեծանունը գիտության եւ առաքինության⁶ մեջ, որը քառասնօրյա ծոմապահու-

1 Ձ.՝ ամիրան

2 Ձ.՝ մարդիկ

3 Ձ.՝ վիշապ

4 Ձ.՝ երթեալ

5 Ձ.՝ մնալ

6 Ձ.՝ ի գիտութիւն եւ յառաքինութիւն

Թյանն էր համոզում ու մղում: Ապա եւ Դավիթը՝ աղքատակերպ ու սակավապետ գիտնականը, որին մականվամբ Մաշկոտն են կոչում¹. եւ Պետրոսը՝ սուրբ Գրոց հավաստի ու ճշմարիտ մեկնիչը. եւ մեծն փիլիսոփա Անանիան, որ³ եւ՝ վանահայրը Նարեկի: Սրա գրվածքն է ընդդեմ Թոնդրակյան⁴ եւ հերձվածողական ուրիշ աղանդների դեմ շարադրածը: Սրանցից շատերին իրենց ծերության եւ մեր տղայության օրերին մեր սեփական աչքերով տեսանք եւ ճաշակեցինք նրանց խոսքի քաղցրությունը:

Սրանք բոլորը խորախորհուրդ քննությամբ, աստվածաբանական ամենակատարյալ գրվածքների ընտրությամբ, Տեր Անանիայի հրամանով կարգադրեցին քաղկեդոնական օրենքով մկրտվածներին կրկին անգամ մկրտել: Քանզի քաղկեդոնականներն ուրանում են Աստծո՝ սեփական մարմնով խաչվելու եւ մահանալու գաղափարը. այլեւ վերին ներգործության կամքով երկակի բնություն են վերագրում Քրիստոսի էությանը եւ մարդկայինը, ոչ թե աստվածայինն են ասում, հանուն որի մեզ համար տանջանքներ կրեց ու մահացավ. այն էլ սոսկ մարդկային մահվամբ, ուստի եւ մարդկային մահով են հաղորդվում: Իսկ ճշմարիտ Բանին⁵ Աստծո [մենք] խոստովանում ենք մարմնի հետ միավորված. քանզի նույն Աստվածը չարչարանքների արժանացավ ու խաչվեց հանուն մեզ, որովհետեւ այդպես է Աստված սահմանել մեր մկրտությունը եւ դրանով է Տիրոջ մահը կատարյալ եւ ոչ թե միայն մարդու. եւ որպեսզի չընկնենք Երեմիայի անեծքի տակ, թե⁶. «Անիծյալ է՝ նա, ով իր հույսը մարդու վրա է դնում»:

1 Ձ.՝ ձկնեցուցանել
2 Ձ.՝ որում մաշկոտն կոչեն
3 Ձ.՝ փիլիսոփոսն որ
4 Ձ.՝ Թոնդրակյաց

5 Տ.՝ բանն
6 Ձ.՝ եթէ
7 Ի Ձ. պակասէր՝ է

Ապա Հունաց Ռոմանոս կայսեր օրերում եւ Հայոց Աբաս Թագավորի ժամանակներում տաճիկների կողմից գրավվեց Մելիտինեն՝ (յձգ) երեք հարյուր ութսուներեք թվականին: Ռոմանոսը վտարեց մեր հավատի հալածիչ Ալախութեթին: Իսկ (յձը) երեք հարյուր ութսունութ թվականին Համտունը՝ բազմաքանակ զորքով մտավ Կողոնիա եւ նորից հետ դարձավ: Այնուհետեւ Թագավորեց Լեւոնի որդի Կոստանդինը՝ (յձբ) երեք հարյուր ինսուներկու թվականին (ժգ) տասներկու տարի: Սրա վեցերորդ տարում եւ (յձէ) երեք հարյուր ինսուսյոթը (իմա՝ Հայոց) թվականին տաճիկները գրավեցին Մարաշը: Իսկ հաջորդ տարում (յձը) երեք հարյուր ինսուսութը թվականին Կոստանդին կայսրը Չմշկիկ դեմեսիլիոսին (110) մեծաքանակ զորքով ուղարկում է Կարինի² կողմերը: Սա գալիս պաշարում է Թեոդուպոլիսը, ճակատամարտ տալիս եւ պարտության մատնում իսմայելցիների³ զորքերին, քարուքանդ⁴ է անում քաղաքի⁵ խանդակն ու նրա բարձրաբերձ⁶ աշտարակները եւ գրավում քաղաքը: Այնտեղ քաջության⁷ բազում գործեր է ցույց տալիս Չմշկիկի թոռ Կյուռ-ժանը⁸, որ այն ժամանակ դեռեւս մանկական⁹ տարիքում էր: Իսկ դրանից հետո՝ (նէ) չորս հարյուր յոթը թվականին Հունաց զորքը գրավում է Սամոսատ¹⁰ քաղաքը: Այնուհետեւ մահանում է Կոստանդինը եւ Թագավորում է Կոստանդինը (գ) երեք տարի: Իսկ (նբ) չորս հարյուր երկու թվականին վախճանվեց Հայոց Աբաս Թագավորը, որը տիրեց (իդ) քսանչորս տարի:

1 Ձ.՝ Համտունի
2 Ձ.՝ կարնայ
3 Ձ.՝ զօրն իսմայելացւոց
4 Տ.՝ կոտորեալ
5 Ձ.՝ գրադաքին խանդակն
6 Ձ.՝ զբարձրաբերձ

7 Ձ.՝ զարութեան
8 Ձ.՝ կուռժան: - Տ. աստ եւ ի տորեւ՝ Կիւրժան
9 Ձ.՝ ի մանկութենէ
10 Ձ.՝ սամուսաթ

**Արասի որդի Ասոսի թագավորելը,
 եւ թե նրա օրերում ինչ գործեր՝ կատարվեցին.
 սրբակրոն տեղանքի՝ շինությունը**

Արասից հետո թագավորում է նրա որդի Աշոտը, որը նաեւ Շահնշահ¹ էր կոչվում, (իե) քսանչորս տարի: Իսկ նրա եղբայր Մուշեղը նույն ժամանակ թագավորում էր Կարսում: Այս Աշոտը խաղաղասեր բնավորությամբ տիրելով Հայոց աշխարհին՝ խոնարհությամբ եւ ողորմածությամբ գերազանցեց² իր բոլոր նախորդներին. քանզի գոնջացյալներին³ (ուրուկներին, անդամալուծներին), կաղերին ու կույրերին հավաքում էր իր մոտ, խրախճանքներին իրեն բարձակից⁴ էր դարձնում, նրանցից շատերին իշխան⁵, այլեւ իշխանաց իշխան եւ կյուրապաղատ⁶ էր անվանում, նրանց թեւանցուկ էր զբոսնում, իսկ նրանց կարմիր քոսն ու վերքերը հենց իր աչքերի առջեւ զարդերի ու ակների փոխանակ էր համարում: Նաեւ թագավորական ըմպելիքով լի յուր բաժակը նրանց էր մատուցում. եւ երբ նրանց վերքերի բիժն ու թարախը գինու հետ էր խառնում, այն ժամ նրանց մնացորդը վերցնելով՝ ինքն անձամբ էր ճաշակում: Եվ այնպիսի⁷ առատաձեռնությամբ էր [իր ունեցվածքը] բաշխում աղքատներին, որ դեռ յուր⁸ մահվանից առաջ ոչ մի դրամ չմնաց նրա գանձարանում. նույնիսկ զարդեղեններից վեր-

ջինը, բազմականներին⁹ էլ (իմա՝ գահակիցներին) հետը, անգամ առաքաստների քողերը նվիրում էր չունեւորներին: Եվ ողորմածությամբ ու տնանկների նկատմամբ ունեցած գթասրտությամբ քավեց իր մեղքերը:

Սրա օրերում կառուցվեցին կրոնավորների կացարաններ, ճգնարաններ Սեւորդյաց աշխարհում, հավասարակացների, միաբնակյացների համար, ինչպես նախօրոք ասացինք՝ սբ. Բարսեղի սահմանած կանոնների համաձայն. սրանցից երկուսի տեղերի անունները՝ Հաղպատն ու Սանահինը՝ միմյանց դեմ-հանդիման, Աստծո տան միահավատ հինգ հարյուր մարդկանց համար են: Սանահինի առաջնորդը Հովհաննեսն էր՝ Աստծո գիտնական այրը, իսկ Հաղպատինը՝ Քրիստոսի¹⁰ ճգնազգյաց ծառա Սիմյոնը:

Այսուհետ վախճանվեց¹¹ Տեր Անանիան՝ (նժդ) չորս հարյուր տասնչորս թվականին, իր բոլոր օրերը բարվոք ծերությամբ լցված: Նրանից հետո կաթողիկոս նստեց Բաղաց գավառից Վահանիկը¹² Բաղաց Ջիվանշիր իշխանի որդին¹³: Սա ցանկանում էր նամակազրույթությամբ¹⁴ սիրալիրություն եւ¹⁵ բարեկամություն հաստատել քաղկեդոնականների հետ: Այդ պատճառով Հայոց կրոնավորները¹⁶ (իմա՝ բարձրաստիճան) հավաքվեցին Անի քաղաքում. Արշարունյաց եպիսկոպոս Տեր Խաչիկը, Կամրջաձորի¹⁷ առաջնորդ¹⁸ Հայր Պողիկարպոսը¹⁹, Հոռոմոսի վանքի վանական Հայր Սարգիսը, Սեւանա վանքի վանական Հայր Ստեփանոսը եւ այլ եպիսկոպոսներ ու բազմաթիվ Հայրեր²⁰: Իսկ Վա-

1 Ձ.՝ առաջ նորա գործեացն
 2 Ի Ձ. պակասէր՝ սրբութեան տեղեացն
 3 Ձ. աստ եւ ի ստորեւ՝ շահնշահն
 4 Տ.՝ անցոյց
 5 Ձ.՝ զգոնջացեալսն

6 Տ.՝ եւ բարձակից
 7 Տ.՝ իշխան
 8 Ձ.՝ կիւրապաղատաս
 9 Ձ.՝ յայնքան
 10 Տ.՝ իւր

1 Տ.՝ բազմականացն
 2 Տ.՝ աստուծոյ
 3 Ձ.՝ վախճանի ի նժդ. Թուականին
 4 Ձ.՝ վաղանիկն
 5 Տ.՝ Թղթովք առնել
 6 Ի Ձ. պակասէր՝ եւ

7 Ձ.՝ կրօնաւորացն
 8 Ձ.՝ կամրջաձորոյ
 9 Տ.՝ կամրջաձորոյ վանական
 10 Ձ.՝ պողիկարպոս
 11 Ձ.՝ Հայրք

Հանիկը փախստական եղած ընկնում է Վասպուրական, Վասպուրականի թագավոր Ապուսահի մոտ, որը Գազիկ Արծրունու որդին էր: Եվ ժողովը Աշոտ Շահնշահի ցանկութեամբ Հայոց կաթողիկոս է հաստատում՝ Սեւանի վանքի վանական Ստեփանոսին: Ուստի երկու կողմերից նշույններով լցրին մեր Հայոց աշխարհը:

Բայց մեծ վարդապետ Ստեփանոսը, որը երանելի Մեսրոպի² աստիճանակիցն էր եւ հովվում էր Հայոց արեւմտյան կողմում³, կրոնավորների բազմութիւն հավաքեց. Տարոնի, Հաշտենից, Ծոփաց եւ Խորձենաց⁴ [գավառներից], Մովսես⁵ վարդապետով եւ անվանի այր Բարգենով հանդերձ, որ Սյունյաց աշխարհից⁶ էր, ելավ գնաց Վասպուրական՝ ի հանդիմանութիւն Վահանին (իմա՝ Վահանիկին) եւ Ապուսահի: Բայց նրանք վաղեսարար (այսինքն նենգորեն) վարվելով՝ ոչ ցանկացան տեսնել նրանց եւ ոչ էլ բառ անգամ լսել, այլ հրամայեցին Ստեփանոսին, Մովսես Վարդապետին ու Հայր Բարգենին աքսորել Աղթամար կղզի: Հետագայում Հայր Բարգենին եւ Մովսեսին ազատ արձակեցին, սակայն Ստեփանոսին փոխադրեցին Կոտորաց բերդը, ուր եւ մահացավ. բայց չեմ կարող ասել՝ նրանց նենգութեամբ, թե մեկ այլ պատճառով: Ապա այս Վահանիկն ու Ստեփանոսը վախճանվեցին միեւնոյն տարում եւ վերացավ խռովութիւնը մեր Հայոց աշխարհից:

Այնուհետեւ՝ Հունաց թագավոր Ռոմանոսի օրերում կային մագիստրոս Նիկիփորը⁷ եւ պատրիկ Կյուլ-Ժանը, որոնք⁸ իրենց հզորութեամբ զարհուրեցրել էին ամբողջ Տաճ-

կաստանյան՝ երկրները: Հենց Ռոմանոսի մահվան ժամանակ նրանք պաշարել էին Անաբարզան ու Հալեպը, որոնք² գրավեցին էլ: Կոստանդնուպոլսում թագավորում է ոմն Մարինոսը³: Իսկ Նիկիփորն ու Կյուլ-Ժանը ամբողջ զորքերով գալիս են Հունական ծովի եզերքը. Կյուլ-Ժանը⁴ մտնում է Կոստանդնուպոլիս, գահընկեց անում Մարինոսին եւ թագավոր կարգում Նիկիփորին՝ (նժը) չորս հարյուր տասներկու թվականին, որը թագավորեց յոթը տարի: Սա քաջարար Հաղթեց խմայելական զորքերին, բազմաթիվ քաղաքներ⁵ խլեց նրանցից. Մսիսը՝ (նժգ)⁶ չորս հարյուր տասներեք, իսկ Տարսոնը (նժդ) չորս հարյուր տասնչորս թվականին: Այնուհետեւ (նժե)⁷ չորս հարյուր տասնհինգ թվականին խավարեց արեգակը եւ վախճանվեց Տարոնի իշխան Աշոտը: Եվ հոռոմները տիրեցին Տարոնին:

Իսկ (նժէ) չորս հարյուր տասնյոթ թվականին Նիկիփորի եղբորորդի Վարդը մեծաքանակ զորքով գալիս հասնում է Ապահունիք, պաշարում է Մանազկերտ քաղաքը, գրավում է այն եւ հիմնահատակ բրում⁸ ու կործանում է նրա պարիսպները: Եվ ապա (նժը) չորս հարյուր տասնութը թվականին գրավում է⁹ Ասորական¹⁰ Մեծ Անտիոք քաղաքը:

Իսկ նույն տարում Կյուլ-Ժանը Վասիլի մոր՝ Թագուհու նենգավոր Հորդորանքով սպանում է Նիկիփորին եւ թագավորում ինքը՝ վեց տարի: Բայց Նիկիփորի եղբոր որդի մեծ դուքս Վարդը ապստամբում եւ թագավորում է Ժողունդում (?): Նրա դեմ պատերազմում է Հաղթող Կյուլ-Ժանը, հաղ-

1 2.՝ Հաստատեցին
2 2.՝ մեսրոպայ
3 2.՝ զարեւմտեան կողմ
4 2.՝ եւ ի խորձենից: - Տ.՝ ի խորձենոյ
5 2.՝ մովսէսիւ

6 2.՝ աշխարհէն
7 Տ. աստ եւ ի ստորեւ՝ Նիկիփոր: - 2.՝ նիկիփոս
8 2.՝ որ

1 2.՝ տաճկաստանացս
2 2.՝ որ
3 2.՝ մադինոս
4 Ի Տ. պակասէր՝ Կիւլ-Ժան
5 2.՝ քաղաք

6 2. ունէր աստ՝ Թուականին
7 2.՝ ՆժՁ Թուականին
8 2.՝ բրեաց
9 Ի Տ. պակասէր՝ առնու
10 Տ. յաւելոյր աստ ի փակագիծս (առ)

Տե՛ր Խաչիկի կաթողիկոսութեան, Արգի՛նա՛ գյուղի
եկեղեցու եւ կաթողիկոսաբանի կառուցման մասին

Հունաց Կյուռ-ժան կայսեր եւ Հայոց Աշոտի Թագավորության օրերում (նիւ) չորս Հարյուր քսանմեկ թվականին Վահանից ու Ստեփանոսից հետո Հայոց կաթողիկոս եկավ Արշարունյաց եպիսկոպոս Տեր Խաչիկը՝ Տեր Անանիայի քրոջ որդին, որը միապետութեամբ խաղաղացրեց մեր Հայոց աշխարհը տասնինը տարիներ։ Նա նորոգեց կաթողիկոսարանը Շիրակ գավառի Արգի՛նա՛ գյուղաքաղաքում, Ախուրյան գետի ափին, Հայոց վերադիտողի (իմա՝ եպիսկոպոս կամ հայրապետ)՝ <77> Տեր Անանիայի Հանգստարանի կողքին։ Նույն գյուղում՝ կառուցեց նաեւ սուրբ կաթողիկէ եկեղեցին՝ վիմակոփ կառուցվածքով, Հաստահողույս զմբեթավոր՝ արձաններով, երկնաման խորաններով, երեք ուրիշ եկեղեցիների՝ ասամբլեայով, նույնանման, սքանչելատեսք՝ ու չքնաղագեղ Հորինվածքով՝, զարդարեց այն մեծապայծառ, ծիրանածաղիկ, ոսկեթել Հյուսվածքներով, ոսկյա, արծաթյա եւ ամեն տեսակի զարդերով՝ պսակված, ջահաբորբոք եւ լուսավոր անոթների պայծառութեամբ. այլեւ աստվածախոս կտակարանները բազմապատիկ ստանալով՝ սուրբ առաքելասաց ու մարգարեաբարոզ պատգամները՝ վարդապետական բոլորանվեր երգեցողութեամբ Հանդերձ։

- 1 Ի 2. պակասէր՝ ի գիւղն արգինայ
2 2.՝ ի գեղաքաղաքին արգինայի
3 2.՝ գեղ
4 2.՝ զմբեթարթ
5 2.՝ եկեղեցովքն

- 6 2.՝ Հրաշատեսիկ
7 Տ.՝ յօրինուածով
8 2.՝ ոսկեթել անգուածովք
9 2.՝ ամենազարդ

Թում եւ Վարդին նետում է կղզու բանտը։ Իսկ ինքը գնում է Բուլղարաց երկիրն ու պատերազմում նրանց՝ դեմ։ Նրանք Ռուդաց՝ ազգը օգնութեան կանչելով՝ մարտի են դուրս գալիս նրանց՝ դեմ. եւ միմյանց դեմ ճակատամարտելիս ուռնները Հունաց ռազմաճակատի երկու թեւերը հետ են չալրտում։ Իսկ Թագավորը ամբողջ հետեւակ գնդով, Հայաստանցիներով հանդերձ, անշարժ մնում են ճակատամարտի մեջտեղում, ուր հերոսաբար նահատակվում է հետեւակ գունդը, որին սաղարք (111) են ասում, Թագավորի առջեւ պատուում են նրանց դիմաց գտնվող վահանափակոցը։ Թագավորի հետ՝ եղած ամբողջ հեծելազորը ներս է թափվում եւ սրերը գործի դնելով՝ նրանց բոլորին սրախողխող են անում ու տարբեր վայրեր՝ ցիրուցան սփռում, հնազանդեցնում ու տիրում են Բուլղարական ազգին (112)։

Այս Կյուռ-ժանը մանկութիւնից ի վեր արիւնթյան՝ բազմաթիւ գործեր էր կատարել ու շատ շատերին զարմացրել, այնպես որ՝ Թագավոր դառնալուց հետո Հարավային կողմից Տաճկաց ազգը, Հյուսիսային կողմից Սարմատացոց ազգը եւ արեւելյան կողմից Վրաց ազգը ինքնակամ Հարկատվութեամբ Հնազանդվեցին նրա իշխանութեանը։

- 1 Տ.՝ ընդ նոցա
2 Տ.՝ որոց ազգն Ռուսաց։ - 2.՝ որոյ
3 Տ.՝ եղեալ
4 Տ.՝ ընդ նմա

- 5 Թերեւս՝ անդ
6 2.՝ վայրեացն
7 2.՝ արւութեան
8 Ի 2. պակասէր՝ եւ

Սրա օրերում էին [գործում] նաեւ վարդապետներ Հովհաննեսը՝ խաչակիրը՝ Քրիստոսի, որը տկար խոսքով, բայց մեծ իմաստութեամբ բացահայտում էր սուրբ Գրքերի ումունքը: Նա մոլեռանդ վրաց ազգի սրով մահացավ եւ թաղվեց Ակսիզումս կոչված վանքում, Բասենի¹ գավառում, Միւրանյաց լեռան ստորոտում եւ այժմ սուրբ Հովհանն² է կոչվում: Նրա նման էր նաեւ Կարին գավառի Հնձուց անվանված վանքի միաբանութեան առաջնորդ Հայր Հովսեփը՝ առատարուխ գիտութեամբ գերմաքուր:

Եւ Կիրակոս նվաստաշուք գիտնականը, որ առավելապես իր վարքով, քան խոսքով էր ուսուցանում. սա երկար ժամանակ բնակվում էր Նիզ գավառի Թեղենիս կոչված անապատում իմ ընկերակից եւ Քրիստոսի ճգնավոր Հայր Երեմիայի մոտ: Եւ վայելչաբան Սարգիսը Աղվանից աշխարհից, որը դեռ մանկութունից սուրբ Գիրքը անգիր գիտեր. իսկ այժմ ծերացած է: Հովհաննես քահանան նույնպես³ առաջնացողների պսակողը:

1 Տ.՝ Ի Բասէն
2 Տ.՝ Յահան
3 Տ.՝ արդ եւ: եւ

Ամիթում՝ սեղի ունեցած հունական պատերազմի, գիսաստղի երեւալու եւ Կյոււ-ժան թագավորի մահվան՝ մասին

Այնուհետեւ Հունաց Կյոււ-ժան թագավորը Մլեհ դեմալիկոսին բյուրավոր զորքերով ուղարկում է Ամիթի վրա, որը գալիս է եւ ջրջապատում Համտունի³ թոռ Աբութահլապի⁴ զորքին: Բայց անակնկալ ժամի չորս հարյուր սոււերամերկ մարդիկ, երիվարներին հեծած, հանկարծակի դուրս են արշավում քաղաքի դարպասից, սոււերահար են անում դռների առջեւ եղած⁵ գունդը, բոլոր զորքերին ցիր ու ցան անում, բազմաթիվ մարդկանց սրախողխող անում⁶ եւ դեմալիկոս⁷ Մլեհին էլ գերի բռնում. նա տաճիկների մոտ էլ մահացավ:

Ապա հաջորդ տարին՝ (նիզ) չորս հարյուր քսաներեք թվականին, Հունձքի օրերին երեւաց նիզակավոր (իմա՝ գիւսավոր) աստղը, երբ դեռեւս ամառնամուտ եղանակ էր, ինքը բռնկվելով արեւելյան կողմից, լույսի նիզակաձեւ նշանները դեպի արեւմտյան կողմը՝ դեպի Հունաց աշխարհն էր ձգվում. եւ այդ տեւեց մինչեւ աշնանային եղանակները: Հենց նույն տարվա վերջին արքունի պալատում մահացավ Կյոււ-ժան թագավորը: Եւ նրանից հետո՝ (նիւ) չորս հարյուր քսանհինգ թվականին թագավոր նստեց Վասիլը:

1 Ի Զ. պակասէր՝ որ
2 Զ.՝ եւ մահ
3 Զ.՝ Համդունոյ
4 Զ.՝ ապութահլապ

5 Զ.՝ դրացն
6 Զ.՝ եւ զբազումս... արարին
7 Զ.՝ դեմէլիկոսն

ԱՄԵՐԻԿԱԿԱՆ ՄԱՐԿԱՆԻ ՔԱՂԱՎՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ.

ԱՄԵՐԻԿԱԿԱՆ ՄԱՐԿԱՆԻ ՔԱՂԱՎՈՐԵԼՈՒՄԻՆ ԵՆԵՄԻՍԻՆ
ԵՎ ԴԱՎԻԹ ԿՅՈՒՐԱՊԱՊԱՏԻ ՇԻՐԱԿ՝ ԳԱՂՈՒ

Այդ՝ ժամանակ էր, որ մահացավ Հայոց օրհնյալ թագա-
վոր Աշոտը (նիզ) չորս հարյուր քսանվեց թվականին եւ
հենց նույն օրը՝ թագավոր նստեց նրա որդի Սմբատը՝ (ժգ)
տասներեք տարի: Սա խրամն ամբողջութեամբ լցնել է տա-
լիս եւ պարսպապատում է Անի քաղաքը, Ախուրյան գետից
մինչեւ Ծաղկոցաց ձորը՝ կրով եւ որձաքար վեմերով՝ շա-
ղախված, մահարձաններով եւ բրգավոր՝ աշտարակներով,
առավել բարձրաբերձ պարիսպներով եւ ծավալուն, քան
հին պարիսպը՝ ամբողջ քաղաքի ընդարձակութեամբ, մայ-
րի փայտից գերանն դնելով, երկաթագամ, հաստահե-
ղույս եւ բեւեռապինդ ամրացրած: Ապա Տրդատ ճարտա-
րապետի ձեռքով, որը Արգինայի՝ կաթողիկոսարանի եկե-
ղեցին կառուցեց, ձեռնարկում է Անիի մեծաշեն եկեղեցու
հիմնադրումը:

Եվ խաղաղութիւնն ու շենութիւնն էր տիրում մեր Հայոց
աշխարհում: Ապա նա սկսեց հոխորտալ իր հորեղբայր
Մուշեղի դեմ, որը Կարսում էր. եւ գրովեց Շատիկ կոչված
բերդը, որը շակատում էր<78>: Այդ է՝ պատճառ դառ-
նում, որ Տայոց Դավիթ կյուրապաղատը Վրաց ամբողջ գո-
րաբանակով շարժվի՝ գա Սմբատի վրա. գալիս իջնում է Շի-

1 2.՝ եկեղեցան
2 2.՝ եւ գալիս գալիս կ...ապաղ
3 2.՝ յայտու
4 2.՝ օր
5 2.՝ վիմովք

6 Ի Տ. պակասէր՝ աշտարակօք: - 2.՝ բը-
գացն
7 2.՝ յարգինայի
8 2.՝ յայսր
9 2.՝ խաղաց

րակի Բավաց ձոր կոչված գյուղում. նրա հետ՝ նաեւ Մուշե-
ղը, որը նրան օգնութեան էր կանչել: Իսկ Սմբատը բերդը
նորից նրանց է հանձնում ու խաղաղութիւնն հաստատում.
եւ հանցավոր ոչինչ չեն անում Սմբատի երկրում, որովհե-
տեւ խաղաղասեր ու արդարամիտ էր կյուրապաղատը:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԺԱՊԱՐԱՆ

Արիւմա՛ ամիրայի հայաստան գալու,
հեճապայում նրա իշխանութեան կործանելու՝
եւ նրա՝ խեղդամահ լինելու մասին

Մուշեղը, սակայն, Աստծո երկյուղը չունեւ իր սրտում,
որովհետեւ շատերի կողմից բռնված բողբոջ հետ էր կենակ-
ցում: Սա առաքեց կանչեց Դիմաստանի՝ պարսիկ ամիրա
Սալատինի թոռ Աբլահահին. նա թեպետ նրանց հետ չեկավ,
բայց հետագայում եկավ, այրեց Հոռոմոսի վանքը եւ ճուպա-
նով ցած գցեց սուրբ Շողակաթի վրա կանգնեցված փրկա-
կան Նշանը՝ (նյա) չորս հարյուր երեսունմեկ թվականին.
սակայն նրա վրա շարժվեց Աստծո զայրույթը եւ նա դիվա-
հար եղավ: Պատերազմի մեջ մտավ Դողթնի՝ ամիրա Ա-
բուտլուկի՝ դեմ, պարտվեց նրանից. սա գրավեց՝ նրանից
Դիվինն ու մյուս բոլոր քաղաքները, նրան էլ ձերբակալեց:
Եվ նա ամբողջ ընտանիքով թափառական շրջում էր Հայոց
երկրում ու Վրաստանում՝ եւ ամենուրեք պատմում, թե

1 2.՝ ապահանջ
2 2.՝ բառնալ
3 Ի 2.՝ պակասէր՝ նորա
4 2.՝ զապահանջ դիմատանի
5 2.՝ եւ զնշանն
6 2.՝ ընդ ամիրան գողթանի

7 Տ. եւ 2.՝ ապուստիոյ
8 2.՝ հան
9 Տ.՝ թափառական շրջէր ընդ ամենայն
աշխարհս Հայոց ւ Վրաց ամենայն ըն-
տանեօք իւրովք: - 2.՝ ընտանեօքն

քանի որ թշնամացա Քրիստոսի սուրբ ինչին, դրա համար նա վտարեց ինձ իմ հայրենիքից: Ուստի ելավ գնաց Հունաց Վասիլ կայսեր դուռը, սակայն ոչինչ օգնություն չստանալով նրանից, այնտեղից հետ վերադարձավ ու խեղդամահ եղավ իր ծառաների կողմից Ուխտյաց քաղաքում:

ՊԼՈՒԽ ԺԳ

Վաստյուրականի կոստրածի եւ Գողթնի ամիրա Աբուսլուփի¹ կողմից իշխանների ձեռքակալվելու մասին

Այս ժամանակներում Գողթնի ամիրա Աբուսլուփը (Ջե) ինը հարյուր յոթ հետեւակազունը (իմա՝ հետեւակազորը) խազիկներով² <79> (? աստ՝ խազկօքն) (113) գալիս է Վասպուրական աշխարհը: Վասպուրականի թագավոր Աշոտի հրամանով նրանց դեմ է դուրս գալիս Վասպուրականի իշխանաց իշխան Աբլխարիբ⁴ կոչվածը, մեծաքանակ զորքով եւ Գրիգոր⁵ իշխանի ու Տիգրան մարզպանի⁶ հետ միասին: Գալիս իջեւանում են⁷ ձուռչ գավառի Բակեար կոչված վայրում՝ իրենց երիվարներին թողնելով պաճարարոտ (իմա՝ արածելու):

Նրանց⁸ վրահասու են լինում Տաճկաց զորքերը, հափշտակում են ամբողջ երիվարները, իսկ նրանք մնում են ամբողջում արգելափակված: Ուստի եւ տաճիկ զորքերն, ըստ իրենց սնահավատ օրենքի, երդումով հավաստիացնում են,

1 Տ.՝ յիմ

2 Տ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ ապուլուփայ, ապուլուփ

3 Տ.՝ հետաժողով խազկանօքն

4 Տ.՝ մապլխարիփն

5 Տ.՝ գրիգորի

6 Տ.՝ եւ մարզպանաւ

7 Տ.՝ իջեւանի

8 Տ.՝ որոյ

թե. «Ոչ մի մեղք չենք գործի ձեր նկատմամբ. միայն ձեր զենքերը հանձնեք մեզ եւ դուք գնացե՛ք խաղաղությամբ»: Եվ նրանք իրենց անմտությամբ հիմարացած՝ տալիս են իրենց զենքերը: Բայց նրանք, ըստ իրենց հեթանոսական անօրեն դենի (իմա՝ կրոնի), ստում են իրենց երդմանը եւ բռնորդին սրախողխող են անում. իսկ Աբլխարիբին, նաեւ երկու՝ իշխաններին՝ Գրիգորին ու Տիգրան մարզպանին ձերբակալում են. սրանք հետո գանձագին տալով փրկվեցին²:

Բայց այն մեռածների մարմինների վրա հեթանոսական պղծության նշաններ³ հայտնաբերվեցին, որը նույնիսկ պատմել չի կարելի. այդ պատճառով էր, որ Աստված մատնեց նրանց այլազգիների⁴ ձեռքը՝ (նյւր) չորս հարյուր երեսուներկու թվականին:

ՊԼՈՒԽ ԺԳ

Վասիլի հունաստանում՝ թագավորելու՝, Վարդի բռնակալության եւ հունաց աշխարհի ավերածության՝ մասին

Երբ որ Վասիլը թագավոր նստեց՝ (նիե) չորս հարյուր քսանհինգ թվականին, ինչպես նախօրոք⁵ արդեն ասել ենք, Վարդը, որ մականվամբ Սիկլաոտս էր կոչվում եւ քաջ ու կորովի տղամարդ էր պատերազմական գործերում, ապստամբում է եւ թագավորում Ջահանի եւ Մելիտինեի կողմերում: Նա իրեն է միացնում Հունաց թագավորության մեջ եղած Հայոց հեծելազոր գունդը, մասնատում է Հունական

1 Տ.՝ գերիւն: - Տ.՝ գլ. բ. ս

2 Տ.՝ եւ քաղաքն գանձիւ փրկեցաւ

3 Տ.՝ մարմինն գտաւ նշան

4 Տ.՝ այլազգացն

5 ի Տ. պակասէր՝ յունաց

6 Տ.՝ թագաւորութեանն

7 Տ.՝ աւերածի

8 Տ.՝ առաջն

Թագավորությունը, չորս տարի շարունակ ճակատամարտ է մղում Վասիլ Թագավորի դեմ, հասնում է մինչև Բյութանիա՝ արյան ճապաղիքով՝ լցնելով այդ ամբողջ աշխարհը:

Այդ պատճառով Վասիլ Թագավորը գումարում է Բյուզանդիոնի, Թրակիայի եւ Մակեդոնիայի զորքերին, արեւմտյան բոլոր ազգերի հետ միասին ուղարկում Վարդ բռնակալի դեմ: Իսկ Վարդը զինվում է նրանց դեմ պատերազմի եւ նրանց հետ քաջաբար մարտնչում էին նաեւ Հայոց զորքերը. այնտեղ էին Տարոնի իշխանի որդիներ Գրիգորն² ու Բագարատը, Մոկաց իշխան Ջափրանիկը, սարսափահար են անում հունական զորքին, որոնք ահաբեկված ինչպես փոթորկահույզ³ մրրիկի դեմ շփոթահար, շատերին սրախողխող արին եւ բազմաթիվ մարդկանց էլ ձերբակալեցին⁴. այնտեղ էլ սպանվում է նրանց զորահրամանատար ներքինի⁵ Պետուանոսը: Բայց հետագայում ողորմածաբար⁶, հանուն քրիստոնեական հավատի գթասրտությամբ մնացածներին կյանք շնորհեցին:

Եվ այս նույն ձեռով երկրորդ անգամ, եւ երրորդ, եւ բազմաթիվ անգամներ ճակատամարտ տալով՝ անընդհատ հաղթում են արեւմտյան զորքերին, անպես որ Հունաց ամբողջ աշխարհը գրեթե բռնվում է պատերազմով, մինչեւ անգամ գյուղը գյուղի⁷, քաղաքը քաղաքի դեմ էր կռվում եւ ամենուրեք⁸ արնահեղություն էր տիրում: Եվ սարսափելի սովը տարածվել էր⁹ ընդհանուր աշխարհով¹⁰ մեկ, մահացածների դիակներով լցվել էին բոլոր ճանապարհներն ու հրապարակները, իսկ կենդանի մնացածները չրջում էին

1 Ձ.՝ ճապաղիք
2 Ձ.՝ գրիգորի
3 Ձ.՝ փոթորկեալ
4 Ձ.՝ ձերբակալս
5 Ձ.՝ ներքինի
6 Ձ.՝ ողորմաբար

7 Ձ.՝ գեւղ ընդ գեւղ
8 Ձ.՝ ուրեք
9 Տ.՝ տարածեցաւ
10 Ձ.՝ ընդհանուր աշխարհս
11 Ձ.՝ գիշիք

մեռյալներից ավելի ողորմելի [տեսքով]՝ եւ գիշատիչ¹¹ գայլերը մեռածների դիակներից մոլեգնած՝ ողջ մնացածներին էին հոշոտում:

Եվ մինչդեռ այսպիսի¹ շփոթություն էր տիրում Հունաց տիրապետության մեջ, Խլաթի եւ Նփրկերտի ամիրա Բատը վերստին կառուցում է Մանագկերտ քաղաքը, սրով ու գերությամբ Տարոնի ամբողջ գավառը անմարդաբնակ է դարձնում, ավարի է վերցնում Մուշ քաղաքը եւ զարհուրելի տեսքով խողխողում սուրբ Փրկիչ անվանված եկեղեցու քահանաներին, որոնց² արյան դաջվածքը մինչեւ օրս էլ ցույց են տալիս նույն եկեղեցու³ վրա:

ՉՈՒՄ ԾԵ

Հունական վերջին տասերազմի եւ
բռնակալ Վարդի փախստական լինելու մասին

Այնուհետեւ, այս բոլոր իրադարձությունները անցնելուց հետո, Հունաց Վասիլ Թագավորը⁴ Թոռնիկ զորավարին, որն ազգությամբ վրացի էր եւ սուրբ լեռան⁵ արեղա, հանում ուղարկում է Տայոց Դավիթ կյուրապաղատի մոտ, խոստանում է տալ նրան Խաղտոհառիճը՝ Կղեսուրի հետ (114) միասին, Չորմայրին ու Կարինը, Բասենն⁶ ու Սեւուկ բերդակը⁷, որ Մարդաղին (իմա՝ գավառը) են, Հարքն ու Ապահունիքը⁸, (որոնք⁹ հենց տվեց էլ), որպեսզի իրեն օգնական զորք ուղարկեն:

1 Ձ.՝ գայս
2 Ձ.՝ որում
3 Ձ.՝ ցուցանի: - Տ.՝ յեկեղեցուջ
4 Ձ.՝ Թագաւորին
5 Տ.՝ լերին այնմիկ

6 Տ.՝ Բասէն
7 Ձ.՝ սեւուքերդակ
8 Ձ.՝ զապահունիք
9 Ձ.՝ զոր

Դավիթ կյուրապաղատը գումարում է Վրաց ամբողջ զորքը եւ իշխանաց իշխան Զովիկին դնում է Թոռնիկի հետ եւ ուղարկում պատերազմելու բռնակալ Վարդի դեմ: Նրանք, սկսելով Տայոց աշխարհից, քանդում եւ ավերում են Հունաց ամբողջ երկիրը, որը բռնակալի ձեռքի տակ էր¹: Վարդ թագավորին, որը նաեւ Փոկաս էր կոչվում, նույնպես ազատում են բանտից, որին Կյուռ-ժանն էր բանտարկել կղզում, տալիս է նրա ձեռքը Հունաց արեւմտյան ամբողջ զորաբանակը, վրացական զորքերի հետ միասին եւ երկու բանակներն ուղարկում բռնակալ Վարդի դեմ:

Իսկ բռնակալը² միայն մեկ բանակի դեմ պատերազմելով՝ քիչ էր մնացել, որ փախուստի մատնեւ. եւ ահա վրա է հասնում երկրորդ բանակը, հիմնավորապես կարգավորում³ ճակատամարտը: Դրանից հանկարծակի գալով բռնակալ⁴ Վարդը փախուստի է մատնվում:

Եվ դուրս է գալիս Հունաց աշխարհից՝ իր թիկունքում օգնական ունենալով Բաղդատի ամիրային, որ իբն խոսրով էր⁵ կոչվում եւ որի հետ նախկինում էր բարեկամություն հաստատել: Գնում հասնում է նրա քաղաքի՝ Մարտիրոսաց պոլսի⁶ մոտերքը, որ նփրկերտն է, Փշփաշն կոչված⁷ վայրը: Բայց Վասիլ թագավորը խաղաղության սուրհանդակ է ուղարկում եւ խնդրում Վարդ⁸ թագավորին այնտեղից վերադառնալ: Այդ բանն իմանալով՝ իբն խոսրովի հեծուկների (իմա՝ ընթերակաների) ավազը* <80> տեղեկացնում է նրան Բաղդադում: Եվ նա հրամայում է, եթե հնարավոր լինի, ձերբակալել⁹ թագավորին: Իսկ նրանք անպատեհ ժամի հանկարծակի վրա են հասնում, ձերբակալում են Վարդ

թագավորին՝ իր մեծամեծների հետ միասին եւ հասցնում իբն խոսրովի՝ դուռը՝ Բաղդադ քաղաք, որը նույն Բաբելոնն² է: Իբն խոսրովը հրամայում է նրան երկաթյա կապանքների մեջ բանտում պահել իր կենաց բոլոր օրերին:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ

Իբն խոսրովի ամիրայության եւ նրա մեծիմաստության մասին

Այս իբն խոսրովը Ալեքսանդրի³ նման խոհական⁴ իմաստովթյամբ ապրելով՝ աշխարհը զարմացրեց. նա հրաման տալով քաղաքներ էր գրավում եւ խուքի ուժով բերդերի դյակներին քնակիչներին հալածում: Նա⁵ պատերազմում է քաղաքներից մեկի դեմ, որի բնակիչները չեն համաձայնում քաղաքը նրան հանձնել. իսկ սա, իբրեւ հնազանդության նշան, յուրաքանչյուր ընտանիքից պահանջում է մեկական շուն հարկ վճարել⁶ (քաղաքը շրջապատված էր եղեգնաբույս շամբերով՝ եւ նրանց բոլոր բնակարանները եղեգներից էին պատրաստված), եւ ստանալով շներին՝ հրամայում է բոլորի վրա նավթ⁷ լցնել եւ կրակ տալ ու բաց թողնել: Սրանք էլ (իմա՝ շները) ամեն մեկը պարսպի խողովակների միջով փախավ իր բնակարանը, եւ այդպիսով հրով այրեցին ամբողջ քաղաքը:

Սրա այդ իմաստուն քայլը նման էր Սամփսոնի արածին, որը⁹ չորս հարյուր¹⁰ աղվեսներով այլազգիների ամբողջ ո-

* Հեռու՝ ավագ սենեկապետ (արար.)

1 Ի Տ. պակասէր՝ էր

2 Ձ.՝ բռնակալն

3 Ձ.՝ յորդորէին

4 Ձ.՝ բռնաւորին

5 Ձ. ամենայն ուրեք եւ Տ. աստ Իպն խոսրով

6 Ձ.՝ մարտիրոսայ պոլիս

7 Ձ.՝ կոչիւր

8 Ձ.՝ թագաւորն վարդ

9 Տ. ունիլ

1 Ձ. աստ եւ ի ստորեւ՝ իպն խոսրովայ

2 Ձ.՝ բաբել

3 Ձ. աստ եւ ի ստորեւ՝ աղէքսանդրի

4 Ձ.՝ խոհական

5 Տ.՝ որոյ

6 Տ.՝ հարկատրել

7 Ձ.՝ շամբից

8 Ձ. աստ եւ ի ստորեւ՝ նոթ

9 Ի Ձ. պակասէր՝ որ

10 Ի Գիրս Դասոււրաց ԺԺ, 4 գնի ոչ չոքեք հարիւր, այլ երեք հարիւր:

ճերը (իմա՝ խոզան արտերը) հրով այրեց. կամ Ալեքսանդրի նման, որը վեմերի վրայի բարձրաբերձ դիտանոցի՝ փայտակերտ ապարանքները թռչուններով հրդեհեց²:

Սրանից զարհուրած՝ Համտունի³ մեծ ազգատոհմը, որոնք բնակվում էին Ասորական հարթավայրում, լքում են իրենց ամրակուռ քաղաքները՝ Նփրկերտը, Ամիթը, Ազրունը և մնացած⁴ բոլորը ու փախստական գնում են Հունաց աշխարհը: Ապա Վասիլի հրամանով վերադառնում բնակվում են Հալպում (Հավանաբար՝ Հայեպում), մինչև որ իրենց մահվամբ վճարեցին ու սպառվեցին:

Այս Իբն Խոսրովը մեծարում ու պատվում էր քրիստոնյաներին. մինչև անգամ տերունական բոլոր տոները⁵ նրա երկրում համարձակորեն տոնվում էին: Այլև հենց ինքն անձամբ Փրկչի գալստյանը⁶ տաճարում, որը Տեառնը դառաջ է կոչվում, պայծառաբորբոք ջահերով ու մոմեղեններով⁷, մեծակույտ վշերով* <83> ճրագալույցն⁸ էր կատարում, այլև աղավինների թելերը նավթով և հրով լուսավառած երկինք էր թոցնում: Սա թագ կրելով՝ թագավորների թագավոր կոչվեց, որը, սակայն, Տաճկաց ազգի մեջ ընդունված չէր: Նա հրամայում է նաև սպիտակափայլ⁹ արծաթը պղնձի ու կապարի հետ խառնել¹⁰-ձուլել, որպեսզի վաճառականները¹¹ չկարողանան զանազանել. ապա իր անունը խեցեղեն և կավեղեն իրերի վրա հրամայեց դրոշմել ու տալ մարդկանց ձեռքը, որպեսզի նրանով կերա-

* Տես ՆՀԲ, հատ. Բ, 829, իմա՝ Հավաքել:

1 Տ.՝ բարձրադիտանոցի

2 Ձ.՝ ելուց

3 Ձ.՝ Համտանայ

4 Տ.՝ զայլսն

5 Ձ.՝ տօն

6 Ձ.՝ զգալուստ

7 Ձ.՝ մոմեղինովք

8 Տ.՝ զլուացմունս: - Ձ.՝ զլուծմունսն. զոր մեք ուղղադրեցաք այսպես, որպես ընթերցու. եւ Մ. էմին:

9 Տ.՝ սպիտակափայլ

10 Տ.՝ Հրամայեաց ընդ պղնձոյ եւ ընդ կապարոյ խառնել

11 Տ.՝ որ ոչ ընտրել վաճառականացն. եւ

կուր կամ հանդերձանք գնեն. եւ ոչ ոք չի համարձակվում ընդդիմանալ նրան:

ՊԼՈՒԽ ՕԷ

Աբասի Կարսում թագավորելու,
նրա՝ բարեգործությունների եւ իր անունով
Շիրիմի վանքը² կառուցելու մասին

Այս ժամանակներում՝ (նյգ) չորս հարյուր երեսուներեք թվականին վախճանվում է Կարս մայրաքաղաքի թագավոր Մուշեղը և նրա փոխարեն թագավորում է³ նրա որդի Աբասը՝ վեց տարի: Սա նախկինում, մինչև թագավոր դառնալը, ժիր ու կայտառ մանուկ էր և իրեն ճանաչողներին կարծել էր տալիս, թե անհաղորդ է հոգեւոր դասի ինչ-ինչ բարեգործություններին: Բայց երբ որ հասավ թագավորական աթոռին, երեւաց որպես այր չբեղազարդ, իմաստությամբ և հանճարով լի, գիտուններից առաջինն էր համարվում և դարձավ բոլորովին ուրիշ⁴ մարդ:

Նա սկիզբ դրեց⁵ ամեն տեսակ բարեգործությունների. նախ և առաջ իր երկրից վերացրեց ավազակութունն ու մարդադավութունը, որ ունեին վանանդացիների տոհմի մարդիկ որպես հայրենիք, ինչպես որ վկայում է պատմագիրը⁶ <81>* : Եվ սրա հոր օրերում ոչ միայն ճանապարհներին կամ անբնակ տեղերում էին թալանում, այլև նույնիսկ քաղաքի մեջ երեկոյան ժամերին և ամբողջ գիշերը ա-

* Տես՝ Խոր. Գ, 44:

1 Ի Ձ. պակասէր՝ եւ բարեգործութեանց

նորա

2 Ձ.՝ զշիրիմսն վասն

3 Ձ.՝ Թագաւորեաց

4 Ձ.՝ յայր յայլ

5 Ձ.՝ արար

6 Տես Խոր. Գ, 44:

մենուրեք կողոպտուի ճիչ ու ձայներ էին լսվում: Բայց նա, ինքն անձամբ վրեժխնդրությամբ լցված, բռնված գողերին անաչառ կերպով մահվան էր դատապարտում, չէր խնայում մեծերին, թե փոքրերին¹, իշխաններին կամ շինականներին. եւ այնպես բարեկարգեց իր երկիրը, որ անգամ գիշերները, ինչպես լույս ցերեկ, եւ նույնիսկ անապատ տեղերում, որպես ապարանքներում էին շրջում ամենքը. շինարարությամբ եւ գործարարությամբ էին պարապում² արդարադատ իրավունքով³ ազնվացած:

Եվ քանի որ Հին սովորությամբ անկարգություն էր տիրում մեր Հայոց աշխարհում, ուստի իշխաններն ու ազատները որովայնամոլությամբ ապականում էին, ըստ սահմանված կարգի, պահոց օրերը⁴ չորեքշաբթին, ուրբաթն ու շաբաթ օրերը⁵. մսից բացի նաեւ կաթնեղեն կերակուր էին ուտում. ինքը⁶, սակայն, անձնական օրինակ ցույց տալով, ոչ միայն կաթնեղեն որեւէ բան, այլեւ ձկնեղեն անգամ չէր ճաշակում, այլ միայն Հացով, բանջարեղենով ու մրգերով էր անցկացնում [սուրբ] կանոններով օրինավորված այդ⁷ օրերը:

Այնուհետեւ բարերար⁸ խորհրդով Հանձն⁹ առավ կառուցելու եկեղեցիներ՝ հանուն իր անձի փրկության եւ ի հիշատակ Հոգու Հավիտենության: Եվ առանձնահատուկ վայր ընտրեց Արշարունյաց գավառի մի բարձրադիրք տեղում, որին Շիրիմն¹⁰ էին կոչում, ընդարձակածավալ սահմաններով պարսպապատեց որձաքար վեմերով, քառակողմ ձեւով, յուր սեփական գանձարանից մեծածախ աշխատու-

1 Տ.՝ ի փոքրս

2 Տ.՝ եւ աշխատափր գործոց պարապեալ եւ

3 Չ.՝ իրաւամբ

4 Տ.՝ զաւուրս

5 Տ.՝ զաւուր

6 Չ.՝ զայն

7 Չ.՝ զայտափկ

8 Չ.՝ բարւոյ

9 Տ.՝ յանձին իւրում

10 Չ.՝ շիրիման

թյամբ հարգարել տվեց բոլոր շինությունները՝ հարմարավետ կրոնավորների բնակության՝ համար: Իսկ այդ հանրահռչակ վայրին համապատասխան միաբանության առաջնորդ է կարգում Աստծո մարդուն՝ Մովսեսին, որը ամենանշանավորն էր համարվում ամբողջ Հայոց աշխարհում: Քանզի երեք Հոգի էին նրանք՝ Մովսեսը, Հովհաննեսն ու Համդիքոսը¹ մարմնով արյունակից եղբայրներ՝ առավել եւս Հոգով էին միասնունդ եւ նույնահավատ Աստվածային կարգերին: Այն էր՝ մի Հոգի, մի մարմին եւ մեկ բնություն համանվազ երեք անձանց մեջ բնակված, սուրբ Երրորդությունը փառաբանել եռակի խոստովանությամբ ու բարեպաշտությամբ. եւ եռակի առաքինությամբ պայծառացած՝ աշխատությամբ, պահքով եւ աղոթքներով: Եվ այդպես առաքինությամբ ու բարի անվամբ ապրելով՝ վախճանվում են նույն տարում² (նծա) չորս հարյուր Հիսունմեկ թվականին:

Իսկ Աբաս Թագավորի մայրը՝ բարեպաշտ ծնողների բարեպաշտուհի [ղուտորը], որը Փառխոսի Սենեքերիմ եւ Գրիգոր³ Թագավորների քույրն էր, հրաժարվեց երկրավոր պսակից եւ⁴ առ ոչինչ համարեց անցավոր փառքը, երկնավորի հետքով ընթացավ, հանձն առավ կրոնավորական վարքը, գնաց բնակվեց այն տեղը, որին Թրին վանք են անվանում⁵ (որովհետեւ եկեղեցիները փորածո են⁶, սպիտակ քարից եւ հարավադեմ) եւ իրեն նվիրեց աղոթքների, բարեգործությունների ու Հոգեւոր առաքինությունների:

1 Չ.՝ շինուածն պիտոյից բնակութիւն

2 Չ.՝ ամդիքոս

3 Չ.՝ գրիգորոյ

4 Ի Տ. պակասէր՝ եւ

5 Չ.՝ տնուանի

6 Ի Չ. պակասէր՝ են

Թե ինչպես Ռովդի՝ ուղի Աբիհաճը եկավ Դվին
 Բաղաֆ եւ հայաստանից հարկեր գանձելով
 վերադարձավ

Իսկ (նրզ) չորս հարյուր երեսունվեց թվականին Ռովդի² որդին եւ Ատրպատականի ամիրա Աբլհաճը³ (ճո) հարյուր հազար պարսիկ զորքով գալիս հարձակվում է Աբուտուփի վրա, խլում է նրանից Սալարին քաղաքը, ավարի է վերցնում նրա երկիր Գողթնը, գալիս հասնում է Դվին քաղաքը⁴, գրավում է այն եւ⁵ Հայոց աշխարհից պահանջում է նախորդ տարիների հարկերը. Սմբատ թագավորը նրան ընդառաջ է ուղարկում⁶ հարկը՝ մեծամեծ նվերներով եւ նրան հետ դարձնում:

ՉԼՈՒԽ ՃԸ

Աբիհաճի դարձյալ Վասպուրական գալը, նրա մահն
 ու նրա ուղի Մամլանի⁷ ամիրա դառնալը⁸

Չորս հարյուր երեսունյոթը⁹ (նլէ) թվականին Ռովդի¹⁰ որդի Աբլհաճը մեծագույն կատաղությամբ ու ցասումով է լցվում Վասպուրական աշխարհի նկատմամբ հետեւյալ պատճառով. մի անգամ Հեր գավառի Ալեւորի որդին բաժանության նպատակով անցնում է Ապահունքի ամիրա-

1 2.՝ ապահանջ ընդհանր
 2 2.՝ ռովադայ
 3 2.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ ապահանջ
 4 2.՝ ի քաղաքն Դուին
 5 Ի 2.՝ պակասէր՝ եւ

6 2.՝ որոյ ընդդէմ ուղարկեալ
 7 2.՝ ամենայն ուրեք՝ Մամլան, Մամլանայ
 8 2.՝ ամիրանայ
 9 2.՝ ի 447 թուին: - 2.՝ ՆԼԷ. թուականին
 10 2.՝ ապահանջ ռովադիկ

յի¹ մոտ. ապա այնտեղից վերադառնալիս, երբ որ մոտենում են² Հերի սահմաններին եւ անցնում էին ինչ-որ գյուղի միջով, տեսնում են գեղեցկատես քրիստոնյա մանուկների խաղալիս, գայլաբար հարձակվում են, բռնում են նրանց դնում երիվարների վրա եւ փախցնում³ տանում: Այդ տեսնելով՝ հավատացյալներից⁴ մեկը Սարգիս անունով, ազատների դասից, հեծնում է երիվարն⁵ ու ընկնում նրանց հետեւից. «Ի՞նչ եւ ինչո՞ւ եք անում այդ⁶ բանը», - ասում է նրանց: Իսկ նրանք հետ դառնալով թշնամաբար են դիմում դեպի նա: Եվ նա պողպատե սուրը քաջաբար դուրս քաշելով՝ նրանց արյունով է հարբեցնում, բոլորին կոտորում է. Ալեւորի որդուն մեջտեղից երկու կտոր է անում եւ գերված⁷ երեխաներին հետ վերադարձնում:

Բայց Հերի [տեր] Ալեւորը բանազնաց է ուղարկում Ատրպատական ամիրա Աբլհաճի մոտ, խոստանում է նվիրել նրան Հեր⁸ քաղաքը, միայն թե⁹ սա իր որդու արյան վրեժն առնի Վասպուրական աշխարհից: Նա էլ վստահ լինելով յուր զորքերի բազմաքանակությունը, խոստանում է անմարդաբնակ դարձնել այդ ամբողջ երկիրը: Եվ հավաքելով Պարսից խուժադուժ ցեղերի բազմությունը, գալիս հասնում է Վասպուրականի սահմանի հենց դեմը. երեկոյան ժամին երեք առաջապահ¹⁰ զնդերի է բաժանում իր զորքերին, որպեսզի վաղ առավոտյան (իմա՝ լուսաբացին) բանակի մի գունդը աջակողմից¹¹ սփռվի երկրի սահմաններին, մյուսը՝ ձախակողմից¹², իսկ ինքը բանակի մեծ մասով բռնի

1 2.՝ յամիրան
 2 2.՝ մերձ եղեւ
 3 2.՝ մտեալ
 4 2.՝ ի հաւատացելոց ազատ ոմն
 5 2.՝ յերիվարի
 6 Ի 2.՝ պակասէր՝ գայլ

7 2.՝ գերեալ
 8 2.՝ Հէր
 9 2.՝ եթէ
 10 2.՝ առաջն
 11 2.՝ ընդ աջակողման
 12 2.՝ ընդ յահակայսն

երկրի կենտրոնական մասը, որպեսզի քրիստոնյաներից ոչ ոք չկարողանա կենդանի մնալ:

Այս բոլորը դասավորում եւ կարգադրութիւնն է անում իր զորքին արեւամուտին: Բայց նույն գիշերը խոսեց նրա դեմ Փրկչի ձայնն ու ասաց. «Անմիտ¹, Հենց այս գիշեր Հոգիդ² դուրս պիտի պահանջվի քեզանից. իսկ մտքիդ այդ անբարհավաճութեան խորհուրդը ինչպե՞ս կարող ես կատարել»: Եվ վաղ առավոտյան նա մահացած գտնվեց ու նրա չարութեան խորհուրդն իսպառ խափանվեց: Նրա մահվանից Հետո իշխանութիւնը վերցնում է նրա որդի Մամլանը: Իսկ Գողթնի ամիրա³ Աբուտուփը երկրորդ անգամ է տիրում Դվինին, եւ Հայոց թագավոր Սմբատը նրա Հետ երդումով դաշինք է Հաստատում Տեր Խաչիկի միջնորդութեամբ, եւ միմյանց⁴ Հետ ապրում են Հաշտ ու խաղաղ:

1 Տ. յաւելոյր աստ՝ թէ
2 Ձ.՝ ոգիս
3 Ձ.՝ ամիրան
4 Ձ.՝ առ միմեանս

Վասիլ թագավորի կողմից Հայոց ժողովարաններից բաժնին Մակեդոնիա՝ անցկացնելու եւ Սեբաստիայի² մեհրոպոլիսի ձեռնով նրանց կրած հալածանքների մասին

Այն ժամանակ, երբ Բաղդադում թագավորում էր Վարդը եւ խաղաղութիւնն էր տիրում Վասիլի տիրապետութեան մեջ, սա (իմա՝ Վասիլը) մտածեց իր թագավորութեան մեջ ապրող Հայերին անցկացնել Մակեդոնիա՝ Բուլղարիայի դիմաց, որպեսզի չենացնեն այդ երկիրը. ուստի եւ շատերին տեղահանեց եւ տարավ բնակեցրեց⁴ այնտեղ: Սակայն [նրանց] կանացի Հոգեւորականներն ու Սեբաստիայի⁵ մեհրոպոլիսը սկսեցին դաժանորեն տանջել Հայերին իրենց դավանանքի պատճառով, եւ Հալածանքների ձեռնարկելով՝ սկսեցին չարչարանքների ենթարկել քահանաներին իրենց Հավատի Համար, իսկ Սեբաստիայի ավելի նշանավոր վանականներին երկաթյա կապանքներով Հասցնում են⁶ թագավորի դուռը: Բանտում չարչարանքների ենթարկելով սպանում են քահանաների ավագ Գարրիելին, քանզի ծերացած մարդ էր, իմաստութեամբ լի եւ աստվածային ճշմարիտ Հավատին քաջապինդ կանգնած: Այդ եղավ (նլե) չորս Հարյուր երեսունհինգ թվականին⁷: Իսկ ոմանք, առավել աննշան քահանաներից⁸ եւ երկուսը եպիսկոպոսներից՝ Սեբաստիայինը եւ Լաոփսոսինը⁹ Սիոնն ու Հովհաննեսը, նույն մեհրոպոլիսի ձեռքով ընդունեցին Բաղկեդոնի ժո-

1 Ձ.՝ մակեդոնի
2 Ձ.՝ նեոքաթոլիսի սեբաստու
3 Ձ.՝ ի մակեդոն
4 Ձ.՝ որ տարեալ բնակեցւոյց
5 Ձ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ նեոքաթոլիս, եւ՝

սեբաստու
6 Ձ.՝ Հասուցանեն
7 Ձ.՝ ի ՆԼԷ. թուականին
8 Տ.՝ այլք աննշան քահանայք
9 Ձ.՝ զառիսոյ

ղովն ու դուրս եկան Հայոց միավորութիւնից: Այնուհետեւ արգելեցին առհասարակ Սեբաստիա քաղաքում Հայոց ժամերգութեան ձայնը, մինչեւ Վասիլ Թազավորի գալը արեւելյան երկրները¹, ինչպես որ իր տեղում արդեն ասել ենք:

Դրանից հետո այդ մետրոպոլիտն ու այլ մետրոպոլիտներ ձեռնարկեցին մեծածավալ նամակներ գրել եւ ուղարկել Հայոց կաթողիկոս Տեր Խաչիկին: Նրանց ընդդիմախոսական պատասխանները քաջամուտ իմաստութեամբ չարադրեցին նախապես արդեն մեր նշած վարդապետները եւ այդ թղթերից (իմա՝ պատասխան) մեկը պատշաճ համարեցինք զետեղել այս պատմութեան մեջ:

ՊԼԱՒԻՆ ԻՍ

Մեքասիայի մետրոպոլիտի թղթի տպագրութեանը՝ գրված Հայոց կաթողիկոս²

Տեր Խաչիկի հրամանով³ (115)

Աստվածային եւ վեհագույն՝ մտքից առավել, երկնապարգեւ ու անհասանելի խաղաղութեանն արժանացած բանական արարածներս, Աստվածային Բանի ճանաչմանն ու նրան հարատեւ հետեւողներս հույժ դժվարանում ենք խոռվարարութեան հետեւանքով. ոչ միայն մեծամեծ իրողութիւնների, այլ նույնիսկ ամենաչնչին խնդիրների կապակցութեամբ, մանավանդ որ հավատքի⁴ վերաբերյալ բաժանման խոսքը առավել թշնամութիւն է սերմանում, ինչպես ձեր ներկա գրածից ենք հասկանում, ո՛վ պատմական եպիսկոպոսապետ ու մետրոպոլիտ Սեբաստիայի մեծ միաբանութեան⁵ <82> :

1 Զ.՝ յայտարարել
2 Ի Զ.՝ պակասէր՝ Հայոց կաթողիկոսի

3 Զ.՝ հրաման
4 Տ.՝ հաւատք

Բայց քանի որ զգուշացնելը մեծ բան է եւ դյուրին է անգամ վատթարագույններին, ինչպես ասում է Գրիգոր Նանձիանձացին¹ (իմա՝ Նազիանզացին), ուստի խոնարհութեան եւ զգաստութեան խոսքը բարբառել իմաստասեր ու ամենակատարյալ այրերի գործն է. ահա թե ինչու² մենք, ոչ թե հակառակ ձեր թշնամական խոսքերի ենք գրում, [այլ առանց թշնամանքի], որովհետեւ ո՛չ մենք եւ ո՛չ էլ Աստծո եկեղեցիները այդօրինակ բնավորութիւն չունենք, որպես ուսուցանում է Պողոս երանելին³:

Արդ, որովհետեւ ձեր թղթի հենց սկզբում եւ դրանից հետո էլ բազմիցս մեզ հերետիկոս հորջորջեցիք⁴, ճիշտ այնպես, ինչպես երկու բնութիւնների բաժանելը⁵, որի հետեւանքով երկու կամք եւ երկու ներգործութիւն եք խոստովանում Քրիստոսի էութեան մեջ. բացի դրանից, որը եւ ամենասարսափելին է, այդօրինակ [կեղծ] քարոզչութիւնը առաքյալներին ու առաջին վարդապետներին եք վերագրում⁶, որպես «...պղնձոյ շուրջ եղեալ զխաբէութիւն արծաթոյ» (116)* (= իբրեւ արծաթով օծված պղինձը խաբեութեամբ արծաթ համարեք). եւ այդ էլ հայտարարում եք նրանց՝ առաքյալների⁷ քարոզչութիւնից, ավետարանիչների ավետարանական մեկնութիւններից⁸ եւ սուրբ Հայրերի վարդապետութիւնից եկած, որից մարմնացյալ բանին երկու կամք ու երկակի բնութիւն եք վերագրում եւ պահանջում հնազանդվել իբրեւ ճշմարիտ խոսքի:

Ապա նաեւ միայն⁹ պաճուճապատան եք հազցնում նրանց անվանը, որպես թե ուսմիկի հագուստի մեջ թազա-

* Տես՝ Մաթթ. 115 եւ 116 բացատրութիւնները:

1 Տ.՝ Գրիգոր Անձիանձու: - 2.՝ գրեգորն անձիանձու
2 Զ.՝ այնորիկ
3 Թուղթ Պող. առ. Կորնթ. Առաջին. ԺԱ. 16:
4 Զ.՝ եղանակեալ

5 Զ.՝ զանազանութիւն
6 Զ.՝ ասեալ
7 Տ.՝ առաքելոցն
8 Տ.՝ յավետարանութենէ
9 Զ.՝ միայն պաճուճապատան

վորին կերպարանավորեք (որպեսզի չասեք թե առյուծի մորթու մեջ այն կենդանուն եք կերպավորում կամ արծվի մեջ արծվայինը զանց առած ճային եք առասպելաբանում՝ ուրիշ հավքերի գեղեցկությամբ), որը մի՞թե բացահայտ խաբեությունն է տգետների համար, ու՛ր իմաստուններդ նրանց մեջ: Բայց միայն նրանք, որ իրենց դեմքին աչք ունեն եւ իմաստուն միտք, որոնք կատարյալ² են հասակով եւ զարգացած ճաշակով³, նրանք են ընդունակ բարու եւ չարի մեջ ընտրություն կատարել: Հենց այս⁴ պատճառով մենք մեր բարեպաշտական⁵ հավատն ենք բացահայտ քարոզում եւ շարադրում այս նամակում: Քանզի լեռան բարձունքին հրամայվեց բարձրացնել հավատո բարբառը, եւ Տիրոջ կողմից հրամայվեց, որպեսզի⁶ ականջով լսվածը տների կտուրներին ասվեն ու քարոզվեն: Արդ, թեպետեւ Հյուսիսային աշխարհի ոլորտներում ենք բնակվում, որտեղ սառնասառույց ցրտության շունչն⁷ է տիրում, եւ այդ սառնության պատճառով ի սկզբանե մեր հոգիները անգիտության խավարով էին պատված եւ բազմաթիվ տարիներ ու ժամանակներ այդ անթափանց խավարում անհաղորդ էինք մնացել ավետարանական լույսի ծագմանը. բայց երկնային բարձունքներից մեզ իր շնորհը բերեց Արեգակն արդարության՝ քաջաձայն առաքինությամբ⁸ եւ ամենաերջանիկ⁹ չարչարանքներով պսակված մեր սուրբ Լուսավորիչի ու Քրիստոսին խոստովանողի՝ Գրիգորի ձեռքով, աստվածասաստ հարվածներով եւ աստվածահրաշ սքանչելիքներով լուսավորեց եւ անգիտությունից դեպի աստվածագիտության ճշ-

1 Ի Զ. պակասէր՝ առ
2 Զ.՝ իմաստութիւն կատարեալ
3 Զ.՝ ճաշակեմբ
4 Զ.՝ այնորիկ
5 Տ.՝ բարեպաշտութիւն

6 Զ.՝ զի
7 Տ.՝ օդոցն (են) շնչմունք
8 Տ.՝ առաքելութեան
9 Զ.՝ ամէն երջանկին

մարտությունը¹ դարձի բերեց մեր ազգն ու Հայաստանյայց թագավորությունը: Հենց նրանից ուսանեցինք եռանձնյա² դեմքով, բայց մի զորությամբ խոստովանել սք. Երրորդությանը, փառավորությամբ եւ Աստվածությամբ երկրպագել, համագոյական Հորը, Որդուն եւ սք. Հոգուն խոստովանել. եւ նույն Երրորդությունից մեկին՝ միածին Աստված Աստծո եւ լույս լուսո [կոչել], որ աներեւույթ³ Աստծո պատկերն է, լույս փառաց եւ Հոր էության նկարագիրն է, որն իջավ սուրբ⁴ կույս Մարիամի⁵ որովայնը՝ կամոքն Հոր եւ սք. Հոգու հովանավորությամբ գոյաստեղծեց ինքն իր մեջ մարմին՝ Աստվածությանը միավորությամբ. ծնվեց Կույսից աստվածախառն մարմնով, գոյություն առավ անճառելի եւ առանց ախտի՝ հանուն մեր փրկության եւ բոլոր նրանց, ովքեր կկարդան նրա անունը:

Այս նույն նպատակով էր, որ Կոստանդինոսի պահանջով գումարվեց Նիկիայի⁶ սուրբ Սինոդոսը (իմա՝ Ժողովը), (յժը)⁷ երեք հարյուր տասնեւութ հայրերի [մասնակցությամբ], Արիոսի չարափառ աղանդի քննության համար, որոնց հետ էր նաեւ մեր սուրբ Գրիգորի որդի Ռատակեսը⁸, որը նույնն էր ասում ու քարոզում տիեզերքի չորս ծագեւրում՝ նրանց դավանությանը ձայնակցելով:

Ապա եւ երկրորդ ժողովը՝ (ճծ) հարյուր հիսուն հոգեւոր հայրերի, որը տեղի ունեցավ Կոստանդնուպոլսում բարեպաշտ Թեոդոս թագավորի ձեռքով՝ ընդդեմ հոգեմարտ⁹ Մակեդոն հայհոյողի. այնտեղ էր նաեւ Հայոց հայրապետ սուրբ Ներսեսը: Սրանց համամիտ եւ միաձայն է¹⁰ նաեւ Եր-

1 Ի Տ. պակասէր՝ ճմարտութեան
2 Տ.՝ խոստովանիլ եռանձնեան
3 Զ.՝ աներեւոյթին
4 Ի Տ. պակասէր՝ սրբոյ
5 Զ.՝ մարիամայ

6 Զ.՝ Նիկիա
7 Տ.՝ 328 Հարանցն
8 Զ.՝ ռատակէս
9 Զ.՝ հոգէմարտ
10 Ի Զ. պակասէր՝ է

որդ ժողովը Եփեսոսի, որը (ն) չորս հարյուր հայրերի մասնակցութեամբ գումարվեց՝ Թեոդոս Փոքր բարեհաղթ թագավորի օրոք՝ ի հանդիմանութիւն եւ եղծում Նեստորի² մարդադավան աղանդի։ Սրան թղթով իրենց հավանութիւնը տվին Հայոց սուրբ Հայրապետ Սահակն³ ու մեր երանելի ուսուցիչ Մեսրոպը։

Ահա, նրանցից ուսանելով՝ նրանց հավատն ենք խոստովանում, որը եւ ընդունեցինք, սովորեցինք եւ որով մկրտվեցինք ու պահում ենք իբրեւ գեղեցկագույն ավանդույթ հայրենատուր ժառանգութեանց. իսկ այն, ինչպես գուցէ մարմնի վրա, անջնջելի մնալու է մեր հոգում ու սրտերում։ Բայց որպեսզի երկարաբանելով ցնդաբանութեան չհասցնենք, ինչպես որ խողովակի մեջ չսեղմված ջուրը ճապաղում է դաշտի երեսին, ձեզ ենք հարցնում, իբրեւ սուրբ հայրերի եւ Առաքյալների աշակերտների. «Նրանցից ո՞վ, արդյոք, եւ որտե՞ղ գրեց ու քարոզեց երկակի բնութեամբ կամ երկու կամքի բաժանված⁴ Քրիստոս. ինչպե՞ս եք համարձակվում աստվածախառն մարմնին իրարից անջատ բնութիւն վերագրել, որը ոչ թե սաղմից, այլ սուրբ Հոգուց գոյացավ, երկնային բարձունքներից ծագեց եւ ծնվելիս սուրբ անվանվեց ու որդի Բարձրյալի⁵, որպես Գաբրիելն է ուսուցանում։ Արդ, ո՞ր բնութիւնն եք կոչում Որդի Բարձրյալի⁶, կամ որի՞ն եք ասում Փրկիչ եւ Օծյալ եւ Տեր, ինչպես Հրեշտակը Հայտնեց Հովիվներին⁷, թե երկակի չէ բնութեամբ⁸, եւ նրա փառքը տեսանք, ասում է, որպես միածնին

ի Հորե՛ն։ Ո՞ւմ եք արդյոք, ասում է, հայրենյաց փառք համարում՝ մարմնի՞ն, թե՞ Աստվածութեանը։ Եվ Հորդանան գետում որդու մկրտութեան ժամանակ Երրորդութեան Հայտնվելով⁹, որտեղ սուրբ Հոգին աղավնու կերպարանքով եկավ ու նստեց նրա վրա, եւ հայրենյաց ձայնն՝ ի լուր ամբողջ տիեզերքի, հասավ, թե «Դա է իմ սիրելի Որդին»⁴. Կհանդգնե՞ս, արդյոք, հայրենի բարբառն էլ երկու բնութիւնների բաժանել։ Եվ ի նշան Տիրոջ փառքի ճառագման, այդ նույն ձայնը ո՞ր բնութեան համար ասաց՝ Որդի եւ Սիրելի։ Եվ երբ որ Աստծո սիրո անսահմանութիւնը աշխարհի հանդեպ հայտնվեց աստվածաբան Ավետարանիչի կողմից, մի՞թե չասաց. «զՄիածինն եմ տալիս»⁵. եւ դեպի ո՞ւր, արդյոք, տվեց, եթե ոչ՝ դեպի խաչ եւ դեպի մահ։ Ահա, դե բաժանի՛ր Միածնին՝ այդ ո՞ր բնութիւնն էր նրա մեջ որը Հորից տրվեց։ Իսկ ինքը՝ Ավետարանիչը պայծառափայլ խոհականութեամբ, այդ անբաժանելի եւ անկասկածելի միավորութեան համար երբեմն աստվածայինը մարդ եւ մարդկայինը աստվածային է կոչում. քանի որ, ասում է. «Երկինք⁶ ոչ ոք ելավ, եթե ոչ՝ նա, որն իջավ երկնքից որպես մարդու Որդի, որ կան երկնքում»⁷։ Եվ երբ որ այդ բանն ասաց Տերը⁸, ոչ երկնքում էր մարմնով եւ ոչ էլ նախապես երկնքից իջած մարմին, ինչպես Եվտիքեն էր կարծում, այլ աստվածութեանը անվանեց որդի մարդու, թե. «Տեսնելու եք մարդու որդուն, որովհետեւ ելնելու է վերստին այնտեղ, ուր ի սկզբանն էր»⁹. ապա ինչպե՞ս էր մարդու որդու համար ասում, թե մինչեւ մարդանալը երկնքում

1 Ձ.՝ Թեոդոսի փոքու ժողովեալ. բարեյաղթ թագաւորի. յանդիմանութիւն
2 Ձ.՝ Նեստորի աւանդիցն
3 Տ.՝ Իսահակ
4 Ձ. աստ եւ զկնի յաճախ՝ բարձանեալ, բարձանումն

5 Ղուկ. Ա. 36:
6 Ի Ձ. պակասէր՝ ո՞ր բնութիւնն է Որդի Բարձրելոյն
7 Ղուկ. Բ. 11:
8 Ձ.՝ բնութիւն

1 Յովհ. Ա. 14:
2 Ձ.՝ թէ
3 Տ.՝ յերեւել
4 Ղուկ. Գ. 22:
5 Յովհ. Գ. 16:

6 Ձ.՝ յերկին
7 Յովհ. Գ. 13:
8 Տ.՝ զայս Տէրն ասաց
9 Յովհ. Զ. 62:

էր: Դե հիմա այդտեղից բաժանի՛ր բնությունը, ո՞վ նոր ավետարանիչ. մի՞թե արդարեւ նույն ինքը չէր՝ Միածինը Հորից եւ կուսածինը մորից, որ պարզամտորեն ասաց. «Պահանջե՛ք սպանել ինձ՝ մարդ, որ միմիայն ճշմարտությունը ձեզ մոտ խոսեցի, որն իմ Հորից ուսանեցի»¹:

Եվ երբ աստվածության համար ինքն իրենից հարցնում էր, թե «Ի՞նչ եք ասում մարդու որդուն»², ապացույց է բերում Պետրոսի խոստովանության պատասխանը, թե՛ Աստծո որդի դավանեց³: Իսկ բերանը ոսկի Հովհանն (իմա՝ Հովհան Ոսկեբերանը) մեկնաբանում է, թե աստվածությանն է կոչում մարդու որդի եւ վերելում գրածներդ էլ իբրեւ վկայություն է բերում (թե՞)⁴ ու բազմաթիվ անգամներ էլ կրկնում, թե աստվածությունն է մարդու որդին: Այսքան, ահա, բազմապիսի եւ անհաղթելիորեն բացահայտ խորհուրդը՝ Աստվածային Բանի միավորությամբ մարմնանալու վերաբերյալ, թողած՝ երկու մասի եք պատռում միավորության պատմուճանը, տարբերակում բնությամբ ու կամքով. այդպես ոչ գրվել եւ ոչ էլ քարոզվել է Առաքյալների կողմից: Ըստ մարմնի այդ ո՞ր բնությամբ է Պողոսը Քրիստոսին⁵ համընդհանուրի Աստված անվանում. կամ այդ ո՞ր կերպարանքին, ո՞ր բնությանն են ամենքը ծունր դնում⁶ մարմնի՞ն, թե՞ աստվածությանը:

Դե բաժանի՛ր երկակի բնությունը երկու՝ երկրպագությունների (չնայած վախենում եք երկու՞ երկրպագություններ արտասանել, թեեւ Հույժ բաժանասերներ եք. իսկ եթե միեւնույն⁹ երկրպագությունը ասեք (իմա՝ երկուսին),

* Պարզ չէ եթե՛ի վրա եղած ՝ նշանի իմաստը:

1 Յովհ. Ը. 30:

2 Մատթ. ԺԶ. 15:

3 Մատթ. ԺԶ. 16:

4 Զ.՝ քրիստոսն

5 Թուղթ. Պող. առ Հռովմ. Թ. 5:

6 Թուղթ. Պող. առ Փիլիպ. Բ. 10:

7 Զ.՝ երկուս եւ երկրպագութիւնս

8 Ի Զ. պակասէր՝ երկուս

9 Տ.՝ եւ եթէ ասէք զմի՝ եւ նոյն

ուրեմն երկրպագությունը կբաժանեք եւ ոմն օտարոտի էություն իբրեւ Աստված ներս կբերեք): Այլ որպեսզի մեկ երկրպագություն խոստովանեք<84>, ուստի ստիպված կլինեք ակամայից, թեպետեւ չեք էլ ցանկանում, Տնօրինողի միավորությունն ընդունել¹, քանի որ չի կարելի երկրպագել մարդկային բնությանն իբրեւ² աստվածություն եւ ոչ իսկ վայել է երկնավորներին երկրային բնությանը երկրպագություն անել. ընդ որում համայն մարդկային հասարակության բնությունն է երկրպագել³ [ներան], մեզ բնութենակից լինելու համար (117):

Ավա՛ղ անմտություններիդ⁴, առավել եւս անգետ մոլորություններիդ համար. քանզի պարտավոր էիք երկու բնությունների մեջ մեկ այլ բնություն եւս փնտրել, թերեւս կարող լինեիք խուսափել հայհոյությունից (կամ ավելի ծանրագույն հայհոյության մեջ ընկնել): Ահա, թե ինչ է ապացուցում մեծն Կյուրեղը իր տասներկու գլուխներից (հավանաբար՝ բաղկացած ճառեր) յոթներորդում⁵. «Եթե որեւէ մեկը, ասում է, մեկ երկրպագությամբ եւ փառաբանությամբ չի պաշտում էմմանուելին, թո՛ղ նզովյալ լինի»: «Բարձրացնել եւ անուն շնորհել, ասում է Պողոսը, առավելագույն, քան մարմնի բոլոր տեսակի անունները»⁶. Իսկ ի՞նչ անուն կա առավել գերազանց, եթե ոչ՝ Աստված: Եվ ինչպե՞ս կհանդգնի՞ որեւէ մեկն ասել երկու Աստվածներ: Եվ քանզի Բանն առաջուց իսկ կրում էր աստվածության անունը, եւ որովհետեւ անճառելի միավորության հետ միաձուլելով անխառն բնությունները, վերցրեց մարմինն աստ-

1 Տ. աստ եւ ի ստորեւ՝ խոստովանել

2 Զ.՝ ընդ

3 Զ.՝ երկրպագի

4 Զ.՝ անբաւութեանս

5 Զ.՝ յեթերորդ

6 Առ. Փիլ. Բ. 9

7 Զ.՝ անդգնի

վածացրեց, ուստի եւ եղավ ստեղծողի բնությամբ ու զորությամբ՝ որպես վկայում է Գրիգոր Աստվածաբանը: Դարձյալ մեկ այլ ճառում ասում է, թե. «Աստվածային պատկերը մարդկային կերպարանքի հետ միաձուլեց ու ներկայացրեց տանն Իսրայելի, թե՛ ահա, Տերը օծեց նրան եւ աստվածացրեց: Այդ բանը մեկնելով ինքը՝ նույն Աստվածաբանը, որով՝ ինքեներդ էլ եք պարծենում, ինչպես մենք եւս Հպարտանում ենք, թե՛ օծեց եւ Քրիստոս կոչեց, բայց ոչ թե ուրիշ օծվողների² զորությամբ, այլ Համբնդհանուր Օծողի մերձավորությամբ³. եւ միմիայն նրա շնորհն էր՝ մարդուն օծված դարձնել եւ օծյալից Աստված արարել:

Դե այժմ բաժանի՛ր այդ օծված անունը երկու բնությունների եւ ցույց տուր երկակի Աստվածների տարբերությունը՝ ըստ երկու բնությունների⁴: Եվ քանի որ չես կարող, ուստի պարտավոր ես ինքդ խոստովանել՝ մի Տեր, մի Քրիստոս, մի Աստված եւ⁵ մեկ բնություն:

Ե՛կ միասին չրջագայե՛ք (իմա՝ քննե՛ք) Աստվածաբանի ուրիշ խոսքերում եւս: Երբ ասում է, թե. «Ոչ միայն աստվածությանն եմ անվանում կատարյալ, այլեւ աստվածության կողմից՝ օծված մարմինն, որը եղավ [կատարյալ] ինչպես օծողն է, որին եւ Համարձակվում եմ անվանել մեկ Աստված», ի՞նչ ես հասկանում դրա տակ, ո՛վ բնութենասերդ, եւ ինչպե՞ս ես մի Աստվածը երկու բնությունների բաժանում: [Ապա նաեւ]. «Եկավ Աստված երկու հակադիր՝ էություններով իր ստեղծածների հետ միասին՝ մեկը մարմինն եմ ասում, մյուսը Հոգին, որոնցից մեկին ինքն

աստվածացրեց եւ մյուսն¹ էլ աստվածացավ»։ ինչպե՞ս ես Համարձակվում աստվածացյալին օտար բնություն վերագրել: Իսկ ի՞նչ բան է աստվածաբանի² քարոզած բնությունների նորաձեւությունը, եթե ոչ՝ միավորություն, քանզի Աստված կարող է եւ մարդ դառնալ. այն է՝ չիք, ինչ որ էր (այսինքն՝ կար), ոչի փոխարկվեց. իսկ ինչ, որ չկար, գոյացավ, որպեսզի Հոգու օծությամբ³ միջնորդությամբ անտանելին տանելի դառնա, միջնորդելով նաեւ թանձրագույն մարմնի Համար:

Սրա վրա զարմանալ կարելի է. ասում է թե մարդկային Հոգին մարմնի եւ աստվածության միավորության միջոց է: Զի՞ ոչնչանկում, արդյոք, որ եթե երկատում ես բնությունները, ապա ոչ թե երկու, այլ երեք բնությունների պարտավոր ես խոստովանել. միջոցը ավելանում է: Իսկ եթե անտեսում ես միջոցը, ուրեմն երկուսի միավորումը չի լինի. ոչ էլ Աստված մարդ կդառնա, ու դրանով մարդկությունը Համայն զրկված կլինի փրկությունից: Տեսնո՞ւմ ես, թե ուր է տանում քեզ քո այդ բաժանարարությունը: Հենց նույն ճառում նա ասում է՝ ոչ միայն աստվածային բնությունը⁴ կարող է միավորվել մարդկայինի հետ, այլեւ մահկանացուներ⁵ անմահի հետ, չարչարելիին անչարչարելիի հետ, անպատվելիին նրա հետ, որն ամենքից առավել գերապատիվն է: Նաեւ Աթանասը Ապողինարին ուղղված թղթում Աստծո մարմնացած Բանի մեջ մեկ բնություն է ճանաչում: Նույնն է հաստատում նաեւ նրա հետեւորդ Կյուրեղը. երբ Սեկունդոս⁶ եպիսկոպոսը նրան Հարցրեց. երկո՞ւ բնու-

1 Զ.՝ որ
2 Զ.՝ օծելոյ
3 Զ.՝ մերձավորութիւն
4 Զ.՝ բնութեան

5 Ի Տ. պակասէր՝ եւ
6 Զ.՝ յօծութենէն
7 Զ.՝ յիմանաս
8 Զ.՝ ընդդիմակցայցն

1 Զ.՝ միսն
2 Տ.՝ աստուածաբանից: - Զ.՝ աստուածաբանի
3 Տ.՝ Աստուածութեանն

4 Զ.՝ բնութիւնս
5 Զ.՝ ընդ մահկանացուն
6 Զ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ սեկունդոս

թյամբ պետք է հասկանանք մարդեղացած Բանին, թե՞ մեկ, նա նամակով պատասխանեց եւ ասաց. «Միավորվելուց հետո չենք կարող անջատել բնությունն¹ իրարից, ինչպես որ երկու որդիների բաժանել մեկն ու անբաժանելին. նույնպես եւ մեր սուրբ Հայրերը մեկ բնությամբ ուսուցանեցին մարմնացած Բանին Աստծո»:

Եվ դարձյալ Սեկունդոսին առաքած երկրորդ թղթում ճառում է. «Հակառակորդներն ասում են նաեւ, գրում է նա, եթե մարմնացյալ Բանն Աստծո միաբնույթ է, ապա պետք է ընդունել ամենայն ինչի խառնակումն ու չլիաշփոթը. ինչպես որ մարդկային բնավորությունն է՝ թաքցնել ծախսվածը կամ գողացվածը, սակայն անգետ են եւ աղավաղում են ճշմարտությունը. ըստ որում ճշմարիտն այն է, թե մեկ բնության մեջ է մարմնացած Բանն² Աստված»:

Դարձյալ սուրբ Կյուրեղը Լեզեոս քահանային գրում է. «Եթե ասում ենք մի բնության պետք է խոստովանել՝ ե՛ւ Հոգեւոր մարմնի եւ թե՛ իմացական, ուրեմն միավորվածները չենք անջատում իրարից. այստեղից էլ այնուհետեւ մի որդի է միայն եւ մի բնություն նրան»։ Նորից է գրում, [այս անգամ] թեոդոս թագավորին. «Թեեւ բնություններով միմյանցից խիստ տարբեր էին եւ բոլորովին նմանություն չունեին, [սակայն] գալով միացան այդ բնությունները՝ մի Քրիստոս եւ³ մի Որդի եւ Ստեղծողով Հանդերձ եղավ մեկ բնություն»:

Նույնն է գրում նաեւ սուրբ Հայրերին Հետեւող՝ Մելիտինեի Ակակ եպիսկոպոսին. «Ամենայն տեղերում⁴ աստվածությունների Համար ասում են, թե սուրբ կույսից է գալիս⁵

1 Զ.՝ բնութիւնն
2 Ի Տ. պակասէր՝ Բանին
3 Ի Զ. պակասէր՝ եւ

4 Զ.՝ ուսուէք
5 Զ.՝ առեալ

Բանին Աստծո մարմնավորումը, որը միայն Որդին է, միայն Տեր Հիսուս Քրիստոսը. երկու էություններով ենք ասում միավորվեցին¹, ինչպես որ միանալուց հետո վերանում են² նույն մարմնի անջատ մասերը. ուստի եւ Որդու էության մեջ մեկ բնության ենք հավատում»:

Իսկ սուրբ Բարսեղը Քրիստոսի ծննդյան ճառում ասում է. «Աստված մարմնի մեջ ոչ թե արհեստական³ գործերով, ինչպես մարգարեների ձեռքով է կատարվում<85>, այլ իրեն հետ բուսածին եւ իրեն հետ միավորված է ներկայացնում մարդուն (118)*: Իսկ ի՞նչն է մարմնի մեջ աստվածայինի հատկանիշը. օրինակ՝ որպես Հուրը երկաթի մեջ փոխարկաբար (իմա՝ դրսից է փոխանցվում), այլ փոխատրաբար (իմա՝ ինքնակա, փոխադարձ ազդմամբ) է ստանում. քանզի Հուրը ոչ թե ինչ-որ տեղից է ինքն իրեն գնում երկաթի մեջ, այլ իր ներքին բնույթին համապատասխան, մնալով իր տեղում, իր բուն գորությունից փոխանցում է նրան, որը այդ փոխատրությամբ գորությունով բոլորովին էլ նվազ չէ եւ այդ գորությունով լցնում է ընդունողին ամբողջապես: Այդ նույն ձեւով էլ Աստվածային Բանը՝ առանց նրանից դուրս գալու, փոխանցվում ու բնակվում է մեր մեջ, եւ ոչ էլ լցնել է պահանջում, եւ այդպես է Բանը մարմին առնում: Բայց ինչպե՞ս է, ասում են, որ մարմնական տկարությունից ոչինչ չանցավ Աստվածային Բանին. ասեմ՝ Հուրը ոչ թե երկաթի հատկությունից է վերցնում որեւէ բան. երկաթը սեւ է եւ սառը, բայց երբ շիկանում է, հրո կերպարանք է ստանում եւ ինքը պայծառանալով՝ կրակին⁴ չի սեւացնում. ուստի եւ ոչ ստեղծական այդ հրով⁵

* Տես՝ Մայիս. Ժան 118:

1 Զ.՝ յերկուս բնութիւնս միաւորեալ առեմք
2 Զ.՝ բարձեցելոյ

3 Զ.՝ առածոց
4 Զ.՝ Հուր
5 Ի Տ. պակասէր՝ հրոյ

չկարծես ազդել Աստվածութեանը»:

Նույն ծննդյան ճառում Աթանասը գրում է. «Ճշմարտապես մենք եւս խոստովանում ենք անապական մարմնի գերակայությունը, քանզի Բանն իր բնությամբ մարմին առավ եւ ինքնաբերաբար միաձուլվեց նրա Հետ. եւ մեր Տեր՝ ու Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսը մեկ բնությամբ Կույսի արգանդում մարդ դարձավ: Ուշք դարձնենք մարգարենների խոսքերին, որովհետեւ մի բնությամբ եւ անապական են ցույց տալիս: Ոչ ուրանում եմ բնությունը եւ ոչ էլ բաժանում, այլ առանց երկմտանքի միություն² եմ ասում Պրոփիլի այն³ ճառի համաձայն⁴, որի սկիզբը հետեւյալն է. «Կուսական է այս տոնը⁵, ասում է, սուրբ եւ Աստվածածին կույս Մարիամը, դրանով (այսր - 119) [հրամցրեց] անարատ կուսության բաժակը, երկրորդ Ադամի իմացական դրախտը, բնությունների միավորության գործարանը, սարսափազդու տնօրինության ոստայնը, որի մեջ անառարկելիորեն ընկավ՝ միավորության պատմութեանը⁶»: Նա անապականաբար ծնեց եւ փակված դռներով անարգել ներս մտավ, որի բնությունների միավորմանը Թովմասն⁷ աղաղակեց. «Տեր իմ եւ Աստված իմ»: Եվ շատ այլ բաներից Հետո ասում է. «Բնությամբ անշարժարելին գթասրտությամբ եղավ բազմաշարժարելի»: Եվ դարձյալ ասում է. «Գթառատ Աստվածը, որ միշտ էլ մերձ էր մեզ, եկավ եւ որպես փրկություն իր արյունը⁸ տվեց ու որպես նզովքի օրինակ գնեց այս աշխարհը. իսկ նա, որը մեզ գնեց, սոսկ միայն մարդ է, ո՛վ հրեաներ»: Եվ դարձյալ կրկնում է. «Եթե ուրիշ ոք է

1 Ձ.՝ անարդարաբ. մի եւ տէր

2 Տ.՝ միութեամբ

3 Տ.՝ յայնք

4 Ի Ձ.՝ պակասէր՝ ըստ

5 Ձ.՝ տոն է

6 Ձ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ անզուտ, անգիտելի

7 Ձ.՝ Թովմաս

8 Ձ.՝ արեւնն

Քրիստոսը եւ ուրիշ ոք՝ Բանն Աստված, ապա չկա նաեւ երրորդությունը»: Մի՛ պատուիր տնօրինության պատմութեանը, որովհետեւ ի վերուստ՝ է տրված. մի՛ աշակերտիր Արիոսին, որովհետեւ նա ամբարշտությամբ բնություններն է մասնատում: Դու մի՛ բաժանիր միավորությունը, որպեսզի չբաժանես Աստծուն:

Ապա նաեւ Եպիփանը տասնեւյոթերորդ սաղմոսում ասում է. «Որովհետեւ Աստծո միածին Որդին մարդացավ եւ եղավ Դավթի իրական որդին՝ անշփոթելի մնաց բնություններով ու անլուծանելի միավորությամբ»²: Եվ դարձյալ նույն Եպիփանը Պարունակախոսում³ գրում է. «Ինքն Աստված նույն ինքը մարդն է. պետք չէ տարբերակել միասնականությամբ, այլ երկուսինը միմյանց Հետ խառնել՝ երկրայինը Աստվածութեանը»:

Նայի՛ր, տե՛ս, Բանի եւ մարմնի անսուտ միավորմանը միեւնույն գորությունը զորավիճ եղավ եւ պարփակեց մի աստվածության մեջ. մի գոյություն Տեր եւ մի՝ Քրիստոս. միեւնույն Հոգեւոր մարմնում չեն լինի երկու քրիստոսներ եւ երկու աստվածներ՝ նույն անհասանելի աստվածութեանը: Ինչպես Գրիգոր Աստվածաբանն է պատասխանում բնությունների զանազանության մասին սուրբ Բարսեղի հարցումին. «Եթե զանազանություն է, ասում է, ապա աննմանություն է, իսկ եթե աննմանություն է, ապա պարզություն է, եւ եթե անպարզություն է, ուրեմն զանազանակերպ վիճակ է, որից էլ առաջանում է բազմակի դրություններ»: Եվ քանի որ ճշմարտությունը մի է ու բնությամբ ոչ բազմապիսի, ուստի եւ բազմակիի բաժանելը ստություն է:

1 Ձ.՝ դի վերուստ

2 Տ.՝ միութեամբ

3 Ձ.՝ ի պարունակախոսան

Իսկ չարաթույն հակառակորդ Ապողինարեսը, սնահավատութեան պատճառով չկարողանալով հասկանալ այդ բանը, երկու կատարելութիւնն է դնում միեւնոյն մարմնում: Բայց սուրբ Կյուրեղը՝ պատասխանում է նրան, թե. «Երկու կատարյալ՝ գոյութիւնները՝ միավորութիւնն է»։ Եվ Ապողինարեսը դարձյալ ասում է, թե. «Երկու կատարյալը (իմա՝ ամբողջութիւնը) մեկ կատարյալ կենդանու մեջ լինել չի կարող»։ Եվ նորից սուրբն Բարսեղը ասում է. «Մարդկանց՝ կողմից անկարելի է, իսկ Աստծու կողմից կարելի է. ինչպես որ Կույսից՝ ծնվելը⁶, ինչպես ծովի վրայով քայլելը, ինչպես որ մսից ու ոսկորներից կազմված թանձրամած մարմնի՝ փակված⁷ դռներով Հաստատապես ներս մտնելը⁸: Ահա, եթե օրինակի համար սրանք կարելի են Աստծուց, նույնպես եւ այդ. քանզի Աստծուց են եւ աստվածային են ամեն տեսակի բնութիւնները՝ ե՛ւ կիրքը, ե՛ւ ներազդումը, ե՛ւ կամքը:

Այսքանը բավական է որպէս ընդդիմախոսութիւն երկու բնութիւնների վերաբերյալ՝ սուրբ Հայրերի կողմից ասված, եթե կամենում⁹ եք հեռու վանել հակառակութիւնը եւ ախորժելով ունկնդիր լինել:

Այժմ պարզաբանենք, թե ինչ կա կամքի մասին, որը ինքներդ քաղում¹⁰ եք սուրբ Կյուրեղի ասածներից, թե. «Երբ ցանկանում էր (իմա՝ Աստված), թույլ էր տալիս մարմնին իրեններից կրել, որը Հնարավոր չէ մի անձի մեջ լինել: Եթե անհրաժեշտաբար ընդունեք յուրաքանչյուր

1 Զ. յաւելոյր աստ բան միջանկեալ՝ իմա եւ տես զանուկդ
2 Տ.՝ կատարացելոց
3 Զ.՝ գոյակցութեանց
4 Զ.՝ մարդկան
5 Զ.՝ կուսին

6 Տ.՝ ծնանին
7 Տ.՝ փակելօք
8 Զ.՝ մարմինն թանձրամած մտանելով. ի մայ եւ յոսկերաց Հաստատեալ
9 Զ.՝ կամիցիք
10 Զ.՝ առնոյք

բնութիւնների համար՝ կամենալ եւ գործադրել իր ունեցածը, ապա բոլորը չէր աստվածայնանա եւ տակավին կմնար մարմնի հակառակութիւնը (իմա՝ հակադրութիւն): Որովհետեւ, ասում է, երբ վերացնում ենք կամքը մարմնի ու մտածողութեան, ապա արդարեւ արարում ենք որդիք բարկութեան¹. եւ դա ոչ էլ հարմար է գալիս Պողոսի ծառայական բնավորութեանը, որ Քրիստոսի ձեւափոխված մտքերն ունեն (120): Իսկ եթե բոլորն էլ աստվածացված եք համարում, ուստի մեր փրկութիւնը եւս միակ իշխանական տնօրինութեանն է թողնվում² մարմնով տանել անանգոսնելի³ կրքերը, ուրեմն Հայտնի է դառնում, որ միմիայն աստվածային կամքն ենք ի նկատի առնում վեհագոյն⁴ Հաղթողին ըստ ամենայնի: Ահա սրանց⁵ համար պետք է հասկանանք սուրբ Հայրերի ասածները:

Իսկ Քրիստոսի [ուսմունքի] անպարտելի սպառազեն Աթանասը՝ Փրկչի Հայտնութեան⁷ ճառում ասում է. «Հենց դրա համար⁸ եկավ Բանն Աստված, հանուն առաջին մարդու մարդկային կենդանութեան, եկավ դուրս վանելու մեր անօրեն թշնամուն. ծնվեց կնոջից եւ մարդկային կերպը ինքն իրենով Հաստատեց, երեւաց մարմնով, սակայն առանց մարմնական կամքի⁹ եւ մարդկային խորհուրդների՝ իբրեւ պատկեր նորոգութեան եւ իբրեւ սրբագործում աստվածային կամքի, քանզի Բանի բնութիւնը անթերի կերպով երեւում է մարդկային մարմնի կերպարանքի ցուցադրութեամբ»:

Գրում է նաեւ Հռոմի Ռնորիոս¹⁰ եպիսկոպոսը. «Եթե

1 Առ Եփես. Բ. 3:
2 Զ.՝ թուլացուցանէր
3 Զ.՝ զանգոսնելի
4 Զ.՝ վեհագոյնութեամբ
5 Զ.՝ այսոցիկ

6 Զ.՝ աթանասիոս
7 Տ.՝ ի ճառին ի յայտնութիւն
8 Զ.՝ այնորիկ
9 Օր Բր.՝ առանց մարդկան կամաց
10 Զ.՝ ռնորիա

[նախապես հայտնված] ծանուցված լինելը, արդյո՞ք փառքի Տիրոջը խաչի վրա չէին հանելու»¹, որից եւ հասկանալի է, թե աստվածութեանը հնարավոր չէր՝ ո՛չ խաչ հանել եւ ոչ էլ նրա նկատմամբ մարդկային չարչարանքների փորձ անել, եւ² որ այդ բաները կրում էր մարմնի եւ աստվածային բնութեան անտարակուսելի միավորութեան պատճառով: Դրա համար էլ մեկ կամք ենք խոստովանում Տիրոջը մեր՝ Հիսուս Քրիստոսին. քանի որ միմյանց հակառակ այլ եւ այլ կամքեր մեր Փրկչի³ մեջ չի կարող լինել եւ մարդկային իրավունքներից վեր է ճանաչված [այդպես կարծելը]⁴:

Եվ՞ Գրիգոր Աստվածաբանն էլ այսպես է գրում կամքի մասին. «Փրկչի այն ասածը՝ Ոչ թե իմ կամքով արեցի⁵, եւ եթե այդ խոսքերը ասված լինեին ինքն իր խորքերը մտնելով, այդ դեպքում կարող կլինեինք ասել, թե մարդուց է կերպարանավորվել Բանը, որն ըստ Փրկչի է հասկացվում. քանզի նրա կամենալը ոչ թե ընդդեմ է Աստծուն, այլ Աստծուն է պարունակում: Ուստի եւ, ըստ մեզ, այդպես էլ մարդկային ախորժութիւնները ոչ բոլոր բաներում են աստվածայինին հետեւում»: Տեսնո՞ւմ ես, որ կամքի սահմանները Փրկչը հասարակ մարդկությունից է [սկզբնավորված] համարում եւ ոչ թե իր մարմնից: Իսկ եթե բաժակից հրաժարման⁷ մասին ես խոսում, թե՛ «Ոչ ինձանով, այլ քեզանով է զորանում կամքը»⁸, այս բանն էլ նույն Յոթնյակի⁹ տասներորդ գլխում է մեկնաբանում Աստվածաբանը. «Երբ որ ոչ թե կարողությունն է լինելու կամ թե անկարողությունը, ուրեմն այդ պետք էր անգիտանալ, այլ ոչ թե

կամքին հակառակ ուրիշ կամքեր ներմուծել, որով եւ արարողին է այդ բանը, որը իջավ եւ ինքն էլ արարեց»:

Տե՛ս ստեղծողի եւ ստեղծվածի միավորությունը՝ Բանին եւ ասում եւ մարմնին: Ասա՛, ո՛վ անբան (իմա՛ անգետ) սպասավոր Բանի, կարո՞ղ է, արդյոք, Որդու կամքը մի ինչ-որ առանձին բան լինել, քան Հորն է, որ կարծես գոյություն էլ չունեն <87>. «...Բանս է. զի եղիցի այնպիսի իմն ժողովումն» (121): «Միայն իմ կամքը չարարեցի, որովհետեւ իմ կամքն ու քոնը անջատ ու տարբեր չեն, այլ իմն ու քոնը հավասարակից են. ինչպես մի է աստվածությունը, նույնպես եւ մի է կամքը»: Տեսնո՞ւմ ես, թե ինչպես անհետացավ մարմնի կամքը եւ Հորն ու Որդուն միավորվեց մեկ աստվածութեան մեջ: Ահա՛, չես կարող բաժանել՝ ոչ բնութեամբ եւ ոչ էլ կամք, ինչպես որ ցույց տվեց. քանզի մի են երեւելին ու աներեւույթը, անժամանակն ու ժամանակավորը. եւ ուրիշ ոչ մեկը, եւ՛ ուրիշ կերպ չի կարող լինել, որովհետեւ երկուսը ի մի են ձուլված² Աստծու մարդանալով եւ մարդու աստվածայնանալով. դա էլ բազմիցս քարոզում է՝ Աստվածաբանը՝ մարդու աստվածանալը, որպեսզի բնութեան եւ կամքի զանազանության ոչ մի հետք անգամ չերեւա:

Եվ Գրիգոր Նյուսացին Եփեսոսի դեմ գրած երկրորդ թղթում ասում է. «Քանի որ մենք, մարմինը, որով չարչարանքներն ընդունեց, աստվածային բնութեան հետ միավորված ենք համարում, այսինքն միասնականի ձեռքով արարված, որն էլ հենց արարողի բնութիւնն է»: Նա գրում է նաեւ Ալեքսանդրիայի Թեոփիլոս եպիսկոպոսին, թե. «Ամենայն ինչ, որ անգոր եւ ապականացու էություն էր, միշտ էլ աստվածութեան հետ միախառնված էր»:

1 Զ.՝ Հանին

2 Իմա՝ թէեւ

3 Տ.՝ եղեն Փրկչին մեր

4 Զ.՝ եղէ

5 Ի Տ. պակասէր՝ եւ

6 Ղուկ. ԻԲ. 42:

7 Զ.՝ Հրաժարումն

8 Ղուկ. ԻԲ. 42:

9 Զ.՝ եւթներեկին

1 Ի Տ. պակասէր՝ եւ

2 Զ.՝ մի խառնելովն

3 Տ.՝ եղանակէ

Եվ մեծն Բարսեղը երրորդ սաղմոսի մեկնության մեջ ասում է. «Հողեղեն մարմինը աստվածությանը կարողակից (իմա՝ գործակից) ստեղծեց, միեւնույն գորութեամբ զորացրեց եւ մի աստվածության մեջ գումարեց»:

Եվ Պողոսի աշակերտ Դիոնեսիոսը, որը արժանի եղավ Փրկչի տեսությանը¹, գրում է Գայիոս ասպնջական Առաքելոցն (Թերեսա՝ Առաքելոյն). «Գերագույնի աներեւույթ լինելու պատճառը, անիմանալիի եւ իմանալիի² մարդկայնորեն լինելու մասին մեր իմացութեանը Հայտնի եղավ, ուստի եւ մարմնով երեւալուն աստվածագույնն ենք անվանում: Եվ Հիսուսի³ այս խորհուրդը անհայտ է ոչ միայն խոսքի կամ մտքի համար՝ նույնիսկ նրա էութեանը մոտենալու, այլեւ հակաճառութեամբ էլ անկասկածելի է մնում եւ իմացութեամբ էլ անիմանալի⁴. Քրիստոսը ոչ մարդ էր եւ ոչ էլ որպէս ոչ մարդ, այլ իբրեւ մարդկությունից առաջ եկած՝ մարդկանցից ավելի առավել է. այնուհետեւ՝ ոչ ըստ Աստծու աստվածայնորեն⁵ է ներգործում եւ ոչ էլ ըստ մարդուն՝ մարդկայնորեն, այլ Աստծու մարդկայնանալով մի նոր աստվածային ներգործութեամբ է մեր մեջ կենցաղավարում»:

Այլեւ գրված է, Թե՞. «Եկա ոչ Թե իմ կամքը պարտադրել, այլ առաքիչ Հոր⁷ կամքը». կամ «Ոչ այնպես գործել, ինչպես ես եմ կամենում, այլ ինչպես ինքդ»⁸. սրանք, ահա, այլ եւ այլ կամքեր չեն ցուցադրում, բայց միայն մարդկա-

1 Զ.՝ տեսման

2 Զ.՝ Թաքունա եւ յերեւելոյն

3 Զ.՝ եւ այս է յիսուսի

4 Այլ օրինակ. զոր ի ներքս անէ Տ. ի ծանօթութիւնս՝ այսպես ունի զՀաստաւոր.՝ մարդկօրէն լինելով գոյն. բայց սակայն Թաքուն է եւ յետ երեւելոյն. եւ կամ զի աստուածայնագոյն ա-

սացից՝ եւ յերեւելն մարմնով. եւ այս Յիսուսի խորհուրդ... այլ մանաւանդ եւ ճառելովն...

5 Զ.՝ ոչ ըստ այլ զաստուածայնան

6 Զ.՝ Թէ

7 Յովհ. Զ. 38:

8 Ղուկ. ԽԲ. 42:

յին ցանկությունների համաձայն եւ հանուն մեր տնօրինութեան ասվեցին, որի օրինակը՝ հենց մեր բարեգութ Վարդապետը տվեց, որպեսզի նրա չավղով առաջնորդվենք եւ ոչ Թե ըստ ամեն մեկի կամքի, այլ ամենուրեք եւ ընդմիշտ Տիրոջ կամքին նախապատվությունը տրվի: Ահա սրանք են անճառելի միավորությունը եւ մարմնով աստվածայնանալը:

Ահա Հայտնի դարձավ Քրիստոսի մեկ՝ աստվածային կամքը եւ մյուսը՝ Համայն մարդկութեանն ու Քրիստոսինը, բոլորն աստվածային (122): Խոսենք այսուհետեւ ներազդման մասին՝ ըստ սուրբ Հայրերի վկայության: Աթանասը Արիոսին ուղղված չորրորդ ճառում ասում է. «Եվ Բանը մարմնավորվելով՝ ստանում է նաեւ տկարությունն իբրեւ իր սեփականը, քանզի նրանն է մարմինն իբրեւ աստվածային գործերի մասնակից, որովհետեւ նրանով էր գոյանում, քանզի Աստծու մարմին էր»:

Եվ փոքր ինչ հետո դարձյալ ասում է. «Թե որ Բանին Աստծո գործերը մարմնի ձեռքով չէր կատարված՝ մի՞թե, արդյոք, չաստվածացավ մարդը»: Եվ այլ բաներից հետո էլ՝ «Քանզի Հոր գործը մարմնի ձեռքով էր արվում»: Եվ դարձյալ նույնն է գրում Դեղբիոս² եպիսկոպոսին ու խոստովանողին. «Քանզի ձեռք մեկնելով հարություն տվեց նրան, որը ջերմությունով էր բռնված եւ ձայն արձակելով կենդանացրեց Ղազարին»:

Եվ Գրիգոր Նյուսացին³ ընդդեմ Եփեսոսի գրած իր երկրորդ ճառում ասում է. «Քանզի ներգործումը նույնպես, որպես ճշմարիտն Աստծո, յուր մարմնի ձեռքով եղավ ամենքին, որպես ձայնը կամ գործը մարդկորեն առաջ եկան,

1 Զ.՝ օրինակ

2 Զ.՝ նույն զիւր առ զեփիսոս

3 Զ.՝ Եփեսոս

սակայն ներքուստ հասկացվում է¹, թե նրա տակ աստվածությունն է ծածկված»:

Եվ ապա Հոռմի եպիսկոպոս Հուլիոսն² է գրում. «Եվ չկա որեւէ անջատում, ասում է, Բանի եւ աստվածային հատկութեամբ³ օծտված նրա մարմնի միջեւ. այլ է մեկ անձնավորություն, մեկ ներգործություն եւ մեկ դեմք, միանգամայն Աստված եւ միանգամայն մարդ, որը նույն ինքը Հիսուս Քրիստոսն է»։ Եվ Հովհան Ոսկեբերանն⁴ իր ճառում, որի մեջ խոսում է Հիսուսի՝ լեռանը կատարած աղոթքի մասին, ասում է. «Մի գորությունամբ եւ մի ներգործությամբ բազմատեսակ ախտեր բժշկեց»։ Եվ սակավ խուս՝ իր հետ դարձյալ ասում է. «Որովհետեւ զանազան հրաշագործություններ տեղի ունեցան ձեռքի մեկ ներագդմամբ»:

Եվ Կյուրեղ Ալեքսանդրացին՝ «Ավետարան ըստ Մատթեոսի» մեկնության մեջ ասում է, թե. «Միավորեց իրեն հետ մարմինը ոչ թե, ինչպես⁵ ասում են, Հոր հետ եւ Հորից է Բանն Աստված⁶, որպես եւ իրենն է կազմված մարմնի ներգործողական հատկություններով, այլ ամբողջական պահելով մարմնի կառուցվածքը՝ մարմնականի ծնանելու համար. եւ լցրեց աստվածավայել ներգործություններով, որով եւ (?) իրենը փառքի բարձրացրեց» (123): Ապա նաեւ՝ «Երկու կույրերին բժշկում է ձեռքի մերձավորությամբ եւ լուսավորում աստվածագործ գորությամբ. ամբողջական [ձեռով] իր մարմինն է ցուցադրում, ինչպես Պետրոսի զոքանչին, որի վրա ձեռքը դնելով անմիջապես բժշկում էր եւ ստիպում էր նրանց ճանաչել իր բնավորու-

թյան էությունը, աստվածությունն եւ ասում, որ իր մարմնի ներգործությունները միասնական գորությամբ էր ցուցադրում»։ Ապա դարձյալ՝ «Կարող լինելով ներգործել ըստ ամենայնի, կատարում էր այդ նաեւ թքով, որպեսզի հասկանանք, թե նրա մարմինն ամբողջությամբ լի է կենսարար խոսքով. որ ձեռքի աննշան մերձավորությունն իսկ կարող է պատճառ դառնալ լուսավորության, քանզի մարմին է ճշմարիտ լույսի»¹:

Որպես ուղղափառների անհաղթ հակառակորդ² Կյուրեղը «Պարապմանց» գրվածքում ցույց է տալիս, թե. «Աստվածայինը Քրիստոսի մարմնի գոյանալն ենք համարում, ասում է³, որովհետեւ Աստծու մարմին է՝ անճառելի փառքով զարդարված, անապական, սուրբ եւ⁴ կենդանանար»։ Իսկ՝ «Գանձուց»⁵ գրվածքում՝ «Միավորվելով անբաժանելի հատկություններով՝ ինքն իրեն թույլ է տալիս, ասում է, մարդկանց հետ լինել իբրեւ մարդ, սովածանալ, ծարավել եւ⁶ այլ բաներ կրել, ինչ որ ասում են⁷ նրա մասին»։ Տեսնում ես, քանզի ոչ թե հարկադրաբար են ասում, այլ կամավոր ցանկությամբ, եւ որպեսզի թույլ տան կրելու մարմնի ճշմարտության ոչ արհամարհելի հատկություններն ու տարրալուծելու մեր մեջ դատապարտելին. «Որովհետեւ ճշմարտապես ծառայեց իր մարմնով՝ որպես ծննդյան⁸, նույնպես եւ մեր ունեցած ախտերի համար, պնդում է Աստվածաբանը, մեր եւ ամենքի ազատության համար, որով եւ փրկեց մեզ՝ մեղքերի մեջ թաղվածներին»։ Եվ դարձյալ ասում է. «Մառայի կերպարանք առնելով իր ծառայակիցների ու ծառաների հետ՝ կերպարանավորում է նաեւ օտարնե-

1 Տ.՝ լինի
2 Տ.՝ Յուլիոս
3 Տ.՝ դիրս

4 Տ.՝ ոսկեբերան
5 Տ.՝ որպես ոչ
6 Ի Տ. պակասէր՝ աստված

1 Տ.՝ յաւելոյր աստ՝ լոյս
2 Տ.՝ ախոյանն
3 Ի Տ. պակասէր՝ ասէ
4 Ի Տ. պակասէր՝ եւ

5 Տ.՝ զանձուց
6 Տ.՝ ծարաւիլ
7 Տ.՝ ասինն
8 Տ.՝ ի ծննդանն

րինը. իրենով ներկայում է ինձ (իմա՝ մեզ) իմիններով հանդերձ, որպեսզի ինքն իրենով վերացնի չարութիւնը, որպես մոմին մոտեցող հուրը կամ արեգակը՝ երկրի՝ վրայի գոլորչին, քանի որ հանուն միաձուլման եւ հաղորդվեցի նրանց հետ: Այս է խորհուրդը Քրիստոսի միավորական հատկանիշների՝ հանուն մեզ բժշկելու եւ բնութայամբ ոչ միասնական ցույց տալը որպես մեղք համարել² եւ նզովքով հիշել. այլ ոչ թե ըստ նրանց փոխվեց (Տերը մի՛ արասցե - 124), այլ մեր անօրենսութիւնները վերացնելու եւ մեր մեղքերը քաղելու. եւ ինքն էլ բոլորովին չախտացավ: Փորձութեան ենթարկվեց մեր նման, բայց առանց մեղքերի. քանի որ «Լույսը, ինչպես աստվածաբան Ավետարանիչն է ասում, այնտեղ եղած խավարն է լուսավորում, եւ խավարը չկարողացավ հասնել³ նրան», ինչպես առաջինին՝ Ադամին եւ նրանց, որ Ադամինն էին»:

Արդ, ի՞նչ եք ասում, բավական չե՞ն ասածներս ճշմարտութիւնը բացահայտ դարձնելու համար, թե՞ անհրաժեշտ է՝ որպես ծանրալուր ականջներին, նույն բաները բազմաթիվ անգամ կրկնել: Իսկ այժմ, ահա, լսի՛ր դու սուրբ Հայրերի առածների օգտակարութիւնը Քրիստոսի մարմնի անապականութեան մասին, որը նախ Առաքյալներին հետեւող Երինոսն⁵ է արտահայտում մեր խոստովանութեան անապական լինելը եւ դուրս վտարում ձեր Հայհոյչութեան ապականութիւնը. «Ամբողջապես ընդունայն եւ սնտոի են, ասում է, որովհետեւ անարգում են Աստծու համայն տնօրինութիւնը եւ ուրանում մեր մարմնի փրկութիւնը, նաեւ՝ անպատվում են նրա վերստին ծնունդը՝ ընդունակ չլինելով

խոստովանել նրա անապականութիւնը: Կամ թե՞* որովհետեւ ինքը չապրեց, ու ոչ էլ Տերն իր արյամբ որեւէ մեկին փրկեց, եւ ոչ էլ փրկութեան բաժակի երախայրիքը նրա արյան սովորական լինելն է, եւ ոչ էլ հացը, որ կտրում ենք, նրա սովորական մարմինն է. բայց [չեն հասկանում], որ արյուն չի կարող լինել, բայց միայն մարմնի ու երակների գոյակցութիւնից¹, որը ճշմարտապես լինելով Բանն Աստված՝ փրկեց մեզ իր արյամբ» (125):

Ահա, այժմ այսքան ասածներիցս պարզվեց, որ ովքեր ապականութեամբ կամ օտար բնութեան պնդմամբ տերունական մարմինն են հայհոյում, ուրացող են եւ զրկված փրկութիւնից. այդպիսիք ոչ կենարար հացը եւ ոչ էլ գոհութեան բաժակը կունենան իրենց կյանքում, այլ միայն ապականութեան կարժանանան. քանզի թեպետեւ Ադամը անմեղանչական մարմինն ու անդատապարտելին դեպի դատապարտութիւն եւ մահվան ապականութիւն իջեցրեց, սակայն Քրիստոսը դրան անապական եւ մահվանից փրկական ցույց տվեց՝ Հնարավորութիւն տալով երկրում² թողնելու մեղքերը, ինչպես որ երանելի Աթանասն³ է ասում Ապողինարից ուսած իր խոսքում⁴: Եվ դարձյալ նույն բանի մասին ճառում է, թե. «Ինչպես մահը չկարողացավ իր էութեամբ լցնել Քրիստոսի մարդկային հոգին⁶ եւ ոչ էլ նաեւ ապականութիւնը գոռոզաբար հանդգնեց իր ապական գոռութեամբ հափշտակել Քրիստոսի մարմինը, նույնպես էլ նրան ապականացու համարելը ամբարշտութիւն է»: Եվ նույն Աթանասը իր գրվածքի չորրորդ ճառում դարձյալ ասում է. «Նա, որն իր մարմնով եկավ նորոգելու մեր մահկա-

1 Տ.՝ աշխարհի
2 Զ.՝ լինալ
3 Թովհ. Ա. 5:

4 Տ.՝ առաջնում
5 Զ.՝ երինոս
6 Ի Տ. պակասէր՝ եւ

* Իմա՝ այլոց, հակառակորդների պնդումը:

1 Զ.՝ գոյութենէ
2 Տ.՝ աշխարհի
3 Տ.՝ Աթանաս

4 Զ.՝ զբանէն
5 Զ.՝ կարեաց
6 Տ.՝ հոգին

նացու մարմինները, ոչ թե բռնվեց ապականությամբ, այլ՝ առավել հզորին կապկապեց»։ Եվ այլ բաներից հետո էլ՝ «Եթե Աստծո գառն համարված Հովհաննեսը քարոզում է աշխարհիս մեղքերը վերացնել, հապա էլ ինչպե՞ս են մոլորյալներից ոմանք գտնում, թե ապականացու էր Քրիստոսի մարմինը. քանի որ ապականության մայրը մեղքերն են»։

Եվ սուրբ Եպիփանի «Պարունակախոսում»² ասված է, թե. «Ամենայն ինչ կարողությունն է Աստծո, նաեւ՝ ապականվածը անապականի փոխարինելը, եւ թող ոչ մեկը չզարմանա, ասում է, քանզի այս եկողին է ներկայացնելու եւ ի ցույց հանելու ապականելի մարմինը, զգացնել տալ աստվածությունն ու ցուցադրել անապականելի³. Իսկ ինչո՞ւ է հանդիմանում Աստծուն, եւ հանդիմանում է նա, որը չի ընդունում տնօրինության խորհուրդը, այլ բաժանում է Աստծուն առանձին եւ մարդուն առանձին, անապականն ու ապականացուն, անմահն ու մահկանացուն եւ ուրիշ շատ այսպիսիները»։

Դարձյալ մենք տակավին աստվածային մարմնի նույն անապականության մասին ենք շտապում ներկայացնել սուրբ Հայրերին. քանզի ուր որ լույսն է թափանցում, այնտեղ միանգամայն անհետանում⁴ է խավարը, նույնպես եւ՝ անապականության հետ առընթեր լինելիս փախչում է ապականությունը⁵ սուրբ Կյուրեղի «Պարապմանց» գրքի համաձայն։ Եվ նորից, թե. «Ով չի գիտակցում մեղքը, [բայց] ինքնակամ ընդունում⁶ է այն, մեղքը խափանվում է»^{*}։ Եվ դարձյալ. «Մարմինը, որ մեր էությունն ստացավ,

Բանի հետ միավորվելով՝ անապականություն էր եւ փառավորյալ»։ Իսկ Կյուրեղից էլ առաջ նրա վարդապետ (իմա՝ ուսուցիչ) Աթանասը աթենացիների եպիսկոպոս Եպիկտիմոնին¹ ուղղված թղթում գրում է. «Բանը, որ մարմնում էր, վեր էր, քան մահկանացու մարմնի բնությունը. ստեղծեց իր մարմինն անմահ եւ անապական. լռեցրեց ու ջնջեց մարմնում եղած բնական մահն ու ապականությունը»։

Հապա որտե՞ղ է երեւում բնությամբ անջատված լինելը, ո՞վ անջատիչ։ Այժմ տես նաեւ սրանցից հետո [եղածները]. «Որովհետեւ անապական մարմինը եղավ մահկանացու, ասում է, ուստի եւ հաղթահարվեց մահը մահկանացու մարմնի² բնության մեջ»։ Եվ դրանից հետո նորից, թե. «Քրիստոսի մարմնանալը, ասում է, առանց ամուսնության եւ առանց մեղքի եղավ, այդ³ իսկ պատճառով էլ նրա մարմինը ապականությունից զերծ մնաց»։ Եվ դարձյալ նույն բանը նույն⁴ թղթում կրկնում է, թե. «Զի կարող մահը բնակվել կյանքի հետ եւ ոչ էլ ապականությունը անապականի»։ Հիմա հասկացա՞ր անբաժանելի միավորությունը, ո՞վ անջատասերդ, երանելի Հայրերի ասածներից, որ ոչ բնության զանազանություն, ոչ էություն, ոչ ներգործություն եւ ոչ էլ կամքի չեն կարող նրա մեջ տեղ գտնել⁵։ Պետք է հավատով խոստովանել եւ երկրպագել եւ ոչ քննել։ Իսկ եթե հանդգնում ես քննել, ապա համարձակություն ունեցիր նրանց դեմ առ դեմ խոսել, ինչպես որ կեղծավորությանը պնդում ես երկու բնությունների վրա։

Նախ եւ առաջ այստեղ սկսենք դիմելով՝ Առաքյալին. «Նա, որ Աստծո կերպարանքն ուներ, ասում է, ծառայի

* Աղետված լինելու պատճառով թարգմանեցինք մոտավոր իմաստով։

1 Տ.՝ այլ եւս
2 Չ.՝ ի պարունակախոսան
3 Չ.՝ անապականելի
4 Չ.՝ անզործեցի

5 Չ.՝ փախնուլ զապականութիւն
6 Տ.՝ իւր ցուցանելով
7 Չ.՝ խափանիլ

1 Չ.՝ եպիկտեմոն
2 Չ.՝ մարմին
3 Չ.՝ այնորիկ

4 Տ.՝ առ նոյն
5 Չ.՝ բերին
6 Չ.՝ ներդիմեալ

կերպարանք առավ»¹: Կերպն ու կերպն է ասում, որն է դեմքն ու դեմքը՝ աստվածայինն եմ ասում եւ մարդկայինը: Դե Հիմա սահման դիր երկուսի միջեւ կամ երկվություն² յուրաքանչյուրի մեջ, որպեսզի Համապատասխանի քո խոստովանությանը. այն էլ ասեմ, որ ըստ այդօրինակ քննության ստացվում են ոչ միայն երկու բնություններ, այլ նաեւ երկու որդիներ՝ ըստ Նեստորի (էլ որտե՞ղ ես տեղավորելու արդյոք «Բանը մարմին առած»³ եւ «Մեզ Հետ է Աստված»⁴ էմանուելի⁵ կողմից ասվածը). եւ կամ յուրաքանչյուրի Համար անշփոթելի միասնությանը Հավատա⁶, ըստ կաթողիկոս⁶ եկեղեցու Հավատքի անճառելի խոստովանության, քանզի Աստծո կողմից մարդկային կերպարանք ստանալը արարողի զորությամբ եւ բնությամբ եղավ: Եվ նաեւ այն պատճառով, որ նրանք՝ մեծամեծերը, երկու եկեղեցիների սյուներն ու գլխավորները ուսուցանեցին մեզ մի կերպից մյուսին անցնելու անշփոթելի լինելը եւ անհեղ Բանի մարմնանալը⁷, անքակտելի միավորությունն ու մեկ բնությունը. եւ աստվածային այդ օրենքը թագավորական ճանապարհ Հասկանալով⁸ Հրամայում են մեզ ոչ աջ խոտորվել⁹ եւ ոչ էլ ահյակ, ոչ միավորությամբ Հեղաշրջել եւ շփոթություն առաջացնել կամ մեկը մյուսին¹⁰ ժխտելու վրա պնդել, ոչ էլ նրա անհեղությանն ու ուղղափառությանը կամ ճշմարտապես մարմնանալը բնությունների անջատում ու բաժանություն¹¹ Համարել՝ ըստ Արիստի: Եվ դա այստեղ, ինչպես վերեւում ասացինք, երկու չարյաց միջինը

1 Առ. Փիլիպ. Բ. 6-7:
2 Զ.՝ յուրութեան
3 Զ.՝ եղեւ
4 Զ.՝ գէմանուէն
5 Զ.՝ Հաստապ
6 Զ.՝ կաթողիկէ

7 Զ.՝ զեղելութեամբ
8 Զ.՝ գիտելով
9 Տ.՝ խոտորել
10 Զ.՝ միւտոյն: - Գուցէ՝ միոյն ի միւտոյն
11 Իմա՝ ըստ բաժանման

պարտավոր ենք գեղեցկորեն պահել. եւ ոչ էլ անշփոթության միջոցով օտարամուտ բնություն Համադոյ սուրբ Երրորդության¹ մեջ ներածել, կամ միավորության միջոցով ուրանալ՝ որպես Եվտիքեսը². կամ Հոգունը՝ որպես Ապոդինարեսը³, կամ աստվածության մարմնի վերածվելը՝ որպես պանդուրացիք⁴. եւ ոչ էլ մարմնի կատարյալ բնությամբ արաված լինելը, այլ երկնքից բերված, ինչպես մեկ այլ⁵ ոմն Եվտիքեսը. կամ, սրանց Հակառակ, աստվածության սկիզբ առնելը Մարիամից, ինչպես Փոտինոսը⁶, նաեւ արեգակի մեջ մարմին դնելը եւ կամ Հօդս ցնդելը, ինչպես Մարկեղոսը⁷: Մի կողմ եմ թողնում բազմաթիվ աղանդների թվարկելը՝ տնօրինության ճշմարտացիությունը ուրացողներին, որոնք չարաթույն նախանձով ամենակատար փրկությանը այդպես ամբարշտաբար մեկ բնությամբ ասացին, որոնք դուրս ենք նետում իբրեւ առեղծվածային գրվածքներ⁸, գարշելի եւ ոչ մի բանի արժանավոր⁸⁸:

Այս բոլորը⁹ բավականացնում են մեզանում բացահայտելու նանիր գայթակղեցնողների¹⁰ կարծիքները՝ Եվտիքեայի¹¹ ասած մեկ բնության (126), որը նզովում ենք եւ վտանգավոր¹² Համարում Աստծու եւ Համընդհանուր¹³ եկեղեցու Համար. եւ թող լսելի լինի ամենքին մեր Հավատի խոստովանությունը¹⁴, ովքեր ուզում են ճշմարտությունն իմանալ: Այլեւս ի՞նչ պետք էին այս¹⁵ բոլոր ընդդիմախոսականները, եթե շեղված¹⁶ չլինեիք անհարկի խնդիրներով եւ

1 Տ.՝ սուրբ Երրորդութիւն
2 Տ.՝ Եւտիքէսն
3 Տ.՝ Ապոդինարէս
4 Տ.՝ Պանդարացիան
5 Տ.՝ այլ
6 Տ.՝ Փոտինոս
7 Տ.՝ Մարկեղոս
8 Զ.՝ զգրոյ

9 Զ.՝ այսպիսի
10 Զ.՝ գայթակղելոյն
11 Տ.՝ Եւտիքեան
12 Զ.՝ վարկանեմք
13 Զ.՝ ընթՀանրական
14 Զ.՝ եւ լուր լիցի լուր խոստովանութեան
15 Տ.՝ այնոցիկ
16 Զ.՝ չաղեալ

դատարկ վիճաբանություններով: Քանզի պաշտամունքն ու հավատի զորության արժանավորությունը թողած՝ խոսակցության եւ կասկածանքի մատնեցիք¹ ինքներդ ձեզ եւ ընդունայն համարեցիք խաչը Քրիստոսի. քանզի «Հավատքը այս մեր ժամանակների² խոսքի ավարտումն է, ասում է... որը³ ասաց (127)* «Իսկ մենք ոչ այլ ինչով ենք պարծենում, բայց միայն՝ խաչով Քրիստոսի»:

Շտապենք շարադրել Բանին Աստծո անպատմելի չարչարանքների մասին, որը Պողոսը՝ անծանոթ լինելու պատճառով, փառաց Տիրոջը խաչված է ասում եւ հայրենի ծոցում ուրախանալու փոխարեն, որն իր մեջ⁴ ի սկզբանե կար, նա խաչվելն է հանձն առնում, ասում է, եւ ամոթանքն⁵ է արհամարհում: Իսկ Աստվածաբանը պահքերի մասին ճառում՝ «Աստվածը խաչված եւ արեգակը խավարած է ասում, որովհետեւ Արարչի հետ պետք էր, որ արարածներս էլ չարչարվեինք. եւ դարձյալ ասում է, թե. «Կարոտեցինք Աստծո մարմնանալուն եւ մահվանը»: Եվ դարձյալ՝ «Աստծո չարչարանքները, արյունն ու մահը տեսնելով երբեք չլինի թե անաստվածաբար ցած ընկնես⁶, այլ [մնաս] իբրեւ Աստծուն փառաբանող»:

Ահա տե՛ս, ոչ թե ես, այլ եկեղեցու բոլոր վարդապետները անաստվածածանոթությունը⁷, ասում է, ոչ խոստովանողներին է Աստծո արյունը, չարչարանքն ու մահը: Եվ նույն աստվածաբանը Բարսեղից վերցրած «Հաղթեցի» գրվածքում ասում է. «Ի՞նչ կա, ասում է, սրանից առավել հրաշափառ՝ տեսնել Աստծուն խաչված եւ նույնն էլ ավա-

զակին. եւ դա մոտով անցնողին անհասկացողության պատճառով ծաղրելի է թվում՝ Բարձրագույնի ինչ-ինչ ախտերը կրելը»² (128)* <89>:

Ահա, թե որին եք ասում բնություն՝ Աստված անըմբռնելի:

Իսկ բերանը ոսկի Հովհանն³ ասում է, թե. «Վերցրեց մեր մարդկային բնությունը, տվեց իր աստվածությունն ու ընտելացրեց⁴ իր մեջ մեր չարչարանքները, որպեսզի շնորհի մեզ իր անչարչարական աստվածությունը եւ երբ մահը մոտենա, անմահություն պարգևի մեզ: Քանզի մարդու չարչարանքներն ինքը ստացավ ոչ թե բնության փոփոխմամբ, այլ ինքնակամ այն բնակեցրեց իր մեջ»: Դարձյալ նույն ճառի մեջ, որը խաչելության մասին գրվածքներից յոթերորդն է, հարցնում է, թե. «Ի՞նչ պատճառով է իրեն վերցնում մարդկանց չարչարանքները. որովհետեւ կամեցավ չարչարանքով չարչարանքը բժշկել եւ մահով մահը խափանել: Դրա համար⁵ էլ նմանության դեմ նմանությամբ կամեցավ կռվել»: Եվ փոքր-ինչ⁶ հետո էլ՝ «Քանզի ոչ թե ականատեսին դեպի բնությունը բեւեռեցին, այլ դեպի նրա մեջ եղած Աստծուն, ուստի նրան ձեռք մեկնեցին. եւ քանի որ իր տեսանելի բնությամբ չարչարանքները որդեգրեց, ուստի ասացին Աստծուն են չարչարանքները»: Այդպես էլ նույն Հովհանն ուրիշ գրվածքներում ասում է, թե. «Մերթ կռիվահարում էին աստվածեղեն գլուխը, մերթ փշեղեն պսակով էին զարդարում եւ մերթ էլ եղեգներով էին ծածում», բայց երբեք մարդկային բնություն ցույց չտվեց, այլ

* Տես՝ Մալխ. 126 եւ 127 բացատր., էջ 385:

1 Ձ.՝ մատնեցեք
2 Ձ.՝ Հաւատ այժմու
3 Ձ.՝ որ
4 Ի Տ. պակասէր՝ նմա

5 Առ եբր. ԺԲ. 2:
6 Ձ.՝ մի՛ ուրէք ի վայր անկցիս
7 Ձ.՝ անծանօթութիւն

* Ճշտված է Մալխ. բացատրականով. էմինը բաց է թողել:

1 Ձ.՝ լիեալ
2 Ձ.՝ կրել
3 Ձ.՝ յովհաննէս
4 Ձ.՝ ընդանեցոյց
5 Ձ.՝ վասն
6 Ձ.՝ սղի

[երեւաց միշտ] միեւնույն Աստվածը եւ միեւնույն մարդը: Այդ բանը կատարյալ ձեւով է ուսուցանում մեծ եւ տիեզերական վարդապետ Աթանասը¹, թե՛ նույն Աստվածը նույն մարդն է, եւ բնությունների որեւէ խնդիր չի դնում. «Նույնն է Աստծո որդին, նույնը եւ² մարդու որդին, նույնն է երկնքից, նույնն է եւ երկրից³, նույն չարչարելին է եւ նույն անչարչարելին. ոչ այլ ոք է⁴, բայց եւ⁵ այս է եւ այն»⁶:

Իմացի՛ր, իմ խոսքերը չեն, այլ Աթանասի՝ գրված ընդդեմ Պողոս Սամոսատցու. ոչ երկու դեմք, ոչ երկու անձնավորություն եւ ոչ էլ երկրպագություն երկու. ո՞ւմ են պետք քննել եւ բանակով ստեղծել, օգտակար է հավատալը եւ խոնարհաբար պաշտելն ու երկրպագելը⁷: Ճանաչում եմ նրան իբրեւ ճշմարիտ Աստված երկնքի, գիտեմ նրան իբրեւ Դավթի որդին՝ ըստ մարմնի, չարչարելի մարդ երկրից⁸. չեմ քննում, թե ինչպես է ե՛ւ անչարչարելի, ե՛ւ չարչարելի, ինչպես է ե՛ւ Աստված, ե՛ւ մարդ. չլինի թե այդ ինչպեսները խուզարկելով՝ կամ եղանակները քննելով՝ զրկվենք այն բարիքներից, որ մեր առջեւում են: Քանզի պարտավոր ենք միայն հավատալ եւ ի վերուստ հայցել, այլ¹⁰ ոչ թե մարմնից ու արյունից: Եվ մեծն Եպիփանը (ճծթ) հարյուր հիսունիններորդ սաղմոսի մեկնության մեջ հայտնապես ցույց է տալիս բնությանց եւ չարչարանաց միասնականությունը. «Աստվածային»¹¹ անբաժանելի էությունն արարեց միավորությունը եւ թույլ տվեց¹² նրան չարչարվել նաեւ՝ չահադիտելով մարդկանց դեպի փրկություն, քանզի նրա համար

1 Ձ.՝ աթանասիոս

2 Ի Տ. պակասէր՝ եւ.

3 Տ.՝ յաշխարհէ

4 Ձ.՝ ոչ զոք, ոչ զայլ ոք

5 Ի Տ. պակասէր՝ եւ.

6 Առ. Կիւրղի ի գիրս Պարապմանց՝ ոչ այլ ոք քան զբանն: - էմին յէջն 164:

7 Տ.՝ երկիր պազանելն

8 Տ.՝ յաշխարհէ

9 Տ.՝ յուզելով

10 Ի Ձ. պակասէր՝ եւ.

11 Ձ.՝ աստուածային

12 Ձ. աստ եւ ի ստորեւ՝ թուացուցանէր

դյուրին էր նույն անմահությունը տալ այն բնությանը, որին արարեց: Եվ քանի որ չարչարանքի ենթարկվելը տիեզերքի փրկությունն էր՝ ախտանալուց զերծ մնալու համար, որով եւ անմահություն ու անապականություն էր պարգևատրվում մարդկային ազգին»:

Իսկ Կյուրեղ Ալեքսանդրացին, որը առաքելական պատիվն ու շնորհներն ունեւր, «Կոչումն ընծայություն» անվանված գրվածքի՝ խաչելության մասին ճառում հետեւյալն է ասում. «Էլ ինչո՞ւ ես զարմացած մնում, որ [ասում է] ամենայն աշխարհը փրկվեց. քանզի ոչ թե ուղղակիորեն որեւէ մարդ էր, այլ Աստծու միածին Որդին, որը եկավ եւ մահացավ մեր մեղքերի պատճառով»: Եվ սակավ բաներից հետո էլ՝ «Իսկ ահա անլեզու գառը՝ փրկություն տվեց ժողովրդին»: Եվ դարձյալ նույն ճառում՝ «Հասաւ ահա ժամը, որ փառքով պսակվի մարդու որդին, որովհետեւ փառքով էր պսակված ավելի առաջ, քան արարածները եւ փառավորյալ էր նախապես իբրեւ Աստված. իսկ այժմ առավել եւս փառավորվեց, որովհետեւ համբերության խաչի պսակը հանձն առավ»: Եվ վերստին նույնը կրկնելով ասում է. «Աշխարհ գալով ամաչելու ոչինչ չունեւր, որովհետեւ փրկությունը վերցրած բերում էր բոլոր արարածներին, քանզի ոչ թե ինչ-որ սովորական մարդ էր, որ չարչարանքների ենթարկվեց, այլ Աստված, որը մարմին առավ եւ համբերության պսակն ընդունելով՝ եւ² ճգնակեցությունը էր մարտնչում»: Եվ Երեմիան³ էլ իր ողբում ասում է. «Ոգին՝ Տեր Քրիստոսը, մեր երեսից էր, որ մեր⁴ ապականությանը պարուրվեց»: Մի՞թե ես ինչ-որ բան եմ հայտնաբերեմ. ահա-

1 Ձ.՝ դառին

2 Ի Ձ. պակասէր՝ եւ.

3 Ձ.՝ երեմիաս

4 Ողբը Երեմիայ. Դ. 20:

վասիկ, վկայում է այն, որ Տեր Քրիստոսը մարդկանց կողմից բռնվեց: «Վա՛յ նրանց անձնավորություններին, ասում է Եսային, որովհետեւ գոչեցին, թե եկեք կապկպենք արդարին»¹: Քանի որ Եսային սղոցվեց, իսկ Երեմիան գուրն ընկղմվեց, սակայն բժշկվեցին Հրեացիների վերքերը, որովհետեւ փոքրագույն էին, իսկ որպես Աստված՝ իրենք գլխովին մեղանչեցին, որը երբեք² մարդկայնությունը՝ արդարեւ որ վա՛յ նրանց անձնավորություններին:

Եվ ուրիշներն էլ գալիս ու նրա երեսին էին թքում, որը իր թքով ի³ ծնե կույրին էր բժշկել: Ապա թերեւս որեւէ մեկն ասի, եթե միայն ձայն տալով արձակեց Ղազարին մահվան կապանքներից⁴, հապա իր անձը ինչո՞ւ էր կարող զերծանել: Սրա վրա մարգարեն զարմացած⁵ ասում է. «Ո՞վ հավատաց մեր⁶ լսածին». անհավատալի են այն գործերը, թե Աստվածն ու Որդին Աստծո՝ Հոր բազուկը, այդ բանը Հանդուրժեն համբերությամբ⁷ տանել: Ահա, նա՝ ինքը իրականում Աստված էր, սակայն մարդկանց կողմից կատարվածները Հանձն առավ՝ իր վրա վերցնել. դրա համար այնուհետեւ⁸ մարդիկ մարդկանց համար են չարչարանք կրում: Իսկ զինվորները չըջապատել էին նրան եւ խաղացնում էին. եւ խաղ էր անում երկնքի Տերը, ինչպես մարգարեն է ասում. «Նայեցին ինձ ու իրենց»¹⁰ գլուխները չարժեցին»:

Տեսնո՞ւմ ես, որ բնությունների մեջ ոչ մի զանազանություն չդրեցին, այլ նույն Հենց իրեն՝ Աստծուն ե՛ւ խաչ Հա-

1 Ես. Գ. 10:

2 Զ.՝ նոցա անձանց

3 Զ.՝ զի

4 Զ.՝ կապանաց

5 Զ.՝ զարմացեալ մարգարեն

6 Ես. ԾԳ. 1:

7 Զ.՝ Համբերեալ

8 Տ.՝ Աստուած էր. իսկ ի վերայ մարդկան անձին յանձն առալը...

9 Զ.՝ յապա

10 Մաղմ. ձԸ. 25:

նեցին, ե՛ւ չարչարանքի՝ եւ այդ էլ Հույժ պարծենալով: Բայց քանի որ մենք Հանդգնում ենք մտնել աստվածային գրվածքների ծաղկանց բուրաստանը, ուրեմն դու եւս ե՛կ չըջիր¹ աստվածազարդ խոսքերի ուրիշ ծաղկանոցներում, որպեսզի ըմբոջանես մեր Տեր Աստծու չարչարանքների անուշահոտությունը եւ չլինի թե անհավատության կամ թերահավատության Հուրերի մահով մահանաս: Եվ լսի՛ր Եվսեբիոս Եմեսացի եպիսկոպոսի վայելչազարդ խոսքերը. «Երեք ժամ թաքնվեց, ասում է, լույսն արեգական, մինչդեռ Արեգակն արդարության Խաչի վրա էր ու չարչարանքների ենթակա. ավազակներն անգամ նրա Հետ խաչվեցին: [Սրանք] շատ կարեւոր բաներ են, որպեսզի սովորես, թե² ինչպես են մեռնում մարդիկ, եւ թե՝ ինչպես Աստված: Նրանք, որ բնության ուժերին ենթակա³ էին, նրանց բարձրը խորտակվեցին, որովհետեւ ինչպես իրենց բնությունն էր, նույնպես եւ մահը կրեցին. իսկ նա, որը յուր անձը դնելու կամ վերցնելու զորությունն ուներ, ինչպես որ կույսից իր կամքով եւ ոչ թե ակամա մարմին առավ, նույնպես էլ խաչի վրա իր ցանկությամբ եւ ոչ թե ակամա⁴ արեց Հոգու մարմնանալու որոշումը:

Իսկ Դիոնիսիոս⁵ Արիսպագացին (129)* Պողոս Սամոսատցու դեմ գրած Հակաճառության մեջ ասում է. «Այն, ինչ Երեմիան ասաց, թե. «Բռնեցին ինձ իմ թշնամիները որպես մի ճնճողվկի». որովհետեւ ինչպես ճնճողվկի չի կարող ոչնչով հատուցել իրեն⁶ բռնողներին, նույնպես եւ Քրիստոսը՝ Աստծու որդին, ոչնչով չհատուցեց նրանց կա-

* Միանգամայն ընդունելի ենք Համարում Մալկ. սույն՝ 129 բացատրությունը:

1 Զ.՝ չըջեցիր

2 Տ.՝ եթէ

3 Զ.՝ կարօք

4 Ի Զ.՝ պակասէր Հատուածդ, սկսեալ ի բա-

սիցս՝ առ զմարմինն

5 Զ.՝ դիոնէսիոս

6 Ի Տ.՝ պակասէր՝ զես

տարածի Համաձայն, երբ իրեն խաչում էին: Պիղատոսը տանջում էր, ծառան կռիվահարում էր, Կայիափան թքում էր նրա երեսին¹, ժողովուրդը Հայհոյում էր, բայց, ինչպես Նսային է ասում. «Նրանց Հարվածների դեմ թիկունք դարձրի եւ ամոթից երեսս չդարձրի երեսիս թքողների² կողմը»: Ո՛վ կարող է, արդյոք, լինել այդ, եթե ոչ՝ միայն Աստված, որը Հողի վրա թքելով՝ կավ հունցեց, դրեց կույրի աչքերին, եւ աչքերը բացվեցին, ավազակների Հետ խաչվեց, մեր մեղքերի Հետ խաչափայտին³ մեխվեց, մահն ու սատանան սպանեց, որպեսզի մեզ ողորմածությամբ ու շնորհներով իր արքայությունը տանի:

Ո՛վ նոր Հրաշք⁴, որ տեղի ունեցավ սուրբ Խաչի դեմ: Զինվորները⁵ նույնիսկ նրա պատմուճանը չպատռեցին, Հերետիկոսները, սակայն, ցանկանում են Աստծո Որդուն պատառել եւ երկուսի⁶ բաժանել նրան, որ անքննելի եւ անբաժանելի Քրիստոսն է»: Եվ փոքր-ինչ հետո էլ՝ «Նա նրանց մանանա տվեց, բայց նրանք իրեն լեղի են տալիս, նա նրանց մեղր տվեց, բայց նրանք իրեն քացախն են տալիս. խաչի վրա կախեցին նրան, որը երկրագունդը⁷ ոչնչից է կախել, որը կյանքն է ամենայն արարածների եւ դեպի Խաչն իր կանչով տվեց յուր Հոգին Բանն Աստծո⁸, որը կամավոր կերպով մահն ընդունեց»:

Իսկ բերանը ոսկի Հովհանն ավետարանի մեկնությունն մեջ, երբ պատմում է տանջանքների եւ ձաղկումների մասին, որ Բանն Աստված կրեց խաչվելիս, թե. «Այն պատճառով ենք այս բոլորը ընթերցում բազմամբոխ Հանդեսների

1 Ձ.՝ ընդ յերեսս
2 Եւ. Մ. 6:
3 Ձ.՝ ընդ խաչափայտին
4 Ձ.՝ զարմանց

5 Ձ.՝ զինաւորքն
6 Ձ.՝ երկուս
7 Ձ.՝ գերկինս
8 Տ.՝ Աստուած բանն

եւ ռամկական մեծաքանակ Հանրահավաքներին, ասում է, որպեսզի Հեթանոսները չբարբաջեն, թե. «Ժողովրդի առջեւ միայն մեծամեծներն ու պայծառագույններն եք ընթերցում, այսինքն Հրաչափառ նշաններն ու սքանչելիքները, բայց նախատինքները թաքցնում եք»: Երբ որ բովանդակ՝ ժողովուրդն ամբողջությամբ միեւնույն տեղում լինի, այդ ժամանակ է բարձրաձայն ամեն ինչ քարոզում. իսկ երբ² որ ընթերցում ու քարոզում է, այդ ժամանակ է Հաստատապես իմացվում, թե Քրիստոսը³ Աստված է. ուստի այլոց հետ միասին նրա Համար էլ է երկրպագություն անում»:

Այսքանը եւ սրանցից ավելի քան բազմապատիկն ու բյուրապատիկն են սուրբ Հայրերի կողմից քարոզվածները, որոնք պարծանքով են փառաբանում խաչված Աստծուն, որը, սակայն, դու ինքդ ցանկանում ես ստել: Եթե նրա Համար խաչված եմ ասում, ապա բազմակի⁴ օրհնաբանություններ եւ եռյակ⁵ տիրական անվամբ՝ Աստված արարածի մեջ, Հզորագույն իր տկարությամբ եւ մահվան մեջ անմահ, ինչպես որ վերոնշված ճառերում սուրբ Հայրերն ուսուցանեցին. եթե նրանց [դրած] սահմանը⁶ չէիք պատառել եւ իրարից մասնատել⁷ մի Տեր, մի Քրիստոս եւ մի Աստված զանազանությամբ, ուրեմն պետք⁸ չէր այդքան ջանք թափել նրա դեմ ամրակուռ պատնեշ կամ փականք դնելու՝ որպես թե դեղամիջոց ախտերի Համար:

Ահա, ըստ քո Հինգ սահմանադատումների, ինչպես բաժանեցիր աստվածային բնությունը, կամքն ու ներգործությունը, Համարձակվեցիր ապականացու կոչել Բանին

1 Տ.՝ բնաւ.
2 Տ.՝ յորժամ այն
3 Ձ.՝ քրիստոս թէ
4 Ձ.՝ երկց

5 Ձ.՝ երկբին
6 Ձ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ դցանդ, ցանգոյ
7 Ձ.՝ բաժանել
8 Ի Ձ.՝ պակասե՛ր՝ պիտոյ էր

Աստծո մարմինը եւ չընդունեցիր Աստծու խաչվելը աշխարհի համար. սույն խոսքերի արձանագրութեանը հինգ գլուխներ սահմանեցիր՝ ըստ օրինակի Մովսեսի՝ հնգագլխյան գրվածքների եւ ըստ քո հինգ զգայարանների, որոնցով ապշած ես, ուստի ես Դավթի հինգ ողորկաբար վեմերով Հոգու պարսատիկով եւ Տիրոջ բազկի զորութեամբ եմ հարվածում քո ճակատին, որպեսզի այլեւս չհանդգնես անարգել կենդանի Աստծո երեսը: Եվ այս ամենը շարադրեցինք՝ բոլոր խոսքերը՝ հաստատելով երկու վկաների բերանով (իմա՝ գրածներով): Ընդունիր այս երեք վկայությունները՝ Տիրոջ տնօրինության քարոզների հավատարմությանն արժանի, որոնք Աստվածն է գրել եկեղեցու մեջ: Իսկ եթե ցանկանում եք իմանալ այն բոլոր բաները, որ գրված են Քրիստոսի տնօրինության մասին, դրանց՝ համար բազմաթիվ քարտեզներ ու մագաղաթներ են անհրաժեշտ՝. սակայն այս ամենաքչերն էլ մեզ բավական են:

Այլեւ ինչո՞ւ եք Դիոկորոսին ու Պետրոսին՝ թշնամիներ համարում եւ մեզ էլ իբրեւ՝ նրանց աշակերտ լինելը պնդում. այդ ե՞րբ արդյոք ձեր դեմ նրանց խոսքերով պատերազմեցինք, կամ Քաղկեդոնի ժողովի, կամ Լեւոնի տոմարի՞, որոնց՝ ոչ մի ժամանակ հավատարմության գիր չտվեցինք, այլ միայն, ինչպես ուրիշ շատ երկրներ¹⁰, քաղաքներ ու ազգեր, չհավանեցին(ք) Քաղկեդոնի ժողովին: Մենք ոչ միայն նրանց միջոցով կամ նրանց ձեռքով ենք ընդդիմախոսում բաժանողներին դեմ (130), անգամ նույնիսկ ցեղով ոչ ազգական կամ հարազատ¹¹ մեր վարդապետներով, այլ

1 Ձ.՝ Հինգգլխեան գրոց մովսէսի

2 Մատթ. ԺԸ. 16:

3 Տ.՝ Աստուծոյ

4 Ձ.՝ մագաղատի պէտ են

5 Ձ.՝ սակաււք

6 Իմա զՊետրոս Փուղոն, որ յերգի սրբա-

սացութեանն յաւել զՈր խաչեցարն:

7 Ձ.՝ իբրեւ.

8 Ձ.՝ ընդ տումարին

9 Ձ.՝ գրոց

10 Ձ.՝ յաւելոյր աստ՝ եւ

11 Ձ.՝ ընդանի

որպես հրեացիների դեմ՝ ոչ ավետարանական կամ առաքելական վարդապետութեամբ ենք վիճաբանում, այլ եւ նրանց իսկ մարգարեների [կարծիքին, տեսակետին]? Համաձայնեցնելով. նույնպես եւ ձեզ հետ՝ ըստ ձեր վարդապետների կամ ըստ նրանց, որ ձեր աշխարհում լուսավորվեցին, Հոգնաջան¹ եւ բազմապատիկ օգտակարութեամբ ենք բանադիր լինում, որպեսզի առավելագույնս արդյունավոր եւ նշանակալից լինի հաղթանակը ամեն տեսակի հերձվածողների ու աղանդների* դեմ՝ <90>:

Երբեմն գրելու անկարողությունից կամ չարամտութեամբ ճշմարտությունը խարդախելով եւ կամ բռնադատելով՝ ստապատիր խոսքերը պատճառաբանելու համար սրբերի գրվածքներից բանաբաղ անելով՝ չարին բարու կերպարանքով են ներկայացնում, տգետներին ու մանկամիտներին համոզելու համար: Որով եւ դուք մանավանդ գրվածքների³ սեղանակապուտք (իմա՝ տաճարասեղանի գողեր) լինելով, այլոց գրածների⁴ մտքերը գողանալով, բարին դեպի չարն եք տանում ու զանազան եղանակներով մարդկանց ցանկություններն⁵ եք գողանում. երբեմն բազմութեամբ եք սահմանում հավատը, երբեմն էլ մեծապաշտոնութեամբ, այն աստիճան, որ մինչեւ անգամ Աստծո ձայնն էլ ձեզ եք վերագրում, թե. «Իմն է ոսկին եւ իմն է արծաթը» <91>, որ շատ է հեռու սկզբնական⁶ հավատից եւ Փրկչի գալստյանից (իմա՝ մարդեղությունից). որ է մայր տառապելապետ (իմա՝ չափազանց տառապյալ) եւ՝ աշակերտներ՝ տգետ ու աղքատ եւ թվով էլ նվազագույնների [ընտ-

* Մայլս. ենթագրությունը ճիշտ է. բաց 130, էջ 286:

1 Ձ.՝ յոբնազան

2 Թերեւս ընթերցելի էջ՝ աղանդիցն:

3 Տ.՝ գրոյն

4 Տ.՝ գրելոյն

5 Ձ.՝ գոփաբուռն

6 Ձ.՝ յիսկզբան

7 Ձ.՝ տառապելապետի աշակերտս

րեց], որպեսզի խոնարհությամբ զէսն (իմա՝ մեծատուններին եւ հզորներին) միանգամայն՝ խափանեցնի, որպեսզի եւ ոչ մի մարմին Աստծո՞ առջեւ չհամարձակվի պարծենալ (131)*: Եվ եթե հավատը սահմանվեր բազմաքանակությամբ կամ մեծապաշտոնությամբ, ապա պարսկական վայրենիներն ու տաճկական բարբարոսները եւ նրանցից էլ անդին գտնվողները, որոնք տիեզերքի ամենածայրերում են, ձեզանից ավելի փարթամաշատ ու բազմաքանակ են. սակայն այդ էլ շատ հեռու է այն [խոսքից], թե. «Մի՛ երկնչիր հուր փոքրիկ»³ կամ «Երանի՛ Հոգով աղքատներին»⁴. եւ դրանով էլ այդպիսիներն ավելի մոտ ու հավատարիմ են դառնում՝ մեզ:

Տերունական եւ աստվածախառն՝ մարմինը, նաեւ աստվածացյալ սպասավորությունն ու մարդեղացած ընությունը օտարում եք Բանից, սակայն ինչ-որ նյութերից քանդակված կամ գրված պատկերները պաշտում եք աստվածաստեղծ համարելով՝ պաշտոնասիրությամբ եւ մեծաքանակ բազմություն, մինչդեռ անտեղյակների եւ հեթանոսների մոտ ներկայանում եք, թե յուրաքանչյուր ոք ձեզանից առանձին քուրմ է եւ յուր սեփական տոնն ունի: Եվ ձեր այս սովորությունը շատ հաճախ քրիստոնեական հավատին անհաղորդ տգետների համար պարսավանքի եւ ծաղրի առարկա լինելով՝ պատշաճություն կամ խոհեմության գործ չէ (132)**: Եվ Աստվածաբանն էլ աստվածաբանություն իր ճառում հայտնի է կացուցանում, թե. «Կան մարդիկ, ասում է, որոնք իրենց սիրելիների պատկերներն են

ստեղծում, եւ հետնորդները զայով՝ անգիտակցաբար դրանք իբրեւ Աստված են պաշտում, եւ այդ էլ սովորություն են դարձրել. դրա համար էլ Մովսեսը՝ նույն օրինակով խրատում է Իսրայելին. «Զլինի թե որեւէ նմանություն կամ պատկեր ստեղծես»². ապա Երկրորդ Հոգվածում նույնպես խրատում է, թե. «Երբ որ հայտնվեց Աստվածը, որեւէ նմանություն չտեսանք». նաեւ Հրեշտակների ի հայտ գալուց³ եւս այդպիսի որեւէ բան չճառախոսեց այդ նույն պատճառով: Ուստի եւ Հրեշտակները Աստծո որդի կամ պատկեր չկոչվեցին, ինչպես մարդուն՝ այս նույն խորհրդի՝ համաձայն, որպեսզի չլինի թե բազմապիսի՝ պաշտամունքների պատճառով մարդկանց մեջ մոլորություն լինի»:

Իսկ եթե Պեննադա (?) քաղաքում Հար եւ Դան աղբյուրների՝ Հորդանանին միախառնվելով, դաշտանատես կնոջից Փրկչի պատկերը գոյանալն⁶ եւ հիշեցնում, այդ նույն է, ինչ պատմվում է Եվսեբիոսի՝ եկեղեցական շարադրանքում, ուր ասում է, թե. «Զարմանալի ոչինչ չկա, քանզի հեթանոսաբարո մարդիկ այդ ստեղծեցին հեթանոսական սովորության համաձայն»: Եվ թե այն անձեռագործ պատկերի մասին եւ ասում, որը Փրկչը նվիրեց Աբգարին, ապա մեզ համար պատշաճ չէ՞ դա իբրեւ ձեռագործի օրինակ վերցնել⁹, ինչպես չենք կարող անհեղ Աստծո փոխարեն եղական Աստված ընդունել: Ուստի եւ փառաբանենք ու երկրպագենք զանհեղն Աստված եւ զանձեռագործ պատկերը Փրկչի:

* Տես՝ Մալխ. բաց. 132, էջ 386:

** Տեքստի ազգավարված լինելու պատճառով թարգմ. ըստ Մալխ. 132 բաց., էջ 387:

1 Զ.՝ զէսն իմ
2 Կորնթ. Առաջ. Ա. 29:
3 Ղուկ. ԺԲ. 32:
4 Մատթ. Ե. 3:

5 Զ.՝ լինիցի
6 Տ.՝ աստուածախառն
7 Զ.՝ գոյով

* Ի նկատի ունի Եվսեբիոսի «Եկեղեցական պատմությունը»

1 Ի Տ. պակասեր՝ Մովսէս: - Ի Զ. պակասեր՝ վասն որոյ
2 Ելից Ի. 4:
3 Զ.՝ լինելութիւն
4 Տ.՝ խորհրդոց

5 Տ.՝ բազում
6 Տ.՝ զարդարեալ
7 Զ.՝ ետերքս
8 Տ.՝ մարթ է
9 Զ.՝ առնել

Քանզի հեգնանքով գրել էիք, թե ինչը մկրտում եք ու երկրպագում: Եվ քանի որ Քրիստոսն էլ մկրտվեց, մի երկրպագե՞ք¹. այն ջուրը, որով մեզ մաքրեց, այն փայտը, որի վրա խաչվեց, նույնպես մկրտվեցին՝ ջրից եւ արյունից իր կողից Հոսեցնելով². նույն ձեւով էլ մենք ենք մկրտություն անում ջրով ու գինիով՝ ուսանելով այդ իմաստնագույն եւ խոհական օրինակից. որով եւ սրբագործվում ենք՝ աղոթքներով, առաքելական ու ավետարանական³ գրվածքների ընթերցանությամբ⁴ Հանդերձ:

Բայց եթե սրբություն չեք Համարում, ինչո՞ւ եք, ուրեմն, դուք նույնպես մկրտվում կամ ընկղմվում [ջրում] (իմա՝ թաթախ[վ]ում), ինչո՞ւ եք ձեր նվիրական բաժակը մկրտում կամ ապականում ջրով. եթե մկրտությունը սրբություն չեք Համարում, ինչո՞ւ եք տանում⁵ խաչի անոթի հետ միասին, որով կնքում եք, ինչպես որ Հաստատապես անում եք էլ. եւ երբ որ ձեր երեխաներին⁶ ցանկանում եք⁷ քրիստոնյա դարձնել, ջրի մեջ մկրտելու փոխարեն, նույն ձեւով եք վարվում. էլ ինչի՞նչ եք ասում ծաղրական են, այլեւ ամոթալի. ինչո՞ւ եք, Հապա, ձեր նվիրական բաժակը ջրով օծում՝ վաճառականների օրինակին հետեւելով, խաբեությամբ թունավորում-ապականում եք⁸ անապական եւ անխառն ուրախացուցիչը մարդկային Հոգու: Եվ այդ բաժակն էր, որ մեծն Դավիթը հրամցնում էր⁹ արբենալու¹⁰ անապական գորությամբ. եւ ապա նույն խորհուրդը շարունակելով ասում էր. «Տիրոջ ողորմածությունն ու Աստծո տան երկայ-

նակեցությունն¹ է» այդ, որը ուրիշ բան չենք հասկանում, եթե ոչ՝ ընդունումը սուրբ Հոգու կամ երկու կտակների (իմա՝ կտակարանների). հնին եմ ասում եւ նորինը՝ Հոգու եւ մտքի գորությամբ արբեցումը կամ աստվածային բաժակի միասեռ մաքրության եւ անապականության խորհուրդը, որի միջոցով էլ ըմբռնում ենք գերբնական շնորհի անխախտելի լինելը: Եվ սրանցից բացի, մարմնացած Բանի արտաքին բնության անբաժանելի² ու միասնական լինելն իբրեւ սրտամոտ³ եւ Հարազատ ապացույց ընդունելը, որ խոստովանելով անճառելի միավորության հետ՝ օտարոտի բնությամբ կամ ապականությամբ, ոչ թե Հավատի գորեղ ունակությամբ արբենալու քաղցրությունն է հաղթում, այլ ործկացողների օրինակով աղտեղությունն է ժայթքելով՝ դուրս հոսում (133):

Իսկ ի՞նչ կարող եք ասել նվիրական բաժակի Համար, որի մասին ավետարաններում գրված է. «...բաժակն օրհնել եւ տալ աշակերտներին». եւ ոչ մի ջրի հիշատակություն անգամ չկա. եւ «...որթի բերածով» ասաց պետք է ըմպել. քանզի որթը գինի է բերում եւ ոչ թե ջուր: Ուստի Հովհաննը նույն բանի մեկնության մեջ հերձվածողներ է անվանում այն մարդկանց, որոնք սրբազան խորհրդի Համար ջուրն են գործածում: Բայց թե ինչո՞ւ է կողից կենաց ջուրն ու արյունը կայրակացայտ հոսում, Կյուրեղը «Կոչումն ընծայության» գրվածքում ջուրը մեկնաբանում է իբրեւ մկրտության խորհուրդ, իսկ արյունը խորհուրդն է վկանների՝ ըստ վկայության Քրիստոսի:

1 Բառը՝ «մի երկիր պականեք» թուին յուսման եղանակով, կամ այլապես ընթերցելի:

2 Զ.՝ Հոսեցնելով

3 Տ.՝ աւետարանական

4 Զ.՝ ընթերցման

5 Զ.՝ եթէ մկրտելը ոչ է սրբութիւն: Ուն վա-

րեցէք

6 Զ.՝ գերեխայսն

7 Տ.՝ կամիք

8 Զ.՝ ժանդացուցանելով

9 Զ.՝ գոչէր

10 Սաղմ. Դաւթի, ԻԲ. 5:

1 Զ.՝ երկայնակացութիւն: - Մաղմ. Դաւթի, ԻԲ. 6:

2 Զ.՝ զանալայլութեան

3 Զ.՝ ընդանէզոյն

4 Զ.՝ ժայտբեալ

Նորից՝ եմ հարցնում, թե ուրիշ ինչ կա մեծագույն, որը ձեր աչքին² փոքրագույն է երեւում. քահանայապետությունը, որ բարձրապատիվ է՝ ըստ Քրիստոսի քահանայապետության նմանություն, ինչպե՞ս համարձակեցիք կանանց հանձնել. եւ ինչո՞ւ եմ կանանց համար ասում, քանզի նա էլ Աստծո ստեղծածն է. բայց չեզոքասեռներին³ (իշակես, իմա՝ սեռագուրկ, կնամարդ), որ դուք ինքներդ ստեղծեցիք⁴ իբրեւ իշակես, բոլորովին դուրս է Աստծո ստեղծագործությունից եւ նրա սահմաններից⁵. իսկ դրանց մասին մարգարեն⁶ ասում է, թե ով որ նույնիսկ նրա վրա ձեռքը կպցնի, պղծված է (134)*. եւ կանոնական օրենքն էլ սահմանում է այդպիսիներին հավատից դուրս վտարել՝ նույնպիսիք համարելով⁷: Եվ բերանը ոսկի Հովհանն էլ նույն բանի համար Մատթեոսի ավետարանի յուր մեկնության մեջ ասում է⁸. «Ներքինի⁹ են նրանք, որոնք իրենց անձերը ներքինի¹⁰ (իմա՝ սեռագուրկ) են դարձնում». նաեւ գաղատացիներին [ուղղված] թղթի մեկնության¹¹ խոսքում՝ «Եւրանի՛ թե ամբողջապես մուրակտուր (իմա՝ արմատախիլ) լինեին»¹², երբ որ սաստիկ կերպով այպանում է նրանց եւ զարմանում¹³, թե արդյոք այդպիսի անօրեն սովորույթ որտեղից մուտք գործեց Հռոմեական ազգի մեջ. եւ այն էլ այն դեպքում, երբ նրանցից շատերն այդ ժամանակներում ոչ թե քահանայական դասին էին պատկանում, այլ զինվորա-

* Տես՝ Մայիս. նույն բացատր. 387 էջ:

1 Տ. յաւելոյր աստ ի փակագծի յումպէտս՝ (իցէ՞)
2 Ձ.՝ Թուեցաւ ձեզ. եւ ի լուսանցն՝ յաշն ձեր
3 Տ.՝ չկանանց
4 Ձ.՝ ստեղծած
5 Ձ.՝ արտաքս
6 Ձ.՝ մովսէս

7 Տ.՝ Համարել
8 Ի Ձ. պակասէր՝ որ
9 Ձ. աստ եւ զինի՝ ներքինիք
10 Մատթ. ԺԹ. 12:
11 Ձ.՝ մեկնութիւն
12 Առ Գաղատ. Ե. 12:
13 Ձ.՝ զարմանէ

կան կամ աշխարհականների կարգում: Արդ, ինքներդ դատեցեք ճշմարիտը՝ արժանի՞ է, արդյոք, այդպիսի մեկին եկեղեցու գլխավոր կամ շնորհների բաշխիչ նշանակել: Ավա՛ղ շնորհներն ընդունողների անշնորհությունը, ովքեր սոգիտաբար եւ սովորույթներով մոլորված են:

Այնքան մեծ է խոստովանության խորհուրդը եկեղեցու, որ մինչեւ իսկ հավասար է աղքատների մկրտության՝ ապաշավանքը արտասուքով է լինում, որի մասին կաթողիկեական թղթերում էլ է վկայվում, թե եկեղեցու կանոնները մեզ ուսուցանում են. «Խոստովանենք մեր մեղքերը միմյանց եւ աղոթենք մեկս մեկի համար, որպեսզի բժշկություն լինի մեզ»¹. ապա՝ «նախ խոստովանի՛ր դու քո կատարած հանցանքները, որպեսզի արդարացվես». նաեւ՝ «Ասացի ինքնակամ թվարկեմ իմ մեղքերը, եւ դու թողություն կտաս իմ անօրինություններին»²:

Ինչպե՞ս այս բոլորը ապերախտաբար ուրացար եւ անօրենությունը³ ուրիշ կարգեր սահմանեցիր քո ազգի համար՝ կատարած հանցանքները չխոստովանել քահանային եւ առանց խտրականության մերձենալ Տիրոջ մարմնին ու արյանը. դրա համար է Պողոսը բարձրաձայն աղաղակում, թե. «Մարդը պետք է փորձի⁴ իր անձը⁵, ապա նոր միայն ճաշակի այնտեղի հացից եւ ըմպի⁶ այնտեղի բաժակից», որը նշանակում է քննություն քահանային խոստովանությունը, որպեսզի ամեն մեկի տեղը համապատասխանորեն որոշվի:

Իսկ ինչ որ ասում եք այդ վարսավոր գիսակների (իմա՝ ծամավոր գլուխների) մասին, որ կրում եք որպես թե քրիս-

1 Թուղթ. Կաթ. Յակովբու, Ե. 16:
2 Սաղմ. Դավթի ԼԱ. 5:
3 Տ.՝ անօրենութեան

4 Ձ.՝ փորձեց
5 Ի Ձ. պակասէր՝ իւր
6 Առ Կորնթ. Առաջ. ԺԱ. 28:

տոնյաներից¹ տարբերվելու համար, նայեք թե ինչ է գրում Պողոսը Կորնթացիներին [ուղղված] թղթում. «եթե տղամարդը գիտավոր է՝ դա անարգանք է նրա համար»²: Եվ Հովհանն էլ նույն բանի մեկնության մեջ ասում է, թե. «Ծածկելը (իմա՝ գլուխը), երբ որ աղոթում է, արգելվում է, իսկ ծամ պահելը առհասարակ չպետք է թույլ տալ»։ Եւ բազմաթիվ այդպիսի³ արգելվող բաների մասին է խոսում: Դուք, սակայն, այդ գրվածքներից եւ ոչ մեկը կարեւոր չեք համարում, քանզի ոչ միայն ինքներդ եք հանցանք գործում, այլեւ նրանց, որոնք ծամ չպահելով անմեղ են, սարակիտաներ⁴ եք անվանում: Այլեւս ի՞նչ գրենք այն մասին, որ մեզ՝ որպես թե կորուսյալ էինք, գտաք եւ [ցանկանում եք] մոլորությունից հետ վերադարձնել⁵ 92, իբրեւ նրանցից, ովքեր⁶ ստույգումը ճշմարտության տեղ են ընդունում, խավարը՝ լույսի կամ դառնը՝ քաղցրի: Եվ երկրագունդն էլ իր հաստատության մեջ թմրած⁷ ուղեղներին եւ հարբեցողներին թվում է, թե պտտվում է, իսկ նրա շրջակայքում եղած ամեն ինչը անշարժ է մնում (135)*: Արդ, եթե Թեոփիլոս քաջարի մեկը լինեիր, պիտի ճանաչեիր մեր ուղղափառության ճշմարտացիությունը եւ պիտի ուսանեիր ոչ թե քո հնամաշ⁸ սովորությունը, այլ այս նորոգ ճշմարտության համաձայն եւ պիտի խոստովանեիր մի եւ նույն Բանին Աստծո՝ Հոր էությունից ծագած, որ էն առ Աստված եւ որը է Աստված, որպես միաձուլյ նյութից բովված կամ ինչպես մակարդը կաթի⁹, պնդացավ իր որովայնում¹⁰ կուսա-

* Տես՝ Մայիս. 135 բաց. 187-188 էջեր. էմիլի տված բացատր. ափելի հավանական է:

1 Ձ. յաւելոյր աստ՝ է

2 Առ Կորնթ. Առաջ. ԺԱ. 14:

3 Տ.՝ այս

4 Ձ.՝ ստակինոսս

5 Ձ.՝ ոք

6 Տ.՝ Թուլի թմբրեցեկոցն

7 Ձ.՝ հեռութենէ

8 Ձ.՝ զմի գնոյն

9 Ձ.՝ եւ կամ ինչ ինչ իբրեւ մակարթ կաթինն

10 Տ.՝ յորովայն

կան անարատ արյունից՝ ոչ որպես ինչ-որ ինքնակա գոյակցություն առած մարմին, այլ աստվածային շարառությունը (իմա՝ ներքին էություն ազդմամբ) շարժվեց մարմնում ու գոյացավ մարմինը, որը եւ բնությունը անկերպացավ՝ եւ ստացավ բնությունն Աստծո: Քանզի նրանով սկիզբ առավ [իր] գոյությունը ապականացու բնությունից սկսելով. եւ այդ պատճառով էլ (այսինքն՝ վերը նշված) եղավ անապական մարմին: Որովհետեւ անարատ Հղիությունը արեգակի նման ընդհատ կերպով ընթանալով՝ հեռու է վանում ապականության խավարը եւ ստանում է այն նույն կերպարանքը, ինչ որ ստեղծողին է, նույնպես եւ ստեղծողի կամքն ու այն ամենը, ինչ որ բնականի հետ է շարժվում: Ոնց որ ճրագի ճառագայթները, երբ հասնում է արեգակի պայծառությունը՝ առանց նրա կողմից դուրս վտարված լինելու¹, նրա անձնավորությունը ոչ մի տեղ այլեւս չի մնում², այլ Հզորագույնից պարտություն կրելով՝ աղոտագույնը նրանից է փոխառնում իր լույսը. բայց ճառագայթների ոչ մի ընտրություն, կամ միջնորդ, կամ տեսանելիություն չի մնում (136). այդ նույն ձեւով էլ՝ մարմնական բնության, կամ կամքի, կամ ներգործության նշան անգամ չմնաց մարդեղացած Աստծո Բանին ստեղծելով. քանզի, ասում է, բոլորն էլ աստվածային կամքն է եւ ներգործությունը, որովհետեւ մնում է միայն մաքրամաքուր, բազմապիսի նյութականությունից զերծ եւ անխառն Երրորդությունը:

Եվ այսպես լույսը ներշնչումով ծագեց կույսից աշխարհի վրա. ելավ բազմեց նա խաչելության կառքին որպես մարդացյալ Աստված՝ հաստատելով նախապես գրածները, թե. «Բազմեցիր դու քո կառքին եւ խաչի կառքին քո հեծ-

1 Տ.՝ արենէ

2 Տ.՝ բնութեամբն կերպացաւ

3 Տ.՝ բարձեցեկոց

4 Տ.՝ մնայ

նելը փրկեց ամենայն աշխարհը», եւ այնտեղի խաչից ինք-
նիշխան¹ ձայնով արձակեց մարդկային հոգին, որով իջավ
դժոխոց անդունդը՝ փրկելու համար այնտեղ գերված հոգի-
ներին. եւ նույն աստվածախառն մարմնով հարուժյուն ա-
ռած երեւեցավ յուր ընտրելագույն աշակերտներին քառաս-
նօրյա ժամանակով. հայտնվեց նրանց դեմ հանդիման Ձի-
թաստանյաց լեռներից եւ ամպաչու գնացքով, հրեշտակնե-
րի դասով չրջապատված համբարձավ. ելավ նա բարձունք-
ները վերին եւ նստեց Հայր Աստծո մեծության աջ կողմում,
ինչպես որ տեսավ նրան նախավկան Ստեփանոսը եւ նրա-
նից հետո անոթն ընտրության՝ Պողոսը: Եվ գալու է վերա-
տին՝ իր փառահեղ գալստյամբ հանդերձ, դատելու ողջերին
ու մեռածներին, ոչ միայն իբրեւ մարմին, այլեւ ոչ անմար-
մին, որոնցով միայն ինքը գիտե բարբառել աստվածակերպ
մարմնով, քանի որ տեսնվում է նրանց կողմից, ովքեր խո-
ցեցին. եւ կա ու մնում է իբրեւ Աստված՝ [մարդկային
մարմնի] արտաքին թանձրությամբ. եւ գալու է ոչ թե ինչ-
պես ցողն է իջնում՝ գեղմի վրա՝ ըստ իր առաջին գալստյան,
այլ գալու է ահեղակերպ, լուսապսակ, առավել վեհագույն
ճառագայթներով պարուրված, նորահրաշ, սքանչելի տե-
սիւքով, ինչպես ինքը՝ Փրկիչն է ասում, թե. «Գալիս է մար-
դու որդին Հոր փառքով եւ բոլոր հրեշտակները նրա հետ²
միասին»։ եւ Դանիելն է ասում, թե. «Տեսնում էի ինչպես էր
մարդու որդին գալիս³ երկնքի ամպերի միջով»:

Արդ, կլինե՞ս խոստովանող մի եւ անբաժանելի բնու-
թյանը⁴, եկածին եւ նրանց, որոնք գալու են հանուն⁵ Տիրոջ,
կհեռանա՞ս սրբին բաժանողների բաժանարարությունից

1 Զ.՝ եւ խաչէ անդի ինքն իշխանական
2 Զ.՝ իշանի
3 Մատթ. ԻԵ. 31:

4 Դան. Է. 13:
5 Տ.՝ բնութեամբ
6 Զ.՝ յանուան

եւ կրակին նախահետեւողներից. արդյոք դարձյա՞լ լինելու
ես սինոդոսականներին կաճառակից, թե՞ մեզ հետ միասին
պիտի երկրպագես Երրորդությանն ու պիտի փառաբանե՞ս
Որդուն եւ Հորը՝ սուրբ Հոգովը հանդերձ, որը օրհնյալ է՝
հավիտյանս: Ամեն:

ՉԼՈՒԽ Ի Բ

Թե ինչպե՞ս չառաջար մահվամբ մեռավ¹
Մեքասիայի մեհրոդուիքը. եւ Բուլղարաց
թագավորների՝ մասին, որոնք սպանեցին նրան՝

Իսկ այդ թղթերն ստանալուց հետո այնտեղի մետրոպո-
լիտը ամոթահար է մնում: Սակայն դրանով նրա չարու-
թյունից ոչինչ չի պակասում: Բայց հենց նույն տարում
Վասիլ Թագավորը ուղարկեց նրան Բուլղարաց աշխարհը՝
խաղաղության դաշն հաստատելու: Նրանք Վասիլ Թագա-
վորի քրոջ ձեռքն են խնդրում որպես իրենց հարսնացու.
Թագավորը, սակայն, իր սպասուհիների միջից մի կին, որը
չատ նման էր իր քրոջը, մետրոպոլիտի ձեռքն է տալիս եւ
ուղարկում նրանց մոտ: Երբ գնում հասնում են Բուլղարաց
աշխարհը, ճանաչում են այդ կնոջը, ուստի եւ դատում են
մետրոպոլիտին՝ իբրեւ շուն եւ խաբեբա. ցողուններով ու
ժժանով (իմա՝ չոր ցախ, խռիվ) պատում են նրա մարմինը
եւ կրակ տալով հրատոչոր անում Բուլղարաց Թագավոր-
ները: Քանզի նրանք երկու եղբայրներ էին, որոնք կոչվում
էին Կոմսաճագեր². մեր Հայոց ազգից էին, Դերջան գավա-

1 Զ.՝ որ օրհնեալն է
2 Զ.՝ սատակեցաւ
3 Զ.՝ Թագաւորելոյն

4 Ի Զ. պակասէր՝ որք սպանին զնա: - Տ.
որ
5 Զ. աստ եւ ի ստորեւ՝ կոմսաճագն

ուից, եւ նրանցից երեցի անունը Սամվել¹ էր. նրանց սաղա-
րացիները² գնդի հետ տարել էր Վասիլ Թագավորը՝ բուլ-
ղարների դեմ կռիւլու Մակեդոնիայում. բայց նրանք Հար-
մար պահ ընտրելով՝ ապստամբել-հեռացել էին Հունաց
Թագավորից, գնացել Բուլղարաց Թագավորի մոտ, որը
կուրտ էր (իմա՝ ներքինի)³ <93>, եւ շատ էին բարձրացել
նրա աչքում՝ իրենց կատարած քաջագործութիւններով:
Այս բոլորից հետո⁴ Հուլների Վասիլ Թագավորը պատերազ-
մում գերի է բռնում⁵ Բուլղարաց Թագավոր կուրտ ներքի-
նուն⁵ (137)*:

Իսկ Կոմսաճագերը՝ տիրելով Բուլղարաց աշխարհի
վրա՝ դաժան պատերազմ են մղում Հունաց Թագավորի դեմ,
որի մասին կպատմենք իր տեղում:

ԳԼՈՒԽ Ի Գ

Թե՛ ինչդեռ Հունաց Վասիլ⁷ Թագավորը զորքով⁸
գաւթովեց Բուլղարաց երկրի վրա եւ լուսնութիւն կրե-
լով այստեղից փախստական հեռ դարձավ⁹

Այդուհետեւ ինքը¹⁰ Վասիլ Թագավորը, զորաժողով է
անում եւ շարժւում Բուլղարաց երկրի վրա: Մեծասաստ
զորութեամբ գնալով՝ լայնածավալ բանակով տիրում է
նրանց աշխարհի կենտրոնը: Բուլղարները աճապարանքով
գրավում են բոլոր նեղ տեղերն ու կիրճերի ճանապարհնե-

* Տես՝ Մալխ. րաց. 137 (էջ 388-389)

1 Ձ.՝ սամայիլ
2 Ձ.՝ սաղարանացն
3 Ի Տ. պակասէր՝ ապա: - Ձ.՝ յապա
4 Ձ.՝ կայիալ
5 Ի Տ. պակասէր՝ ներքինին

6 Տ.՝ եւ թէ: Ձ.՝ թէ
7 Ի Ձ. պակասէր՝ Վասիլ
8 Ի Ձ. պակասէր՝ զորք
9 Ձ.՝ եկն
10 Ի Ձ. պակասէր՝ ինքն

րի կապանները (որովհետեւ մացառուտ եւ անանցանելի
վայրեր էին), Թագավորին ու նրա զորքերին արգելափա-
կում են ինչպես բանտում եւ բոլորին սրախողխող անում:
Իսկ Հայոց հետեւակազուռը հետեւից ու առջեւից չըջա-
պատելով Վասիլ Թագավորին՝ ուրիշ¹ լեռնազնաց ճանա-
պարհով տանում Հասցնում են Մակեդոնիա: Եվ ամբողջ
հեծելազուռը ավարով ու Թագավորական արքունիքով
մատնվեց նրանց ձեռքը:

ԳԼՈՒԽ Ի Գ

Բռնակալ Վարդի Բաղդասիգ դուրս գալու
եւ հռոմաց² երկիրը մտնելու մասին

Այդ նույն տարում, որը Հայոց (նլե) չորս հարյուր երե-
սունհինգ թվականն³ էր, երբ որ չարչարանքներով մահա-
նում էր Սեբաստիայի Գաբրիել քահանան. եւ մետրոպոլի-
տը⁴, որը պատճառ էր դարձել նրա սպանութեան⁵, չարաչար
մահվամբ սատակում էր Բուլղարիայում Աստծո վրեժխնդ-
րութեանը ենթակա. եւ Վասիլի զորքն էլ հարձակվեց Բուլ-
ղարաց երկրի վրա:

Նույն թվականին Վարդ Թագավորը դուրս է գալիս
Բաղդատից եւ մտնում Մելիտինե, որովհետեւ Իբն Խոսրո-
վը, որի մասին նախօրոք ասել ենք, մահանալիս իր որդուն
պատվիրել էր կապանքներից արձակել Վարդ Թագավորին,
քանզի նախապես նրա հետ երդումով դաշինք ունեւր կն-
քած: Նա էլ ազատ է արձակում նրան գենքով⁶, Հանդեր-

1 Ձ.՝ առաջիկ ընդ յայլ
2 Ձ.՝ մտանել յաշխարհն յունաց
3 Տ.՝ որ էր Ի 435 թուին

4 Ձ.՝ էրեց սեբաստու. եւ նետրապոլիտն
5 Ձ.՝ չարչարանց
6 Ի. Տ. պակասէր՝ եւ

ճանքով, երիվարներով եւ բոլոր յուրայիններով հանդերձ, եւ երբ հանում են Բաղդատ քաղաքից՝ որոշ հեռավորութեան վրա, ամբողջ քաղաքի խառնիճաղանջ՝ բազմութիւնը շարժվում է նրանց հետեւից՝ նրան սպանելու համար: Սակայն անապատաւնակ արարացիք, ընդդէմ դուրս գալով, առնում են թագավորին եւ ամայի ճանապարհներով տանում պահում են իրենց վրաններում, այնտեղից՝ էլ արագ հասնում են Մելիտինե քաղաքը՝ Բաբելոնից (լա) երեսունմեկ օրվա ճանապարհ հեռավորութեամբ: Եվ առհասարակ աշխարհի (իմա՝ այդ) բոլոր զորքերը եկան նրան հնազանդութեան. եւ Ապահունյաց Բատը, եւ Նփրկերտի ամիրան, եւ այն վայրենաբնակ Արաբիկները, որ նրա հետ էին: Եվ կրկին նախկին խռովութիւնը գլուխ բարձրացրեց Հունաց աշխարհում:

ՊԼՈՒՆ ԻԵ

Փոկաս-Վարդի՝ դուրս գալը, Վարդ՝ թագավորին ձեռքակալելն ու իր թագավոր տեսելը

Իսկ Վարդը, որ նույն ինքը՝ Փոկասն¹ է, Վասիլի հրամանով, Հունաց եւ Վրաց ընդհանուր զորքերով դուրս է գալիս նրա դէմ պատերազմի: Ապա իր սուրհանդակների ձեռքով ստապատիր խոսքերով գիր է ուղարկում նրան, ուր ասում է. «Եկ խաղաղութիւն կնքենք միմյանց հետ, մեր մեջ բաժանենք Հունաց աշխարհը եւ վերացնենք Վասիլի թագա-

վորութիւնը»: Դրան հավատալով Վարդ թագավորը իր մոտից ազատ է արձակում տաճկական զորքերին. եւ երբ հանդիպում են միմյանց, Վարդ-Փոկասն ուրանում է իր տված երդումը, յոթն օր հետո կալանավորում է սիկլառոս Վարդին եւ հրամայում է գինակիրների հսկողութեամբ տանել Ժեռավ(ս)¹ բերդը: Իսկ տաճկական այն զորքերը, որ արձակված էին սիկլառոսի կողմից, գնացին իրենց բնակութեան վայրերը. բայց երբ լսեցին սիկլառոսի Ժեռավում բանտարկվելու լուրը, հարավային² կողմից հարձակվեցին ու գերեցին մինչեւ Ապահունիք³ <94>:

Ապա նույն Փոսկաս Վարդը, որ խիստ բռնակալ թագավոր եղավ, (նլե) չորս հարյուր երեսունհինգ թվականին, Հունաց եւ Վրաց բոլոր զորքերով միասին երկու տարի շարունակ ճակատամարտ է տալիս արքայանիստ Կոստանդնուպոլիս քաղաքի դէմ: Նա թագավորական քաղաքի դիմաց ամրոց է կառուցել տալիս եւ Տլփինաս⁴ մագիստրոսին՝ զորականներով հանդերձ պահապան է կանգնեցնում, որպեսզի ոչ մեկը քաղաքից⁵ դուրս չգա կամ դրսից ներս մտնի: Սակայն նավահանգստի պաշտպանները խաղաղութեան դաշինք հաստատելով Վասիլ թագավորի հետ՝ քաղաքում եղած ամբողջ զորքը եւ նրանք էլ, որ արեւմտյան կողմում էին, մի գիշերվա մեջ այսկողմն են անցկացնում. սրանք անցնում են ամրոցի թիկունքը եւ այնտեղ ծածկվելով թաքնվում են: Իսկ վաղ առավոտյան պատերազմական նավերը քաղաքի կողմից⁶, մոմեղեններով կազմված-պատրաստված, շարժվում են ամրոցին ընդդէմ. ամրոցում գտն-

1 Ի 2. պակասէր, սկսեալ ի բառիցս՝ զնա ամենայն
2 2.՝ ըստ քաղաքին
3 2.՝ խառնիճաղանջ
4 2.՝ կալեալ

5 2.՝ անտուտ
6 2.՝ յաշխարհն
7 2.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ փոկասայ վարդայ
8 Ի 2. պակասէր՝ Վարդ
9 2.՝ որ Փոկաս

1 2.՝ ժեռու: - Թուի ընթերցելի՝ Տեռուս: - Կեղբենես, Բ. 443, տող 19՝ գրեթէ կոչէ Τηροποον
2 2.՝ ի հարաւ քաղաքի
3 2.՝ գերեն առի ի հարաւայ

4 2.՝ ամենայն ուրիշ՝ տլփինոս: - 2.՝ աստ՝ տալփինոս
5 2.՝ քաղաքին
6 2.՝ կողման եւ

վողները տեսնելով նրանց՝ դուրս են գալիս նրանց դեմ պատերազմի: Իսկ թաքնված զորքերը թիկունքի կողմից հարձակվում են նրանց վրա, սրախողխող եւ ծովընկեց են անում Տլփինասի ամբողջ զորքին, զորքերի գլխավոր Տլփինասին՝ էլ ձերբակալում են եւ տանում ներկայացնում Վասիլ թագավորին. եւ² նա դատապարտվեց խաչափայտից կախվելու: Դա տեղի ունեցավ (նլե) չորս հարյուր երեսուսյոթը թվականին:

ՊԼՈՒԽ ԻԳ

Փոկաս-Վարդի՝ զորքերով ծովի եզերքը գալը,
Վասիլի դուրս գալն ու նրան աղանելը

Իսկ Փոկաս-Վարդը³ ազատ է արձակում իր մոտ եղած վրացական զորքին եւ ինքը Հունական բոլոր զորքերով շարժվում է դեպի ծովի ափը: Ապա հաջորդ⁴ տարվա սկզբին, մինչդեռ⁵ վարնանային էր ժամանակը, Վասիլ թագավորը, յուր եղբայր Կոստանդինոսի եւ⁶ բոլոր զորքերի հետ դուրս գալով՝ զորքը երկու մասի է բաժանում եւ մի մասին ծովի վրայով ուղարկում է Վարդի բանակի վրա. սրանք գալիս եւ հրավառ նյութով հրդեհում են ծովեզերքին եղած նրա նավերը: Իսկ ինքը՝ թագավորը ցամաքով գալիս ու մոտենում է բանակին (իմա՝ Վարդի), եւ երբ հրդեհով բռնկվում են նավերը (քանզի այդ իբրեւ ազդանշան էր ծառայում), հրամայում է պատերազմական փողերը հնչեցնել:

1 2.՝ տլփինուայ
2 Ի 2. պակասէր՝ եւ
3 2.՝ փոկասն այն վարդայ
4 2.՝ միւսուն

5 2.՝ մինչ
6 Ի 2. պակասէր՝ եւ
7 2.՝ նուազն

ուստի Վարդի բանակը շփոթահար ու ահաբեկված փախուստի է մատնվում: Չարաչար մահվամբ մեռնում է նաեւ ինքը՝ բռնակալ թագավոր Վարդը՝ (նյը) չորս հարյուր երեսուսյոթը թվականին¹:

ՊԼՈՒԽ ԻԵ

Աստղի երեւալու, Կոստանդնուպոլսի
երկրաւարժի եւ աղսամբ Գորսուանելի²
մահվան մասին

Այս նույն տարում, որը (նյը) չորս հարյուր երեսունութը թվականն էր, Քաղոց ամսին³, որը (ժե) տասներկուերորդ օրն էր ամսի, ամենասուրբ Աստվածածին Կույսի փոխման տոնի օրը նիզակավոր աստղը կրկին անգամ երեւաց՝ երեւալով արեւեյան կողմից լուսավոր նշանները դեպի հարավակողմն էր ուղղում ամբողջ օրը. այնուհետեւ անհետանալով՝ տեսադաշտից՝ արեւամուտին դուրս էր գալիս արեւմտյան աշխարհի երկնականամարում եւ նիզակածեւ ճառագայթները դեպի արեւեյան⁵ կողմը տարածում:

Եվ դրանից քիչ օրեր անց ահարկու դղրդմամբ շարժվեց Հունաց աշխարհը այն աստիճան<95>, որ Հիմնահատակ կործանվեցին բազմաթիվ քաղաքներ, գյուղեր ու գավառներ, առավել եւս՝ Թրակիական եւ Բյուզանդական աշխարհները⁶, ծովի հետ միասին, որը նրանց մեջտեղը

1 Ի 2. պակասէր՝ Ի նյը թուականին
2 2.՝ չորսուանելի
3 2.՝ ամսանն

4 2.՝ եւ ամփոփեալ
5 2.՝ ընդ յարեւելս
6 2.՝ եւս առաւել թրակացոց... աշխարհն

զարհուրելի ծփանքով՝ ալեկոծվում էր. մինչեւ անգամ թագավորական քաղաքի՝ Կոստանդնուպոլսի մեծաշուք, բազմապայծառ եւ հրաշատեսք զարդաքանդակները², սյուներն ու պատկերները, վիթխարի մեծութեան եկեղեցիները փլուզվեցին ու քարուքանդ եղան. նույն ինքը՝ Սոֆիան³, որը կաթողիկեն է, վերից վար հերձվեց եւ երկուսի բաժանվեց: Այդ պատճառով Հունաց աշխարհի արհեստավոր ճարտարապետները մեծ ջանք թափեցին այն վերստին նորոգելու համար: Այնտեղ էր գտնվում նաեւ Հայոց քարագործ ճարտարապետ Տրդատը, որը հանճարի իմաստութեամբ պատրաստելով կառույցի կաղապարը⁴ տալիս է շինվածքի նախագիծն ու կառուցման սկիզբը դնելը, որի հիման վրա կառուցվեց առավել գեղեցկատեսք, քան նախկինն էր:

Բայց ապստամբներից դեռեւս կենդանի էր Փոկաս-Վարդի կուսակից, Թոռնիկ արեղայի եղբորորդի Չորտուանել⁵ մագիստրոսը, որը բռնակալում էր Դերջանի եւ Տարոնի կողմերում: Վասիլ թագավորը նրա վրա է ուղարկում Ժան պատրիկին, որը նաեւ Պոռտեզ⁶ էր կոչվում: Սա եկավ առաջին անգամ պատերազմեց նրա դեմ. իսկ երկրորդ անգամ գալով սպանեց նրան Դերջան գավառի Բագահառիճի⁷ դաշտում (նլթ) չորս հարյուր երեսունինը թվականին: Այդուհետեւ խաղաղանում է Հունաց աշխարհը⁸ Վասիլի տիրապետութեան տակ նվաճված (138)*:

* Մրտքն ազնատված է եւ կիսատ: Սույն 138 բայց. նույնպես ոչինչ չի ավելացնում:

1 Ձ.՝ ծածեալ
2 Տ.՝ զարդք
3 Ձ.՝ սոփի
4 Ձ.՝ շինուածուն

5 Ձ.՝ չորտուանել
6 Ձ.՝ պոռտիզ
7 Տ.՝ բագառիճ
8 Ձ.՝ երկիրն

ԹԵՆՏԱՍԻՆ՝ Աբխազիայի թագավորությունից
հեռացնելու եւ Գուրգենի որդի Բագարասին
թագավորեցնելու մասին <96>

Բայց այդ իրադարձություններից քիչ տարիներ² առաջ աշխարհի մեծամեծները կուրացրին Ափխազիայի Թեւոտաս թագավորին եւ վերցրին նրանից³ թագավորութունը: Ապա Տայոց կյուրապաղատ Դավիթն ու Հայոց արքա Սմբատը Աբխազիայի վրա թագավոր կարգեցին Գուրգենի որդի Սմբատին՝ Վրաց Բագարատ⁴ թագավորի թոռանը: Սակայն մահանում է նրա (իմա՝ Սմբատի) տատը⁵ եւ նրա պապ Բագարատը ուրիշ կին է առնում, որը Գուրգենի որդի Բագարատին հալածում է իր հայրենի երկրից: Այս⁶ իսկ պատճառով Գուրգենի որդին՝ Աբխազիայի թագավորը անհամար զորքով Սամատական երկրից շարժվում գալիս է⁷ Դավիթ կյուրապաղատի եւ յուր պապ Բագարատի վրա եւ Կովկասյան լեռներից այս կողմն անցնելով գալիս բանակ է դնում Կուր կոչված գետի ափին: Սակայն⁸ Դավիթ կյուրապաղատն ու Վրաց Բագարատ թագավորը [սուրհանդակ] են ուղարկում Հայոց Սմբատ թագավորի մոտ եւ նրան իրենց օգնություն⁹ են կանչում: Վերջինս առնում է Հայոց ամբողջ զորքը, իր եղբայր Գագիկի հետ միասին գնում են նրանց մոտ եւ¹⁰ բանակ դնում Զավախքի գավառի Դիվեկ¹¹ գյուղի մոտ. իրենց հետ տանում են նաեւ Կարինի¹² թագավոր մա-

1 Ձ.՝ զթոտաս: - Ի ստորեւ՝ զթոտոս
2 Ձ.՝ բայց սակաւամարդք
3 Ի Տ. պակասէր՝ ի նմանէ
4 Ձ.՝ Բագարատ
5 Ձ.՝ Հանու
6 Ձ.՝ յայս

7 Տ.՝ խաղաց
8 Ի Տ. պակասէր՝ Տայոց
9 Տ.՝ յօգնութիւն
10 Ի Տ. պակասէր՝ եւ
11 Ձ.՝ գիվեկ
12 Ձ.՝ կարուրց

նուկ Աբասին՝ իր կարմրագգեստ գնդով հանդերձ: Եվ Վրաստանի ու Վասպուրականի բոլոր զորքերը, Սյունյաց ու Աղվանքի իշխանները՝ միագումար հավաքվում են ընդդեմ արխագական զորքերի: Նրանք վախենալով խաղաղություն են առաջարկում՝ եւ բարեկամություն են հաստատում միմյանց միջեւ: Դավիթ կուրապաղատը Աբխազիայի թագավորից խնդրում է Սակուրեթի բերդը եւ վերցնելով այն տալիս է Հայոց թագավոր Սմբատին՝ իբրեւ հատուցում նրա տված օգնության համար. սակայն Սմբատի մահվանից հետո Սակուրեթի բերդը հետ են վերցնում³: Բայց այդ ժամանակ միմյանց հետ խաղաղություն հաստատելով՝ յուրաքանչյուրը՝ վերադառնում է իր երկիրը: Դա տեղի ունեցավ (նլէ) չորս հարյուր երեսունյոթը թվականին:

ՉԼՈՒԽ ԻԹ

Սմբատի չարագործությունների եւ նրա մահվան մասին

Իսկ երբ որ Հայոց Սմբատ թագավորի թե՛ ներքին եւ թե՛ արտաքին գործերը շատ հաջող ընթացան⁴, երբ եղավ հացի խիստ առատություն եւ գինու լիություն, նա հույժ անօրինացավ. գոռոզամտացավ հոգով եւ ինքը իրենից առավել բարձր համարեց իրեն: Երեք ահավոր չարիքներ գործեց, որոնք պատմելն⁵ իսկ դժվարին է եւ արտասուքի են արժանի:

Առաջին՝ կենդանի-կենդանի հրով այրեց մի անմեղ

1 Զ.՝ իշխանին
2 Զ.՝ խնդրելին
3 Զ.՝ հանեն

4 Զ.՝ իւրաքանչիւր
5 Զ.՝ յաջողեալ էր
6 Զ.՝ եւ դժուարինս առ ի յասել

մարդու հետեւյալ պատճառով. նա (իմա՝ թագավորը) Անի քաղաքում ունեւր բազում տարիների ընթացքում կուտակած խոտի եւ ծղոտի հարուստ համբարանոցներ¹, որն ամբողջութեամբ հրով այրեցին: Քաղաքացիներից մեկը՝ ցնորված եւ մաղասկաթ (իմա՝ այսահար, ընկնալոր)², որը առավոտյան ժամին եկեղեցում ժողովրդի³ հետ միասին աղոթում էր. սա վեր կենալով վերցրեց կրակարանը, որով խունկն⁴ էին ծխում. մարդիկ հարցրեցին նրան, թե. «Ի՞նչ ես անում». իսկ նա պատասխանեց. «Գնում եմ թագավորի համբարանոցն այրելու»: Եկան եւ այս բանը հայտնեցին թագավորին. նա էլ հրամայեց նախ նրա աչքերը փորել, ապա ծղոտով ու չոր եղեգներով պատել եւ կրակին ճարակ դարձնել: Եվ այդպես այրվելով քաղաքից դուրս նետեցին:

Անապատական⁴ կրոնավորներից ոմանք քաղաքում գտնվելով՝ լսեցին այդ բանը եւ շտապեցին այն ողորմելիին տեսնելու, ցանկանում էին հողին հանձնել քրիստոնյայի մարմինը, ուստի վերցրին թաղեցին նրան քրիստոնեակալել օրենքով: Լսելով այդ՝ թագավորը մեծագույն ցասումով բարկացավ, հրամայեց գիշերով գերեզմանից հանել քրիստոնյայի խանձված մարմինն ու նետել շներին իբրեւ կեր: Հաջորդ օրվա⁵ լուսաբացին, երբ կրոնավորները ցանկանում էին դուրս ելնել քաղաքից եւ գնալ իրենց բնակության տեղերը, տեսան նրա դիակը⁶ շներին կեր դարձած, ուստի եւ սրտակեղեք լաց⁷ էին լինում իրենց ցավալի տեսածի վրա. ապա ձայն բարձրացրին եւ դաժանագույն անեծքներ բարբառեցին թագավորի հասցեին. եւ իրենց սրտի զայրույթից

1 Զ.՝ ամբարոցք: - եւ ի ստորեւ՝ զամբարանոց
2 Զ.՝ ընդ ժողովրդականս
3 Զ.՝ զխունկն
4 Զ.՝ յանապատաւոր
5 Զ.՝ աւուրցն
6 Զ.՝ գիշերի
7 Զ.՝ ձայն բարձրեալ՝ լացին

ասացին. «Թող այս նույն ձեռով նրա ոսկորներն էլ դուրս
թափվեն գերեզմանից», որը հետագայում իսկապես կա-
տարվեց:

Չարագործություններից¹ երկրորդն այն է, որ նա ստեց
եւ ուրացավ Գողթնի ամիրայի հետ երդումով հաստատված
իր դաշինքը. վերջինս՝ ինքը, հեթանոս լինելով հանդերձ,
պահեց, իսկ սա քրիստոնեական հավատ ունենալով՝ չպա-
հեց, այլ ուխտադրուժ եղավ, Հայոց զորքը օգնական ու-
ղարկեց Սալարին՝ Աստծո կողմից մերժվածին եւ նրան ա-
միրա հաստատեց, եթե ոչ չէր կարող խուսափել իր² եղբայր
Գազիկի նենգավոր մտադրություններից:

Առավել սարսափելի էր երրորդ չարագործությունը,
քանզի պիղծ խառնակությամբ առավ իր քրոջ աղջկան. եւ
այս բոլոր չարիքներով խիստ զայրացրեց անբարկանալի
Աստծուն եւ այնտեղից Աստված մեծագույն ցասմամբ
հարվածեց նախ այն կնոջն ու սատկացրեց³, իսկ թագավո-
րը նրա վրա մեծ սուգ անելով՝ ինքը բռնվեց բոցակեղ ցա-
վերի ջերմության բորբոքումով: Մեռավ այնտեղ եւ թաղ-
վեց նույն քաղաքում (նլը) չորս հարյուր երեսունութը
թվականին:

Դրանից հետո մի կին նույն քաղաքից բազում օրեր ե-
րազ էր պատմում⁴, թե. «Թագավորը թմրեցնող դեղերով⁵ է
դրվել գերեզմանում, կենդանի է եւ ես տեսա»: Այդ լուրը
դղրդացնում էր ամբողջ քաղաքը⁶, մինչեւ որ նրա եղբայր
Գազիկը հրամայում է նույն մարդուն⁷, որը այրել էր մահա-
ցածի դին, գնալ հանել. գնում հանում է, տեսնում եւ պատ-
մում է ամբողջ քաղաքին ու զորքին, թե ահա՝ մեռած է⁸:

1 Զ.՝ չարեացն

2 Տ.՝ իւրս: - Զ.՝ նորս

3 Զ.՝ սատակեցաւ

4 Տ.՝ կին մի երազ պատմէր ի քաղաքին

5 Տ.՝ դեղօք

6 Զ.՝ դղորդէր քաղաքն

7 Զ.՝ առնել

8 Զ.՝ մեռեալ

Այսպես եւ ուրիշ այլ¹ պատճառներով կատարեց Տերը կրո-
նավորների աղաչանքը, քանզի արդարադատ է՝ մասնավո-
րին այստեղ, ընդհանուրին հանդերձալում² հատուցելով³
ամենքին:

1 Զ.՝ յայլ

2 Տ.՝ առ հանդերձեալն

3 Զ.՝ հատուցանել

**Փագիկի թագավորելու մասին
եւ թե ինչեւ սեղի ունեցան նրա՝ օրերում**

Սմբատից Հետո Հենց նույն² օրը (իմա՝ մահվանից) Անի քաղաքում թագավորում է նրա եղբայր Գագիկը (նյը) չորս հարյուր երեսունութը թվականին, ճմեռային օրերին: Տիրեց նա բազմաթիվ ամրոցների եւ գավառների Վայոց ձորի, Խաչենի³ եւ Փառխոսի սահմաններից, իր եղբորից առավել շատ. եւ չեղավ մեկը, որին սարսափ ազդեր ամբողջ Հայաստան⁴ աշխարհում, մինչեւ իմ այս հիշատակի խոսքերը շարադրելու ժամանակները: Որովհետեւ էր այր իմաստուն, պատերազմելու մեջ վարժ եւ հմուտ, բաշխելու մեջ առատաձեռն, բազում տեղեր ազատեց բաժի հարկերից, իսկ կիրակի օրերին ցայգալույսի պաշտամունքը սաղմոսերգությամբ⁵ էր կատարում: - Ավա՛ղ մի չար դիպվածի համար, որն արգելում է ինձ [նրա համար] գտվեստի ավելի շատ խոսքեր չուսել այս պատմության մեջ <97>:

[Բանը] Հետեւյալն է. նրա կինը՝ Կատրամիդե թագուհին, որը դուստրն էր Սյունյաց Վասակ իշխանի, չափազանց բարեպաշտուհի լինելով, կառուցել է տալիս Սմբատի հիմնադրած եկեղեցին՝ ամենաչքեղ վայելչությամբ, բարձրաբերձ կամարներով զմբեթավորված երկնանման խորաններով, զարդարված ծիրանածաղիկ զարդաքանդակներով, ոսկեթել⁶, նկարեն բանվածքներով՝ ընդելուզված, ոսկեղեն

1 Ձ.՝ առուս նրա
2 Ձ.՝ նոյն
3 Ձ.՝ խաչենոյ: - Տ.՝ եւ Խաչենոյ
4 Ձ.՝ զՀայաստանայսս

5 Ձ.՝ եւ գկիւրակեացն զցայգան պաշտոն սաղմոսերգութեան
6 Ձ.՝ ծիրանէ ծաղիկ ոսկեթել
7 Ձ.՝ անգուածոց

եւ արծաթեղեն անոթներով, բազմաճառագայթ՝ ցոլացող կանթեղների վայելչությամբ, որոնցով լուսավորվում էր Անիի սուրբ կաթուղիկեն² երկնակամարի պայծառությամբ: Իսկ նրանց՝ Սմբատի եւ Գագիկի եղբոր՝ Գուրգենի որդի Դավիթը, յուր եղբայր Սմբատի Հետ միասին, գրավում է Տաշիրքի եւ Վրաց դաշտի շրջակայքը, Շամշուտի³ մեծ քաղաքանիստ դոյակը դարձնում է իր համար արքայանիստ, արագորեն տիրում է Դմանյաց քաղաքին, նաեւ⁴ իրեն է ենթարկում Տփիսիսի⁵ ամիրային՝ մայրաքաղաքով հանդերձ: Դեռ վաղ պատանեկության⁶ տարիներից չքեղաշուք եւ վայելչատեւք լինելով՝ իր հանճարի իմաստունությամբ, քաջարիությամբ եւ անհաղթ զորությամբ⁷ հաղթող հանդիսացավ իր բոլոր հակառակորդներին եւ խիստ հաճելի Աստծուն ու մարդկանց: Սակայն Գանձակի ամիրա Փալտունը շտապեց պատերազմի դուրս գալ նրա դեմ, որպեսզի մինչեւ ավելի հզորանալը նրան խեղճացնի: Բայց Դավիթը արիարար պատերազմեց նրա դեմ, պարտության մատնեց եւ նրա ամբողջ զորքին սրախողխող ու զետավեժ արեց. միայն ինքը մազապուրծ⁸ փախավ ազատվեց: Այդ նույն ժամանակներում մարզպան Դեմետրը, որ Գագ բերդի⁹ եւ նրա սահմանների իշխանն էր, կասկածամտությամբ վախենալով նրանից, թողնում է Հայկական Հայրենի Հավատը¹⁰ եւ¹¹ իրեն օգնական թիկունք ունենալով Վրաստանը, նրանց¹² օրինակով ջուրը կրկնամեռ է լվանում եւ իր որդուն Տաշիրքի¹³ Հյունեկանքում

1 Ձ.՝ յաւելոյր աստ՝ եւ
2 Ձ.՝ կաթուղիկէն
3 Ձ.՝ եւ վրաց դաշտի. զշամշուտեա
4 Տ.՝ եւ հնազանդեցուցանէ
5 Ձ.՝ գամիրայն ափիսագաց
6 Ձ.՝ պիտանի
7 Ձ.՝ քաջագորութեամբ

8 Իմա՝ Փալտունը
9 Տ.՝ Ի Գագկայ բերդին
10 Ձ.՝ զՀաւատն
11 Ի Ձ. պակասէր՝ եւ
12 Ձ.՝ Ի նոցա
13 Ձ.՝ մամփայլ տաշրա

մամփուլ (կամ մամփայլ) է Հաստատում (139):

Բայց Դավիթը՝ գեղեցկածաղիկ մանուկն ու նորատի՝
արքան, Հանճարի իմաստութեամբ Հանում-վտարում է
նրան Գագ² բերդից, խլում է նրանից նրա բոլոր բերդերն ու
ամբողջ երկիրը. իսկ նա թափառական³ եղած չըջում էր եւ
չարաչար մահվամբ սատակեցավ, եւ նրա ամբողջ տոհմն էլ
վերացավ: Եվ Հասկացավ Դեմետրը, թե ովքեր Հեռանում
են Տիրոջից՝ մեռնում-կորչում են ու իսպառ անհետանում:

ՉԼՈՒՄ ԼԱ

Տե՛ր Խաչիկի մահվան մասին

Իսկ Հայոց Հայրապետ Տե՛ր Խաչիկի օրերում սփռվում-
տարածվում է մեր Հայոց ազգը արեւմտյան կողմերում այն-
քան, որ նա [ստիպված] եպիսկոպոսներ¹ է ձեռնադրում Ա-
սորիքի Անտիոքի, Կիլիկիայի Տարսոսի, Սուլնդի⁵ եւ դրանց
բոլոր գավառների Համար: Նա խոր ծերութեան Հասած,
կատարյալ վարքով ապրելով իր կյանքի օրերը՝ փոխվում է
այս աշխարհից եւ ամփոփվում Արգինայի եկեղեցու Հյուսի-
սային կողմում գտնվող իր Հանգատարանում. այն ինքն էր
կառուցել Հայոց⁶ (նլթ) չորս Հարյուր երեսունինը թվակա-
նին, որը Համարելով նրա Հայրապետության (ժթ) տասնին-
ներորդ տարին⁷, նրա աթոռակալության ժամանակը կազ-
մում է (ի) քսան տարի (140):

1 Զ.՝ նորատիք

2 Տ.՝ Գագկայ

3 Զ.՝ թափառալ

4 Զ.՝ եպիսկոպոս

5 Զ.՝ ի ռունդայ, կամ ի սուլնդայ, կամ
ի լուլնդայ

6 Ի Զ. պակասէր՝ Հայոց

7 Տ.՝ ամէ

ՉԼՈՒՄ ԼԲ

Տե՛ր Սարգսի կաթողիկոսության մասին

Դրանից Հետո (նխա) չորս Հարյուր քառասունմեկ թվա-
կանին Հայոց Գագիկ արքան Հայաստանի՝ կաթողիկոս է
Հաստատում Տե՛ր Սարգսին: Սա դեռ մանուկ Հասակից ի
սրտե նվիրված էր Աստծուն, սնված եւ կրթված էր իր Հո-
րեղոր մոտ, առաքինաջան եւ ժիր մշակ էր Քրիստոսի, Հո-
գով եւ մարմնով աշխարհիկ² ոչ մի գործով չէր պարապում³,
այլ մերժած լինելով աշխարհածուփ զբոսանքների անցա-
վոր զբաղմունքները, սրբազան պատվիրանի Համաձայն,
Գեղամա ծովակի Սեւանա կղզու առաքելական խորանների
սպասավոր եղավ, որը կառուցել էր Աստծու երանելի այր
Տե՛ր Մաշտոցը: Նա իր սեփական կամքով անապատասեր
(իմա՝ ճգնավորական) կյանքն էր գերադասել, ապրում էր
անմարմին զվարթուն Հրեշտակների օրինակով՝ սաղմոսան-
վազ ձայնով՝ եւ ժրաջան աղոթքներով, ցայգալույսից սկ-
սած եւ ամբողջ ցերեկը պաշտոնավարում էր Տիրոջ առջեւ:

Իսկ Գագիկը յուր մանկության օրերում, երբ չընդա-
յում էր Գեղամա գավառում, վանք եւ տեղ է տալիս նրան
եւ բնակավայր՝ վանքերի մոտ, որոնք աստվածային լույսն
իրենցից ճառագելու պատճառով Շողագա են կոչվում: Այ-
նուհետեւ, երբ թագավորեց (իմա՝ Գագիկը) ամբողջ Հա-
յաստան աշխարհի վրա, դարձյալ նույն՝ նրա սնված ու մե-
ծացած տեղը՝ Սեւանա վանքերը տանելով⁴, Հայրապետու-
թյան եւ առաջնորդության պատիվն է տալիս նրան: Եվ նա
բոլոր բոլորից ընտրելագույնը լինելով՝ բարեբուխ վերակա-

1 Ի Զ. պակասէր՝ Հայոց

2 Տ.՝ յերկրաւորացս

3 Զ.՝ զբօսանս

4 Զ.՝ ձայնից

5 Զ.՝ օծեալ

ցությամբ հաճելի եղավ Աստծո եւ մարդկանց:

Իսկ Տեր Խաչիկից հետո Հայոց Գագիկ արքան եպիսկոպոսների ժողով է գումարում ընդհանուր Հայոց աշխարհից եւ նրանք էլ, որ Հունաց կողմերից¹ էին, որոնց գլխավորում էր Արշարունյաց եպիսկոպոս Տեր Սահակը եւ մեծաշուք պատիւներով հաստատում են նրան կաթողիկոսական աթոռին՝ զատկից հետո, երեքշաբթի² օրը, առանց որեւէ կաշառքի կամ այլ երկրային շողքորթությունների³. քանզի ոչ թե ինքն էր վազում փառքի հետեւից, այլ պատիւն էր ընթանում նրա հետեւից: Եվ փառավորությամբ հասնելով առաքելականի ծայրագույն պատվին, մտքով մնաց նույնը՝ ըստ իր նախկին խոնարհության եւ երբեք իր վարքը չփոխեց. ապրեց ըստ պատկերավորության Աստծո՝ առատաձեռն ողորմածությամբ⁴ եւ իբրեւ զարդ խոնարհության. գիշեր ու ցերեկ ժրաջան աղոթքներով կատարում էր կրոնական կանոնների սահմանած կարգը, ամրապինդ հոգով վարում էր նաեւ պաշտօնի սրբությունները⁵ մարմնական ձեւերով՝ սուրբ Բարսեղ Աստվածաբանի ներբողելուն հանգումակ⁶:

ՊԼՈՒՆ ԼԳ

Ի՞նչ ինչպես Վասիլ թագավորը նորից՝ Բուղարաց երկրի վրա եւ գրավեց Վեռնա⁸ հաղափր

Դրանից հետո Հունաց թագավորը, երբ իսպառ անհե-

- 1 Ձ.՝ որ Հայոց աշխարհէս եւ որ յունաց կողմանէն
2 Ձ.՝ երկշաբթի
3 Ձ.՝ շողքորթանաց
4 Ձ.՝ պատկերեալս առատաձեռն յողորմա-

- ծութիւնս
5 Ձ.՝ սրբութեան
6 Տ.՝ որ գումակ
7 Ձ.՝ կրկին անգամ չողաւ
8 Ձ.՝ առտ եւ ի ստորեւ՝ վեռնայ

տացան նրա դեմ դուրս եկած բոլոր՝ ապստամբները, հարմար եւ ազատ ժամանակ գտնելով՝ (նիս) չորս հարյուր քառասուն թվականին անհամար բազմությամբ զորք է հավաքում եւ դիմում⁷ Բուղարաց երկրի վրա՝ իր վրեժխնդրության հատուցումը նրանցից պահանջելու: Գնում չըջապատում է Վեռ(ն)ա (իմա՝ Վառնա) քաղաքը, գրավում է այն եւ Տարոնի իշխանի որդի Գրիգոր մագիստրոսին զորքերով թողնում է այնտեղ բուլղարներին հսկելու: Նրա հետ միասին (թողնում է)³ նաեւ Հանձիթից⁴ Հաբելի⁵ որդի Սահակին, որը բազում ճակատամարտեր է տալիս բուլղարների դեմ. սակայն մի անակնկալ ժամի նրա վրա են հարձակվում բուլղարական զորքերը, որոնց դեմ է դուրս գալիս Գրիգորի որդի պատանի Աշոտը, որը եւ ձերբակալվում է նրանց կողմից: Ապա նրա հայրը կյանքի եւ մահու կռիվ է մղում, մինչեւ որ ամբողջ զորքի հետ մեռնում է այնտեղ: Ձերբակալվում է նաեւ Սահակը, որ նրանց⁶ հետ էր (141)*:

ՊԼՈՒՆ ԼԳ

Ժան դաւսթիկի՝ Բուլղարաց՝ երկիրն ուղարկվելը
եւ ձերբակալվելը

Այդուհետեւ Վասիլ թագավորը սուրհանդակ է ուղարկում Արեւելք⁸, կանչում է Չորտուանելին⁹ սպանող Ժան պատրիկին, մագիստրոս կարգում եւ ուղարկում Մակեդոնիա¹⁰ բուլղարների դեմ: Այնտեղ նա բազմաթիվ անգամ-

* Տես՝ Մալխ. մեկնաբանությունը նույն՝ 141 րաց. (390-391 էջեր):

- 1 Ձ.՝ որ
2 Տ.՝ եւ երթեալ
3 Թողաք այսպէս ըստ Տ.
4 Ձ.՝ ի հանձիթայ
5 Ձ.՝ հաբելի

- 6 Տ.՝ ընդ նմա
7 Ձ.՝ ի բուլղարս
8 Տ.՝ յարեւելեայս
9 Տ.՝ չորտուանէն
10 Ձ.՝ ի մակեդոնիս

ներ հերոսաբար մարտնչեց, սակայն հետո պարտվեց եւ ընկավ նրանց ձեռքը. նրան առնում տանում են իրենց երկիրը, բանտարկում են բերդերից մեկում, ինչպես Սահակին եւ Աշոտին:

Եվ այդպես բազում տարիներ երկարաձգվում է պատերազմը բուլղարներին² հետ:

ՔԼՈՒԽ ԼԵ

Եգիպտական օստիկ գորհերի դիմելը հունաց երկիրը. առաջին եւ երկրորդ անգամ լուսեհազմելը³ եւ վասիլ թագավորի դուստր գալը նրանց դեմ

Այս նույն ժամանակներում Եգիպտոսի ամիրան, որը նստում էր Բաբելոնում, Ազազ⁴ անունով [մեկին] (հավանաբար՝ զորավար) անհամար զորքերով ուղարկում է Հալեպ քաղաքի վրա եւ անտիոքացիների երկրի կողմերը: Նրանց դեմ է դուրս գալիս Սիկլաոտի որդի Ռոմանոս⁵ մագիստրոսը փոքրաբանակ զորքով, բայց չկարողանալով պատերազմել, ամրանում է լեռներում: Նրանք էլ սակավ տեղեր ավարի ենթարկելով վերադառնում են Եգիպտոս:

Ապա երկու տարի անց նույն ամիրան բոլոր մախարապաններին՝ (142)* եւ Երուսաղեմի ու Լիբիայի ամբողջ զորքը⁶ ուղարկում է Հունաց երկրի նույն Անտիոքի կողմերը:

* Մախարապիկ բառի համար տես Մալխի նույն՝ 142 բացը (էջ 391):

1 Ձ.՝ եւ այսպիսի բազում
2 Տ.՝ ընդ Բուլղարաց
3 Ձ.՝ պատերազմ
4 Ընթեռնյի է՝ Ազիզ

5 Ձ.՝ Ռոմանոս
6 Ձ.՝ կարաց
7 Տ.՝ Մախու Արապին
8 Ձ.՝ զորան

Նրանց դեմ է դուրս գալիս Բուռն մագիստրոսը¹, վասիլ թագավորի հրամանով, (նխգ) չորս հարյուր քառասուններե թվականին, ճակատամարտ է տալիս Բուրգա դաշտում, բայց պարտվում է նրանցից եւ փախուստի մատնվում: Տաճկաց զորքերը նրանց հետապնդելով՝ բազմաթիվ մարդկանց սրախողխող են անում, շատ շատերի էլ գերի բռնում, ինչպես Խոռասի որդի Ժանակ² պատրիկին, բարեպաշտ եւ սատվածասեր Թորոսին՝ Հաշտյանքի գավառից եւ շատ ուրիշների Հայոց աշխարհի³ ազատանիներից⁴:

Այս բանը լսելով՝ Հունաց թագավորը բանակով այնտեղ է հասնում. եգիպտացիք իմանալով թագավորի գալուստը, իրենց բանակի ամբողջ ունեցվածքը⁵ կրակի են տալիս եւ իրենք գիշերով փախստական գնում են իրենց երկիրը: Թագավորը անցնում է նրանց աշխարհը, բազում գավառներ ավարի է առնում, մեծ ծովի ափին, իր զորքերի ապահովության համար քաղաք է կառուցում եւ ինքը շտապ այնտեղից վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս:

ՔԼՈՒԽ ԼԶ

Չորրորդ հայքի երկրաւարժի մասին

Այս նույն ժամանակ, (նխդ) չորս հարյուր քառասուն չորս թվականին ուժգնապես շարժվեց երկիրը (իմա՝ Հայոց աշխարհը), բայց ամենասաստիկ⁶ կերպով՝ Չորրորդ Հայքի սահմանները, Հաշտյանքը, Ծոփքը⁷, Բազուն եւ Պաղնա-

1 Ձ.՝ մագիստրոս
2 Ձ.՝ Ժանա
3 Տ.՝ յաշխարհին
4 Տ.՝ ազատաց

5 Ձ.՝ զախ
6 Ձ.՝ սաստկազոյն
7 Ձ.՝ Ծոփք

տունը: Ամբողջապես քարուքանդ եղան բոլոր շինությունները, հիմնահատակ դղրդացին¹, ինչպես գրվածքներում է ասված, թե. «Շարժեց ամենախորին ընդերքից², եւ նրա սյուները դողացին»։ Կամ թե. «Ո՛վ է նայում³ երկրին եւ ստիպում նրան սարսել»:

Մարգարեների փոխարեն Աստված որմերին ստիպեց աղաղակել, եւ առաքյալների փոխարեն լեռները ձայն արձակեցին, որպեսզի անզգաները ճանաչեն եւ հասկանան⁴ Աստծո ահավոր զորությունը. որպեսզի նրանք, որ նույնիսկ բանավոր լուրերից էլ չէին լսել, իրենց աչքով տեսածը փորձեն եւ իրենց անձերի կրած տառապանքներով համոզվեն. քանզի բարձրագահ լեռները հերձվեցին, քարաժայռերը պատռվեցին, բոլորովին ցամաք⁵ տեղերում աղբյուրներ ժայթքեցին, մշտաճոս գետերի ակունքները ցամաքեցին անհայտացան. դաշտերը հիմքից ծածանվում էին, սարերը կարծես միմյանց առջեւ խոնարհվում էին, բարձրացած փոշին ծխի նման ծածկեց երկնքի երեսը: Քաղաքների, գյուղերի եւ ագարակների ամեն տեսակի շինությունները⁶ տապալվեցին ու բնակիչներին իրենց տակը թաղեցին՝ բոլորին մեռած կամ կիսամեռ⁷ դարձնելով. կենդանի մնացածների լացն ու ճիչերը, ողբն ու վայնասունը երկիրն էին բռնել⁸: Բալուի բերդի, բոլոր շինվածքներով⁹ հանդերձ, քարերը նույնիսկ փլուզվեցին: Խարխուլեցին ճապաղջուրի¹⁰, Դկլաթա բերդի, Աթթախայի¹¹ եւ Ամիթի քարակոփ եւ կրաշաղախ բոլոր գեղեցկաչեն եկեղեցիներն ու ապարանքները:

1 Զ.՝ դողդեակը
2 Զ.՝ գառ ի ներքուստ
3 Զ.՝ որ հային
4 Զ.՝ իմացեն
5 Զ.՝ յանջրդի
6 Զ.՝ շինուած

7 Զ.՝ եւ մեռեալս եւ կիսամեռ
8 Զ.՝ բարձրանայր
9 Զ.՝ շինուածովն
10 Զ.՝ ճապաղաջուր
11 Զ.՝ աթթաղայ

Այս բոլորը տեղի ունեցավ Քաղոց ամսի վերջին օրը եւ նույն ձեւով տեւեց մնաց շուրջ յոթ ամիս, մինչեւ Նավասարդ¹:

ՉԼԹԻՍ ԼԷ

Եգիպտացիների² կրկին անգամ երեսալու,
Բաբելոնի մասին եւ Դալասանոսի³ մահը

Դարձյալ (նլէ) չորս հարյուր երեսուցյոթը (143) թվականին նույն Եգիպտոսի ամիրայի՝ Ազազի որդին, իր հոր մահվանից հետո, իր հորից առավել բազմաքանակ զորք է հավաքում Երուսաղեմից ու⁴ Բաբելոնից եւ ուղարկում է Հունաց երկրի վրա: Այս Բաբելոնը այն նույնը չէ, որը գտնվում է քաղղեացիների⁵ աշխարհի Սենեար գավառում, որտեղ որ աշտարակը կառուցվեց, եւ որը Նաբուպալասարի⁶ որդի Նաբուգոդոնոսորը տասնհինգ տարի պարսպապատեց. իսկ այժմ քաղաքի տեղը փոխված է, փոքր-ինչ հեռու է եւ կոչվում է Բաղդատ. այլ սա եգիպտական երկրում մի ամրոց է եւ կոչվում է Բաբելոն, ինչպես որ վկայում է Եպիփանը Ականց գրվածքում, ուր այժմ մեծափառ անվամբ արքունիք է կառուցված. զորքն այնտեղից դուրս ելնելով գալիս⁷ եւ ավարի են ենթարկում Ասորոց Անտիոքի կողմերը:

Հունաց արքայի հրամանով նրանց դեմ է դուրս գալիս Դալասանոս⁸ մագիստրը, պատերազմում եւ պարտության մատնելով՝ փախուստի դարձնում: Նրանց բանակի ամբողջ

1 Զ.՝ ցնաւասարդի
2 Զ.՝ եգիպտական
3 Զ.՝ դալանոսին
4 Ի Տ. պակասէր՝ եւ
5 Զ.՝ սենեար ի քաղթէացւոց

6 Զ.՝ նաբուպալասարայի: - Տ.՝ նապուպալասարայ
7 Տ.՝ գայ
8 Զ.՝ աստ եւ ի ստորեւ՝ դալանոս

ունեցվածքը Հունաց զորքին ավար մնաց: Սակայն տաճկական զորքերը կրունկները հետ են դարձնում նրանց դեմ, քաջաճիգ աղեղներով եւ կորովատեզ¹ նիզակներով սուսերահար անում Հունաց ամբողջ զորքին: Սպանվում է նաեւ Դալասանոս մագիստրը, եղբոր եւ որդու հետ միասին, իսկ նրա ամբողջ բանակը² փախուստի են դիմում:

Նրանցից շատերին ձերբակալում եւ գերի են տանում. այլոց հետ տանում են նաեւ Թուռնիկ արեղայի եղբորորդի Չորտուանել³ պատրիկին:

ՊԼՈՒՆ ԼԵ

Բա՛ս՝ ամիրայի մահվան եւ Մանազկերժի գրավման՝ մասին. Մամլանի գալն ու նրա հանդիպումը Գավիթ կյուրապաղասի՝ հե՛տ

Վերոհիշյալ դեպքերից քիչ տարիներ առաջ Ապահունիքի եւ Նփրկերտի ամիրա Բատը սպանվում է վայրաքնակ արապիկների դեմ պատերազմելիս, իսկ նրա փոխարեն ամիրա է գալիս նրա քրոջ որդի Մրվանի՝ որդին: Իսկ Բատի մեռնելուց հետո Հայոց կյուրապաղատ Դավիթը* պաշարում է Մանազկերտ քաղաքը եւ³ սրով ու սովով նեղելով նրան՝ գրավում. այնտեղից⁴ դուրս է բերում բոլոր տաճկաստանցիներին ու երկրից վտարում եւ իր իշխանության ներ-

* Տես՝ Մալխ. բաց. 143 (էջ 391-392):

1 Ձ.՝ կորով տեզ
2 Ի Ձ. պակասէր՝ զօրն
3 Տ.՝ չորդուանէլն
4 Ձ.՝ բատայ
5 Տ.՝ աւերումն

6 Ձ.՝ ի պատահումն կռապաղատին
7 Տ.՝ որդի քուեր նորա Մրվան
8 Ի Ձ. պակասէր՝ եւ
9 Ի Ձ. պակասէր՝ յորմէ

քո առնելով քաղաքը՝ այն լցնում է Հայ եւ վրացի բնակիչներով: Այս իսկ պատճառով Հարանախանձ բարկությամբ ղրղված, բոլոր պարսիկներն ու տաճիկները միացած, պատվիրակ են ուղարկում Դավիթ կյուրապաղատի մոտ եւ պահանջում իրենց՝ վերադարձնել գրաված քաղաքը, Հակառակ դեպքում սպառնում են պատերազմի դուրս գալ նրա դեմ:

Իրենց պահանջի մերժման պատասխանը լսելով՝ Ատրպատականի Մամլան ամիրան զորքի մեծ բազմություն է հավաքում՝ եւ գալիս է բանակ դնում Ծաղկոտն գավառի Կուսյանք կոչված գյուղում: Այնժամ Դավիթ կյուրապաղատը, Հայոց⁵ Գազիկ արքան, նրա հետ նաեւ Աբասն ու Վրաստանի Թագավոր Բագարատը գալիս են նրանց դեմ Բազրեւանդ գավառը եւ մեծ բանակով չրջապատում՝ են Վաղարշակերտ⁶ քաղաքը: Բայց պարսից զորքերը վախենալով բաց դաշտում պատերազմի դուրս գալ⁷, ցայգալույսին գունդ-գունդ հատված հեռանում են՝ ջահերով ու դամպարներով՝ (իմա՝ կանթեղ, կրակարան) կրակ տալիս այրում Բազրեւանդի ամբողջ շրջակայքը եւ⁸ բազմաթիվ շեներ արեւելյան կողմից եւ հեռանում գնում իրենց երկիրը:

1 Ձ.՝ ի նա
2 Տ.՝ ժողովեն
3 Ձ.՝ տայոց
4 Տ.՝ ժողովեալ

5 Ձ.՝ վաղաշկերտ
6 Ի Ձ. պակասէր՝ եւ
7 Ձ.՝ դամբարօք
8 Ի Ձ. պակասէր՝ եւ

Թե ինչպես Բաաի քոչ ուղին ամիրա նստելով՝
բոլոր սաճիկ բնակիչներին վստաում է
Նփրկերսից եւ նրա մահը Ամիրում

Իսկ երբ Բաաի քոչ ուղի Ապումսարը ամիրա է նստում, Նփրկերտի տաճիկ բնակիչներին կասկածելով ու երկուղ կրելով¹, նրանց [ազգային] տոնի օրը, երբ որ զոհաբերություններ² են անում, ամսի երեքին, որը նրանց մոտ Ալհեդեն է կոչվում, հարմարագույնը համարելով՝ քաղաքի բնակիչներին առաջարկում է, թե. «Քաղաքի բոլոր տղամարդիկ թող դուրս գան եւ պարիսպներից դուրս կատարեն զոհաբերության արարողությունը, որովհետեւ Հունաց թագավորի մեծ դեսպանն է լինելու»։ Եվ երբ նրանք պարիսպներից դուրս են ելնում, իր եղբորը զորքերով դուրս է բերում, ինքը պարսպի դարպասներն է պահում եւ ոմանց սրախողխող են անում, շատերին էլ ազատ արձակելով հեռավոր տեղեր են արտաքսում, այնպես, որ տաճիկներից ոչ մեկը Նփրկերտում չմնաց, այլ միայն հայ եւ ասորի բնակիչներ մնացին³ այնտեղ։

Իսկ տաճիկները ցվրվում են տարբեր տեղեր. շատերը նրանցից գնում են Ամիրթ։ Ամիրթ քաղաքի բնակիչները այդ պատճառով նրա նկատմամբ քեն պահելով՝ խաբուկյամբ ամիրային իրենց քաղաքն են հրավիրում, եւ երբ նա քաղաքի դռնից ներս է մտնում, նիզակահար են անում եւ սպանում նրան։

1 Ձ. կալ

2 Տ. գնեմունս

3 Տ. Հայք եւ Ասորիք բնակիչն

Վրացական զորքերի կոստումները Խրաթում

Այդ նույն ժամանակաշրջանում, այս բաները լսելով՝ Դավիթ կուրապաղատը¹ վրացական մի մեծ բանակ² է ուղարկում պաշարելու իւրաթ քաղաքը։ Նրանք գալիս են, երբ օրերը ձմեռային³ էին, (նիսգ) չորս հարյուր քառասունվեց թվականին, սրով եւ սովով խիստ նեղում⁴ են քաղաքն ու Հայոց եկեղեցին, որը քաղաքի պարիսպներից դուրս էր, Սուրբ Խաչն ու Սուրբ⁵ Գամաղիելը, որոնք եպիսկոպոսության եւ ուխտատեղի էին եղել Հայերի համար՝ Հիմնադրման օրերից ի վեր, բայց վրացական զորքերի համար դարձան անասնազոմ ու իջեւանատուն⁶։ Ուստի տաճիկները պարիսպների վրայից աղաղակում էին, թե. «Մի՞թե դուք քրիստոնյա եք, երբ քրիստոնեական սրբարանների հետ այդպես եք վարվում»։ Եվ վրացիները պատասխանում են, թե. «Մենք Հայոց եկեղեցիներն ու ձեր մզկիթները⁸ հավասար ենք համարում», որի համար էլ Աստծո զայրույթը շարժվեց նրանց վրա։

Մովանի որդու փոխարեն նրանց վրա ամիրա է գալիս նրա եղբայրը, որը նույնպես Բաաի քեռորդին էր, եւ⁹ տիրելով Ամիրթին՝ փոքրաքանակ զորք է վերցնում եւ գալիս Վրաստանի վրա. նրանք պաշարում են իւրաթը (նիսգ) չորս հարյուր քառասունյոթը թվականին, մեծ զատկի օրը։ Եվ պատերազմը բորբոքվում է նրանց մեջ, որտեղ Տայոց քաղաքի մարտիկները նրանցից շատ-շատերին խոցո-

1 Ձ. կուրապաղատին

2 Ձ. զորսն

3 Ձ. զմեռնային

4 Տ. նեղեալ

5 Ձ. սուրբ

6 Ձ. իջավանս

7 Տ. թէ

8 Ձ. մզկիթն

9 Ի Տ. պակասե՛ր՝ եւ

տում սատկացնում են ու այնտեղից վերադառնալով Հանգիստ¹ են առնում: Այդ նույն գիշերը, զատկից Հետո, Աստծո ցասումը Հասավ վրացական զորքերի վրա եւ իրենք իրենց², առանց պատերազմելու, փախստական եղած³ Հեռանում են: Այդ բանը տեսնելով՝ տաճիկների զորքն⁴ ու ժողովուրդը Հետապնդում⁵ են նրանց, սաստկագուշակ⁶ Հարվածներով Հալածում եւ սրի բերանն առած կոտորում: Այդ փախուստի ժամանակ սպանվում է նաեւ Թոռնիկ արքայի (144) որդի Բագարատ մագիստրոսը. գերի են վերցնում նաեւ իշխանաց իշխան Բակուրանին եւ նրա Հետ էլ ուրիշ շատ-շատերի⁶:

ՊԼԱՌԻՆ ԽԱ

Աղաւտնիքի գավառում պարսիկների
եւ քրիստոնյաների միջեւ սեղի ունեցած
մեծ պատերազմի մասին

Այս նույն տարում եւ Հենց նույն օրերին՝ (նիւէ) չորս Հարյուր քառասունյոթը թվականին Աստուածականի Ռովդա ամիրայի⁷ թոռ, Աբլահան⁸ որդի Մամլանը դարձյալ զորահավաք է անում՝ Դավիթ* կյուրապաղատի դեմ պատերազմի դուրս գալու համար: Իր մոտ է համախմբում Պարսկաստանի եւ Մարաստանի բոլոր զորքերի բազմութիւնը⁹. Խորասանի ամիրայի եւ¹⁰ այլ խուժադուժ ցեղերի օգնու-

թյամբ մտածում է տիրել Հայաստանին ու Վրաստանին, վերականգնել Կարին¹ քաղաքը, ալարի ենթարկել Տայոց աշխարհը՝ Մանազկերտի փոխարեն, որի աղոթատները կործանեցին քրիստոնյաները: Եվ ծանրածանր ամբոխով դուրս գալով Հեր գավառի սահմաններից, իր Թավրիզ² քաղաքից, ընդարձակածափալ բանակով անցնում է Վասպուրական աշխարհը եւ գալիս իջեւանում է Ապահունյաց գավառում:

Իսկ Դավիթ կյուրապաղատը ոչ թե ինքն է գնում նրանց դեմ պատերազմելու. քանզի արդեն ծերացած էր եւ իր օրերն էլ հաշված էին, այլ բանքեր է ուղարկում Հայոց արքա Գագիկի եւ Վրաց Թագավոր Գուրգենի մոտ, որովհետեւ նրա Հայր Բագարատն արդեն մահացած էր եւ յուր Հոր փոխարեն Թագավորում էր Գուրգենը, եւ նրանցից օգնական զորք է խնդրում: Ուստի Գագիկը Հայոց զորքից առանձնացնում է (զո) վեց հազար ամենաընտիր³ եւ զինավառ մի գունդ, Հանձնում Մարմաշենն⁴ ու Բրգենբեր կառուցող Գրիգոր⁵ Պահլավունու որդի իշխանաց իշխան Վահրամի եւ նրա որդի Սմբատ մագիստրոսի ձեռքը, ապա նաեւ Աշոտ⁶ մարզպանի եւ Վանանդի Թագավոր Արասի զորքն էլ [գումարում]: Վրաց Թագավոր Գուրգենը նույնպես իր այրուձիից (զո) վեցը հազար ընտրյալներ տալիս է Ջոջիկի որդի, իշխանաց իշխան Փերսիի ձեռքը. եւ Դավիթ կյուրապաղատի զորքերի այդ ամբողջ բազմութիւնը գումարվում է Ռչոպնտրի որդի Գարրիելի ձեռքում: Նրանք առաջ են շարժվում, անցնում Սուկավ լեռն ու Աղրի ձորի բերանով կտ-

* Դավիթը Վրաստանի եւ Տալիքի կյուրապաղատն էր: Աստ անճշտութուն կա. կամ պետք է լինի վրաց, կամ սա ուրիշ Դավիթ է, կամ ինչպես տողատակում է՝ Տայոց:

1 Ձ.՝ իջեւան
2 Ձ.՝ յիջեւան
3 Ձ.՝ զորաց
4 Տ.՝ յաւելոյր աստ՝ եւ
5 Տ.՝ զհատուածս սաստկագոյն

6 Ձ.՝ զբազուրան... եւ այլս բազումս
7 Ձ.՝ ռովդայայ ամիրայ
8 Տ.՝ Ապլահան: - Ձ.՝ արլահանայի
9 Ձ.՝ բազմութիւն
10 Ի Ձ.՝ պակասէր՝ եւ

1 Ձ.՝ կարնայ
2 Ձ.՝ Ի Թաւրիշոյ
3 Ձ.՝ զգունդ ոչ. ընտիր ընտիր
4 Տ.՝ Մարմարաշեն
5 Տ.՝ գրիգորի
6 Ձ.՝ այսպէս ունէր զհատուածդ. իշխա-

նաց իշխանին վահրամայ որդւոյ զրիգորոյ. եւ սմբատայ մաթիստրոսի որդւոյ վահրամայ. եւ. մարզպանին աշոտոյ պահլաւունոյ որ զմարմաշէն չիենաց. որ զբրգենբեր չիենաց:

րում պարսից բանակի դեմը՝ կարծելով թե առաջին հերթին Բագրեւանդ են մտնելու: Այստեղ նրանց հասնում են Հայոց եւ Վրաց ընդհանուր զորքերը եւ միասին շարժվում են դեպի Ապահոնյաց գավառը. բանակ են դնում մի ամրակուտ եւ բարձրավանդակ տեղ. Մմբո՝ գյուղի մոտակայքում, Մամլանի բանակին դեմ հանդիման, եւ բազմաթիվ օրեր նույն տեղում հանգիստ² են առնում: Որովհետեւ պարսկական սպայի* բազմաքանակությունից զարհուրած էին եւ չէին համարձակվում անձուկ տեղերից բանակը բաց դաշտ դուրս բերել, այլ միայն իրենց պաղատագին աղոթքներն էին առ Աստված վեր առաքում: Նույն ձեւով էլ բոլոր³ քրիստոնյաները (իմա՝ ժողովուրդը) աղերսախառն աղոթքներով եւ արտասուքով սփռվում էին Աստծո առջեւ՝ նրա ահարկու անունն իրենց անձանց եւ զորքերին օգնական⁴ կանչելով:

Իսկ թագավորները առատաձեռնությունամբ աղքատներին ողորմություն էին բաշխում եւ հայրապետի հետ միասին լուսաբացից սաղմոսանվազ երգերով⁵ պաշտամունքի⁶ սրբազան ուխտն էին կատարում:

Բայց պարսկական զորքը երբ հասկացավ, որ նրանք չեն ցանկանում առաջինը իջնել իրենց մոտ եւ սկսել պատերազմը, մանավանդ որ տեսնում էին նրանց սակավաթիվ լինելն իրենց բազմաքանակության համեմատ, այդ ժամանակ, Արեգի⁷ ամսի հենց ամսամուտին, երեքշաբթի օրը, վաղ լուսաբացին ճակատամարտի են պատրաստվում բազ-

* Սպա՝ զուռ, զորք, բանակ. Աճառ. Արմ. բառ. (Հ. IV, էջ 258). ՆՀԲ Հ. II, էջ 734. պհլ. Սպայ. որ եւ Սպահ եւ Սնպուհ... զոր կամ զօրական, զաւնդ զօրաց, կամ զինվորական ազատաց... եւ այլն:

1 Տ.՝ ի գեղջի
2 Տ.՝ օթեւան
3 Տ.՝ յամենայն
4 Տ.՝ յօգնութիւն

5 Տ.՝ երգով
6 Տ.՝ զցայգոպաշտոնն
7 Տ.՝ յարեգ

մաշերտ հորինվածքով, դելմաստանյան վահանափակոցներով կարգավորում-հարմարեցնում են ամբողջ դաշտի երեսով մեկ՝ լայնածավալ հարձակման անցնելու համար. դալիս մոտենում են Հայոց եւ Վրաց բանակատեղի բլրալանջին: Նրանց բազմաքանակության տեսքն անգամ ահ ու սարսափ էր ազդում նայողին. ինչպես վկայել են, թե պարսկական հետեւակի եւ այրուձիի¹ թիվը միասին (ճո) հարյուր հազարից ավելի էր²: Ապա ձայն են տալիս (իմա՝ Հայոց ու Վրաց բանակին) ճակատամարտի պատրաստվել³, առաջ անցնել եւ մոտենալ կռվի ասպարեզին ու հանդիսարանին: Բայց Հայոց ու Վրաց զորքերը հանկարծակի գալով՝ հայտնում են, թե. «Ոչ անպայման այսօր, այլ մեկ ուրիշ⁴ օր պատերազմենք»⁵: Իսկ պարսիկներն իրենց բազմաքանակությանը վստահ, նրանց մոտ դեսպան են ուղարկում եւ պարծենում. «Ուզենաք, թե ոչ, այսօր պետք է պատերազմն սկսենք»⁶: Սակայն նրանք հանձն չառան եւ ոչ չէ երիվարները հեծան, այլ մնացին իրենց տեղը բանակած. միայն սակավաթիվ մարտիկներ⁷ իջնում էին այնտեղ նրանց հետ մենամարտելու⁸: Դրա հետեւանքով վրացի զինվորներից⁹ հինգը սպանվեցին: Այնժամ պարսկաստանցիները թողնում են ճակատամարտի պատրաստվածությունը, պատերազմի կարգավորությունն ու ռազմական կառուցվածքը լքում եւ յուրաքանչյուր ոք ձիու գլուխը բաց թողած՝ դիմում են թալանի ու հափշտակության, որպես մեռելոց դիակների կամ փախուստի մատնվածների կողոպտիչներ, բոլոր կողմերից հարձակվում են քրիստոնյաների բանակի վրա:

1 Ձ.՝ եւ ընդ արուձիւն
2 Ձ.՝ ճո. այ
3 Տ.՝ պատրաստիլ
4 Ձ.՝ յայլմ
5 Տ.՝ պատերազմեցարուք

6 Ի Ձ. պակասէր հատուածդ, սկսեալ ի բառիցս՝ իսկ պարսիկքն
7 Ձ.՝ այրք
8 Տ.՝ լինէին
9 Ձ.՝ զօրուն

Իսկ Հայոց եւ Վրաց զորքերը, քանի որ ոչ մեկն էլ թագավոր չունեին, ամենեցու թագավոր, գլուխ եւ օգնական Քրիստոսին ունենալով՝ միաբերան նրան են ուղղում իրենց աղաչանքը եւ իրենք անձամբ զինավառ եղած ասպանդակում են իրենց երիվարներին։ Բայց ոչ թե պատերազմական օրենքներով էին ճակատամարտ տալիս¹, այլ յուրաքանչյուրն ըստ իր տոհմական գնդերի ավագության էին առաջ անցնում եւ առյուծաբար մոնչալով հարձակվում պարսկական բանակի անտառախիտ² բազմության վրա։ Այնտեղ Հայոց զորքերը կայծակնային արագությամբ շահատակում էին աջ ձեռքով (ամենայն հավանականությամբ՝ աջ ու ձախ), խուռներամ³ մեծ խմբով հասնում էին, բուռն⁴ ու խորը խոցոտում, դաժանորեն սոււեբահար⁵ անում եւ խուժադուժ դարձնելով, ծանրորեն հարվածում։ Իսկ վրացական զորքերի մեջ իրենց հսկայական ուժով փառաբանված Մեսխունի Կամրակելանք⁶ եղբայրները կովի ամենաթեթ տեղը մխրճվելով՝ վիթխարի ուժով հարվածում էին եւ հեծյալներին ու երիվարներին միասին երկու կես արած գետին տապալում։ Նրանց ահից սարսափած [պարսիկները] ցիրուցան դես ու դեն էին փախչում. սակայն Տայոց քաջամարտիկները ամենուրեք, ուր պատահում էին այդ փախստականներին, բոլորին դիմախալ⁷ ոտնակոխ էին անում. այս ամենը ձեռով հար եւ նման էր ինչպես հրդեհը անտառում բորբոքվելուն, կամ որպես ահեղասլաց⁸ արծիվը թռչունների երամը խուճապահար անելուն։ Այլեւ պետք էր այնտեղ լինել տեսնելու համար արյան վտակները առվակներ ու

1 Տ.՝ ճակատէին
2 Տ.՝ անդառաջեալ
3 Տ.՝ խուռ
4 Տ.՝ խոցուածք խիտ

5 Տ. յաւելոյր աստ՝ արարեալ
6 Տ.՝ Կամրակէլանք... մեխուռներ
7 Տ.՝ դիմախալ
8 Տ.՝ Կարծիւ քաջաւաղցեկ

հորդահոս գետեր¹ դարձած, դիակները թափալված, մեռածներն ու կիսամեռները միմյանց վրա թափված կուտակված։ Այնժամ պապանձված եւ սարսափահար Մամլանն ու մնացած պարսիկները շտապում են փախչել², հեռանալ։ Բայց նրանց հետապնդող Հայոց ու Վրաց մարտիկները հասնելով սաստիկ կերպով հարվածում էին, սրի եւ սուսերի բերանն առած կոտորում էին մինչեւ արեւամուտ ու հալածում մինչեւ³ Արճեշ քաղաքի դռները. իսկ այնտեղից հետ դառնալով ավարի են առնում նրանց բանակի ամբողջ ունեցվածքը՝ լցված գանձերի բազմաքանակությամբ, երիվարների ու պատվական հանդերձանքների առատությամբ։ Եվ առավել ուրախալին այն էր, որ նախկին՝ մենամարտի ժամանակ սպանված վրացի այն հինգ մարտիկներից⁴ բացի, այլեւս ոչ ոք սրի հարված չստացավ եւ ոչ էլ սպանված գտնվեց⁵ Հայոց ու Վրաց ամբողջ բազմությունից⁶։ Ուստի ուրախալից ցնծությամբ յուրաքանչյուրը դարձավ իր երկիրը՝ փառք տալով Աստծուն։

ՊԼԱՌԻՆ ԽՐ

Երկրորդ անգամ Վասիլ քաղավորի մոտհը
Տաճկաց աշխարհը՝ Ասորեստանի կողմերը՝

Իսկ եզիպտացիների զորքերից Հունաց բանակի կրած պարտությունից հետո, որտեղ սպանվեց Դալասանոս մագիստրը. ինքը՝ Վասիլ թագավորն անձամբ գալիս է Ան-

1 Տ.՝ արեան վտակ... եւ գետ
2 Տ.՝ զփաղչելն
3 Ի Տ. պակասէր՝ մինչեւ
4 Տ.՝ զօրուն

5 Ի Տ. պակասէր՝ գտալ
6 Տ.՝ բազմութենէն
7 Տ.՝ ի կողմանս

տիոք: Երբ անցնում էր Ասորեստանյան Հալեպի դաշտով, այնտեղ ուր կոտորվեց հունական զորքը, հավաքել է տալիս խաղիսաղակույտ (իմա՝ որպես ծովատիրոջ կուռակված) ոսկորները, հրամայում է փոս փորել եւ նույն տեղում բոլորին՝ թաղել¹ 98> . ապա նրա վրա եկեղեցի է շինել տալիս: Իսկ ինքը անցնում է այդտեղից, գրավում Շաթար քաղաքը, նաեւ շատ բերդեր, եւ ասպատակ սփռելով մինչեւ Լիբանոս լեռը, այդ ամբողջ երկիրը ավարի է ենթարկում: Եվ ինչպե՜րացի տոնից մինչեւ Տիրոջ Հայտնության օրը մնում է այնտեղ, ապա հետ դառնալով² գալիս ձմեռում է Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում, որը կառուցված էր Ասորեստանի Սենեքերիմ արքայի կողմից: Այն կառուցված էր Բաբելոնի նմանությունը, քանզի նրա միջով էր անցնում Կիզնոս գետը, ինչպես որ Արածանին է անցնում Բաբելոնի³ միջով: Եվ դա եղավ Հայոց⁴ (նիւէ) չորս հարյուր քառասունյոթը թվականին⁵:

ՊԼՈՒՆ ԽՊ

Դավիթ՝ մեծ կյուրաղաղասի մահվան
եւ Տունաց Վասիլ քաղաքի արեւելյան՝
աւխարհը գալու մասին

Սակայն Դավիթ մեծ կյուրաղաղատի մահվան համար պարտավոր էի երկարաշունչ⁶ ողբով վիպասանել, եթե չցանկանայի կարծել խոսքիս երկարաբանությունը. քանզի

1 Տ.՝ զամենայնս

2 Տ.՝ դարձաւ

3 Տ.՝ ասպէս գունակ... տարածանի ընդ մէջ

Բաբելոնի (Տիգրիս):

4 Ի Տ. պակասէր՝ Հայոց

5 Ձ.՝ Ի ՆեՆԸ. Թուականին

6 Տ.՝ վասն մեծի կիւրաղաղատին Դավիթ

մահուան

7 Ձ.՝ եւ զայն վասիլ յաշխարհն արեւից

8 Ձ.՝ երկարաձիգ

ոչ թե ճառախոսելու ժամանակներ են, այլ ճշմարիտ հիշատակարաններ շարադրելու: Բայց որովհետեւ նա հեղ ու հանդարտաբար ողամարդ էր, առավել քան մեր այս ժամանակներում՝ եղած բոլոր թագավորները, ուստի եւ նա պատճառ հանդիսացավ խաղաղության եւ շենության ամենայն արեւելյան [աշխարհի], մանավանդ Հայաստանի եւ Վրաստանի: Եվ քանի որ բոլոր կողմերից դադարեցրեց ահեղ պատերազմները, հաղթող գտնվեց չրջակայքի բոլոր² ազգություններին, որով եւ թագավորներն ինքնակամ ամենքն էլ հնազանդվում էին նրան: Նա իր օրերը լիուլի ապրելով, խորին ծերության հասակում վախճանվեց փրկչական Մեծ Զատիկի օրը, (նիւթ) չորս հարյուր քառասունինը թվականին: Բայց քանի որ ինքը չունեւ ոչ որդի եւ ոչ էլ եղբայր, որ ժառանգեր նրա թագավորական աթոռը, ուստի յուր ամբողջ ազատագունդն ու աշխարհը³ կտակել էր Հունաց Վասիլ թագավորին:

Սա՝ Վասիլ թագավորը, Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում, երբ լսում է նրա մահվան գույժը, ամեն ինչ թողնում եւ շուտափույթ գալիս է մեր երկիրը. գնում-բարձրանում է Մելիտինեի կողմերը, որտեղ նրան դիմավորում են Սեբաստիայի քահանաները. հրամայում է նրանց համարձակ լինել հավատին վերաբերող ամեն տեսակի արարողություններում⁴, հնչեցնել ժամասացության ձայնը⁵, որն արգելված էր մետրոպոլիտի կողմից, ինչպես նախօրոք էինք ասել: Եվ թագավորը, Վարդավառի տոնի օրը, անցնելով Հանձիթն ու Բայուն՝ բարձրանում է Կոհերա լեռը, որը Հաշտենքի, Մոփքի եւ Խորձենքի մեջտեղում է, այնտեղից էլ գալիս

1 Տ.՝ Ի ժամանակիս

2 Ձ.՝ ամենայնի

3 Ի Տ. պակասէր՝ եւ զաշխարհ

4 Տ.՝ եւ Ի զայն

5 Ձ.՝ գործ

6 Ձ.՝ ձայն

Հասնում է Արշամունյաց գավառի Երիզա քաղաքը: Նփրկերտի ամիրան՝ Բատի քրոջ որդին գալիս է նրա մոտ Երիզա քաղաք. [Վասիլը] արքունատուր ընծաներով պատվում է նրան, շնորհում մագիստրոսի կոչում եւ հրամայում Չորրորդ Հայքի ու Տարոնի զորքերին՝ անհրաժեշտութեան դեպքում օգնութեան ձեռք մեկնել նրան, երբ որ կանչի: Իսկ ինքը այնտեղից շարժվում, գնում Հասնում է Հավճիչ կոչված լեռը, այն քաղաքը (աստ պետք է Հասկանալ Տայոց աշխարհը): Այստեղ նրան ընդառաջ են ելնում Ափխագիայի թագավոր Բագարատը եւ նրա հայր, Վրաստանի թագավոր Գուրգենը. նրանց առանձնահատուկ մեծարանքով է ընդունում նա (իմա՝ Վասիլ թագավորը), կուրապաղատութեան պաշտոնը տալիս է Ափխագաց թագավորին, իսկ նրա հորը մագիստր կարգելով՝ ազատ է արձակում գնալու իրենց երկրները¹:

Իսկ նրա գնալու Հենց նույն օրը, մի շատ աննշան պատճառով, սաստիկ կռիվ բռնկվեց Հունաց բանակում. բանն այն է, որ Դավիթ Կյուրապաղատի իշխաններն ու ազատանին եկել եւ բանակ էին դրել Հունական զորքերի մերձավորութեամբ²: Ռուզաց³ (իմա՝ ռուսաց) հետեւակազնդից մեկը ելնում եւ խոտ է վերցնում, որպեսզի տանի իր ձիու համար, բայց վրացիներից մեկը ցանկանում է խլել խոտը. բայց նա աղաղակ է բարձրացնում եւ յուրայիններից մեկը⁴ գալիս է իրեն օգնութեան. նույնպես եւ վրացին է ձայն տալիս յուրայիններին, որոնք⁵ գալիս եւ սպանում են առաջին ռուզին: Դրա համար ռուզաց ամբողջ ազգը՝ այնտեղ գտնվող զինվորները, շարժվում են նրանց դեմ կռվելու (քանզի այն-

1 Ձ.՝ յաշարհն

2 Տ.՝ մերձ բանակին

3 Տ. ամենայն ուրեք՝ Ռուսաց, Ռուսք: -

2.՝ ռուզաց, ռուզք

4 Տ.՝ մատուցեալ խլեաց զայն. եկն ոմն

5 Ձ.՝ որ

տեղ կային վեց հազար հետեւակային մարտիկներ, նիզակներով եւ ասպարներով զինված, որոնց Վասիլ¹ թագավորն էր խնդրել ռուսական թագավորից, երբ որ յուր քրոջը նրան կնութեան էր տվել, եւ դա նույն ժամանակ էր, երբ որ նրանք Քրիստոսի հավատն ընդունեցին): Այնժամ Տայոց բոլոր իշխաններն ու ազատանին դուրս են գալիս նրանց դեմ, եւ նրանցից պարտութեան կրելով՝ սպանվում է այնտեղ մեծ իշխանը, որին Պատրիարք էին կոչում, նաեւ՝ Ոչոպրնտրի երկու որդիներ Գաբրիելն ու Հովհաննեսը, Ապուհարայի թոռ Չորտուանելն² ու բազմաթիվ ուրիշները, որով հետեւ Աստծո ցասումն էր շարժվել նրանց վրա՝ իրենց մեծամտութեան պատճառով:

Այդ դեպքերից փոքր-ինչ առաջ, երբ Վասիլ թագավորը դուրս էր եկել եւ գալիս էր, նրան ընդառաջ են ելնում Վանանդի թագավոր մանուկ Աբասը, որն իր ձիավարութեամբ քաջամարտիկի նշաններն էր ցուցադրում՝ այրակուռ գեղեցկութեամբ զարդարված, եւ Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմը՝ Գուրգենի եղբայրը: Նրանց գալուն չափազանց ուրախացած Վասիլ թագավորը պատվում է նրանց արքունատուր շնորհներով, ընծայում է նրանց ձիեր, ջորիներ, պայծառատեսք հանդերձանք, անհամար քանակութեամբ ոսկեղեն եւ նրանցից յուրաքանչյուրին վերադարձնում իրենց տեղերը:

Իսկ ինքը չվում անցնում է Հարքի գավառի Մանագկերտ քաղաքը, այնտեղից էլ դեպի Բագրեւանդ եւ բանակ դնում Վաղարշակերտ քաղաքին մերձակա բաց դաշտում, ուր մնում եւ սպասում էր Հայոց արքա Գագիկի գալստյան:

1 Տ.՝ թագաւորն Վասիլ

2 Ձ.՝ պատրիարքն... յովանէս: - Տ.՝ Չոր-

դուանէլ

Բայց Գագիկը իր համար փոքրությունն է համարում՝ նրա մոտ գնալը, եւ նրա քրոջ որդի Ապուսահլը չարախոսում է նրան Վասիլի մոտ: Դրա համար Գագիկը հրամայում է իր որդի Հովհաննեսին², նա էլ ավարի է ենթարկում Ապուսահլին պատկանող Կոզոհովիտ³ եւ Ծաղկոտն գավառները: Բայց Վասիլ թագավորը բանակով շարժվում⁴ հասնում է Ուխթյաց քաղաքը, իր ձեռքի տակ է նվաճում Տայոց բոլոր բերդերն ու ամրոցները, իրեն հավատարիմ մարդկանց կարգում է նրանց վրա եւ Տայոց աշխարհի մնացած ազատանիններին իր հետ առնելով տանում բնակեցնում է Հունաց աշխարհում: Իսկ ինքը վերադառնում է Կարին⁵ եւ խաղտոհառիճով գնում Կոստանդնուպոլիս (145):

ՊԼՈՒՍ ԽԳ

Պուրգենի Տայոց երկիր, իսկ հունաց գորհերի Բասենի գավառը գալու մասին

Բայց Վրաստանի թագավոր Գուրգենը յուր համար խիստ անպատվաբեր համարելով մագիստրոսության աստիճանը, որ իրեն էր շնորհել Վասիլ թագավորը, եւ ի ծնե խելապատակից (գլխուղեղի թաղանթից, իմա՝ խելքից) թեթեւ լինելով՝ արհամարհեց նրան եւ մեծ զորաբանակով եկավ տիրեց Տայոց աշխարհին: Հարձակվեց Ուխթյաց փոքր բերդի վրա, կռիվ տվեց, բայց չկարողացավ հաղթել (աստ՝ ստնանել) եւ ոչ էլ ուրիշ որեւէ բերդի, ուստի հավաքեց իր

1 Ձ.՝ համարել
2 Ձ.՝ յովանիսի
3 Ձ.՝ գկոգովիտն

4 Ձ.՝ գնայ
5 Ի Տ. պակասէր՝ ընդ Կարին
6 Ձ.՝ ուրուք

զորքերի բազմությունն ու զնաց բանակ՝ դրեց Մամրուանի ձորաբերանին: Վասիլ² թագավորը, երբ լսեց այդ բանը, հրամայեց իր մագիստրոսներից մեկին, որին Կանիկլ էին կոչում, Հունաց ամբողջ³ բանակով դուրս գալ նրա դեմ, եւ ինքը՝ թագավորն⁴ էլ իսկույնեւեթ⁵ ճանապարհ ընկավ, եկավ բանակ դրեց Բասենի⁶ գավառում, Հայոց (նծ) չորս հարյուր հիսուն թվականին. բայց ամբողջ տարին երկու բանակներն էլ մինչեւ ձմեռ մնացին նույն տեղում կանգնած: Այնուհետեւ Կանիկլը խաղաղության առաջարկ է անում Գուրգենին եւ թագավորի անունից խոստանում կատարել նրա ցանկությունը: Ապա Գուրգենն ու մագիստրը գալիս հանդիպում են միմյանց Մեծոփաց⁷ մայրաքուսակ (իմա՝ որտեղ մայրի շատ ծառեր են աճում) լեռան մոտ, Սուրբ Աստվածածին գյուղում, որը այդպես է կոչվել այնտեղ եղած եկեղեցու անունով. հանդիպելով իրար հետ՝ խաղաղության դաշն են կնքում եւ յուրաքանչյուրը վերադառնում է իր տեղը:

ՊԼՈՒՍ ԽԵ

Թե ինչպես Գագիկը ավերածության ենթարկեց Տաեիրսն ու Վրացական դաւսը

Իսկ Գագիկի եղբորորդի Դավիթը, որին վերելում հիշատակեցինք, փոքր-ինչ մեծամտանում է եւ անհնազանդություն ցուցաբերում իր հորեղբայր Գագիկի նկատմամբ:

1 Ձ.՝ բնակէ
2 Տ.՝ թագաւորն Վասիլ
3 Ձ.՝ յամենայն
4 ընթեռնի է՝ թագաւորին:

5 Ձ.՝ նոյն Հետ
6 Տ.՝ Բասեն
7 Ձ.՝ մեծրաց: - 80ր. Բր.՝ մեծարաց: - 80ր. վեն.՝ մեծրաց

Ուստի եւ Գագիկը զայրացած, մեծ զորքով գնում է Տաշիրք, չուրջանակի պատում Շամշուլտն՝ ու¹ Վրաց դաշտը, քանդում եւ ավերում ամբողջութեամբ, որովհետեւ երեք ամիս շարունակ այնտեղ մնաց, ամբողջ ձմեռվա ընթացքում², (նծ) չորս հարյուր հիսուն թվականին, ապա Գագ բերդն անցնելով դուրս է գալիս Աղստեւի գավառը: Բայց Դավիթը, թեեւ³ մեկ-երկու անգամ ցանկացավ պատերազմի բռնվել նրա հետ, սակայն ոչինչ ձեռնարկել չհամարձակվեց՝ Գագիկի զորքի բազմաքանակության համեմատ իր զորքի սակավության պատճառով. ուստի Տեր Սարգիս Հայրապետի միջնորդությամբ գալիս հնազանդվում է Գագիկ արքային՝ Հանդիպելով նրա հետ Շիրակ ավանում: Տեր Սարգիս ձեռքով խաղաղության ուխտ հաստատվեց, որի համաձայն Դավիթը պետք է հնազանդ⁴ լիներ նրան, որպես իր հորը, Գագիկն էլ պետք է Հայրական խնամքով սիրեր նրան:

ՊԼՈՒՆ ԽԶ

Արծրունյաց նահապետության մասին,
որ մեր ժամանակներում քաղավորեցին
Վասպուրականում

Իսկ այն նահապետական տոհմը, որ Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորի որդիների հետ⁵, Հայկազուն⁶ Պարույրի ժամանակներում եկան բնակվեցին մեր աշխարհում, կոչվեցին Արծրունիներ: Նրանք ծննդաբանությամբ գալիս Հաս-

նում են մինչեւ Գագիկը, որ ժամանակակիցն¹ էր Սմբատ Մեծի՝ նրա, որը խաչափայտի վրա կախաղան բարձրացվեց անօրեն Արուսաճի² որդու կողմից, որ վերելում հիշատակեցինք. սա մեր Հայոց աշխարհի ավերմունքի³ ժամանակներում (իթ) քսանեվինը տարի թագավորում է Վասպուրականի կողմերում եւ⁴ վախճանվում (յղբ) երեք հարյուր ինսուներկու թվականին: Գագիկի մահվանից հետո տասնյոթը տարի թագավորեց նրա որդի Դերենիկը եւ վախճանվեց (նէ) չորս հարյուր յոթը թվականին: Այնուհետեւ (իր) քսաներկու տարի թագավորում է Արուսաճի որդի Աշոտը եւ վախճանվում (նյթ) չորս հարյուր երեսունինը թվականին: Նրանից հետո միասին թագավոր⁵ են նստում Արուսաճի երկու որդիներ Գուրգենն ու Սենեքերիմը՝ Աշոտի եղբայրները: Եվ երբ Հունաց Վասիլ թագավորը եկավ արեւելյան երկրները, նախ՝ Սենեքերիմը⁶, ապա՝ նրա ավագ⁷ եղբայր Գուրգենը եկան Հանդիպեցին նրան (իմա՝ Վասիլին), արքունանվեր ընծաներով, թանկարժեք ոսկով ու արծաթով առատաձեռնորեն պատիվներ ստացան նրանից. նաեւ հրովարտակ⁸ ուղարկեց ամենամեծավոր ամիրաներին⁹ տաճիկների, որպեսզի երեք չնեղեն (աստ՝ զի մի՛ մեղիցեն՝ այսինքն մեղք չգործեն նրա նկատմամբ) Վասպուրական¹⁰ աշխարհին. ամբողջապես վերացրեց ավարառությունը, գերեվարությունն ու բռնությունը Հարկապահանջությունը: Դրանից հետո՝ (նծր) չորս հարյուր հիսուներկու թվականին վախճանվում է Գուրգենը եւ թագավորական աթոռին տիրում է Սենեքերիմը (ի) քսան տարի (146):

1 Զ.՝ շամշուլտ
2 Ի Զ.՝ պակասէր՝ եւ
3 Զ.՝ աւուրք
4 Զ.՝ քէ

5 Զ.՝ Ի Հնազանդութիւն
6 Զ.՝ ըստ
7 Զ.՝ պարոյրայ Հայկազնայ

1 Զ.՝ յաւուր
2 Զ.՝ ապուշիճայ
3 Զ.՝ յաւարմանն
4 Ի Զ.՝ պակասէր՝ եւ
5 Զ.՝ թագաւորին

6 Զ.՝ սենեքարիմ
7 Զ.՝ էրէջ
8 Զ.՝ հրովարտակաւ
9 Զ.՝ ամիրայն
10 Տ.՝ յաւելոյր աստ՝ եւ

Գագիկ արքայի՝ կողմից սուրբ Գրիգորի՝ անվամբ մեծ
եկեղեցին Անի քաղաքում կառուցելու մասին

Այն՝ ժամանակ, երբ լիովին լրանում է մեր Տիրոջ մարմ-
նանալու կամ մարդեղության՝ ուղիղ Հազար տարին, Վասիլ
կայսեր գահակալության օրերին⁵, Հայոց Գագիկ արքան
բարի խորհուրդ⁶ է հղանում՝ ձեռնարկել կառուցելու, ներ-
կայումս Քաղաքադաշտում գտնվող, սուրբ Գրիգորի՝ ան-
վամբ մեծաչեն եկեղեցին, որը քարուքանդ եղած եւ կոր-
ծանված էր: Ուստի մտածեց նույն չափով եւ Համանման
Հորինվածքով (իմա՝ նախագծով) հիմնադրել Անի քաղա-
քում, կառուցել Մաղկոցաձորի կողմից, ձորաբերանի՝⁸
բարձրավանդակ տեղում՝ բոլոր նայողների համար տար-
փատենչ գեղեցկություն, սրբատաշ, ժայռակուփ եւ բարձ-
րագահ վեմերով՝ ձուլված, մանվածապատ զարդաքան-
դակներով ասեղնագործած, լուսացայտ պատուհաններով¹⁰,
դարբասների եռակի դրանդիներով, վեհաշուք եւ գերամ-
բարձ գմբեթավորված¹¹ երկնասույգ գնդերին հանգուցակ:

1 Ձ.՝ այբարին Գագիկ

2 Ձ.՝ որ անուամբ սրբոյն Գէորգեա. միդար
(ընթերցիր՝ տրդատ) վարպետ եկեղեց-
ւոյն

3 Ձ.՝ յայն

4 Ի Ձ.՝ պակասէր՝ կամ մարդանալոյ

5 Ձ.՝ Ի վասիլ կայսեր աւուրս

6 Ձ.՝ կրեալ

7 Ձ.՝ գրիգոր

8 Տ.՝ Մաղկոցաձորոյն

9 Ձ.՝ կոփածու վիմովք

10 Ձ.՝ մանուածոյ քանդակայորինեցա

յանցոյց պատուհանովք

11 Ձ.՝ գմբեթաւորեալ

Փառխոսի իշխանների՝
իրենց մահվամբ հասուցելու մասին

Այս նույն ժամանակներում, (նծր) չորս Հարյուր Հիսու-
ներկու թվականին¹, Փառխոսի իշխանները, որոնք ծագու-
մով Հայկազյան² զարմից էին, մահացան եւ իսպառ վերա-
ցան՝ գոյատեւելով մինչեւ Սենեքերիմն ու Գուրգենը:
Նրանց երկիրն³ էլ հակառակությամբ իրենց մեջ⁴ բաժանե-
ցին Հայոց արքա Գագիկն ու Գանձակի Փալտուն ամիրան⁵
(147):

1 Ձ.՝ Ի թուարքեր ժամանակս ՆՄԲ.

2 Ձ.՝ Ի Հայկազնեա

3 Տ.՝ զաշխարհս

4 Ձ.՝ Ի մէջ

5 Ձ.՝ ամիրան

**ԱՎԱՐԱՐԱԿԱՆ՝ ՍՈՒՆԻ ՇԻՉԱՄԱՆԿԱՐԱՆԻ
ՓԱՌԱՄԱՐԱԿԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԽՈՍԱՔՔ**

Անսահման են² սքանչելագործ Աստծո կախարդական հրաշագործությունների ակունքներն իրենց բազմահազար³ բոցեղեն ճառագայթումներով՝ իմաստուն եւ բանական ազգերի համար: Ինքը՝ է-ն էություններից արարչագործեց ծայրագույն լույսը⁴ մշտաժալալ ծագողությամբ՝ անհասանելի եւ անխմանալի մնացած բոլոր իմաստնականների համար:

Այս նույն ձեւով էլ աներեւոյթներին եւս բացահայտ կերպով պայծառացրեց տեսանելի արեգակով, քառահոլով եղանակներով⁵ եւ օրաբեր ժամերով⁶, ըստ ամենայնի բարեզարդ խառնվածքով սուղականն ու ժամադիտականը շարժում է հարատեւորեն անվապտույտ ընթացքով. եւ դրանով իսկ գիտունները, Աստծո իմաստությամբ առկեցուն, թվարկում են անհաշիվ տարիների օրերն ու ամիսները եւ իմանում [մարդկային] կենաց տարիների տեւողությունը:

Ահա, քննության առնելով այս բաները, գտնում ենք մեր առջեւ, որ Ադամի տարուց (իմա՝ ստեղծման կամ ծննդյան) մինչեւ մեր օրերը կազմում է (ցմձբ) վեց հազար երկու հարյուր ութսուներկու տարի, իսկ Տիրոջ կենարար չարչարանքներով խաչելությունից՝ (Չհբ)⁸ ինը հարյուր յոթանասուներկու տարի: Հունական թվականության համա-

ձայն Փիլիպպոս կայսրից հաշված՝ (չծէ)¹ յոթը հարյուր հիսունյոթ տարի. բայց ըստ մեր հայկական թվականության չափի՝ կազմում է (նծգ) չորս հարյուր հիսուներեք տարիներ, որը Հունաց Վասիլ կայսեր թագավորության երեսուներորդ տարին է եւ տասնհինգերորդ տարին Հայոց Մեծաց Գագիկ արքայի թագավորության: Դա նաեւ տասներեքերորդ տարին է տիեզերափայլ եւ մեծաշնորհ Հովակեոտ Տեր Սարգսի հայրապետության, որի հրամանը² կատարելը վեր էր, քան իմ կարողությունն է, սակայն հնազանդության օրենքին ենթարկվելով, իմ աղքատիմաց խոսքերով³ սույն հիշատակի գիրը շարադրեցի (148):

Այլեւ քանզի, ըստ ամենայնի, հարակա հետեւող⁴ ես խոնարհություն եւ Բանն խոնարհության հաճությամբ ես կրում հոգուդ⁵ վրա, ուստի եւ խոնարհությամբ ընդունիր այս չնչին ձեռնարկությունս⁶, որը քեզ եմ ձոնում եւ ամենայն մանկանց եկեղեցու, որպեսզի սիրահոժար հոգով անտես առնես սխալանքներն ու հանդգնությունն⁷ իմ: Մանավանդ որ⁸ հարածուկի շրջագայությունները եւ եկեղեցու հանապազօրյա հոգսերը⁹ ձեր իսկ հրամանի համաձայն, թույլ չէին տալիս մտքերս շարահարել¹⁰ խոսքերի առավել պատշաճ հորինվածքով. դրա համար էլ, ահա, կրում եմ փառաբանությունն ու անարգանքը, գովաբանությունն¹¹ ու պարսավանքը մեր ծանրախորհուրդ եւ խստապահանջ ազգի կողմից, բարեմիտ եւ բղջախոհ մարդկանցից, որոնցից յուրաքանչյուրին էլ հասնելու է հատուցումն Աստծո

1 Տ.՝ ամբ 756
2 Տ.՝ հրաման
3 Տ.՝ բացիւք
4 Տ.՝ զխոնարհութեանցն երթայ
5 Տ.՝ ի յոգւոյ
6 Տ.՝ զսակաւարութիւնս

7 Տ.՝ զանդգնութիւնս
8 Ի Տ.՝ պակասէք՝ գի
9 Տ.՝ յարածու փոքրանք եւ... հաց եկեղեցւոյ
10 Տ.՝ զետեղիլ
11 Տ.՝ զգոհութիւնս

1 Տ.՝ սպառուած
2 Տ.՝ անբաւք են
3 Տ.՝ բիւրոց
4 Տ.՝ արարչագործելոյս

6 Տ.՝ եղանակօք
7 Տ.՝ ժամօք
8 Տ.՝ ամբ 1004

արդար դատաստանի:

Այլեւ ձեր հայրական խնամակալութիւնն ու բոլոր ընթերցողներիդ¹ եղբայրական սերն եմ հայցում, որպեսզի աղթքներիդ մեջ ինձ² էլ հիշեք ձեր արդարահայց մաղթանքներում. քանզի ինչպես դուք եք դասված անամարմինների բանակի շարքերում³, ես եւս ձեր միջնորդութեամբ գտնելով ողորմութիւն⁴ արժանի լինեմ երգելու եռանձնյա եւ միասնական սուրբ Երրորդութեան օրհնաբանութեան երգը, որ օրհնյալ է հավիտյանս հավիտենից:

Ամեն:

Ավարտվեց Ստեփանոս Տարոնեցու Պատմութիւնը

1 Տ.՝ ընթերցողացդ
2 Ի Ձ. պակասէր՝ զիս
3 Ձ.՝ խմբի գաս
4 Ձ.՝ ողորմութիւն

ՍՆԵՈՁԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մանոթութիւններ եւ Հավելված բաժինը թարգմանել ենք հետեւյալ սկզբունքով. Ստ. Մալխասյանցի արած ծանոթագրութիւնները թողել ենք նույն համարակալումներով եւ նույն հաջորդականութեամբ: Եթե որեւէ բացատրութիւն չենք տվել, նշանակում է՝ Մալխասյանցին ընդունել ենք ի գիտութիւն: Հակառակ պարագայում տվել ենք մեր սեփական բացատրադիրը՝ համապատասխան թվահամարներով: Ուրիշների մեկնաբանութիւնները (գրաբար թե այլաբեղով) թողել ենք նույնութեամբ, քանի որ Մալխասյանցն արդեն ըստ էութեան քննել եւ բացատրել է դրանք:

Ավելի ամբողջական եւ որոշակի գաղափար տալու նպատակով թարգմանեցինք նաեւ օգտագործած գրչագրերի եւ դրանց տարընթերցվածների վերաբերյալ Մալխասյանցի կատարած բաղդատութիւններն ու ստուգաբանութիւնները: Դրանք ինն են.

Ա. Ձեռագիրը՝ Յովհաննու Մկրտչի Ամլորդւոյ Վանաց Բաղեչի:

Բ. Ձեռագիրը՝ Տաթեւու վանաց Սիւնեաց.

Գ. - Մատենադարանին Ս. Էջմիածնի.

Դ. - Մատենադարանին Ս. Էջմիածնի

Ե. - Մատենադարանին Վենետկոյ.

Զ. - Բրոսսէի

Է. - Կարապետի արքեպիսկոպոսին Տփսեաց.

Ը. - մեր (իմա՝ Ստ. Մալխասյանցի)

Թ. - Վանաց Բարձրահայեաց ս. Աստուածածնի յԱրղն:

Ստ. Մալխասյանցի Տեսությունը
այդ գրչագրերի վերաբերյալ

Առաջին երկու ձեռագրերը (Ա. եւ Բ.) հիշատակում է Կար. վ. Շահնազարյանցը, որոնցից կատարել է իր տպագիրը (դրանց մասին տես վերելում, էջ իե. իմա՝ առաջաբանում): Եթե սխալ չենք՝ սրանցից երկրորդը (Տաթեւի վանքինը) ներկայումս գտնվում է գեր. Սարգիս վարդապետ Տեր-Գասպարյանցի մոտ. (խոսքը 1885 թ. մասին է - Վ. Վ.). գրված է երկաթագիր մանր գրով, մագաղաթի վրա.՝ հնութեամբ աչքի ընկնող՝

բայց ոչ ամբողջությամբ եւ ընտիր ընթերցվածներով:

Սուրբ Էջմիածնի մատենադարանի երկու ձեռագրերը (Գ. եւ Դ.) ըստ գեր. Հուսիկ վրդ. Տեր-Մինասյանցի վկայության նոր ժամանակի ընդօրինակություն են եւ որեւէ արժեք չունեն: Նրանցում պակասում է Բ. Հանդեսի Գ. Հատվածը, ինչպես նաեւ՝ Ասողիկի այլ օրինակներում:

Վենետիկի ձեռագրի գրություն ժամանակի ու տեղի մասին մեր ձեռքին վկայություն չունենք, սակայն գիտենք, որ այնտեղ եւս պակասում է Բ. գրվածքի Գ. գլուխը պարունակող Հատվածը (տես էջ 113, ծան. 27, եւ Կար. վ. Շահազարյանցի Առաջաբանը, էջ 11). ունի սակայն նույն մասի Դ, Ե եւ Զ գլուխները:

Այս նույն ձեռագրից, մեր խնդրանքով, Գ. գրվածքի Զ. գլխի վերջին մասը Համեմատելու Համար ընդօրինակեց եւ ուղարկեց մեզ գեր. Գար. վրդ. Զարրահանյանը, որի նկատմամբ մեծ հարգանք ունենք:

Բրուսսի օրինակը (Զ) ընդօրինակություն է Տփլիսի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսի ձեռագրից (նրա ունեցած, թե՛ նրա կողմից արված, Հայտնի չէ - Վ. Վ.), որի վրա թվականը նշված չէ (տես Մ. Էմինի Առաջաբանը, էջ 44-45):

Այդ ձեռագրի եւ նույնի ընդօրինակության մասին կարելի է ասել նույնը, ինչ որ Վենետիկի օրինակի: Այս ձեռագրի բազմաթիվ ընթերցվածները տեղ են գտել Մ. Էմինի թարգմանության մեջ, ըստ էության (կամ Հնարավորին չափ) ամենաընտիրները. նույնպես եւ Բ. գրվածքի վերջին պակաս գլուխները, որոնք առաջին անգամ Հրատարակեց Մ. Էմինը՝ ավելացնելով իր թարգմանության մեջ:

Կարապետ արքեպիսկոպոսի մեկ այլ ձեռագիրը (Է) պահվում է Էջմիածնում նրա ուրիշ ընտիր ձեռագրերի հետ միասին, առանձին արկղում: Դրա գրչության տեղը, ժամանակն ու ձեռք անհայտ են մեզ, նույնիսկ չգիտենք՝ պակասում է նրանում Բ. գրվածքի Գ. գլուխը, թե ոչ: Այս ձեռագրից գեր. Կյուրեղ վրդ. Սրապյանցը Երկրորդ Հանդեսի Դ, Ե, Զ գլուխները (որոնք պակասում են առաջին տպագրության մեջ) վաղուց ընդօրինակել եւ մեզ էր ուղարկել Համեմատելու Համար, որը մեծագույն շնորհակալությամբ ընդունելով, նրանից բազմաթիվ բաներ օգտվեցինք: Այս Հատվածում ընթերցվածները հույժ ընտիր են, իսկ ուղղագրությունը՝ Հնագույն է. նրանում օ տառի փոխարեն ամենուրեք գրված է ա երկարաբառը:

Կ. Եղյանցի մոտ եղած Ձեռագիրը (Ը), որի Համեմատությամբ կատարել ենք մեր Տպագիրը, գրված է Տիգրանակերտ քաղաքում մ. թ. ՌՃԺԷ (Տիրոջ 1668-ին), Աբրահամ գրչի կողմից, նույն գրով, Հաճախակի՝ վաղեմի ընտիր ուղղագրությամբ, բայց ամենուրեք ունի օ ձայնավորը:

Բնագրի լրիվությամբ եւ կատարյալությամբ գրեթե Հավասարվում է Է Ձեռագրին: Դրա այլ Հանգամանքների մասին մանրամասն կգրենք փոքր-ինչ հետո:

Իսկ (Թ) Ձեռագիրը՝ Արդնի Բարձրահայաց Ս. Աստվածածնի վանքի, ճանաչում ենք միայն գեր. Գարեգին վրդ. Սրվանդությանցի «Թորոս Աղբար» գրվածքից (Հատ. Բ, էջ 392): Գրված է Գոմոց վանքում մծէ (Տիրոջ 808) թվականին*: Ուրիշ տեղեկություններ սույն օրինակի վերաբերյալ բացակայում են:

Վերոհիշյալ գրչագրերի Համեմատությունից պարզ է դառնում, որ Ասողիկի (Իմա՝ Պատմությունը պարունակող) ինը ձեռագրերից՝ ըստ գրության Հնության առաջին տեղն են բռնում Բ եւ Է օրինակները (տողատակում հղում է. մակարեքում ենք ըստ ընթերցվածների ընտիրության եւ ա. երկարաբառի կիրառության), իսկ վերջին տեղում են Գ, Դ եւ Զ օրինակները: Հինգերորդի եւ վեցերորդի բնագրերից պակասում են ճշգրիտ տեղեկությունները, սակայն ըստ դրանց ընթերցվածների եւ ուղղագրությունների գուշակում ենք, որ թերեւս ժամանակակից լինեն մեր (Ը) Ձեռագրին:

Ընթերցվածների կատարելությամբ, Հնագույն ուղղագրությամբ եւ բնագրի ամբողջականությամբ առաջին տեղը բռնում է, անշուշտ, Է Ձեռագիրը, որից հետո գալիս է մեր Ձեռագիրը (Ը). սրա վերջին մասում պակասում է մի քանի տող Բ Հանդեսի Զ գլխից, որից հետո գալիս են Ե. եւ Զ. Ձեռագրերը (բնագիրը), որոնց մեջ պակասում է մի Հատված Բ. Հանդեսի Դ. գլխի միջին մասերից (տես՝ 133-136 էջերը եւ Ծան. 100-ը). իսկ ամենավերջից գալիս են Ա. եւ Բ. օրինակները (դրանցում պակասում են Դ, Ե եւ Զ գլուխները): Սրանց թերեւս Համարժեք են նաեւ Գ եւ Դ Ձեռագրերը՝ գտնելով ըստ ընթերցվածների եւ ուղղագրությամբ: Թ. օրինակի մասին ոչինչ չունենք ասելու:

Այնուհետեւ գիտնականը տալիս է իր օգտագործած ձեռագրի տեսքը, կազմությունը, նկարագրողականները, արտաքին Հանգամանքները. նույն Ձեռագիրը պարունակում է նաեւ մի շարք այլ պատմագրական գործեր, որոնք բերում է նույն Հաջորդականությամբ:

Դրանցից հետո բազմալան գիտնականն ամենայն բարեխղճությամբ նշում է (եթեմն իհարկե՝ ենթադրաբար), թե բերված օրինակներից ո՞

* Տողատակի բացատրականում Մալխասյանցը կասկածում է դրա ճշտությանը եւ կարծում, թե աղավաղված լինի թվականը: Ըստ իս Ձեռագրի այդքան Հնության վերաբերյալ գիտնականի կասկածն իրավացի է (Վ. Վ.):

որոնք են նույն գրչագրի ձեռքի գործը, կամ մոտավորապես որ ժամանակի ընդօրինակություն են: Բերում է նաև սույն հիշատակարանը պարունակող երկու ընթերցվածների ընդհանուր տեսությունը, որ դնում ենք այստեղ նույնպես թարգմանաբար. «Թեպետ եւ այս Զեռագիրն ունի բազմաթիվ տեղերում հիշատակարաններ՝ գրվածքն ստացողի, նրա սերունդների, նաև գրչի (առաջին տասնմեկը), սակայն մեզ միանգամից Հաջողվեց նրա մեջ գտնել գրության տեղի եւ ժամանակի մասին Արիս. Լաստիվերտցու Պատմության վերջին մասում, որն ունի այսպես. «Գրվեց անարժան արաՀամի կողմից տիգրան(ակերտ) քաղաքում, սուրբ սարգսի մատուռում, ՌՃԺԷ (1117) թվականին. Աղաչում եմ հիշել ինձ եւ իմ ծնողներին՝ տեր Հովհաննեսին եւ Թամամին. եւ դուք էլ հիշված լինեք մեր Քրիստոս Աստծուց. ամեն»: Այնուհետեւ բերում է Թովմա Մեծոփեցու Պատմության վերջում պահպանված «Լազար բանասիրի եւ սակաւ գծագրողի» կողմից գրված հիշատակարանը, որը գրված պետք է լինի մի Հնագույն ձեռագրից, որից ընդօրինակված է այստեղ Մեծոփեցու Պատմությունը:

Դնում է նաև երկու այլ հիշատակարաններ, որոնց գրության ստացողները տարբեր մարդիկ են, իրեն թվում է, թե նույն ձեռագրի տերերը լինեն, որից ընդօրինակված է իր (Ը) Զեռագիրը:

Ստեփանոս Տարոնեցու Պատմությունից հետո. «Ո՛վ ընթերցողը գրոցս, յիշեսցիք ի մաքրափայլ աղօթիս ձեր զստացող գրոյս, զմահճասի դարադաշն. եւ զծնողս իւր զկնպոն եւ զմայրն իւր զմահճասի խաթունիկն, եւ զկողակիցն իւր զմահճասի մըսըրն. եւ զամենայն արեան մերձաւորսն իւր. եւ զաբրահամ գրչակս. եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ ամեն»:

Ազաթանգեղոսի Պատմության վերջում. «Աւարտեցաւ եւ կատարեցաւ պատմութիւն սուրբ լուսաւորչին: Բարեխօսութեամբ եւ աղօթիւք սրբոյն Գրիգորի մեր լուսաւորչին եւ քաջ տրդատայ սուրբ Թազաւորին ողորմեա քրիստոս աստուած ստացողի սուրբ գրոցս, ամթեցի խօսաթարգի սահակին, եւ ծնողաց նորին Թորոսին եւ մօրն մղցի Թանային եւ կողակցին մաղթումին եւ որդւոյն գրիգորին. եւ ինձ մեղսաթաւալ արբահամ գրչիս. կարդացողացդ եւ Աստուած ողորմի ասողացդ. ամեն»:

Ասողիկի Պատմության եւ օգտագործած աղբյուրների Համեմատական տարբերությունները այստեղ նշել ենք ըստ գիտնականի տողատակի Հղումներին՝ ամենայն Հարազատությանը, միայն էջերի անհամաձայնություններով: Իր Հրատարակության Առաջաբանում Մայիսայանցը բացատրում է իր կատարածի կարեւորությունն ու նպատակը (անդ, էջ ԼԸ-ԼԹ), ինչպես նաև իր կողմից տրված ծանոթագրությունների մասին

մեկնաբանությունները (էջ խա):

Գրքի հենց սկզբում տրվում է Ասողիկի Պատմության, ինչպես նաև մի շարք ուրիշ մատենագրական գործերի մեկենաս-Հովանավոր Հովսեփ Աստվածատրյան Իզմիրյան Ղզարեցու Համար ներդրականը՝ նրա մեծադիր նկարով: Իսկ ամենավերջում ներկայացված է նրա կտակը՝ ըստ իր ցանկության, որը նրա մահվանից հետո նրա եղբայր Եսայի Իզմիրյանցն ի կատար է ածում իր սեփական ծախսով եւ Թիֆլիսի Հայրենակցական ընկերության միջոցով:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերը, որոնք պարունակում են Ասողիկի Պատմությունը՝ ամբողջական կամ կիսատ, տասներկուսն են. բերում ենք այստեղ նույն Հաջորդականությանը. ավելորդ Համարեցինք տալ դրանց մանրամասն նկարագիրը եւ բովանդակությունը:

1. (Ա. Հատ., 562 էջ, ձեռ. 1284)

Գրված է 1678 թ. Ալիփուղար գյուղ: Գրիչ՝ Գրիգոր, Թումա: Ստացող՝ Մինաս վրդ.: Պարունակությամբ չափազանց Հարուստ, բազմաթիվ պատմագրական գործերի շարքում ունի նաև «Ստ. Ասողկան Պատմութիւն ժամանակաց» ձեռով:

2. (Հատ. Ա., էջ 668-669, 1894)

Ստեփաննոս Ասողիկ, Պատմութիւն ժամանակաց, 1872 թ., էջմիածին: Գրիչ՝ Գեւորգ Գ. Պոլսեցի: Ստացողի՝ Միքայել Ալթունեանց:

3. (Հատ. Ա., էջ 871, 2765).

Ստեփաննոս Ասողիկ, Պատմութիւն ժամանակաց, ԺԹ դար:

4. (Հատ. Ա., էջ 891, 2865).

Պատմագիրք Հայոց

ԺԴ դար: 1567 թ.: Ղարասու (Խիզան Բ.): Գրիչ՝ Յոհան (Ա.), Իգնատիոս Ղարասուեցի (Բ.): Ստացող՝ Ներսէս Գնունեցի (Բ.): Կազմող՝ Դաւիթ Ծննդուկ եւ որդին՝ Ստեփանոս սրկ.

Բվնդ. Պատմութիւնք՝ Մովս. Խորենացոյ, Ստ. Ասողկան, Արիս. Լաստիվերտցոյ: Գրչի Տաղ: Կարգ վարդապետացն մերոյ:

5. (Հատ. Ա., էջ 916, 2989)

Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմութիւն ժամանակաց, 1848 թ.: Գրիչ՝ Յոհան, Ղազարոս Կ. Պոլսեցի:

6. (Հատ. Ա., էջ 932, 3070): Ժողովածու: 1669-1674 թթ.: Վաս. գրիչ՝ Դաւիթ Ծննդուկ, Գրիգոր Երէց, Վարդան Բաղիշեցի: Ստացող՝ Վարդան Բաղիշեցի...

Բվնդ. Հով. Մամ. Պ. Տ., Ար. Լաս. Վասն անցից անցելոց: Ղեւոնդ երիցու: Պատմ. վրաց: Ստեփանոսի որդւոյ Յուսկան խրատ Հաւատացե-

լոց: Միս. Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն... եւ այլն:

7. (Հատ. Ա., էջ 953, 3160). Ժողովածու, 1633-52? ԹԹ.:

Աւագաւտ գիւղ (Լօռի): Գրիչ՝ Ներսէս: Ստացող՝ Սարգիս Սանահնեցի... Բֆնդ. Մովս. Խոր. Պատմ. Հայոց, Աշխարհացոյց: Ստ. Ասողկան Պատմութիւն ժամանակաց: Արիստ. Լաստիվերտցւոյ վասն անցից անցելոց:

8. (Հատ. Ա., էջ 1027, 3502). Ժողովածու, 1663 թ. Երեւան:

Գրիչ՝ Գրիգոր, Աստուածատուր: Ստացող՝ Մատթիա վրդ.: Բովանդ. նույնն է, ինչ նախորդ 3160-ը, ամենայն հավանականութեամբ նրանից արտագրված:

9. (Հատ. ա., էջ 1072, 3730)

Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմութիւն ժամանակաց: 1855 թ. Մոսկվա: Գրիչ՝ Ոսկան Յովհաննիսեանց Երեւանցի

10. (Հատ. Ա., էջ 1240-1241, 4584). Ժողովածու 1668 թ. Տիգրանակերտ: Գրիչ՝ Աբրահամ երէց: Ստացող՝ ԽՋԺ Աւետիս, Դարաղաշ Ամբեցի, ԽՅ Սահակ...

Բֆնդ. Մովս. Խոր., Ստ. Տարօնացւոյ Պատմ. ժամանակաց... եւ Հետեւյալները: Այս ձեռագիրը ծանոթ էր Ստ. Մալխասյանցին. նրա օգտագործածներից ընդ:

11. (Հատ. Բ., էջ 353, 5698).

Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմութիւն ժամանակաց, ԺԸ դար...

12. Մսեր Մսերյանց

Եւթք Ազգային եկեղեցական Պատմութեան? ԺԹ դար: [Մոսկվա]: Գրիչ՝ Հեղինակը...

Բֆնդ. Ի ճառից եւ ի գործոց Մամբրէի վերծանողի, Դաւթի Անյաղթի, Արիստոտելի, Կիկերոնի, Օգոստինոսի, Սենեկայ, Յովսէպոսի, Եւս. Կեսարացւոյ, Ներս. Մեծի, Միխ. Ասորւոյ, Ստ. Ասողկան, Ներս. Շնորհալոյ, Թովմ. Մեծոփեցւոյ, Կիր. Գանձակեցւոյ:

Գրչագրերի Համեմատություններ ինչպես Մալխասյանցի, նույնպես մյուս Հրատարակիչների օգտագործածների Հետ մեր կողմից, Հասկանալի պատճառներով, չի կատարվել: Մաշտոցի անվան Մատենադարանում եղածները Մալխասյանցի օգտագործածների վրա ոչինչ չեն ափեցնում (Վ. Վ.):

Ասողիկի Պատմությանը ծանոթ են եւ նրան Հիշատակում են իր կրտսեր ժամանակակիցներ Գր. Մազիսարոսն ու Արիս. Լաստիվերցին, ինչպես վերելում արդեն բազմիցս նշել ենք: Այնուհետեւ եկողներից ա-

ռաջինն է Սամ. Անեցին*: Պատմությունը կազմող եւ Հրատարակող Ա. Տեր-Միքեյանը Ասողիկի անունը հիշատակում է իր գրած առաջաբանում (էջ 2), ինչպիսի Ա. կաթ. Հրամանով Սեբաստիայի մետրոպոլիտին գրած նամակի կապակցությամբ. իսկ Անեցին նախ թվարկում է օտարազգի մատենագիրներին, ապա մերոնց. Հետեւյալ Հաջորդականութեամբ՝ Ազաթանգեղոս, Մովս. Խորենացի, Եղիշե եւ Դազարիկ, եւ Փօստոս որ է Բուզանդ, Հերակլն ի Սեբեոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ, եւ Դեւոնդ երիցու, եւ Շապուհ, եւ Տեր-Հովհաննեսի, «եւ ի վերջին ժամանակս Ստեփաննոս վարդապետ մականունս Ասողիկի, այսոքիկ զՀայոց» (անդ, էջ 3):

Մատենագրական գործեր¹, որոնք օգտագործել է Ստ. Մալխասյանցը սույն Հրատարակությունը պատրաստելիս:

Այստեղ, նույնպես եւ բացատրագրերի տողատակում արված հղումները ամբողջությամբ պատկանում են իրեն՝ Մալխասյանցին: Մեր սեփական դիտարկումները նշվում են մեր անվան եւ ազգանվան սկզբնատուերով՝ առանց բացառության:

1. Ազաթանգեղոս, Վենետիկ, 1835

2. Աստուածաշունչ գիրք Հնոց եւ նորոց Կտակարանաց. տպագր. Զոհրապա, միահատոր, Վենետիկ, 1805

3. Եւսեբիայ Պամփիլեայ Ժամանակականք երկմասնեայ, Մ. Աւգերեան, Վենետիկ, 1818

4. Թովմայ Արծրունի, Կոստանդնուպոլիս, 1852

5. Դազար Փարպեցի, Վենետիկ, 1873

6. Դեւոնդ Երեց²

7. Մովսես Խորենացի, Վենետիկ, 1843

8. Յովհաննէս Կաթողիկոս, Երուսաղէմ, 1867

9. Սեբէոս, Ս. Պետերբուրգ, 1879

10. Վարդան Բարձրբերդցի, Մոսկուայ, 1861

11. Փաւստոս Բիւզանդ, Ս. Պետերբուրգ, 1883

* Տես՝ Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց. Յաղագս Գիւտի ժամանակաց անցելոց ինչ եւ ի ներկա, Վաղարշապատ, 1893:

1 Մատենագրական գործերից, որ օգտագործել ենք այս մատյանի խմբագրության Համար, միայն նրանք են զրկված այս ջանքում, որոնք խիստ անհրաժեշտ ենք Համարել՝ Համառոտագրության, որով վարվեցինք, եւ Հրատարակության տեղի նպատակով:

2 Դեւոնդի Պատմության գլխավորագրությունը այս մատյանում նշանակված է ըստ նոր տպագրության, որը շուտով լույս կընծայվի: Բանցի փարիջյան տպագրության գլխավորագրությունները ոչ թե Դեւոնդին են, այլ նրա Հրատարակիչ Կաթուկոս վ. Շահապարյանցին:

12. Dulaurier (E.), Histoire universelle par Etienne Acoghig De Doron I partie. Paris, 1883

13. Dulourier (E.), Recherches sur la Chronologie armenienne technigue et historigue, t. I. Paris, 1859

14. Muralt (E.), Essai d'une Chronographie Byzantin St Petersburg, 1855

15. Noldeke (Th.), Geschichte Parser und Araber zur Zeit Sasaniden. Aus der Arabischen Chronik des Talor Zeyden, 1879

16. Паткановъ (К.), Матеріалы для Армянскаго Словаря, Вып. I, П. С.-Петербургъ, 1882, 1884.

17. Sant-Martin. Fragments d'une hitaire des Archacides, 2 vol. Paris, MDCCCL.

18. Эминъ (Н.), Всеобщая Исторія Степаноса Таронскаго Асох'ика по прозванію. Москва, 1864.

Նրա օգտագործած ձեռագրերն ու հրատարակությունները, հա-
ղավումները

Այլ 2. = Այլ Ձեռագիրն

2. = Ձեռագիրն մեր

S. = Առաջին տպագրութիւնն Ասողկան ի Փարիզ, 1859

Օր. Բր. = Օրինակն Բրոսսէի

Օր. Վեն. = Օրինակն Վենետիկոյ: - Տես զայսոցիկ ի Յառաջաբանին,

յէջ 19-19¹:

1 Այս եւ Գատմության Թարգմանության
մի շարք այլ Հանգամանքների պարզա-
բանման նպատակով անհրաժեշտու-
թյուն առաջացավ Թարգմանիկ նաեւ

մեծանուն Հայագետի կազմած սույն
տպագրության առաջաբանի մի շարք
Հատվածներ եւ բացատրաբերը՝ մյուս-
ները թողնվել են նույնությամբ:

ԲՆԱԳՐԻ ՇՐՄԱՐԱԿՉԻ ՍՆՆԱԶԱԳՐԱԻԾՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՎԵԼՎԱՅՆՆԵՐԸ

1. (էջ 48) Մ. Էմինը կարծում է, թե պուեւտիկոսը բառը այստեղ նշանակում է գիտուն (գիտնական), փիլիսոփա կամ պատմագիր, իսկ Հռետորը նշանակում է այն անձը, որը կատարյալ ձեւով տիրապետում է դասական (classique) կրթությանը եւ խորամուխ է միջին դարերում դպրոցական կոչված գիտությունների գաղտնիքներին (1-ին էջը):

Իսկ Ե. Դյուլորին այլ կերպ է մեկնաբանում այդ բառը. «Հռետոր բառը, ասում է, կարծում եմ պետք է Հասկանալ իբրեւ արձակ մատենագիր նշանա-
կությամբ, որ գործ է ածում Հեղինակը (իմա՝ Ասողիկը) նշանակելու Համար խոսքի երկու ձեւերի միջեւ եղած տարբերությունը, որոնք մեկը մյուսի Հետե-
ւից (Հաջորդաբար) արձանագրեցին մարդու Համընդհանուր Հասկացությունը
մատենագրության եւ պատմությունների վերաբերյալ. այսինքն՝ նախ ոտանա-
վոր խոսք երգերի Համար եւ Հափական(ավոր) խոսք, ինչպես Հնում վարում էին
ե՛ւ կարճառոտ, նույնպես եւ ընդարձակ շարագրությունները. ե՛ւ երկրորդ՝ ար-
ձակ խոսք, պարտադիր կապանքներից եւ խոչընդոտներից զերծ: Քանզի սովոր-
ություն կար Հափավոր (ոտանավոր) խոսքով պատմագրելու, ինչպես Հույնե-
րի, Հայերի եւ ուրիշների մոտ էր:

Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմության» մեջ բազմիցս վկայում է,
որ գոյություն ունեին (Հափաբերական) պատմությունների մատյաններ, որոնք
երգվում էին եւ դրան Համապատասխան՝ բամբուկների նվագակցությամբ» (էջ
47):

Քանի որ երկու գիտնականների բացատրություններն էլ լուր ենթադրու-
թյուն են՝ առանց փաստական ապացույցների, ուստի մենք իսկույն եւեթ ըն-
թերցողներին հիշեցնենք, որ Հունական պուեւտիկոս եւ Հռետոր (ποιητης,
ρητορ) մեր նախնի մատենագիրների լեզվում գոյություն ունեն բառացի
Թարգմանությամբ՝ քերթող եւ ճարտասան, որոնք մեր մատենագիրները գոր-
ծածում են շատ Հաճախ: Հենց նույն ինքը՝ Ասողիկը, փոքր-ինչ Հետո (էջ 7)
«Հայր քերթողաց» է անվանում Մովսես Խորենացուն, իսկ Ղազարիկին կոչում
է ճարտասան, եւ 60-րդ էջում մեկին կոչում (անվանում) է Հունարեն, իսկ մյուս-
սին Հայերեն բառերով՝ «ճարտասանք եւ պուեւտիկոս» (էջ 289-290):

2. (էջ 48) Մ. Էմինը, թերեւս նախկին S. (տպագրության) միջին ընթերց-
վածքի պատճառով, որը ունի «տալ ցոյցս ապագայից» Հատվածը Թարգմա-
նում է Հետեւյալ կերպ. «представляет въ строгой последовательности картину

3. (էջ 48) Ձորս Թագավորութիւնների նախադրութեան մեջ Աստվածաշունչ մատչանում մեր մատենագիրները չորս գրվածքներում տարբեր կերպ են ցույց տալիս, այսպես. «...իսկ քանզի ինքը՝ Սամվելը գրեց Թագավորութիւնների առաջին գրվածքները. սա կոչվում է Սամվելի գիրք. իսկ մյուս երեքը Հայտնի է, որ ուրիշները գրեցին. ինչպես օրինակ Մնացորդացը, ասում է, Հովասփատի ճառում են. Իսրայելի՝ Թագավորների մասին գիրքը գրեց Անանիայի որդի Եռն. Հայտնի է նաև Հուդայինը: Սակայն ենթադրվում է, թե՛ ոչ ամբողջը... այլ նախկինում ուրիշների կողմից գրվածները այլ եւ այլ Թագավորների մի Հավաքեց եւ յուր ժամանակներինը ավելացրեց նույնի վրա, որովհետեւ չորրորդ Թագավորութեանցը, ասում է, Երեմիան է գրել. սա եւս թվում է, թե ոչ ամբողջը, այլ Հովսիայի օրերինը... եւ ինչպես ասում է, Մնացորդացը՝ Սողոմոնի ասածներին է մնացել՝ գրված Նաթան մարգարեի ու Սելովնացի՝ Ափիայի կողմից: Հայտնի դարձավ, որ ուրիշ-ուրիշ Հոգեկիր իմաստուն այրերի կողմից գրվեցին սույն գրքերը, իսկ Հետագայում ի մի Համախմբվեցին» (էջ 170):

Աղաւաղեալ է բանդ եւ անիմանալի: - Նախկին Տպագիրն ունէր՝ «Սա Թագաւոր միանգամայն եւ քահանայապետ մինչեւ ցօծեալքն ի Կիւրոսէ իշխանք եղեն տեւեալ ամս 483». (յէջն 26):

Ե. Դիւրորէ (յէջն 16) Թարգմանէ այսպէս.

Depuis Cyrus, les chefs qui recurent l'onction saint se continuerent pendant 483 ans.

Իսկ մեք այսպէս իմանամք զՀատուածդ, զդասակարգութիւն բառիցն փոփոխելով.

«Ի Կիւրոսէ մինչեւ ցա՝ օծեալքն իշխանք եղեն, տեւեալ ամս 483». քանզի յետ Յաննէսի իշխանքն Հրէից ոչ եւս յօծելոցն (իմա՝ ի քահանայապետիցն) կարգեցան:

4. (էջ 49). Իմա՝ «Բարեկոնից դուրս գալու եւ տաճարի նորից կառուցելու Հիշատակարանը» գրեց Եզրասը, իսկ «Երուսաղեմի նորոգումը (պարիսպների)՝ Նեեմիին:

5. (էջ 49). Այստեղ ներկայացնում ենք Կար. Վ. Շահնազարյանցի ծանոթագրութիւնը.

«Մինչեւ այստեղ Մակաբայեցիների գրվածքի Հեղինակը անՀայտ մեկն է. ոչ մեկը քրիստոնյաներից կամ Եբրայեցիներից չի կարողացել ճշտ կերպով ցույց տալ նրան (իմա՝ թե ո՞վ է), ուստի ոչ մի Հավանականութիւն չկա այն

Հովսեփոսին վերագրելու, որը, ինչպես Հայտնի է, ապրել է Քրիստոսից 60-70 տարի Հետո, Հռոմի կայսրեր Վեսպասիանոսի եւ Տիտոսի օրերին: Իսկ Մակաբայեցիների (մասին) եղելութիւնները տեղի են ունեցել ու գրի առնվել Քրիստոսից 167-133 տարի առաջ:

Մակաբայեցիների առաջին նախադրութեան մեջ, ըստ մեր Աստվածաշնչի, Հիշատակվում է ոմն Յասոն Կյուրենացի, որի կողմից է, ասում է, Մակաբայեցիների պատմութեան բաժանումը Հինգ գրքերի: Մակաբայեցիների առաջին գիրքը քաղված է տարեգրիներից՝ ստեղծված առաջին Մակաբայեցիների ժամանակներում. երկրորդը, ուր ներկայացված է յոթը Մակաբայեցիների նահատակութիւնը, քաղված է այդ ոմն Եբրայեցի Կյուրենացի Յասոնի կողմից երկրորդ» (էջ 279):

Մակաբայեցիների Ա. նախադրութիւնը ցույց է տալիս, որ Մակաբայեցիների Առաջին եւ Երկրորդ գրքերը Համառոտութիւն են Յասոն Կյուրենացու՝ Հինգ գրքերի բաժանված Մակաբայեցիների ընդարձակ գրվածքից: Երրորդի Հեղինակի Համար, որը պատմում է Առաջինից եւ Երկրորդից քառասուն տարի առաջ եղած անցքերը, որոշակի որեւէ Հիշատակութիւն չկա, բայց ոչ մեկը այն չի Համարում Հովսեփոսինը: Կա, իրո՞ք, Հովսեփոսի մի մատյանը, որ կոչվում է De Maccabaeis liber seu rationis imperio, սակայն այն տարբեր է մեր Ս. Գրքից, ինչպես նաեւ՝ Համընդհանուր քրիստոնեականից: (Տես Ե. Դյուլորիե, էջ 48, ծանոթ. 5):

6. (էջ 49). Դ. դարի մատենագիր Պամփուլեայի Կեսարացի եպիսկոպոս Եվսեբիոսը, բացի եկեղեցական պատմութեան եւ աստվածաբանական խնդիրների վերաբերյալ այլեւայլ շարադրածներից, ունի նաեւ մի ընդարձակ երկասիրութիւն, Հույժ կարեւոր, Ժամանականք (Chronicon) կոչված, Հունարեն. լեզվի բնագրով, որը կորած է մինչեւ օրս (իմա՝ երբ գրվում էր սույն բացատրագիրը), բացի մի քանի նշխարներից:

Նրա լատիներեն Թարգմանութիւնը բոլորովին Հարազատ չէ, այլ մանավանդ Եվսեբիոսի Ժամանակագրութեան Հերյուրանքն ու աղավաղութիւնն է:

Եվսեբիոսի Ժամանակագրութեան միակ եւ Հարազատ լիակատար Թարգմանութիւնը պահպանվել է միմիայն Հայերեն լեզվով, կատարված Հինգերորդ դարի մեր երանելի Թարգմանիչների ձեռքով, որը սակայն վաղուց ի վեր կորած էր Համարվում բնագրի Հետ միասին, մինչեւ Մ. Ավգերը Հայտնաբերեց անցյալ դարի վերջերին, տալով ընդօրինակելու մի ձեռագրից՝ մատյանի Հայտնաբերվելուց Հետո, որը եւ տպագրեց 1818 թվականին, լատիներեն նորոգ Թարգմանութեամբ Հանդերձ, բացմահմուտ Ժանութիւններով, ավելացնելով նրան նաեւ Հունարեն նախկին բնագրից պահպանված նշխարները: Բայց նրանից երկու տարի առաջ Միխիթարյան ուխտից (միաբաններից) Ջոհրապ վարդապետը, որը Մ. Ավգերի վերահսկողութեամբ աշխատում էր Թարգմանել եւ նույն մատյանը պատրաստել Հրատարակութեան, ընդօրինակելով գաղտնի նրանից մի օրինակ, մեկնեց Միլան քաղաքի վանքերը եւ կարդինալ Անգելիա Մայայի ա-

1 Բ. Մնացորդաց Ի. 34:

2 Բ. Մնացորդաց Բ. 29:

շակցությամբ առաջինը լույս ընծայեց այդ ժամանակագրությունը լատիներեն լեզվով, 1816 թվականին: 1866-1875 թվերին Ա. Շեոնեի եւ Հ. Պետերմանի ձեռքով Բեռլին քաղաքում տպագրվեց այդ մատյանի երրորդ լատիներեն թարգմանությունը՝ ծանոթագրություններով հանդերձ:

7. (էջ 49). Սովորաբար Աբուստիկոս Կոստանդնուպոլսեցի Հուլյն պատմագիրը ապրեց Ե դարում եւ գրեց Եկեղեցական պատմությունը՝ սկսելով Կոստանդնուպոլսի Մեծից մինչեւ Թեոդոս Փոքրի ժամանակները (306 թվականից մինչեւ 409-ը): Նրա Պատմության թարգմանությունը կատարել է Փիլոն Թրակացի վարդապետը՝ Հայոց կաթողիկոս Անաստասի ժամանակակիցը (661-667), է դարի վերջերին, Ներսէ Համասարկանի իշխանության օրերին (687-691) եւ նրա խնդրանքով, ինչպես որ երեւում է նրա թարգմանության վերջաբանից, որն ունի այսպես. «Բայց մեր պատմությունն այստեղ (ինչ-որ, ուր որ) դադարեցվում (ընդհատեցվում) է, ու՛ր տեր Ներսէ Համասարկան առհիպատ (ապուհյուպատ)?»* պատրիկ, դու որ եկեղեցիներ ես կառուցել, միշտ խաղաղություն ստանաս Քրիստոսից... որովհետեւ ինչպես ցանկացար այս պատմությունը թարգմանել (իմա՝ թարգմանել տալ) նույն թագավորական թող լինի ճանապարհը...» (Կ. Նյայնցի Զեռագիրը):

Սովորաբար Պատմությունը մինչեւ օրս մեզանում լույս չի տեսել, բայց նրա բազմաթիվ օրինակները կան Ս. Էջմիածնի մատենադարանում, Վենետիկում եւ այլուր:

8. (էջ 49). Մ. Էմինը ծանոթագրության մեջ դնում է այսպես. «Քանզի Փավստոսը Դ դարի պատմագիր է, դրա համար էլ Ասողիկը պետք է նրա անունը նշեր Ագաթանգեղոսից Հետո, սակայն տեսնում ենք, որ նրանից ահագին Հետո է դնում Ե դարում, որը ես համարում եմ թե տգետ գրչի քմահաճության արդյունք է» (էջ 3): Կարծեմ թե ուրիշ պատմագիրների շարքում Փավստոսի անվան ստորադասումը (կարգումը) Հենց Ասողիկի գործը լինի. որովհետեւ նա եւ Ասողիկի գրչագիր օրինակներն այստեղ խուսի դասավորության մեջ որեւէ տարբերություն չեն նշմարում: Բյուզանդի ստորակարգության պատճառները, եթե, իհարկե, նրա ապրած ժամանակի անգիտությունից չի գալիս կամ ըստ պատմագիրների այն ձեռագիր օրինակի դասավորության, որն ունեն Ասողիկն իր ձեռքին, ուրեմն անհրաժեշտ է փնտրել այն բանում, որ Փավստոսի պատմությունը թե պատմագրական գործերի ռճով, թե լեզվով շատ խիստ տարբերվում է մեր մյուս պատմագիրների գործերից, նրանից առաջ եւ Հետո եղած. նա խիստ դրսևանքով է խոսում Հայոց եկեղեցական ու աշխարհական մարդկանց դեմ, թագավորների եւ եպիսկոպոսների քամահերելի (անօրինական) եւ նախա-

* Առհիպատ (ապուհյուպատ) պատրիկ՝ Հավանաբար որեւէ պաշտոն, պալատական կոչում եւն, որի բացատրությունը Մալխասյանցը գծախատաբար չի տալիս. Վ. Վ.: Այսուհետեւ ասողականիցներով տողատակում բերվում են մեր նկատառումները Մալխասյանցի Ծանոթագրությունների վերաբերյալ:

տական գործերի անկեղծ նկարագրությամբ, ավելի քան անչափ կուտակմամբ (չափազանցությամբ) պատերազմների ժամանակ սպանվածների անհավատարի թվաքանակի, եւ բազմաթիվ այլ հանգամանքների համար. դրանց պատճառով էր թերեւս, որ Փավստոսի Պատմությունը մեր նախնի մատենագիրների աչքին առապելների գիրք էր համարվում: Այն էլ ասե՛նք նաեւ, որ Փավստոս Բուզանդացի, ըստ իր անվան եւ ըստ իր գրվածքի ինչ-ինչ հանգամանքների, օտարագրի էր համարվում այն ժամանակներում եւ համարվում է մինչեւ օրս:

Այս ամենի պատճառով Փավստոսի Պատմությունը հարգ ու պատվի չի արժանացել մեր Հին պատմագիրների մոտ, որոնցից ոմանք նույնիսկ զանց են առնում նրան (Սորենացին), ոմանք գայթակղվում են նրանով (աստ՝ բացասական իմաստով.՝ Վ. Վ.), օտարների կողմից խարդախությամբ ներ բերված (ավելացրած) են համարում նրան (Ղազար Փարպեցի): Թերեւս Հենց դրանց Հետեւողությամբ է, որ մեր պատմագիրները Փավստոսի անվան ստորադասությունը ցանկացել են ցույց տալ նրա նվաստությունը Սորենացու, Նիդիեի կամ Փարպեցու պատմությունների համեմատ(ություն):

Փավստոսի Պատմությունը ֆրանսերեն է թարգմանվել Մ. Էմինի ձեռքով, իսկ գերմաներեն՝ Մ. Լաուեր գերմանացու ձեռքով: Նրա Պատմությունից հատվածներ տես ուսուցչապետ Ք. Պատկանյանցի «Библиографический очерк Армянской исторической литературы» գրվածքի Առաջաբանում (8-10 էջեր) եւ Ե. Դյուրրիեի «Journal des Savants» հոդվածում. հոկտեմբերի եւ նոյեմբերի 1869 եւ 1871 թվականների տետրակներում:

9. (էջ 50). Շապուհ Բագրատունին Սպերի Աշոտ իշխանի որդին էր. հանգես եկավ իններորդ դարում եւ գրեց իր ժամանակի պատմությունը, որը մինչեւ մեր օրերը գտնված չէ*, թեեւ մեղտեղում առկա է եղել մինչեւ տասներեքերորդ դարը: Հովհաննես Կաթողիկոսն իր Պատմության ին գլխում համառոտագրում է նրա պատմության բովանդակությունը Հետեւյալ կերպ. «Որովհետեւ ցանկացավ նորից չեղրորդել այստեղ Շապուհ Բագրատունու եւ մեր ժամանակների պատմագրի զրույցների Հետեւանքները, որը ճշմարտապատում է եւ իսկ ներկայացնում է Սմբատ սպարապետի որդի Աշոտի պայազատության զրույցները, իշխանական պատմությունն ու թագավորական կարգերի հանգամանքները, կամ թե Բուշայի կողմից գերված Հայաստանի իշխանների եւ նախարարների դարձն ու նրանցից յուրաքանչյուրի՝ սեփական (օրինական) իշխանության գլուխն անցնելն ու հաստատվելը: Եվ թե նրանցից որոնք էին, որ Հոյակապ էին, Հարուստ եւ ուժեղագույն Հանդիսացան իրենց ավազակ հակառակորդների դեմ, եւ կամ ուժեղ ու մից եղան Հարստահարված (իմա՝ նվաճված). եւ կամ նրանց վախճանը յուրաքանչյուրին իր տեղում: Քանզի թեպետե որոշակիորեն խուսի մեկնաբանությունը եւ ստորաբաժանումների (բաժինների) ընդհանուր ապացույցները այնքան էլ կատարյալ չեն քերթողական պա-

* Մալխասյանցի վերահիշյալ վկայությունը վերաբերում է Շապուհ Բագրատունու Պատմության անհայտ լինելուն, մինչ Ասողիկի սույն կազմումն ու Հրատարակումը:

Հանջին Համաձայն՝ Համառոտ ներկայացնել, սակայն իր ժամանակի Համեմատ նրա զրուցածները ամբողջությամբ Հարազատ լինելով՝ գեղջուկ (պարզունակ) պատմելաձևով իր տված տեղեկություններով քեզ կզոհանային: Եվ նորից Առաջաբանում ասում է. «Որովհետև թեպետ մեզանից առաջ արդեն Շապուհ Բագրատունու՝ մեր ժամանակակից պատմագրի շարադրանքում դրոշմված է (գրված է) նրա (մեծ իշխան եւ թագավոր Աշոտի) գործերի, նրա ընթացքի, իմաստության, մրցարանների, շինությունների ու խաղաղարար Հանդեսների, այլև...» (Յուզ. Կաթ., էջ Թ):

10. (էջ 50). Այստեղ սկիզբը դնելով Ասողիկը պատմում է Եվսեբիոս Պատմաբանի ժամանակագրությունից, երբեմն քաղվածաբար, ավելի հաճախ նրա իսկ բառերով, որը այս պատմության ընթացքում մեկ առ մեկ ցույց կտանք ներքոհիշյալ էջերում յուրաքանչյուր տեղում:-

Խոսքի Հերթականությունն ու ինչ-ինչ Հանգամանքները ցույց են տալիս, որ պատմության այս մասում պակասում է մի ընդարձակ Հատված, որի նյութը պետք է եղած լինի Աղամի ցեղագրությունն ու ժամանակը, նրա սերունդներինը մինչև Զրհեղեղը, եւ դրանից Հետո էլ Սեմի եւ Հաբեթի որդիները, մինչև Աբրահամն ու մինչև Հայոց Արշակունիները: Բիչ չեն նաեւ պատմության մեջ այստեղ եղած թերությունների երաշխավորության ցուցմունքները:- Մեր Ձեռագիրը, ինչպես որ ցույց ենք տվել ընթերցվածների ծան. մեջ (էջ 3, ծան. 2) Ա գրվածքի Ա գլխի վերնագիրն ունի այսպես. «Ցանց յաղագս զարմիցն սեմայ եւ ամենայն տոհմին արդարոց...», այնինչ Ասողիկի պատմության մեջ այդ Հատվածը չկա: - Երթերորդում Ասողիկը խոստանում է «սկիզբն առնել սկզբանս, յորում նախահայրն մեր ել արտաքս ի դրախտէն», եւ իսկույն կցում է իր պատմությունն սկսած Աբրահամի յոթանասունհինգ տարուց, բաց թողնելով մի քանի Հազար տարվա պատմությունը Աղամից մինչև Աբրահամ:- Տասներկու եւ տասնութ էջերում գումարելով նահապետների, դատավորների ու թագավորների տարիները՝ Հիշատակում է Աղամի տարիների գումարը, մինչև տաճարի շինությունը՝ 4299 տարի (էջ 12), մինչև Փրկչի խաչելությունը՝ 5310 տարի (էջ 18): Գարգ է ուրեմն, որ եթե Ասողիկը մտադրվել էր զանց առնել Աբրահամից առաջ եղած ժամանակը, ապա չէր դնի նաեւ այն ժամանակի տարիների գումարը՝ Աղամից եւ Զրհեղեղից:- Բ եւ Գ գրվածքների նախադրությանց մեջ նույնպես Ասողիկը Հավաստում է, թե իր պատմությունը սկսում է Աղամից (59 եւ 157 էջեր) եւ թե պատմելու է իր Ա գրքում նաեւ Հայկազյան զարմի պատմությունը, որոնք, սակայն, բնագրում պակասում են:- Նույն բանը վկայում են նաեւ մեր պատմագրի Ա գրքի Դ գլխի նախադրությունը (էջ 24) եւ Արիստակես Լաստիվերտցու վկայությունը, թե. «Ստեփանոս Տարօնացի, որ զԱլիսարՀապատում գիրսն շարագրեաց... սկսեալ ի մարդն առաջին...» (էջ 5-7):

Խոսքի մեջ այստեղ եղած պակասը ցույց են տվել առաջինը Մ. էմինը (Առաջաբան, է-Լ էջեր) եւ Ե. Դյուլորին (Ման. 18, էջ 55):

11. (էջ 51). Բանի որ Ասողիկն իր ժամանակագրության մեջ մեծամասամբ Հետեւում է Եվսեբիոսին, ուստի եւ Հարկ ենք Համարում այստեղ դնել Եվսեբիոսի Հատվածի բաղդատությունը, որը մեր պատմագրի աղբյուրն է եղել:

«Ապա յայտ իսկ է, թէ յառաջին ամէն Աբրահամու մինչև ցՄովսէս եւ ցեյսն յԵփրատոսէ են ամբ չի. զորս եւ մանր իսկ թուեն ոմանք զայս ձեւ օրինակի, եթէ:

Աբրահամ լեալ ամաց 6.ոց՝ ծնանի զԻսահակ.

Եւ Իսահակ լեալ ամաց 4.ից՝ ծնանի զՅակոբ.

Յակոբ լեալ ամաց 4. եւ 4.ից՝ ծնանի զԼեւի.

Լեւի լեալ ամաց 3.ից՝ ծնանի զԿահաթ.

Կահաթ լեալ ամաց 4.ից՝ ծնանի զԱմրամ.

Ամրամ լեալ ամաց 4.ից՝ ծնանի զՄովսէս.

Մովսէս լեալ ամաց 4.ից՝ Հանէ զԺողովուրդն յԵփրատոսէ:

Միանգամայն ընդ ամենայն յառաջնմէ ամէն Աբրահամու մինչև ցեյսն յԵփրատոսէ ամբ չի»: (Ման Ա. յէջ 74-75):

12. (էջ 51). Մ. էմինն այսպես է թարգմանում այդ Հատվածը. «Это времяисчислениеотносительновѣрнаго мужа (Авраама?) прекрасно сведено.» (էջ 5): Իսկ Ե. Դյուլորինն մեծավ իրավացիությամբ «զայրն Հաւատարիմ» Համարում է Անանիա Շիրակացուն, որի անունը պատմության մեջ Հիշատակում է փոքրինչ Հետո: Նույն Անանիա Շիրակացուն է վերագրում Ե. Դյուլորինն նաեւ «ասէ» բառը, որ ունի մեր պատմագիրը 12-րդ էջում*:

13. (էջ 52). Ե. Դյուլորինն վերջին Հատվածը թարգմանում է այսպես. «Mais si nous reunissons les intervalles pendant lesquels ils furent libres et ceux ou ils joug, et si nous comptons en particulier le temps des Juges, nous aurons une somme d'annees depassant celle qui est indiquee par tous les historiens». (յէջն 6):

Եվսեբիոսը, որին Հետեւող է Ասողիկը, այսպես ունի այդ խոսքը (էջ 80). «Բայց եթէ թագաւորութեան զրոցն զՀետ երթայցեմք՝ ն. եւ ձ. ամ ժողովեացուք. Հանեալ ի բաց զԵբրայեցւոց ծառայութեան ժամանակ ամաց 6. եւ 4.ից, ըստ որում ասեն այլազգեացն ծառայեալ. մանաւանդ թէ միանգամայն յար ի ժամանակն թուիցեմք զազատութեանն խառն ընդ ծառայութեան ժողովրդեանն ... զորս եւ մեք ի կիր արկեալ վարեցեմք ի սմին Համարի ... զայլազգեացն ժամանակս ընդ թիւ ամաց թագաւորացն Համարել»:

Եվսեբիոսի՝ նոտագրերով գրված բառերից Հետո Ասողիկն իրենից ավելացնում է. «եւ զժամանակ Դատաւորացն առանձինն թուիցեմք՝ ելանէ չափ պատմագրացն ամենեցուն»: Եվ իբրեւ որ Ասողիկը չի թվարկում Հրեացիների ծառայության տարիներն առանձին, այլ ազատագրվելու Հետ խառն, այսինքն

* Դժվարանում ենք այստեղ որեւէ Հաստատուն բան ասել. ավելի Հավանական է Դյուլորինի ստաճը, որի Հետ Համաձայն է նաեւ Ստ. Մայրապետյանը:

Դատավորաց տարիների Հետ, որ կազմում է 490 տարի, «չափ պատմագրաց ամենեցուն», այսինքն Որոգինների և Անանիա Շիրակացու, նաև Եվսեբիոսի (480 տարի):

Իսկ Դյուլորինն ոչ լիարժեք վերահասու լինելով պատմագրի նախընթաց և Հետագա Հաշվումներին և ոչ էլ Եվսեբիոսի ժամանակագրությանը նայելով խաբվում է Ասողիկի վենետիկյան ձեռագրի ընթերցվածի վրիպակին, որն ունի (այն ձևով, ինչպես որ այն ներ է մուծում Մ. Ավգերը ստորև Եվսեբիոսի ժամանակագրության էջ 80-ում) մեր ձեռագրի նմանությամբ՝ բոլոր պատմագիրների չափն է դուրս գալիս. իմանալով այն՝ «Ելանէ քան զչափ, քան ըստ չափ պատմագրացն ամենեցուն»*:

14. (էջ 52). Համեմատության Համար դնում ենք այստեղ Դատավորաց և Իսրայելացի առաջին թագավորների տարեթիվերն ըստ Եվսեբիոսի, որից վերցնում է Ասողիկն այդ Հաշիվը. «Մովսէսի ամբ խ.- Յեսուայ ամբ իէ.- Ալլազ-դեացն և Գոթոնիէղի դատաւորի ամբ ձ.- Ալլազդեացն և Դերուրայ և Բարակայ ամբ խ.- Գեղէնի ամբ խ.- Աբիմեղէսայ ամբ դ.- Թովղայի ամբ իր.- Յայե-րայ ամբ իր.- Ալլազդեայն և Յեփթայեայ դատաւորի ամբ դ.- Սեբեդոնի (Յսե-բոնի) ամբ է.- Աբդոնի ամբ ը.- Ալլազդեացն և Սամիսոնի ամբ ի.

Առ սովաւ խմբեցաւ Իդիոնական պատերազմն:

Հեղուայ ամբ խ.- Սամուէղի և Սաւուլայ ամբ խ.- Դաւթի ամբ խ.- Սողո-մոնի մինչև ցլինուած տաճարին ամբ դ.

Միանգամայն ի Մովսիսէ և յելիցն յեգիպտոսէ մինչև ցհանդերձանս տա-ճարին ամբ նձ» (Եւս. Ժաման. Ա. 82-83):

Սակայն այդ տարիների գումարը չի կազմում 480, ինչպես որ Եվսեբիոսն է ասում, այլ 439 տարի, որի պատճառները ոչ այլ ինչ են, այլ միայն այն, որ Եվսեբիոսի ձեռագրի օրինակը թերի է եղել և զրա Համար էլ աղավաղված, որովհետև Գոդոնիէլ դատավորին տալիս է 80 տարի (40 տարվա փոխարեն), և բաց է թողնում Ավովդի ու Սամեզարի անուններն ու ժամանակը՝ 80 տարի. այսինքն Ասողիկի այդ Հատվածից «Ալլազդեացն և Գոդոնիէլի դատավորի՝ 40 ամ. ալլազդեաց և Աւովդեա և Սամէզարայ՝ 80 ամ»՝ այդ բառերը և նոտագրով նշված թվերը պակասում են Եվսեբիոսի մոտ: Որը եթե ավելացնելով ուղղագրենք Եվսեբիոսի բնագիրը, կստանանք (կունենանք) 439-40+80=479 տարիներ: Իսկ Եղոնի 10 տարիների մասին, որը Եվսեբիոսի մոտ չկա, տես ստորև Ման. 17-ում:

15. (էջ 53). Բնագրում կարդում ենք. «Սողոմոնի ամս 40»: Վրիպակ է այս, որ անզգուշաբար կրկնում է Մ. Էմինը: Քանզի Հայտնի է այն, որ Երուսա-ղեմի տաճարի շինությանը ձեռնարկեց Սողոմոնն անմիջապես իր Թագավորու-

* Խոսքի վերջին Հատվածը Մայխայանցի խոսքում նույնպես որոշակիություն չունի, նաև չի նշվում տարիների թիվը, չարագրանքի իմաստն էլ բավականին մութն է: Ռոշակի ոչինչ ասել չենք կարող:

Թյան չորրորդ տարում և այս նույն տարում (տաճարի շինության) ավարտ-վում է Դատավորաց ժամանակը, Դավթի Թագավորության և Սողոմոնի Թա-գավորության առաջին մասը: Ասողիկի ժամանակագրությունը հնարանք է՝ Եվսեբիոսի երկու թվակարգությունների ըստ Հրեական և Սամարացիների բնագրի (Ժամանակ. Եվս. Հ. Ա. 160-161) և ըստ Յոթնասանից (անդ, 168-170): Հայտնի է նաև, որ Ասողիկը Հետևող է Հատկապես Որոգինի և Անա-նիա Շիրակացու թվակարգություններին, որոնք Սողոմոնի չորրորդ տարուց մինչև Եգիպտոսից ելնելը 490 տարի են Հաշվում, որի փոխարեն Յոթնասա-նունքն ու Եվսեբիոսն ունեն 480 տարիներ: (Ե. Դյուլորին, էջ 57):

Մենք ավելացնում ենք նաև Հետևյալը. տարիների այն գումարը, որ նշա-նակում է Ասողիկը «ի Մովսիսէ և յելիցն յեգիպտոսէ մինչև ցհանդերձանս տաճարին»՝ տալիս է 525 տարի, 490-ի փոխարեն, որ կարդում ենք բնագրում: 35 տարիների տարբերության բացատրությունը անհրաժեշտ է տալ Սողոմոնի հինգ տարուն և եւթ, մինչև տաճարի շինությանը՝ բնագրի 40-ի փոխարեն. ո-րը և ցույց է տալիս Ե. Դյուլորինն իր ծանոթագրության մեջ, որ մեջ բերեցինք վերևում: Բնագրի այդ վրիպակը, որն ունի 40 փոխանակ 5-ի, թերեւս ծագած լինի Խ և է տառաձեւերի նմանությունից:

16. (էջ 54). «Սավուդի երեք որդիների անունները հիշատակված չեն Եվ-սեբիոսի մոտ: Ս. Գրքում երկրորդ որդու անունը Ամիսագար է կոչվում (Ա. Թագ. ԼԱ. 2), և ոչ թե Նսավ, ինչպես կարդում ենք Ասողիկի մոտ՝ առանց հաս-կանալու ինչպես և ինչու»: Ե. Դյուլորին, էջ 57*:

17. (էջ 55). Մ. Էմինը (էջ 8) Հատվածը այսպես է մեկնում.

«Կարծում եմ այստեղ թերությունը բնագրի ինչ-որ պակասից է: Քանզի բացահայտ վրիպակ է, թե. «40 տարի անապատում և չորս տարուց Սողոմոնի մինչև տաճարի շինությանը լինի 430 տարի»: Եվսեբիոսը, որին Հետևող է մեր պատմագիրը (Ասողիկը) Հետևյալ ձևով է դնում այդ թվակարգությունը՝ 480 տարիներ, որ ունենք գրվածքների թվակարգությունից, Հանած 40-ը, ո-րը Մովսեսի անապատում եղած տարիներն են և Սողոմոնի չորս տարիները, կստանանք 436 տարի»:

Իսկ Ե. Դյուլորինն (էջ 58) ասում է. «Հեղինակն ունի 430 տարի, որ բա-ցահայտ վրիպակ է, որովհետև 480-4-40=436»:

Գրչագրերի աղավաղության պատճառով իրոք որ մութն է խոսքի իմաս-տը, մանավանդ «Որ Համարեալ 40 ամ յանապատին և 4 ամ Սողոմոնի մինչև մինչև ցլինուած տաճարին՝ լինին ամբ 430, և յառաջին ամէն Աբրահամու. 997 ամ», որից էլ այստեղ ներբերեցինք Մ. Էմինի և Ե. Դյուլորինի մեկնաբա-նությունները: Ավելորդ չենք Համարում այստեղ ներկայացնել նաև այդ կա-պակցության մեր բացատրությունը:

Ինչպես Հայտնի է՝ Ասողիկը Հրեացիների Եգիպտոսից Ելնելը մինչև տա-

* Սա. Մայխայանցը չի ասում իր կարծիքը:

ճարի շինութիւնը Հաշվում է 490 տարի՝ Հետեւելով Որդիներին եւ Անանիա Շիրակացուն։ Սակայն Եփեսոսի ունի 480 տարի։ Իսկ Թագավորութեանց Երրորդ գիրքը (Ձ. 1) ասում է. «Եւ եղեւ յամին չորեքարիւրորդի եւ քառասներորդի եւանելոյ որդուցն Իսրայելի յեփայտոսէ, յամին չորրորդի... արքային Սողոմոնի... շինէր զտունն Տեանն»։

Ուստի Ասողիկը ճշնում է միաբանել այդ թվերի տարբերութիւնը (490 տարի ըստ Որդիներին, 480 տարի ըստ Եփեսոսի, 440 տարի էլ ըստ Գ. Թագավորութեանց), եւ բացատրում է տասը տարիների տարբերութիւնը, որ կա Որդիներին ու Եփեսոսի մոտ, թե՛ որովհետեւ «Որդիներն եւ Անանիա Համարեն եւ զտասն ամ Եղոնի դատաւորի» (որը Եփեսոսը չունի), ապա ուրեմն $480+10=490$ ։

440 տարիների մասին Ասողիկը Գ. Թագավորութեանց մեջ է բերում ինչ-որ անծանոթ վկայութիւնից (տես Ծան. 12), թե. «Յորժամ զՅորդանանաւ անց ժողովուրդն եւ յերկիրն Աւետեաց առկայացաւ՝ զայն ելա կոչէ»։ ուստի եւ Եփեսոսից ելնելն ու Հորդանանից անցնելը լինում է 40 տարի. Հորդանանն անցնելուց մինչեւ տաճարի շինութիւնը, ըստ Գ. Թագավորութեանց, 440 տարիներ են, եւ 10 տարի էլ Եղոնինը, լինում են միասին $40+440+10=490$ տարի։

Եվ իսկպես, Ասողիկը Հետեւյալ ձեւով է Հաշվում Եփեսոսից Ելնելուց մինչեւ տաճարի շինութիւնը, էլ 9-10, այսինքն.

Ելնելուց Հետո Մովսեսի 40 տարիները, դատավորացն ու Թագավորացը (Եղոնի 10 տարիների Հետ միասին) կազմում են 445 տարի, զումարած Սողոմոնի 5 տարիները (այդ թիվը տես Ծան. 15), լինում է 490 տարի։

Ուստի եւ վերեւում նշանակված այդ Հատվածը միայն Հետեւյալ ձեւով է իմաստ արտահայտում.

«Եթե Հաշվենք 40 տարի անապատում, (դատավորացը Եղոնի Հետ եւ Թագավորացը 445 տարի) եւ 4-ը (5?) Սողոմոնի, մինչեւ տաճարի շինութիւնը՝ լինում է 490 (Ն.Ղ. Ն.Ղ.՝ փոխարեն, որ ունի բնագիրը). եւ Աբրահամի առաջին տարուց (505+490)=995 տարի», (ՋՂԵ, ՋՂԵ-ի փոխարեն)։

18. (էջ 55). Հատվածի սկզբում ավելացրինք «զկին» բառը, որի բացակայութիւնն անշուշտ գրչագրական վրիպակ է, առանց որի խոսքն անհասկանալի է դառնում։ Եփեսոսը (էջ 85) ունի այսպես. «...գրեալ է՝ թէ տաճարն Երուսաղէմի շինեցաւ ի Սողոմոնի արքայէ կանխագոյն ամօք ձնԳ. - իւր եւ ամսովք ութիւր» բան զշինել տրւաւցւոց զկարեղոն»։

19. (էջ 56). Նշանակենք այստեղ Իսրայելի Թագավորների ժամանակներն ըստ Եփեսոսի, որին Հետեւում է Ասողիկը.

ա. Սողոմոնինը՝ երեք տարին էլ Հետը Լէ. - բ. Ռոբովամը՝ ժՁ տարի. - գ. Աբիան՝ Գ տարի. - դ. Ասան՝ ԽԱ տարի. - ե. Հովամիա՝ (Ին տարի) ԽԵ. - զ. Հովրամ՝ Ը տարի. - Ռեզիա՝ ա տարի. - Ը Գողթիա մայրը՝ է տարի. - թ. Հովա-

սը՝ Խ տարի. - ժ. Ամեսիան՝ ԻԸ տարի. - Ոգիան՝ ԾԲ տարի.

Սրա ժամանակ Հունաց Ողոմպիադ առաջինը կարգվեց ժԲ. Հովամիամ ժՁ տարի. - ժգ. Աբազը՝ ժզ տարի. - ժդ. Եզեկիան՝ ԻԹ տարի. - ժե. Մանասեն՝ ծե տարի. - ժզ. Ամովսը՝ Բ տարի. - ժէ. Հովսիան՝ ԼԱ տարի, ժը. Հովաքազը՝ Գ ամիս. - ժթ. Հովակիմը՝ ժԱ տարի. - Ի. Նրա որդի Հովակիմը, որ նույն Եղոնիան է՝ Գ ամիս. - Իա. Մատթանիան, որը նույն Սեդեկիան է՝ ժա տարի. - Սողոմոնի մասին տես Ծան. 17-ը։

20. (էջ 57). Գրչագրերի աղավաղութիւնից Հուդայի Թագավորների տարիների զումարը չի տալիս 441 տարի, ինչպես որ ունի մեր պատմագիրը, այլ՝ 464 տարի։ Տպագիր օրինակի եւ Եփեսոսի թվերի Համեմատութեամբ (տես Ծան. 19) Հեշտ է ուղղել այդ վրիպակն այսպես.

Ամասիան՝ 28 տարի, տպագրի 49-ի փոխարեն։ Հովաքազը 3 ամիս, տպագրի 3 տարու փոխարեն։ Եթե 464 զումարից Հանենք ավելորդ 23 տարին եւ 9 ամիսը (49-28 եւ 3 տարի-3 ամիս), կազմում է 440 տարի եւ 3 ամիս, որին ավելացրած Սողոմոնի մեկ տարին (Եփեսոսի մոտ 37, իսկ տպագրում 36) կուենանք Ասողիկի նշած 441 տարին (եւ 3 ամիսը)։

Իսկ Ամովսի 2 տարիները, ինչպես ունի Եփեսոսը, վրիպակ է, որը Ասողիկն ունի ճիշտը՝ 12 տարի, քանզի Թագավորութեանց Դ գրքում (ԻԱ-19) եւ Մնացորդաց Բ գրքում (ԼԳ 21) գրված է. «Էր ամաց քսան եւ երկուց Ամովս ի Թագաւորելն իւրում. եւ երկուտասան ամ Թագաւորեաց յԵրուսաղէմ»։

21. (էջ 59). Այսինքն Հուդայի Թագավորների 441 տարի է տաճարի շինութեանց մինչեւ Սեդեկիա, եւ գերութեան 70 տարին, մինչեւ Դարեհի երկրորդ տարին եւ մինչեւ տաճարի նորոգումը $441+70=511$ ։ Նախկին տպագիրը սխալմամբ ունի 711 (էձԺԱ՝ ԵձԺԱ-ի փոխարեն)։ Այդ ժամանակամիջոցը Եփեսոսը Հաշվում է 502 տարի (այն է՝ 432 Թագավորներինը եւ 70 տարի գերութեանը)։

22. (էջ 59). Այստեղ մեկ բերենք Պարսից Թագավորների անունների ու ժամանակների Համեմատութիւնը Եփեսոսի Հետ, որից վերցնում է Ասողիկն ըստ Նրա ժամանակագրութեան (մասն Ա. 50) եւ ըստ Կանոնների ներածութեան (Մասն Բ. 19)։

Ըստ Ներածութեան
ա. Կիւրոս ամս լ.
բ. Կամբիւսէս ը.
գ. Մոգքն եղբարք ամիսս է.
դ. Դարեհ Վշտասպեայ ամս լգ.

Ըստ Ժամանակագրութեան
ա. Կիւրոս ամս լա.
բ. Կամբիւսէս ը.
գ. Զմերդիս մոգ ամիսս է.
դ. Դարեհ Վշտասպեայ ամս լգ.

Առ սովաւ տաճարն Երուսաղէմի
նորոգէր յետ առաջին Հրժիգ լինելոյն
ի Բաբելոնացւոց.

ե. Բսերքսէն Դարեհի. ամս իս.
զ. Արտաւան է
է. Արտաշէն Երկայնաբազուկ
ամս իս.
ը. Բսերքսէն երկրորդ ամիսս ը.

ե. Բսերքսէն Դարեհի ամս ի.
զ. Արտաշէն, որ կոչեցաւ
Երկայնաբազուկ ի.

Առ սովաւ Եզր եւ Նեմիա Եբրայեցւոց
առաջնորդք ճանաչէին:

թ. Սողգիանոս է.
ժ. Դարեհ Հարճորդի ամս ժթ.
ժա. Արտաշէն Ուշեղ իս.
ժբ. Արտաշէն՝ որ եւ Ոքոս իզ.
ժգ. Արսէն Ոքայ դ.
ժդ. Դարեհ Արշամայ գ.

է. Դարեհ ամս է.
ը. Արտաշէն իս.
թ. Ուքոս իզ.
ժ. Արսէն դ.
ժա. Դարեհ գ.

23. (էջ 61). Այս Երկրորդ դուրսը, ինչպէս նաեւ առաջիկա Գ. եւ Դ. գլուխները Ասողիկը վերցրել է Եվսեբիոսի Ժամանակագրական գրքից, ըստ որում տեղ-տեղ բառ առ բառ ամբողջութեամբ եւ տեղ-տեղ էլ՝ քաղվածաբար, որ մենք ստորեւ բնագրի էջերում մեկ առ մեկ ցույց կտանք յուրաքանչյուրն իր տեղում:

24. (էջ 61). Պտղոմեաների անունները լրիվ չափով եւ նրանց ժամանակների Համեմատությունը խիստ աղավաղված ենք դնում ըստ Եվսեբիոսի՝ նրանց անունների լիակատար ցանկի (էջ 110-120), թեւեւ Ասողիկը նրանց թագավորների առաջին մասը՝ 93 էջից վերցրել է Եվսեբիոսի Ժամանակագրությունից, ինչպէս ցույց ենք տալիս բնագրի ներքեւում:

«Աղէքսանդրոս Մակեդոն՝ յառաջնում ամի ճժա. ողոմպիադին թագաւորէ, այն՝ որ շինէ զԱղէքսանդրիա յԵգիպտոս, զերկոտասան ամ եւ ամիսս է: Յետ ուրոյ Աղէքսանդրիայ քաղաքի եւ ամենայն Եգիպտոսի թագաւորեցին այսոքիկ.

Պտղոմէոս Դագոսի ամս իս.

Պտղոմէոս Փիղադեղփոս ամս լը. (յէջ 93՝ ամս իը.)

Պտղոմէոս Եւերգեստէս ամս իզ.

Պտղոմէոս Փիղոպատովր ամս իա.

Պտղոմէոս Եպիփանէս ամս իբ.

Պտղոմէոս Փիղոմէտովր ամս. լ. (յէջ 93՝ ամս լը.)

Պտղոմէոս կրտսեր՝ որ կոչեցաւ Եւերգեստէս՝ աս իթ.

Պտղոմէոս Փիսկոն որ կոչեցաւ Սովտեր՝ ամս էժ եւ ամիսս գ.

Պտղոմէոս՝ որ եւ Աղէքսանդրոս՝ Հալաթական ի մօրէ Հօրն իւրոյ ամս գ.

Պտղոմէոս Փիղատեղփոս, որ դարձաւ ի փախստենէն ի Հալաթական լինել Աղէքսանդրի ամս ը.

Պտղոմէոս Դիոնէսիոս, որ եւ Փիղադեղփոս ամս լ.

Պտղոմէոս դուստր Կղէնպատրա ամս ի. »:

25. (էջ 62). Պարսից թագավորների տարիների գումարը Դարեհի երկրորդ տարուց եւ Պտղոմեանց եւ Հռոմացիների կայսրներինը՝ Տիրերիոսի տասնիններորդ տարուց, որը մեր տիրոջ ինչեկութեան տարին է, ըստ Ասողիկի թվակարգութեան տալիս է ոչ թե 401, այլ 474 տարի: Իսկ Կյուրոսից՝ 512 տարիներ են: Եվսեբիոսը տաճարի նորոգումից մինչեւ Հիսուսի ծնունդը հաշվում է 518 տարի:

26. (էջ 62). Մանթագրութեան մեջ Ե. Դյուլորին գրում է (էջ 60). «Ոչ գիտեմ, ուստի առեալ իցէ Ասողիկան զթուակարգութիւնս զայս, համակ եւ զչորեսիս զառաջինսն:

Առաջինն են ամբ 1012. ըստ Եվսեբիայ՝ 1062.

յաւելուն առ Եւսեբայ ամբ 50.

Բ. ամբ 1501. ըստ Եւսեբայ 1542. յաւելուն ամբ 41.

Գ. ամբ 2006. » » 2047. յաւելուն ամբ 41

Դ. ամբ 3068. » » 2989. պակասին ամբ 79.

Ե. ամբ 5310. » » 5231. յաւելուն ամբ 79 »:

Քանի որ Ասողիկի Պատմութեան մեջ պակասում են ժամանակակարգութեանները Աղամից մինչեւ Աբրահամի ծնունդը, դրա համար էլ հնարավոր չէ ասել որեւէ Հավաստի բան նրանց թվականների համար, որը բերում է այստեղ ներքեւում: Իսկ մյուսները ինքնին Հայտնի են. ուրեմն ըստ Ասողիկի.

Տաճարի նորոգումից մինչեւ Տիրոջ խաչելութեանը 501՝ տարիներ են.

Տաճարի շինութեանից (Սողոմոնի շորորդ տարուց մինչ նրա նորոգութեանը (Դարեհի երկրորդ տարին) 511՝ տարիներ են:

Ապա ուրեմն Սողոմոնից եւ տաճարի առաջին շինութեանից 1012 տարիներ են, որը հենց նախկին թիվն է:

Մովսեսից եւ Եգիպտոսից Ելնելուց մինչեւ տաճարի շինութեանը 490՝ տարիներ են:

Տաճարի շինութեանից մինչեւ Տիրոջ խաչելութեանը 1012 է: Ապա ուրեմն Եգիպտոսից Ելնելը՝ 1502 է, որը երկրորդ թիվն է (1501): Աբրահամի ծննդից մինչեւ Եգիպտոսից Ելնելը 505՝ տարի է.

Եգիպտոսից Ելնելուց մինչեւ Տիրոջ խաչելութեանը 1501 տարի է:

Ապա ուրեմն Աբրահամի ծննդից մինչեւ Տիրոջ խաչելութեանը 2006 տարիներ են, որը երրորդ թիվն է:

27. (էջ 63). Դնում ենք այստեղ Եբրայեցիների իշխանների ցանկն ըստ Եվսեբիոսի, որից քաղվածաբար վերցնում է Ասողիկը (Ա. 93-94. Բ. 20-21):

ա. Հուլաւ, որը նույն Մակաբեան է՝ Գ տարի.- Բ. Հովնաթեան՝ ԺԹ տարի.- գ. Սիմոն՝ Ը տարի.- զ. Հաննեսոս, որ Աղէքսանդրոսն է՝ Իէ տարի.- է նրա կին Աղէքսանդրան՝ Թ տարի.- ը. Հյուրկանոս՝ ԼԴ տարի:

1. Տես մեր պատմագրի մոտ, էջ 18:

2. Տես էջ 15:

3. Տես էջ 10:

4. տես էջ 8:

• Նրանից Հետո Հրեացիներին թագաւորում են այլազգիները. ա. Հերովդէսը՝ Լե տարի.՝ բ. Արքեղայտս Հերովդէսի՝ Թ տարի.՝ գ. Հերովդէս Չորրորդապետ՝ ԻԻ տարի.՝ դ. Ագրիպպաս՝ է տարի.՝ ե. Ագրիպպաս Կրտսեր՝ ԻԶ տարի:

28. (էջ 64). Խոսքը աղավաղված է եւ անհասկանալի.՝ Նախկին տպագիրն ունենք՝ «Սա թագաւոր միանգամայն եւ քահանայապետ մինչեւ ցօծեալքն ի Կիրոսէ իշխանք եղին տեւեալ ամս 483»։ (էջ 26):

Մ. Էմինը (էջ 13) այդ հատվածը թարգմանում է այսպես. «Начиная отъ Кира до помазаниковъ началцики правилъ 483 г.»:

Իսկ Ե. Դյուլորինն (էջ 16)՝ այսպես. Depuis Cyrus, les chefs qui regurent l'onction Saint se continnerent pendant 483 ans.

Մենք, սակայն, բառերի դասակարգութիւնը փոխելով, հետեւյալ կերպ ենք հասկանում սույն հատվածը.

«Իսկ Կյուրոսից մինչեւ սա՝ օծյալները իշխաններ են եղել, որ տեւեցին 483 տարի»։ Քանզի Հաննաից Հետո (եկած) Հրեացիների իշխանները այլեւս օծվածներից (իմա՝ քահանայապետներից) չնշանակվեցին*:

29. (էջ 67). Դնում ենք այստեղ Հռոմեական կայսրերի անուններն ու ժամանակները համեմատելու համար Եվսեբիոսի Կանոններին համաձայն (Ե. Դյուլորինի թարգմանութենից):

«Օգոստոս ամս 56, ամիսս 6.- Տիրեր ամս 23.- Գայիոս (Կալիգուլա) ամս 3 ամիսս 4.- Կլոդիոս ամս 14 ամիսս 8.- Ներոն ամս 13 ամիսս 7.- Վեսպասիանոս ամս 9 ամիսս 11 աւուրս 22.- Տիտոս ամս 2 ամիսս 2.- Դոմեթիանոս ամս 16.- Ներուաս ամ 1 ամիսս 3.- Տրայանոս ամս 19 ամիսս 6.- Ադրիանոս ամս 21.- Տիտոս Անտոնինոս Հանդերձ որդւովքն (Մարկուսի) Աւրելիա եւ Դուկաւ ամս 22 ամիսս 6.- Մարկոս Աւրելիոս եւ Կոմոդոս ամս 19.- Եղիոս Պերսինաքս ամ 1.- Սեւերիանոս ամս 18.- Անտոնինոս Ա. (Կարակաղդոս) ամս 7.- Մակրինոս ամ 1.- Անտոնինոս Բ. ամս 4.- Աղէքսանդր Մամեայ (որդի) ամս 13.- Մաքսիմինոս ամս 3.- Գորդիանոս ամս 6.- Փիլիպպոս ամս 7.- Դեկոս ամ 1 ամիսս 3.- Գաղդոս եւ Վաղոսիանոս ամս 2 ամիսս 6.- Վաղերիանոս եւ Գաղիանոս ամս 15.- Կլոդիոս ամ 1 ամիսս 9.- Աւրելիանոս ամս 5 ամիսս 6.- Տակիտոս ամիսս 6.- Փղօրիանոս աւուրս 82.- Պոտրոս ամս 6 ամիսս 4.- Կարոս Հանդերձ որդւովքն Կարինաւ եւ Նումերիանոսիւ ամս 2.- Դիոկղետիանոս ամս 20.- Կոստանդիանոս, յորոյ ի Քսանեմեկին աւարտին Կանոնք Եւսեբեայ»:

30. (էջ 69). Սույն հատվածը՝ նույն խոսքի կրկնութեամբ Մ. Էմինը (էջ 16) կարդում է այսպես. «Քուշ եթովպացի ծնաւ զՆերզովթ, զորմէ գիրն ասէ»։ Նույն ձևով էլ թարգմանում է Ե. Դյուլորինն (էջ 20):

* Կարծում ենք հատվածի իմաստը ճիշտ է հասկացել եւ ուղղել Ստ. Մալխասյանցը, ուստի եւ թարգմանեցինք այդ նույն իմաստով:

31. (էջ 70). Դնում ենք համեմատութեան համար Ասորեստանի թագավորների անունների եւ ժամանակների տարբերութիւնները ըստ Եվսեբիոսի (Ժամանակ. Ա. 47-48), որից վերցնում է Ասողիկը եւ ըստ մեր Մովսէս Խորենացու (Ա. 19):

Ըստ Եվսեբիոսի

Ըստ Խորենացու

ա. Նինոս, զորմէ նախ ասեն
Թագաւորեալ ամենայն Ասիացոց՝
բաց ի Հնդկաց ամս ծբ.
Առ որով զտանի լեալ Աբրահամ
Եբրայեցոց ազգին նահապետ:

(Նինոս).

բ. Շամիրամ » խբ.
գ. Զամէս՝ որ Նինուաս . . » լը.
դ. Արիոս » լ.
ե. Արալիոս՝ որ Ամիւրոս ամս խ.
զ. Քսերքսէս որ եւ Բաղէոս » ը.
է. Ամրամիթէս . . . » լը.
ը. Բեղոքոս . . . » լե.
թ. Բաղէաս . . . » ժբ.
ժ. Աղադաս . . . » լը.
ժա. Մամիթոս . . . » ը.
ժբ. Մաքքաղէոս . . . » ը.
ժգ. Սփերոս . . . » իբ.
ժդ. Մամիդոս . . . » ը.
ժե. Սպարէթոս . . . » խ.
ժզ. Ասկատաղէս . . . » խ.

(Շամիրամ)
(Զամասէս որ է Նինուաս)
Արիոս.
Առալիոս.
Սուսաուփ. Քսէքսեր.
Գաղէոս.
Առամամիթոէոս.
Բեղոքոս
Աղտադոս.
Մամիդոս
Մաքքաղէոս
Զփառոս.
Մամիդոս.
Սպառեթոս
Սկատաղէս.

Առ սովաւ եղեւ Մովսէս Հրէէց օրէնսդիր:
ժէ. Ամինտաս ամս խե.
ժը. Բեղոքոս . . . » խս.
Սորա դուստր Տրատրէս՝ որ յորջորջեցաւ
Աքուրարդիստ ընդ սմին թագաւորեաց
ամս էժ: Դիոնէսիոս եւ Պերսեւս զայսու
ժամանաւօք էին:

Ամինտէս.
Բեղոքոս.

ժթ. Բաղասորէս ամս լ.
ի. Ղամարիդէս . . . » լը.
իա. Սոսմարէս . . . » ը.
իբ. Ղամպարէս . . . » լ.
իգ. Պաննիաս . . . » խբ.

Բաղասորէս.
Ղամպարիդէս.
Սուսաուփ
Ղամբառիս.
Պաննիաս.

Առ սովաւ Արգիաւցոց տորմիղ նաւացն,
եւ Հերակղէս ճանաչէր:

իդ. Սոսարմոս ամս թժ.
իե. Միթրէոս . . . » իէ.

Սոսառմոս.
Միթրէոս.

իզ. Տեւտամոս » լր.	Տեւտամոս
Առ որով Իդիոն առաւ:	
իէ. Տեւտէոս ամս խ.	Տեւտէոս.
իը. Թինեւս » լ.	Թինեւս.
իթ. Դերուսոս (Դերկիզ). . . » խ.	Դերկիզոս.
լ. Եւպաղմէս » լը	Եւպաղմոս
Առ սովաւ եկաց Երբայեցւոյ երեւելի	
Թազաւոր, որոյ որդին Մողոմոն	
զտաճարն յերուսաղէմ շինեաց:	
լա. Ղաւոսթենէս ամս խե.	Ղաւոսթենիս
լբ. Պերտիադէս » լ.	Պերտիադիս
լգ. Ուիրատէոս » խա.	Սփուատէս
լդ. Ուիրատանէս » ծ.	Փուատինիս.
լե. Ակրաղանէս » խբ.	Ակուազանիս
լզ. Սարդանապաղղէս . . . » ի.	Սարդանապաղոս

32. (էջ 72). Դենեք այստեղ բնագրի Հետ Համեմատելու Մարաց Թագավորների անունների եւ ժամանակների ցանկն ըստ Եփեսեիոսի ժամանակագրութեան (Մ. Ա. 49) եւ ըստ Կանոնների ներածութեան (Մ. Բ. 18-19):

Ժամանակագրություն	Ներածություն	
ա. Վարբակէս. . . ամս իը.	ա. Վարբակոս. . . ամս իը	
բ. Մաւրակէս. . . » ի.	բ. Սովսարմոս. . . » լ.	
գ. Սովսարմոս. . . » լ.	գ. Մամիկոս. . . » խ.	
դ. Արտիկաս. . . » լ.	դ. Կարդիկէս. . . » ժգ.	
ե. Դէիոկէս. . . » ժդ.	ե. Դէիոկէս. . . » ժդ.	
զ. Փրաւորտէս. . . » իդ.	զ. Փրաւորտէս. . . » իդ.	
է. Կիւքսարէս. . . » լբ.	է. Կիւքսարէս. . . » լբ.	
ը. Աժդահակ. . . » լը.	ը. Աժդահակ. . . » լը.	

33. (էջ 73). Պարսից Թագավորների անունների ու ժամանակների ցանկն ըստ Եփեսեիոսի ժամանակագրութեան եւ Ներածութեան տես 22 ծանոթագրութեան մեջ: Նախ (բնագրի 15-16 էջերը) դրված է նրանց լիակատար ցանկն ըստ Ասողիկի՝ միացած Եփեսեիոսի երկու ցանկերի Հետ. նույնը կարճառոտ կերպով կրկնվում է այստեղ, միայն ըստ ժամանակագրութեան:

34. (էջ 74). «Անուամբս վերին կողմանք իմանայ Հեղինակն զՄիջագետս Հիւսիսոյ կամ զՄիջագետս Հայոց, զՄեծ Հայս, եւ զՀիւսիսոյ զգաւառս Կովկասու»: (Ե. Դիւլորիէ, էջ 64):

35. (էջ 74). «Բառք Արեւելեայք նշանակէ աստ զժողովուրդս Պարսկաստանի եւ զամենայն աշխարհաց, որք յարեւելակոյս եւս իցեն: Ի միջին դարս

ժամանակագիրք Հայոց վարեն զայս բառ առ ի ցուցանել զՄեծ Հայս եւ առ Հասարակ զամենայն գաւառս յայսկոյս Եփրատայ»: Ե. Դիւլորիէ, էջ 64:

36. (էջ 74). «Արշակ, առաջին արքայ յԱրշակունեացն Պարսից, մակա-նուանեալն «Քաջ» ի Հայոց պատմագրաց: Յայս անուն Արշակայ կոչէին եւ ամենայն արքայք այսր Հարստութեան, ի յիշատակ Հիմնադրին (Արշակայ Քաջի), զոր ունէին իբրեւ գոիտղոս ինչ պատուոյ, թէպէտ եւ իւրաքանչիւրում ի նոցանէն էր իւր անուն առանձինն: Անուանք Արշականայ եւ Արշանակայ, երկուց յաջորդացն Արշակայ, ածանցեալք ի բառէդ գոլով՝ նշանակեն անշուշտ սերունդ Արշակայ, այսինքն որդիք նորա կամ թոռունք: Այս անուն Արշակայ արկեալ է ի կիր Հանդերձ բաղադրիչ մասնկաւ ի սկիզբն յարելով, որպէս է բառք Վաղարշակ, անուն առաջնոյ Թագաւորին Հայոց Արշակունւոյ: Եւ զի Վաղարշակ կրտսեր եղբայր էր Արշակայ Մեծին, երրորդին յԱրշակունիս՝ Համարելի է ուրեմն, թէ մասնիկով վաղ տայ իմաստ նուազագոյն աստիճանի ըստ ծննդեան կամ ըստ պատուոյ, եւ զի բառք Վաղարշակ է ձեւ նուազական (diminutif) Վաղարշ բառիս, որ առ Յոյնս Վոդոգէս ձայնի:

Ի շարադասութենէ անուանցս մարթ է կազմել ցանկս երկուս բառազննութեան, որոց երկոցունց մի եւ եթ է տարր նախնական, այս ինքն է արմատող արշ, որ ի նախկին լեզուին Պարթեւաց, անհետացելոյ այժմիկ, նշանակէր Թերեւս դիւցազն, քաջ, կամ փառաւոր եւ կամ այլ ինչ այսպիսի:

1. Արշ.
2. Արշակ.
3. Արշական.
4. Արշանակ.
5. Դիւլորիէ, էջ 65:
1. Վաղարշ.
2. Վաղարշակ:

37. (էջ 74). «Բաւհ, Բաւհ կամ Բալիս, ի Հնուան Բակտրա, էր մայրաքաղաք Բակտրիոյ, յորմէ կազմի անունը պահլաւ, եւ ածական յանգաւս լեզուին Հայոց իկ՝ պահլաւիկ, որ նշանակէ զքնիկն կամ զտէր Բաւհ քաղաքի. իսկ ի լեզու Պարսից յանուանէ քաղաքիդ կազմին բառքս փահլաւ, փահլաւան (pahlav, pahlavan), որք նշանակեն զայր քաջ, դիւցազն: Երեւի թէ բառք (պահլաւ), որ ի սկզբան անուանակոչութիւն էր աշխարհի կամ ժողովրդեան միոջ՝ յետոյ ժամանակաւ եղեւ տիտղոս իմն պատուոյ իշխանաց Բաւհ քաղաքին եւ յայտարար նախապատուութեան ժողովրդեանն, որոց նոքին իշխէին: Համարիմ, թէ պահլաւիկ ունի ծագումն բարդ եւ Համանշանակ է արի բառիս, ի սանսկրիտ արմատոյ, որ նշանակէ «արի, քաջ», յոր անուն կոչէին զանձինս Պարսիկք:

Առ Ասողկան ի Ե. դիւլորի քաղաքն Բաւհ անուանի Բաւհ Առաւատին, Հանդոյն որպէս առ Սովսիսի Խորենացւոյ (Պատմ. Բ. 2): Կարծեմ թէ բառք Առաւատին ի պարթեւ լեզու նշանակէր եւ ունէր զիմաստ շահաստան բառիս, այն է «բնակավայր Թագաւորաց», որպէս բազում անգամ կոչեն զԲաւհ պատմագիրք Հայոց, անուանելով զաշխարհն՝ երկիր արեւաց, այսինքն է երկիր քաջաց կամ Հօրաց»: Ե. Դիւլորիէ, էջ 65:

Բահլ (Պահլ) քաղաքի եւ Պահլավ գավառի մասին տես Բ. Պատկանյանցի «Աշխարհագրութիւն Հայոց է դարու» Հետազոտութեան մեջ (էջ 68-70), ուստի թարգմանութեամբ: - Տես նաեւ Ման. 42-ը:

38. (էջ 76). Առաջին Տպագիրն ունի. «*Արշակ քաջ նախնեաց երկուց ցեղից թագաւորեցի Պահլավանին եւ Արշակունւոյն՝ ամենայն քաջութեամբ թագաւորի ամս 57: Արշական՝ 30» եւ այլն (էջ 35):

Միանգամայն պարզ է, որ Պարթեւաց թագավորների շարքում պակասում են երկու թագավորների անուններն ու ժամանակները. իմա՝ Արտաշես Ա-ի եւ Արշակ Մեծի, որի ժամանակ Հենց բաժանվեց Արշակունյաց ցեղից նրա եղբայր Վաղարշակը՝ Հայաստանում թագավորելու համար. Մ. Խորենացու ասածի համաձայն, որից վերցնում է (այդ մասը) մեր պատմագիրը:

Այստեղ ձեռագիրը հնարավորին չափ լրացնում է խոսքի պակասը, քանզի ունի.

«Արշակ քաջ նախնեաց երկուց ցեղից թագաւորեցի Պահլավանին եւ արշակունւոյն. ամենայն քաջութեամբ թագաւորեաց ամս ծէ. յետ որոյ որդին զատուցեալք թագաւորք պարսից: Արշակ մեծ ամս ծք. Արշական՝ ամս լ»:- Ի սկիզբն Պատմութեանն Սեբեոսի անծանօթի ուրուք յաւելեալ է քաղուածաբար զանուանս եւ զժամանակս Պարթեւաց եւ Արշակունեաց Հայոց թագաւորաց, ըստ Մ. Խորենացու եւ Ստեփանոս Տարօնեցու, բազում ուրեք բառ առ բառ ըստ երկոցունց պատմագրացդ: Արդ Դպրութիւնն Բ. Սեբեոսի գրոցն (էջ 11) ունի այսպէս գտեղիդ.

«Արշակ քաջ նախնեաց երկուց ցեղից՝ թագաւորեցի Պահլավանին եւ արշակունւոյն, ամենայն քաջութեամբ թագաւորեաց ամս ծէ: Յետ որոյ որդիքն զատուցեալք թագաւորք Պարսից. Արշակ մեծ՝ ամս ծք, Արշական՝ ամս լ»։ եւ այլն:

Որդին բառը, ինչպես որ ունի մեր Տպագիրը, ըստ ձեռագիր օրինակի, պետք է կարդալ ըստ Սեբեոսի՝ որդիքն:

Պարթեւաց թագավորության սկզբնավորման ժամանակի եւ վախճանի, նաեւ ուրիշ գիտելիքների մասին տես ստորեւ Ման. 39-ում:

39. (էջ 77). Պարսից Արշակունիների սկիզբը, տեւողութիւնն ու վախճանը մեր պատմագիրների մոտ տարբեր ձեւով են ավանդվում եւ առավելագույն տարբեր կերպ մեկնաբանվում արդի բանասերների կողմից: Այստեղ նպատակ չենք դնում Հետաքննել եւ ցույց տալ այդ իրադարձութիւնների ստույգ թվականները, այլ որչափ հնարավոր է բացատրել խնդիրը, ցույց տալ մեր պատմագրի աղբյուրները, նրա նշած թվականների տարբերութիւնների պատճառները, շատ այլ բաներով Հանդերձ, եւ վերջում շարադրել մեր կարծիքները, որոնք մեր ժամանակներում ավելի հավանական են թվում:

Ասողիկը Պահլավունիների ժամանակագրութեան մասին Հետեւյալն է ա-

* Մի պարզ վրիպակ է նախադասության սկզբում («) չափերսը չղներ, քանի որ վերջում այն կա եւ նաեւ՝ որ ուրիշ խոսք է...

սում. «Եւ եղև ի ժա ամին սորա (Անտիոքայ Թէոսի) եւ ի 4 ամի զկնի վախճանին Աղեքսանդրի պատամբեցին Պարթեւք ի ծառայութենէ Մակեդոնացուց, եւ թագաւորէ ի վերայ նոցա Արշակ Բաջ» (էջ 29):

«Զսա (զԱրտաւան) սպանեալ Սրահրացուցն Արտաշրի... երարձ գտէրութիւնն Պահլավաց յերկրորդ) ամին Փիլիպպեայ... աստանօր դադարէ թագաւորութիւնն Պարթեւաց յազգէն Պահլավաց, սկսեալ յ1 ամի թագաւորութեան Փիլադելփոս Պողոմէոսի, կալեալ սոցա ընդ ամենայն ամս ՆՄէ» (էջ 31):

Ուրեմն Պարթեւաց թագավորության սկիզբը Ասողիկը կարգում է Հետեւյալ համաժամանակագրութիւններով.

Անտիոքոս Թեոսի 11-րդ տարում,

60 տարի Ալեքսանդրի մահվանից հետո,

Փիլադելփոս Պողոմէոսի 30-րդ տարում:

Պարթեւաց վախճանը դնում է Հռոմեական Փիլիպպոս կայսեր երկրորդ կամ երրորդ տարում: Պարթեւաց թագավորության տեւողութիւնը հաշվում է 457 տարի:

Այս թվականներից Փիլադելփոսի 30-րդ տարին Ասողիկը վերցնում է անընդմիջաբար Եվսեբիոսից, Պարթեւաց 457 տարիների տեւողութիւնը գտնում է թագավորների տարիների գումարութիւնից (ինչպես ցույց ենք տալու ստորեւ), իսկ մնացածները վերցնում է Խորենացու պատմութիւնից:

Այսուհետեւ ավելի քան չորս թերթ Ստ. Մալխասյանցը բերում է տարբեր աղբյուրների եւ զանազան բազմաթիվ ուսանողների հաշվարկումներն ու համեմատութիւնները՝ պարզաբանելու համար, Պարթեւաց, Պարսից, Սեբեւացոց, Հռոմայեցոց եւ այլոց թագավորների ժամանակներն ու համեմատական աղյուսակները, օտարալեզու ուսումնասիրութիւններն ու հրատարակութիւնները, որ մեր կարծիքով այնքան էլ սերտ առնչութիւն չունի Ասողիկի մասին սույն խնդրի պարզաբանման գործում. նաեւ բացատրագրի առանց այդ էլ ծանրաբեռնված խոսքն ավելի եւս չբարդացնելու համար բաց ենք թողնում այդ հատվածի որոշ մասը:

Մալխասյանցի եղրակացութիւնը այդ խնդրի կապակցութեամբ Հետեւյալն է. Նորագույն եւ Հնատալից Հետազոտութիւնները, ուրիշ աղբյուրների գումարումը Խորենացու հետ, հանգում են այն եղրակացության, թե Պարսից Արշակունիների սկզբնավորման տարեթիվը պետք է համարել 250-րդ տարին, նՔ¹, իսկ նրանց վերացման թվականը 226-ը հՔ². ուստի եւ նրանց հարստության տեւողութիւնը կազմում է 476 տարի³:

1. Stb St. Martin, Fragments d'une histuar des Arsacides, t. II, 209-264.

2. Stb St. Martin, անդ.- Neldeke, Tabari, Anhang, 409-412: Մ. Էմինի «Յաղագս սկզբան հարստութեանն Արաշունեաց» (Ասողիկի թարգմ. 8-րդ հավելվածը, 234-237) ոչ քիչ թերություններ ունի, որոնցից մեկն այն է, որ Բ. ժամանակագրական ցուցակը՝ Սեբեոսի դպրության մեջ անվանված, Մ. Էմինը առանց այլեւայլու-

թեան համարում է որպես անկախ գործ, նույն Սեբեոսից գրված. այնինչ Հենց Դպրութեան վերնագիրը ինքնին պարզորոշ ցույց է տալիս, թե այդ ժամանակագրութիւնը քաղվածք է Խորենացու եւ Ասողիկի պատմութիւններից, ուստի եւ Սեբեոսի կողմից չի գրված, այլ անծանօթ մեկի գործն է, ժԱ դարից ոչ առաջ:

3. Stb St. Martin, Fragments d'une histuar des Arsacides, t. II, 209-264.

40. (էջ 77). Երկրորդ բառը՝ Անարիք նշանակում է ոչ Արիք(ներ) տեսանելի է այնտեղ ան ժխտական մասնիկը, որը հավասար է սանսկրիտ եւ հույն լեզուների α մասնիկին, լատիններենի in-ին եւ գերմանական սո-ին: Հայոց պատմագիրների շնորհիվ քաջ գիտենք այժմ Արիք եւ Անարիք կոչումների կրկնակի նշանակությունը. դրանցից առաջինը նշանակում է Պարսիկներ կամ Իրանի ժողովուրդը, Սասանյանների բնիկ հպատակները, իսկ երկրորդը ցույց է տալիս կովկասի մնացած ցեղերը եւ ուրիշ օտար ազգի ժողովուրդները, որոնք գտնվում էին նրանց տիրապետության տակ: Այստեղից իմանում ենք նաեւ այդ բառերի ճշգրիտ իմաստը այն նամակի, որը Սասանյան Շապուհ Ա արքան ուղարկեց Տիգրանակերտ քաղաքի բնակչությանը. դրանց իմաստները ճիշտ չեն հասկացել կատարներ ու Լվայիան դը Ֆրոյիվալը, թե. «Տիգրանակերտցիները, որոնք այլեւս Արյաց եւ Անարյաց մեջ չեն հաշվվում» (que ne serez plus compatriotes) (Խոր. Գ, 26), այսինքն է՝ թե Պարսից, թե այլ ժողովուրդների, որոնք իմ իշխանության տակ են:

Եղիշ վարդապետն իր «Յաղագս Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» Պատմության մեջ նույն իմաստով է գործածում այդ բառերը՝ Երան եւ Տաներան, այն է՝ Իրան եւ ոչ Իրան, իրանացիք եւ ոչ իրանացիք»: Ե. Դյուլորիե (էջ 67):

Կարծում ենք, որ Դյուլորիեն նույնպես ոչ բավարար է հասկացել այդ բառերի իմաստը, որը մեջ է բերում Խորենացուց:

Նախ ասենք, թե Անարիք չի նշանակում «զայլ ժողովուրդ» (ոչ արիս) «որք ընդ իշխանութեամբ պարսից էին», այլ առհասարակ այն բոլոր ազգերը, որոնք պարսկական ցեղից չէին՝ թեկուզ նրանց իշխանությունից դուրս կամ նրանց իշխանության տակ, ինչպես որ հույները հանձնին ΣΑΛΤΗΝΕΣ (Հելլենեք) մյուս բոլոր ազգերին կոչում էին βαρβαροι (Բարբարոսներ):

Երկրորդ՝ հավանական չէ Շապուհին վերագրել, թե տիգրանակերտցիներին պատժելու համար նրանց վտարում է իր իշխանությունից, որպեսզի այլեւս չհաշվվեն նրանք այնուհետեւ ոչ Պարսից մեջ եւ ոչ էլ այն ժողովուրդների, որոնք նրա իշխանության տակ են, այսինքն Շապուհի հպատակների շարքում:

Մեզ թվում է Շապուհի խոսքի իմաստը հետեւյալն է, թե Շապուհը սպառնում է բնաջինջ անել ու վերացնել աշխարհի երեսից Տիգրանակերտն իր բնակչությամբ հանդերձ, որպեսզի այլեւս տիգրանակերտցիների անունը չհիշվի ոչ Արիների մեջ, ոչ էլ Անարիների (բոլոր ազգերի մեջ), որ այլեւս գոյություն չունենան. կամ ուրիշ խոսքով, սպառնում է վերացնել աշխարհից տիգրանակերտցիների անունը:

Եվ Հիրավի, Մ. Խորենացու Գ. գրքի ԻԸ գլխում տեսնում ենք, թե Շապուհը ինչ որ սպառնաց խոսքով, կատարեց նույնը գործով: Արիք եւ Անարիք, Երան եւ Տաներան բառերի քննությունը գրեթե ամբողջությամբ Ե. Դյուլորիեն վերցնում է Ասողիկի՝ Մ. Էմինի կատարած Թարգմանության Հավելվածից (էջ 238-244):

41. (էջ 78). Այստեղ եւ այնուհետեւ մեր պատմագիրը հետևում է Մովսես Խորենացու Պատմությանը, երբեմն համառոտելով նրանից, եւ ավելի բազմիցս՝ նրա խոսքերով ճառելով. որոնք ստորեւ ցույց կտանք յուրաքանչյուրն իր տեղում:

42. (էջ 78). Վերելում, Ման. 35-ում մեջ բերեցինք Ե. Դյուլորիեի կարծիքը Առավատին բառի մասին, որը գործ են ածում Հայոց պատմագիրները Բահլ քաղաքի անվան հետ զուգընթաց, անվանելով այն Բահլ շահաստանի կամ Բահլ Առավատին: Դնում ենք այստեղ Մ. Էմինի կարծիքը այդ բառի ծագման վերաբերյալ:

«Տեսնիս ապաքէն ընթերցողք, զի գջաղաքն Պարթեւաց Բահլ՝ Առաւատին անուանէ Մովսէս Խորենացի: Զբառը վերջին՝ գիտունը համարին լինել եւ գրեն որպէս անուն ինչ յատուկ, յայն սակս միայն, զի այնպէս գրի ի գրչազիր օրինակս: Իսկ մեք ածական անուն համարիմք զայն եւ ժոնմք բացատրել մերովսանս...»

Վաղ ուրեմն եցոյց D'Herbelot, թէ անունս Բակտրիա ծագի ի պարսիկ բառէս բախտէր, որ նշանակէ արեւելք: Սովորութիւն էր վաղեմի Պարսից կոչել զգաւառս իւրեանց ըստ համեմատութեան դրից միոյն առ միւսն: Վասն այսորիկ Բակտրիա նշանակէ երկիր արեւելից, զի արդարեւ յարեւելս կոյս Պարսկաստանի էր քաղաքն: Այս անուն պահեցաւ եւ ի նոր անուանակոչութեան Բակտրիոյ, այն է յանուանդ Խորասան, որ նշանակէ տեղի արեւու, որ է արեւելք: (Sku Orientalische Bibliothek von Bartholom. D'Herbelot, Halle, 1785):

Իսկ արդ եթէ ի գնին առցուք զբառս առաւատին՝ տեսնենք թէ բառ է այն Հայոց, եղծեալ սակաւիկ մի, զոր ուղղագոյնս գրել Հարկ է առաւտին. որ նշանակէ առաւտտան - տեղի, ուստի ծագէ առաւտտան, այսինքն արեւելեան: Վասն այսորիկ ոչ այլ ինչ նշանակէ անունը Բահլ առաւտտան, բայց Բահլ արեւելեան, որ ինչ հաւաստի կացուցանէ եւ զբացատրութիւն (Բակտրիա անուանդ) D'Herbelot-ի: Եւ ամենայն անտեղութեանց պատճառք է օրինակողն Պատմութեան Մ. Խորենացու, որոյ ոչ հասու եղեալ նշանակութեան առաւտտան բառիս առ երի Բահլ քաղաքի՝ համարեալ է զայն յատուկ անուն եւ գրեալ Առաւտին» (Մ. Էմին, ИСТОРИЯ АРМ. МОИС. ХОР. . Ման. 139, էջ 280-281):

Բ. Պատկանյանը «Նիւթս Բառարանի Հայոց» երկրորդ տետրում (էջ 4) նույնպես հավաստում է, թե առաւատին ընթերցելի է առաւտտին, ըստ Մ. Խորենացու Աշխարհագրության նոր օրինակի*, որտեղ գնում է Բահլի բահմիկ, որ է Բահլ առավտտին: Այստեղ առավտտին բառը գործածված է իբրեւ բամիկ բառի Թարգմանությունը. եւ Հիրավի bamiց բառը պահավիկ լեզվում (զանդիկ լեզվում bamiya) նշանակում է առավտտ, արշալույս (rayonnant, aurore). այսպիսով Բահլի բամիկ կամ Բահլ առավտտին նշանակել է՝ Բահլը առավտտյան

* Այն ժամանակ գեոեւս պարզված չէր, որ Աշխարհագրությունը (Աշխարհացոյցը) ոչ թե Խորենացու աշխատությունն է, այլ Անանիա Շիրակացու, ինչպես տեսնում ենք հետագայում:

հառազայթներով լուսավորված: Հայտնի էլ է, ասում է Ք. Պատկանյանը, թե Բաշկ քաղաքը ունեցել է *bamık* վերադիրը, իսկ նոր պարսկերեն լեզվում *bamy*:

43. (էջ 79). Վերջին Քանիդա բառը՝ աղավաղված գրիչների կողմից, ինչպես ցույց ենք տվել ստորեւ բնագրում, անհրաժեշտ է կարդալ Քանանիդա, ըստ ինքնանցու (Ա. 19), որն ունի. «Յորոց մի եւ Քանանիդա պատուականադոն մեր ի Հայս: Եւ ստուգեալ Հաւաստի գտաք զսերունդս ազգին Գնթու-նեաց ի սմանէ»: Քանի որ այդ (Քանիդա) բառը չի գտնուում ինքնանցու Պատմութեան Երկրորդ գրքի է գլխում (որտեղից Համառոտում է Ասողիկն իր պատմութեան այս հատվածը), ուստի եւ Մ. Էմինը այն համարում է գրչագրի կողմից անիմաստ հավելված կամ աղավաղված ձեւ «Քանանացիք» բառի՝ ավելորդ տեղը կրկնված (Մ. Էմին, էջ 26):

Անհավանական չէ, իրոք, թե գրիչներից հետագայում լինի ավելացված այդ բառը Ասողիկի բնագրում:

44. (էջ 79). Մաղխազ ազգի տիրույթը Հայաստանի նշանավոր նահանգներից մեկն էր: Ղազար Փարպեցին հիշատակում է ոմն Մաղխազ Վրիվի (ըստ նոր տպագրի?, էջ 126?) եւ Գարշույլ Մաղխազ (371): Տես նաեւ Փավստոս Բուզանդի մոտ, Ե. 38, 44 եւ Ագաթանգեղոսի մոտ, էջ 289 (ըստ Վենետիկի 1835 թ. տպագրի, էջ 594): Հայաստանում, հերավի, մի տեղ կար, որ կոչվում էր Մաղխազան (կամ Մաղխազյան), նշանավոր իր արոտավայրերով, Հեր գավառում, որն անշուշտ Մաղխազունյաց ազգի սեփականությունն էր (տես Փավստոս Բյուզ. 30⁴): Այս տոհմը տեւեց շատ երկար, ապրեց մինչեւ մեր օրերը Լեւհաստանի Լիթուանիայում (Լիտվայի), որն այստեղ կոչվում է Մալխասովսկի կամ Մալխովսկի: Տես «Հնախոս. Հայաս.» Ինճիկյանի Հատ. Բ, էջ 139²): Ըստ Ագաթանգեղոսի, Մաղխազություն կոչվում էր պաշտոնի տիրույթը, որը Հին Հայոց մեջ պատկանում էր Մաղխազաց տանուտերին, այն է՝ արքայի թիկնապահների հրամանատարությունը (Ե. Դյուլորին, էջ 76):

Մ. ինքնանցու բազմապիսի վկայություններից (Ք. 7, Գ. 9), Փավստոս Բյուզանդի (Ե. 38, 43), Ագաթանգեղոսի (էջ 494, 647), Ղազար Փարպեցու (էջ 185, 190, 210, 213) եւ Եղիշեի Պատմության Ղազարի հետ համեմատությունից երեւում է, թե Մաղխազը ինքնուրույնյաց տոհմի նահապետի կամ ավագ տանուտերի տիրույթն էր, որը թագավորի թիկնապահների պետն էր:

Մաղխազության պատիվը ինքնուրույնյաց նահապետի սեփականությունն էր, ինչպես ասպետությունը՝ Բագրատունյաց, եւ սպարապետությունը՝ Մամիկոնյանց, այն աստիճան, որ նույնիսկ ինքնուրույն եւ Մաղխազ բառերը առանց տարբերության գործածում էին մեկը մյուսի փոխարեն, ինչպես օրինակ՝ ինքնուրույն Եղիշեի եւ Ղազարի մոտ, ինքնուրույն Մաղխազ՝ Ղազարի մոտ, Գար-

1. Տես եւ ինք. Բ. 37:

2. Իսկ բուն Հայաստանում մաղխազ բառը (նորագույն Հնչմամբ եւ գրությունը՝

մալխաս) գործածվում է իբրեւ անձանց հատուկ անուն եւ յան մասնիկի ածանցմամբ իբրեւ տոհմանուն:

շույլ Մաղխազ եւ Գարշույլ ինքնուրույն եւ այլն: Ըստ ինքնանցու (Ք. 7) Մաղխազը ինքնուրույնյաց նահապետի անունն էր, որը առաջինն էր, որ դարձավ թագավորի թիկնապահների գլխավորը. անհրաժեշտ է կարծել, թե նրա անունից էլ հետագա ժամանակներում հորդորվեց նաեւ պաշտոնը:

45. (էջ 79). Մ. Էմինը սպասարար եւ գահավոր բառերը թարգմանում է домоправитель и постельничий (այսինքն՝ տան կառավարիչ - Հազարապետ եւ անկողինների վերակացու - սենեկապան): Ե. Դյուլորինն ավելի ճիշտ է թարգմանում երկրորդ բառը. Abel fut nomme majordome (?) et charge des sieges de la cour (այսինքն՝ Աբելը անվանվեցավ Հազարապետ եւ վերակացու գահուց պալատանն, եւ հասկանում է այն պաշտոնյան, որը կարգված է վերակացության՝ Հարդարելու եւ կարգավորելու յուրաքանչյուր նահապետության գահերն ըստ նրանց ավագության, որոնց վրա բազմում են թագավորության ավագ տանուտերերը՝ արքայի առջեւ կամ հանդիսավոր Հավաքություններին» (տես էջ 71, Ծան. 19):

Իսկ սպասարար բառը, որն Էմինը թարգմանում է домоправитель եւ Ե. Դյուլորինն majordome բառով, մեր կարծիքով նշանակում է այն մարդը, որը ծառայություն է անում (սպաս հարկանիցէ) արքայի սեղանին, որ մինչեւ օրս էլ Հայոց մեջ կոչվում է սպասավոր:

46. (էջ 80). Ե. Դյուլորինն հատվածը այսպես է թարգմանում.
Les Sbantounis furent proposes aux sacrifices. ...Les Tziounagans eurent la garele des palais d'ete et L'office de presenter les boissons glasees (էջ 29):
Իսկ Մ. Էմինը վերջին հատվածն՝ այսպես.

Джонаканы же - поставщиками снлгу по плътнимъ дворцамъ. (էջ 22):

Բայց խոսքի իմաստը մեր կարծիքով այն է, թե Սպանդուկները կարգված էին սպանդանների վերակացության կամ արքայի սեղանի գեներալների, իսկ Զյունականը կարգված էին որպես պահակ կամ պահապաններ ամարանոցների եւ ձյան մատակարարների: Պետք է իմանալ, որ ինքնանցին նույնիսկ որոշ երկմտանքով է պատմում Արծրունյաց, Գնունյանց, Սպանդունյաց, Հափնունյաց եւ Զյունականաց նախարարությունների պաշտոնների մասին՝ ցանկանալով նրանցից որոշ մասի անվանումները բացատրել ըստ նրանց պաշտոնների (Ք. 7), իսկ Ասողիկը ինքնանցու խոսքերն ավանդում է Հաստատապես եւ առանց որեւէ երկբայության, ընդհանուր առմամբ դրանք բոլորը ճշմարիտ համարելով:

47. (էջ 81). Սույն հատվածը, որ մեր պատմիչը վերցնում է ինքնանցուց, փոքր-ինչ աղավաղված է եւ այն իմաստ ունի, թե Վաղարշակը գնացած է Եղեղ երկրի արեւմտյան ծայրը եւ այնտեղ, Բասենի մեծ Հովտում, կարգելով Ուրդունիներին՝ անվանում է նախարարությունը:

Ինքնանցին (Ք. 8) այդ հատվածն ունի այսպես. «Իվերիան գտնվում է արեւմուտքում աշխարհի ծայրում: Իսկ Բասենի մեծ Հովտում նահապետու-

թյուն է հաստատում, Որդունի անունով, Հայկի սերունդներին» (էջ 154):

Նաբուգոդոնոսորի մասին այդ ավանդությունը, Աբյուդենոսից վերցրած, խորհնացին առնում է Եվսեբիոսի Ժամանակագրությունից, որտեղ Եվսեբիոսը մեջ է բերում «Աբիւդենոսայ վասն Նաբուգոդոնոսորաց» պատմությունը եւ ունի այսպես. «Մեծագորն՝ ասէ, Նաբուգոդոնոսոր, որ ուժգնագոյն էր քան զՀերակղես, ի լիբնացւոց եւ յիբերացւոց աշխարհն զօրաժողով լինալ վկանդեալ ընդ ձեռամբ նուաճէր. եւ զմասն մի ի նոցանէն յառաջակողմն Պոնտոս ծովու տարեալ բնակեցուցանէր (Եվս. Ժամ. էջ 29):

Եվսեբիոսի, խորհնացու եւ Ասողիկի համեմատությունից այնպես ենք կարծում, թե տարբերությունները գալիս են այնու, որ Ասողիկը խորհնացուց ընդօրինակելիս նայած լինի նաեւ Եվսեբիոսի զրվածքը, բայց չտեսնելով այնտեղ «յարեւմուտս» բառը, որը խորհնացին իրենից է ավելացրել, եւ ցանկանալով Հնարավորին չափ ուղղագրել խորհնացու Պատմությունը, ավելի եւս աղավաղում է այն. եւ «յարեւմուտս» բառը, մի քանի այլ բառերի Հետ միասին, որոնք նա իրենից է ավելացնում, վերագրում է Բասենի զավառին: Այս մասին տես նաեւ Մ. Էմինի 13-րդ եւ 14-րդ ծանոթագրությունները՝ նրա թարգմանության 23-րդ էջում:

48. (էջ 84). «Առ աւատական միապետութեամբ Արշակունեաց զգահն առաջին ունէր արքայն Պարսից, որ կրէր գոտադոս արքայից արքայի. զերկորդն ունէին գտեղի թագաւորք Հայոց Արշակունիք, զերկորդն՝ Արշակունիք Բագդդիոյ եւ զշրջորդն՝ որք ի հիւսիսակողմն լեռանցն Կողկասոս տիրէին ի վերայ Մագթթաց: Արքայն Պարսից, վեհապետ գլովով ի սոսա՝ միայն յինքն ունէր զիրաւունս կոիելոյ զգրամ եւ զպատկերն իւր Հարկանելոյ ի նմա: Թէպէտ եւ եհան կորգեաց արքայն Հայոց Արտաշէս զայս իրաւունս արքային Պարսից՝ այլ ոչ ընդ երկար տեւեաց այն: Այս կազմաւորութիւն քաղաքական կարգաց համօրէն իշխանութեանց բարձուն Ասիոյ, ըստ աստիճանի քաղաքական աւագութեան՝ ի կարի վաղեմի ժամանակաց անտի ունի իւր սկիզբն»: (Ե. Դիւլորիէ, յէջն 76):

Տես նաեւ Մ. Էմինի ԺԱ Հավելվածը Ասողիկի ուսանելին թարգմանության 246-249 էջերում:

49. (էջ 84). Մեր պատմագիրը, ինչպես սկզբնապես հետեւելով Եվսեբիոսին, Պարսից Կյուրոս արքային է համարում Լյուդիացիների Կրեսոս արքային հաղթող (տես ընագրում, էջ 27), նույնպես եւ այստեղ ըստ ամենայնի Հետեւող լինելով խորհնացուն, նրա արարման ձեւով Արտաշէս Ա. Արշակունուն է վերագրում Կրեսոսի պարտությունն ու մահը:

1 Եվսեբիոսի Ժամանակագրության Հայերեն Հին թարգմանության մեջ բնագրի Megasthenes բառը, որ Նաբուգոդոնոսորի մասին պատմողի հատուկ անունն է, սխալմամբ թարգմանված է «մեծա-

գոր», իբրեւ Նաբուգոդոնոսոր անվան ածականը: Այդ վրիպակը շատերն են ցույց տվել՝ Մ. Ավգերից սկսած եւ այս կողմ:

50. (էջ 87). Ձոր բառի համար 28-րդ էջում Մ. Էմինը գրում է.

«Յայտնի է ի Պատմութենէ Մովսիսի խորհնացույ, զի Վաղարշակ հաստատեաց՝ ուստեց եւ դատեաց արքայիցն Հայոց Արշակունեաց բնակել ի գաւառին Հաշտենից ի Ձորորդ Հայս, բաց յանդրանկացն, (որք մնալոց էին առ Հարս իւրեանց) ի համար թագաւորութեան (խոր. Բ. 8), եւ զի յետոյ առ Արտաւազդաւ արքայիւ ի բնակութիւն ընկալան նոքա զգաւառան Աղիովիդ ի Տուրուբերանի եւ զԱղբերանի՝ ի Վասպուրական աշխարհին (անդ. 22): Բայց ոչ ուրեք յիշատակի տեղիդ Ձոր, որ սահմանեալ իցէ ի Ժառանգութիւն զարմից արքայիցն Արշակունեաց: Վասն այսորիկ համարիմ ես, թէ բառը ուղէտ յաւելուած ինչ է գրչաց»:

Արդյոք ձոր բառը որեւէ տեղի կամ զավառի հատուկ անունն է, թե հասարակ անուն, հաստատապես չենք կարող ասել. իսկ թե որտեղից է վերցնում այդ բառը ինքն Ասողիկը, շատ դժուրին է տեսնել. քանզի ահավասիկ ինչ է գրում խորհնացին (Բ. 8), երբ պատմում է Վաղարշակի կողմից իր ուստերին եւ դուստրերին դեպի Հեռավոր տեղերը արտաքսելու մասին, կարդում ենք. «Վասն որոյ առաքէ զնոսա բնակել ի գաւառս Հաշտենից եւ ի ձորն նորին սահմանակալ, որ է արտաքո Տարսնոյ»*:

51. (էջ 88). խորհնացու մոտ (Բ. 24) կարդում ենք՝ «որդի Արտաշիսի եղբոր Տիգրանայ», որն անշուշտ վրիպակ է. բայց ոչ Մովսես խորհնացու, այլ հրատարակիչների, Մխիթարյան Հայերից կամ նրանցից որեւէ մեկի. որովհետեւ իրենց ձեռքին ունենալով խորհնացու Պատմության երեք օրինակները, որոնց մեջ ճշգրիտ ընթերցվածը «եղբայր» էր, նրանք ընտրել են վրիպակով (սխալ) ընթերցվածը: Իբրեւ թե ոչ մի տեղ չկա հիշատակված, թե Արտաշէս Ա-ն Տիգրան անունով եղբայր ունեցած լինի, բայց գիտենք (խոր. Բ. 14), որ Տիգրան Ա-ն Արտաշէս Ա-ի որդին էր. եւ եթե ըստ խորհնացու ասածի Արտաշէսի որդին էր նաեւ Արշամը, ուրեմն Տիգրանն ու Արշամը հարազատ եղբայրներ էին:

52. (էջ 89). «Վստաւանն չափ է ճանապարհի, զոր համօրէն թարգմանիչք խորհնացույ, ուստի առնու. Ասողիկ զբանս՝ թարգմանեն բառիւս ստադիոն: Ըստ Հեղինակի միտում Հայոյ, չեւ եւս ի լոյս ընծայելոյ, զոր ի ներքս ածէ Մէն Մարտէն (Memoires հտ. Բ. յէջն 379, ի ծանօթութիւնս ի վերայ Աշխարհագրութեանն Մովսիսի խորհնացույ) վտաւանին եւ ասպարիզին մի է չափ երկայնութեան, եւ ասպարէզն, ասէ Հեղինակն, է երկայնութիւն 500 նեոսընկէցից: Այս մեկնութիւն կարի ի ճահ ելանէ իմաստի բառիս ասպարէզ, որ ըստ կազմութեանն, (զի ասպ նշանակէ ձի), համանիշ է բառիցս ձիւնթաց կամ ձիոյ

* Չենք հասկանում, թե մեծանուն գիտնականը ինչու է կասկածում, երբ խորհնացու պատմաբան միանգամայն պարզ է այն է, թե Վաղարշակը յուր ուստրերին ու դուստրերին վտարում է բնակվելու Հաշտենքում եւ նրան սահման հանդիսացող ձորում (նրան սահմանակալ ձորում. Վ. Վ.):

արշաւան, այսինքն է տարածութիւնն, զոր ընթանայ ձի ի մի շունչ: Ապա ուրեմն Հերովդէս ի յատակելն զհրապարակս Անտիօքացոց սպիտակ կենայ սալիւք քան վտաւանաւ երկայնութեամբ՝ ծածկեաց սալիւ գտարածութիւն իբրեւ 10.000 նետունկէց: Եւ քանզի ըստ բանից յիշատակեալ Հեղինակին նետունկէցն ունի քայլս 150, գրեթէ մէտրս 100, ապա ուրեմն գտանեմք զերկայնութիւն վտաւանին կամ ասպարիզին մէտրս 500 (?), եւ զհամարէն երկայնութիւն սալաշատակին զոր չինեաց Հերովդէս՝ քիլոմէտրս տասն (?): Ձիք ինչ աստ ի բացատրութեան չափուցս անհաւանական. այլ կարի կասկածելի է երկայնութիւն ասպարիզին 150 քայլից կամ 100 մէտրից, որպէս գրէ Հ. Յարութիւն Աւգերեան (Բացատրութիւն Չափուց եւ Կշռոց, Վենետիկ 1821, պատկեր յէջն 216): Միով ասել բանիւ յօդուածն, յորում բացատրէ Հեղինակն զչափս զայս ի գիրս իւր (յէջս 45-48) այնչափ խառնակ է, զի չիք հնար ինչ վերահասու գոյոյ իսկ եւ իսկն իմաստի բանին»: Ե. Դիւլորիէ, յէջն 80:

Միայն զարմանալ կարելի է այն վրիպակի համար (սխալի), որը ծանոթագրութեան մեջ թույլ է տալիս Դիւլորիէն, երբ որ Հերովդէսի պատրաստած սալաշատակի երկարութեան չափը հաշվում է ըստ վտաւանի բացատրութեան որպէս երկարութեան չափի, որը մեջ է բերում Սեն Մարտենը ոմն անհայտ (աստ՝ անտպագիր) Հայ Հեղինակի եւ որին հավանում է նաեւ Դիւլորիէն՝ սխալ համարելով վտաւանի նշանակութիւնը, ինչպէս որ այն հասկանում են ուրիշ թարգմանիչները, որոնք այն բացատրում են ստադիոն բառով, եւ Յ. Ավգերը, որը 125 քայլի - 100 մետր է հաշվում ստադիոնը:

Եթե անհայտ Հեղինակի վկայութիւնը ստույգ է, ապա վտաւանը հավասար է ասպարեզին, իսկ ասպարեզն ունի 500 նետունկեց, նետունկեցն էլ ունի 150 քայլ կամ 100 մետր, ապա ուրեմն 20 վտաւանոց երկարութեան հրապարակը, որ հատակապատեց Հերովդէսը, լինում է՝ $20 \times 500 \times 100 = 1000000$ մետր կամ 1.000 կիլոմետր, գրեթէ 1.000 վերստ:

Եթե ճիշտ հաշված լիներ Դիւլորիէն այս թվերը եւ եթե Անտիօքի հրապարակները երկարութեան տասը կիլոմետրերի փոխարեն տեսած լիներ ճիշտ թիւը՝ 1.000 կիլոմետր, ինքնին անշուշտ հետ կկանգնէր անհայտ Հեղինակի բացատրութեանը հավանելուց՝ վտաւանի եւ ասպարեզի չափերի վերաբերյալ:

Իրականում ասպարեզի եւ վտաւանի երկարութիւնը նույնն է. եւ սա հայտնի է մեր Ս. Գրքի բազմաթիւ տեղերից (տես Հայկազյան բառարանում վտաւան եւ ասպարեզ բառերը). (ուրանօր) որտեղ որ կա այդ բառը Հունարեւի (στοάδιον) թարգմանվում է միշտ (անխտիր) մեր լեզվով ասպարեզ եւ վտաւան բառերով. այլ նաեւ Մ. Խորենացու Աշխարհագրութիւն (իմա՝ Աշխարհացոյց) կոչվածի վկայութիւնից, որը ունի. «Եւ ասպարեզն է հեռագնացութեամբ (կամ հեռակցութիւն), այսինքն է վտաւան մի» (Ոոր. Աշխ. յէջն 588):

Բայց այդ վկայութիւններից ասպարեզը (պարսկերեն է - «ասպ» - ձի եւ «րեւիդեն» - ընթանալ, ըստ Հայերեն «ձիւնթացի») իր կազմութեամբ եւ կրկնակի նշանակութեամբ տալիս է στοάδιον բառի իմաստ, որը օլիմպիական խաղերի ասպարեզի անունն էր եւ նաեւ՝ երկարութեան չափ, որ ամենուրեք «ասպարեզով» կամ «վտաւանով» է թարգմանվում մեր Հայ լեզվում: Ուրեմն այս

օտարամուտ չափի բացատրութիւնը պետք է հետեւեցնել այնու, ինչ որ Հույները հասկանում էին σταβίς բառի հետ, որի երկարութիւնը տվեցինք վերեւում, այստեղ 329 էջում:

Դրա մասին տես նաեւ «Բացատրութիւն Չափուց եւ Կշռոց» Յ. Ավգերյանի «Աշխարհագրութիւն Հայոց է դարու» թարգմանութեան մեջ. Բ. Պատկանյան (էջ 2-9):

53. (էջ 90) «Մովսէս Խորենացի (Բ. 27) թուէ զաստուածն, զորոց զվուսն կամ զպատկերս փոխեաց Աբգար ի Մծնայ յԵղեւսիս քաղաք. եւ են.

ա. Նաբոգ, կամ Նաբո, Նաբու, վաղեմի աստուածն Ասորեստանեայց կամ Քաղդէացոց, որոյ անուն իբրեւ մասն թաղադրական տեսանի յանուանսդ Նաբու-Գողտնոսոր, Նաբու-Չարդան, Նաբու-Նասար, Նաբու-Պողասար եւայն: Չաստուածոյս զայսմանէ, որպէս եւ զԲէլայ՝ են բանք ի գիրս Եսայիայ մարգարէի: (ՈՁ. 1):

բ. Բէլ կամ Բահաղ, աստուած Բաբելացոց, զորմէ յաճախակի են բանք ի սուրբ Դիրս, եւ որում պաշտօն մատուցանէին առհասարակ ամենայն ժողովուրդք Ասորոց:

գ. Բաթնիքաղ, աստուածուհի, որում ըստ վկայութեան Դերոբնայի պաշտօն մատուցանէին մանաւանդ ի Սառան Միջագետաց. այլ չեն ամենեւին յայտնի հաւաստեալ յատկութիւնք նորա:

դ. Թարաթայ, աստուածուհի, կոչեցեալ Աթարգատիս կամ Դերեկոսոյ, որում ըստ բանից Դիոդորոսի Սիկիլիցոյ (Բ. 4) երկրպագէին յԱսակոն քաղաքի, որոյ պատկեր դիմացն էր պատկեր կնոջ, եւ այլ մարմինն ի ձեւ ձկան»: (Ե. Դիւլորիէ, յէջն 81):

54. (էջ 92). «Այսու անուամբ «Ուրհայ» յորջորջէր մայրաքաղաքն Ուրհէնի*, չեւ եւս ընկալեալ ի Մակեդոնացոց զանունն Եղեւսիայ. ըստ Արաքացոց կոչի նա Ռոհա, եւ զարդիս՝ Ուրֆա կամ Օրֆա: Այս քաղաք առ Արշակունեօք՝ ամս ինչ էր ի ձեռս Հայոց (14-55 յԲ). յետոյ եմուտ ընդ իշխանութեամբ Հռոմէայեցոց, ապա կայսերացն Բիւզանդիոյ, Արաքացոց, եւ հուսկ յետոյ անկաւ ի ձեռս Տաճկաց (յամին 1087): Գաղղիացի հնաչակիրք տիրեցին նմա յամին 1099 եւ կալան զայն ամս քառասուն եւ հինգ մինչեւ ցամն 1144, յորժամ կորեաց զքաղաքն ի ձեռաց հնաչակրացն էմադ-էլդէին Չանգի իշխան Աթաբէկացն Ասորոց: Այս քաղաք երեւելի, որ դեռեւս ունի յինքեան յիշատակարանս ի ժամանակաց անտի տիրապետութեանն Գաղղիացոց՝ մնայ մինչեւ ցարդ Հնախոյդ առն ումեք, առ ի նկարագրել եւ ի յայտնութիւն ածել՝ զոր ինչ անդն պահի մինչեւ այսօր»: (Ե. Դիւլորիէ, յէջն 85):

* Չթարգմանութեան Ուրհէնի Ուրհէնի կամ Եղեւսիոյ տես զիսկապարտ տեղեկութիւնս առ Ս. Մարտէնի «Fragments d'une histoire des Arsacides», Հ. Ա. յոջ 102-106 եւ 177, եւ ի շարադրութեանն Բուսմանի «Ueber die alten Namen von Osroene und Edessa (ի Յիշատակարանս Արքայական ճեմարանին Բերլինի, յամն 1822-1823, յէջս 221-230).

55. (էջ 92). Քրիստոսի Ս. Դաստառակը (իմա՝ Թաղիկիակ, անձնոց, վարչա՝ մակ, Վ. Վ.) պահված մնաց Նդեսիա քաղաքում, մինչև ժ դարի սկզբները, երբ Կոստանդին է. Միրանաժինը գնաց վերջրեց այն արաբացիներից, որոնք այդ ժամանակ տիրում էին Նդեսիային, տասներկու հազար արծաթի գնով, եւ Հանձնարարեց տանել Կոստանդնուպոլիս, որտեղ էլ պահվեց մոտ չորս դար, մեծ պատվականությամբ, գեղեցկապույն զարդերով պսակված. (Menologe grec, 16 aouf; Baronius, Ann, eccles; t. X, ad annum 944; Floury, Hist. eccles. LV, CXXX.): Հովհաննես Ե. Պալեոլոգ կայսրը Զենովացիների օժանդակությամբ 1355 թվականին թագը գցեց, որը բռնազրաված էր նրա փեսա Հովհաննես Գանտապուզեհի կողմից եւ Ս. Դաստառակը՝ ի նշան յուր երախտագիտության, նվիրեց Զենովայի Լեոնարդո Մոնտալդեո դքսին. եւ նա մեծավ սրբությամբ պահեց այն իր պալատում, բայց Հետագայում 1384-ին, Հունիս ամսի 14-րդ օրը, իր կոտակով պարգեւեց այն Ս. Բարդուղիմեոսի անվան (Զենովայի) եկեղեցուն, որն այն ժամանակ Ս. Բարսեղի կարգին Հետեւող Հայոց արեղանների սեփականություն էր եւ ներկայումս Բառնաբխտաց լատին կրոնավորների ձեռքին է, որոնց եւ վստահված է Ս. Դաստառակի պահպանությունը: Մեր ժամանակ Ս. Դաստառակը դրված է չորս դռանի եւ տասանմեկ բանալի ունեցող մարմարյա պահարանում, որոնցից մեկը պահվում է Բառնաբխտացիների մոտ, երկրորդը քաղաքի խորհրդարանում, մնացած ինը՝ քաղաքի երեւելի մարդկանց մոտ եւ տարին մեկ անգամ, Պենտեկոստի տոնի օրը, նոտարների Հսկողությամբ դուրս է Հանվում պահարանից՝ ժողովրդի երկրպագության Համար: (տես՝ E. Dulaurier, Bec. des Hist. des Craisades, t. I, Documents armeniens, էջ 227-228, Ման. 4):

56. (էջ 94). «Համարիմ թէ Երուանդաբարն ներքին ամրոց լիւղ իցէ Երուանդաշատ կամ Երուանդակերտ քաղաքին: Կարծեցին ոմանք, թե առաջինը յետինը երկուքին, (այն է Երուանդաշատ եւ Երուանդակերտ), նշանակեն քաղաքս երկուս առանձինն, բաժանեալս ի միմեանց Երասխ գետով: Այլ Հաւանութեան է կարծել, թէ քաղաք մի եւ եթ իցէ լիւղ, ունելով անուանս երկուս, զմին ի պարթեւ լեզու (Երուանդաշատ) եւ միւսն՝ Հայերէն կամ պարսկերէն (Երուանդակերտ, ի բառէս կերտեմ, կամ կերտէն ըստ Պարսից»): (Ն. Դիւրբի: յէջ 86):

57. (էջ 96). «Համարիմ թէ ի կարգումն աւուրց շաբաթուց եւ ամսոց եւ տարեաց, զոր յիշատակէ Ասողիկ առեալ ի Պատմութենէ Խորենացուն (Բ. 59)՝ մուծին Հայք յինքեանս զկիրառութիւն շրջանին 1461 Հասարակ ամաց, Հաւասարելոց 1460 ամաց յուլեան տոմարին, որոյ շրջանին նորոգումն պատահեաց ի 11-րդի աւուր յուլիսի ամին ՀինգՀարիւրորդի յիններորդի երկրորդի: Ապա ուրեմն նախըթաց մասն շրջանին սկսանէր եւ Հաշուէր ի նմին օրէ (11-ն յուլիսի 908 ամին նԲ.): Երեւի թէ զկիրառութիւն շրջանիս այսորիկ ընկալան Հայք ի Պարսից, ի մերձակայ աշխարհէն, ընդ որում Հասարակաց էին նոցա քաղաքակրթութիւն եւ կրօնք եւ վարդապետք կրօնից ի կանուխ ժամանակին յայնմիկ:

Ամն Հասարակ 365 աւուրց եւ մեծ շրջանն 1460 ամաց, զորոյ զգոյութիւն եւ զկիրառութիւն ժամանակակից յինքն բովանդակէ (ամն), որպէս յայտնի է՝ ի կիրառութեան էին առ Եգիպտացիս եւ կոչէին շրջան զողիակոսի. Թուի թէ նովին վարէին եւ ամենայն ժողովուրդք արեւմտեանն Ասիոյ, որք պահպանեցին զկիրառութիւն նորա իբրեւ զնուիրական ամի եւ ի ժամանակին՝ յորժամ գիտութիւնք աստեղաբաշխականք յառաջեցին յոյժ եւ կարգեցին զճշգրիտ տեւողութիւն արեւադարձային տարւոյ: Մինչեւ ցայսօր Հայք պահեն զայն, զորոց զընթացս յարմարեն ընդ յուլիական տարւոյն եւ վերջնովդ կարգաւորեն զտոմարս իւրեանց, զեկեղեցականն եւ զաշխարհայինն: Ի Հասարակ տարւոյ աւուրք 30 էին յամսեանն, որ տայ 12X30=աւուրս 360, յոր յաւելուին եւ աւուրս 5 Աւելեաց, եւ միահամուռ՝ ի տարւոյն աւուրք 365: Վրիպին անշուշտ Մովսէս Խորենացի եւ Ասողիկ՝ Արտաշիսի տալով զկարգումն շրջանաց շաբաթուց. քանզի բաժանումն ամսոց յօթնեակս հմուտ առ քրիստոնեայս ի Հրէից. իսկ ի տոմարին Եգիպտացոց, Պարսից եւ Հայոց աւուրք Հաշուէին յառաջներորդէ ցերեաներորդն ամսոյն անխափան կարգաւ: Հավանականութեան է, թէ տոմարն Հայկական, որ ոչ երբէք փոփոխեցաւ՝ ունի զճշգրիտ ձեւ Հնոյ տոմարին Պարսից յառաջ քան զփոփոխումն նորին, Յազկերտի Գ.-ի կոչեցեալ, որ վարի ստորին շրջանօք 120 ամաց»։ (Ն. Դիւրբի էջ 87-88):

58. (էջ 102). Իր Երկրորդ գրքի Առաջին գլուխը Ասողիկը վերցնում է Մովսէս Խորենացու Պատմությունից եւ Փավստոս Բուզանդից, տեղ կա բառ առ բառ, բազմաթիվ տեղերում քաղվածաբար Համատեղելով նրանցից, որոնք մենք յուրաքանչյուրն իր տեղում, սույն պատմության կարգում ցույց կտանք ներքոհիշյալ էջերում:

59. (էջ 103). Տրդատի Թագավորության սկզբի մասին ժամանակագրությունը խիստ աղավաղված է, որը Ասողիկը վերցնում է Խորենացուց¹. որովհետեւ Տրդատի Թագավորության առաջին տարին միանգամից չի կարող զուգահեռվել Շապուհի երկրորդ եւ Դիոկղետիանոսի երրորդ տարուն: Քանզի Պարսից արքա Շապուհ Ա-ն Հաջորդեց Արտաշիսին Տիրոջ 241²-րդ տարում, ապա ուրեմն նրա երկրորդ տարին 242-243-ը:

Իսկ Դիոկղետիանոսը կայսրության թրոնին նստեց 284 թվականին, ուստի եւ նրա երրորդ տարին 286-287-ն է: Այս երկու ժամանակներից, այն է՝ 242-243 եւ 286-287-ից ընդունելի է վերջինը որպես Տրդատի Թագավորության առաջին տարի, տալիս է անտարակուսելի թվականը, ապա նաեւ այն գործերը, որ կատարել է Տրդատը մինչև Թագավորելը եւ Թագավոր դառնալուց Հետո (այն է՝ Գոթաց Թագավորի Հետ մենամարտելը, Դիոկղետիանոսից

1 Եւ ետ նորա որդի նորին, որ անուանեցաւ Շապուհ, որ լսի՝ արքայի մանուկ, ցնթաւորեց Տրդատայ ամ մի: Խոր. Բ. 77: Մանրախոյզի քննեալ. զսաք զթագաւորելն
Տրդատայ երրորդ ամի Դիոկղետիանոսի... Խոր. Բ. 82:
2 Տես ի ստորեւ ի Ման. 85:

Թաղը կապելը, Ս. Հովհաննիսյանի վերաբերյալ Դիոկղետիանոսի թուղթը՝ ուղարկված Տրդատին, Տրդատի և Լուսավորչի Հոռոմ գնալը Կոստանդիանոս Մեծի մոտ և այլն, որոնք պատմում է Ագաթանգեղոսը և նրանից էլ վերցնում է ինքնագիրը) ճշտորեն համընկնում են Դիոկղետիանոսի և Կոստանդիանոս Մեծի թագավորության ժամանակներին:

Իսկ Շապուհ Ա-ի երկրորդ տարվա համար (մասին), որը չի համընկնում 286-287 թվականի հետ, պետք է իմանալ, որ նրա թագավորելու թվականն ըստ Մ. Խորենացու մոտ հիսուն տարի հետո է, քան 241 թվականը, որը տալիս են նրան արևմուտքի պատմագիրները: Քանի որ Պարսից աշխարհում Սասանի որդի Արտաշիրի ձեռքով Արշակունյաց ազգի վերացումը ինքնագրին դնում է Փիլիպպոսի թագավորության օրոք (Խոր. Բ. 71, 72), որը թագավորեց 244-249 թվերին: Մյուս կողմից էլ գիտենք, որ Արտավանը սպանվեց իր թագավորության 31-րդ տարում (անդ՝ 69), իսկ ինքնուրույն Հայոց վրա թագավորեց պարթևաց Արտավան արքայի երրորդ տարում (անդ՝ 65) և սպանվեց Անակից իր թագավորության 48-րդ տարում (անդ՝ 74). դրանից հետո Արտաշիրը տիրեց Հայոց վրա քսան և վեց տարի և նրանից հետո՝ նրա որդի Շապուհը մեկ տարի, մինչև Տրդատի թագավորելը (անդ՝ 77):

Այժմ, եթե Պարսից Արշակունիների վերանալն ըստ ինքնագրի դնենք 244-249 տարիների արանքում ինչ-որ ժամանակ Փիլիպպոս կայսեր, կամ ըստ Ասողիկի՝ նրա երկրորդ տարում (էջ 31), այն է՝ 245 թվին, ապա կստանանք 245-րդ տարին Արտավանի 32-րդն է և 29-րդը ինքնուրույն: Ինքնուրույն սպանվում է 245+48-29=264 թվականին, որից հետո թագավորում է Արտաշիրը 26 տարի, մինչև ուրեմն 290-ը, մեկ տարի էլ Շապուհը, մինչև 291-ը, ուրեմն Տրդատը թագավորում է Տիրոջ 292-րդ տարում: Այս թվականը, որը Շապուհի երկրորդ տարին է, Տրդատի առաջին տարին է հենց ըստ ինքնագրի էլ, որը վեց տարվա տարբերություն ունի Դիոկղետիանոսի երրորդ տարուց: Ավելացնենք նաև այն, որ Դիոկղետիանոս կայսեր (286-287) երրորդ տարին ընդունված է առհասարակ մեր և օտար բանասերների կողմից՝ որպես Տրդատի թագավորության առաջին տարի:

60. (էջ 104). «Ուղեւորութիւնդ ի Հռովմ Տրդատայ և սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին յայցելութիւն կայսերն Մեծին Կոստանդիանոսի և սրբոյ պապին Սեդրեսորեայ՝ կասկածելի է յոյժ: «Թուղթն Դաշանց», որ ի տեսակցութեան անդ յայնմիկ շարագրեցաւ և եհաս ի ձեռս մեր՝ ունի յինքեան նշանս աներկբայս, թէ «Թուղթն» նորագունի ժամանակի է գրուած և անհարազատ: Այս թուղթ հրատարակեալ է ի քանի մի նուագս, ի Վենետիկ (յամս 1683 և 1692) և ի վերջին ժամանակս ի Կոստանդնուպոլիս ի ձեռն Կարապետի վարդապետի Շահնազարեանց, որ մերժէ զհարազատութիւն Թղթոյն»: (Ե. Դիւղորիէ, յէջն 174):

61. (էջ 105). Տրդատի ձեռքով Բասիլների թագավորի մահվան նկարագրությունը միմյանցից տարբեր ձևով են թարգմանում Ե. Դիւղորիէն ու Մ. Էմինը, և ինչպես կարծում ենք, երկուսն էլ վրիպում են բնագրից (հեռանում),

մանավանդ Դիւղորիէն, որն ունի այսպես.

«Le roi des Basiliens... emboite L'épaule droite du souverain armenien... Le roi des Basiliens etait protege par une cotte de maille impenetrable aux traits. N'ayant pu, par la force des bras, ebranler le gigantesque heros, celui-ci saisit par le poitrail le cheval de son adversaire, qui, malgre les coups multiples d'éperons, ne put se degager assez lestement avant que Tiridate n'eut saisi avec prestesse, de sa main droite, le lacet, forme de nerfs de boeuf».

(էջն 97):

Իսկ Մ. Էմինի թարգմանություններից մեզ կասկածելի է թվում հետագա (թե՛ հետեւյալ) հատվածի ստուգությունը.

"И такъ какъ царь Басиловъ не могъ рукою сдвинуть исполина, то направить свои удары на грудь его коня; Тердаты не сплшшилиъ ударить коня своего бичемъ..."

Ըստ իս հատվածի իմաստը հետեւյալն է.

«Եվ ինքը (Տրդատը) պատ(վ)ած էր վերստ զրահներով ...» և հտն:

(Այդ իմաստով էլ թարգմանեցինք հատվածը - Վ. Վ.):

62. (էջ 106). Քանի որ Տրդատի առաջին տարին համարվում է 286-287 (Տես Ման. 59), ապա ուրեմն նրա տասնեկոթերորդ տարին, երբ Ս. Գրիգոր Լուսավորչին Հայոց Հայրապետական աթոռին նստեց, 303 թվականն է: Ատորե մեջ բերենք մի հատված Դիւղորիէից, որտեղ երկար հետազոտություններից հետո Տրդատի թագավորության, Հայոց երկրի քրիստոնեական դարձի, այլ հանգամանքներով հանդերձ, ժամանակն է որոշում: «Ա. Առաջին ամս Տրդատայ և մուտն Ս. Գրիգորի ի վերապն Արտաշատու՝ ի վերջ կուտէ սեպտեմբերի 286 ամին մինչև ցնոյն ժամանակս 287 ամին:

Բ. Եւն Ս. Գրիգորի ի վերապէն յամին 299 կամ 301':

Գ. Միրտութիւնն Տրդատայ և առաջին ամ դարձին Հայոց յօրէնս քրիստոնէութեան՝ ամն 300 կամ 302:

Դ. Ամբառնայն Ս. Գրիգորի յաթոռ Հայրապետութեան Հայոց՝ ի վերջ կուտէ սեպտեմբերի 303 ամին մինչև ցնոյն ժամանակս 304 ամին»: (Recherches, էջ 47):

63. (էջ 108). Խորենացու մոտ այստեղ որեւէ հիշատակություն չկա տիկնանց տիկնոջ մասին, որը ավելացնում է այստեղ Ասողիկը Փափստոսի Պատմությունից: Սրա Պատմության մեջ այնտեղ այս տիկնոջ կոչվում է «կին Թագաւոր» և «մեծ տիկին Հայոց»: Ըստ Դիւղորիէի (էջ 176) Արշակունիների, Բագրատունիների և Ռուբինյանների մոտ տիկնանց տիկին կոչվում էր թագավորի մայրը, կամ այրի թագուհին, ունեցվածքի տիրուհին:

64. (էջ 114). Սույն հատվածը սխալ է հասկանում Դիւղորիէն, որովհետեւ թարգմանում է.

1 Քանզի Ագաթանգեղոս գրէ Ս. Լուսաւորչին մնալ ի վերապին ամս երեքստան (տես յէջն 101, 106), կամ ամս հնգստան, (յէջն 162, 172, 180):

Celui-ci (Mehroujan Ardzrouni) assiegea la forteresse d'Ardakars, la prit et en fit sortir ph'ar'antzem, attachee a un timon de char. (էջ 140): Իսկ սույն խոսքը անշուշտ նշանակում է Հանցավորին ցից Հանելու կամ գամելու Պարսից սովորությունը, ինչ ձևով որ, ըստ մեր Պատմագրի վկայություն, վարվեցին Փառանձեմի Հետ:

65. (էջ 118). Ուրիշ տեղի եւ ժամանակի թողնելով Հայոց այբուբենի գյուտի ժամանակի մասին ավելի ընդարձակորեն շարադրել, այստեղ նշենք միայն, որ ըստ մեր այս Պատմագրի Հաշվարկի մեր գրերի գյուտը երանելի Մեսրոպի ձեռքով եղավ Տիրոջ 396 թվականին, որը Վռամ Կրման արքայի Թագավորության առաջին տարին է (ըստ Ագաթիսի, Դ. 24, Ե. Դյուլորիեի մոտ):

Խորենացին (Գ. 52) մեր նշանագրերի գյուտը դնում է Արկադիայի կայսերության ժամանակ, այսինքն 395-408 թվականներին, իսկ դրանց կիրառությունը՝ Թեոդոս Փոքրի օրոք, որը կայսերական աթոռին նստեց 408 թվականին:

66. (էջ 120). «Ջայրս զայս ասորի՝ Մ. Խորենացի կոչէ Բրքիշոյ. բայց ուղղագրին եւս է ընթերցուածն Աբգ-իշոյ, որպէս ունի Ասողիկ, որ նշանակէ «Մառայ Յիսուսի»: Յօտար անուանէ ասորի մարթ է տեսանել, թէ դուռնն Տիգրտի յարատեւէր ի խորհրդեան իւրում տալ Հայոց կաթողիկոսս օտարս ի նոցանէ ըստ ազգի իւրեանց եւ ըստ եկեղեցւոյ» (Ե. Դիւլորիե, յէջն 183):

67. (էջ 121). Հայոց Արշակունիների տեւողության եւ վախճանի ժամանակների մասին Խորենացու մոտ ոչինչ չկա, որը այս մասում մեր պատմագրի աղբյուրն է, իսկ Արշակունիների սկզբնավորման մասին կրկնակի ցուցմունք է տալիս նա, որոնք ըստ նրա Պատմության ներկայիս օրինակների 24 տարիների տարբերություն ունեն միմյանցից:

Այդ ցուցումներից մեկը այս է, թե. «Ետ Արշակայ Մեծի առնու զթագաւորութիւն նորա Արշական՝ յերեքասաներորդի ամի Վաղարշակայ Թագաւորին Հայոց» (Բ. 68):

Ըստ Խորենացու այժմյան օրինակների Հաշվելով տեսնում ենք.

250-218 Արշակ Բաջի 31 տարիները

219-194 Արտաշես Ա-ի 26 տարիները

193-141 Արշակ Մեծի 53 տարիները

140 = Արշականի առաջին տարին = տասներեքերորդ տարին Վաղարշակի, որից ստանում ենք Վաղարշակի առաջին տարին (140+12=152 տարի ն. Ք.), որն ըստ Խորենացու այս ցուցմունքի կլինի Հայոց Արշակունիների առաջին տարին:

Խորենացու երկրորդ ցուցումն այն է, թե Արշակ Մեծը Վաղարշակին Թագավորեցրեց Հայաստանում Անտիոքոս Սիդեացուն Հաղթելուց եւ նրան սպանելուց Հետո: Բանդի պատմելով (Բ. 2) Պարթեւների սկզբնավորումը,

Արշակ Բաջի, Արտաշեսի, Արշակ Մեծի Թագավորելը, Դեմետրի եւ Նրա որդիների դեմ վերջինիս վարած պատերազմները, Անտիոքոս Սիդեացուն պարտության մատնելն ու աշխարհի երրորդ մասին տիրելը, դրանից Հետո ավելացնում է (Բ. 3). «Ի ժամանակին յայնմիկ Թագաւորեցուցանէ գեղարայր իւր՝ զՎաղարշակ մերոյ աշխարհիս». այստեղ պատմության բնական շարադրանքին Հաջորդում է՝ նախ նրա մղած պատերազմները Հիշատակելը եւ ապա՝ Հայոց վրա Վաղարշակին Թագավորեցնելը: Եվ քանի որ Եվսեբիոսի Կանոններում Անտիոքոս Սիդեացու սպանությունը նշված է ողիմպիադի* 162-րդ տարում, 128-րդը ն. Ք., ուստի եւ ըստ Խորենացու այդ երկրորդ ցուցմունքի Հայոց Արշակունիների սկիզբը պետք է Համարել ոչ չուտ, քան 128-րդ տարին ն. Ք.:

Մեր պատմագրի մոտ (ըստ այժմյան օրինակների) Հայոց Արշակունիների սկզբնավորումը նշանակված է Պտղոմեոս Եվբրգեստ Բ-ի 12-րդ տարին, որն ըստ Եվսեբիոսի Կանոնների՝ կլինի ողիմպիադի 162-րդ տարին, 131-րդ տարին ն. Ք.: Իսկ նրանց վախճանը դնում է Թեոդոս Փոքրի 24-րդ տարում (408-405), այն է՝ 431-րդ տարին Քրիստոսից Հետո: Ուրեմն Հայոց Արշակունիների տարիների գումարը, նրանց սկզբնավորումից մինչեւ վերացումը, կազմում է 131+431=562 տարի, այնինչ Ասողիկի մոտ տեսնում ենք ուղիղ 559 տարի: Որտեղից է առաջանում այդ տարբերությունը, կամ որտեղից է վերցնում ու Հաշվում Ասողիկը Եվբրգեստ Բ-ի 12-րդ տարին իբրեւ Հայոց Արշակունիների սկզբնավորումը:

Մենք այնպես ենք կարծում, թե Ասողիկը այստեղ նույնպես Հայոց Արշակունիների սկիզբը նշանակում է միանգամայն Խորենացուն Համաձայն, իսկ նրա երկրորդ ցուցմունքի նման, այսինքն՝ 128-րդը ն. Ք., որը Անտիոքոս Սիդեացու սպանման տարին է Եվսեբիոսի մոտ. ուստի 128 ն. Ք. + 431 տարի յ.Ք. (24-րդ տարին Թեոդոս Փոքրի) տալիս է 559 տարի, ինչպես որ Հիւրավի նշանակում է Ասողիկը Հայոց Արշակունիների տեւողությունը: Պտղոմեոս Եվբրգեստի (ԺԲ) 12-րդ տարին աղավաղված է երևում մեր այս պատմագրի մոտ, պետք է լինի (ԺԵ) 15-րդ, որը Եվսեբիոսի մոտ նշանակված է 162-րդ ողիմպիադի չորրորդ տարվա դիմաց, որը միեւնույն ժամանակ Անտիոքոս Սիդեացու մահվան թվականն է: Այստեղից երևում է, մեր կարծիքով, որ Ասողիկը Հայոց Արշակունյաց սկզբնավորությունը որոշում է Անտիոքոս Սիդեացու մահով (Դ ամ ՃԿԲ ողիմպիադի) եւ Եվսեբիոսի Կանոնների օժանդակությամբ դառնում եւ Հաշվում է Պտղոմեոսյան տարին Համաժամանակ - Եվբրգեստ Բ-ի ԺԵ (15-րդ) տարուն (=128 ն. Ք.). եւ Հենց նույն ձևով

* Տե՛ս՝ մաս. 67:

1. Պտղոմեոսների թվականությունը որոշելու ըստ Ասողիկի, Խորենացու եւ մեր նախորդ պատմագրերի անհրաժեշտ է Հաշվել ըստ Եվսեբիոսի Կանոնների եւ ժամանակագրության, որով առաջ-

նորդում էին մեր պատմագրերը, եւ ոչ թե նախկին՝ նրանց Համար անձանիք ժամանակագրությունների Համաձայն, կամ ըստ արդի ժամանակների ուսումնասիրությունների:

էլ վարվում է Գարսից Արշակունիների սկզբնավորման համար, ինչը որ ցույց տվինք վերևում Ման. 392*:

Ասողիկի մոտ Հայոց Արշակունիների տարիների գումարը (բացառությամբ Տրդատ Ա-ից հետո եղած անիշխանության եւ ինսուրվ Գ-ի՝ երկրորդ անգամ թագավորելու ժամանակների) հաշվվում է ուղիղ 528 տարի. սակայն պետք է իմանալ, որ մեր թագավորներից ոմանց տարեթվերը, գրչագրերի աղավաղվածությունյան կամ թե այլևայլ պատճառներով տարբերվում են ինորենացու տվածից, ինչպես օրինակ.

Խոսրով Բ-ի որդի Տիրանին ինորենացին (Գ. 17) տալիս է 11 տարի (ԺԱ), իսկ Ասողիկը, դրան հակառակ, չի նշում նրա թագավորության ժամանակը:

Ըստ ինորենացու (Գ. 35) Արշակ Բ-ն թագավորեց 30 տարի. Ասողիկը (էջ 69) դրա փոխարեն ունի 7 տարի:

Խոսրով Գ-ն առաջին անգամ թագավորեց ըստ ինորենացու (Գ. 50) 5 տարի, իսկ Ասողիկը (էջ 74) ունի 3 տարի:

Ըստ Խոր. (Գ. 55) Վռամյապուհը թագավորեց 21 տարի, Ասողիկն (էջ 74) ունի 15 տարի:

Եթե ուղղագրենք (իմա՝ հաշվենք) Արշակունի արքաների տարիների գումարն ըստ ինորենացու այս ցուցմունքների (տվյալների), կունենանք $528 + 11 + 23 + 2 + 6 = 570$ տարի, որը տասնեամեկ տարով ավելի է, քան Ասողիկի տված 559 տարիների գումարը:

Հայոց Արշակունիների սկզբնավորման ժամանակի այլևայլ հանգամանքների մասին դրված են Ման. 39-րդում:

68. (էջ 122). Իր Երկրորդ գրքի այս երկրորդ գլուխը Ասողիկը քաղվածաբար հյուսում է Մ. ինորենացու, Եղիշի, Ղ. Փարպեցու, Սեբեոսի եւ Հովհաննես կաթողիկոսի պատմություններից, ինչպես որ բնագրի ներքեւում յուրաքանչյուր տեղում ցույց ենք տվել մեր Գատմագրի աղբյուրները:

69. (էջ 123). Ե. Դյուլորիեն (Recherches, էջ 203-204) Ասողիկի ասածի հիման վրա Մ. Ղեւոնդյանց նահատակությունը դնում է 453 թվականի հուլիս (կամ հրոտից) ամսի 26-րդ օրը, կիրակի: Իսկ ըստ Եղիշի եւ Ղազար Փարպեցու Գատմությունների նրանց մարտիրոսության օրը հաշվվում է 454 թ. հուլիս կամ հրոտից ամսի 25-ի կիրակի օրը:

70. (էջ 126). Մ. Էմինը «սա եւ զԱլանս արգելական արար» խոսքը թարգ-

* Պետք է ուշադրության առնել, որ ինչպես սույն համաժամանակյա թվերը 250-րդ տարին Եվսեբիոսի մոտ, Ասողիկը դնում է Գողթմոս Փիլագէպոսի 30-րդ տարին՝ 34-րդ տարվա փոխարեն, ինչպես որ ներկայումս կա Եվսեբիոսի մոտ. նույն ձևով էլ այստեղ Ասողիկն

ունի 12-րդ տարին Եվսեբիոս Գողթմոսի Եվսեբիոսի ավելի ճշգրիտ՝ 15-ի փոխարեն: Երկու դեպքում էլ Ասողիկը տարբերվում է Եվսեբիոսի Կանոնների ներկայիս օրինակից ուրիշ այլ համաժամանակյա թվերով՝ Գողթմյանների տարիները որոշելիս:

մանել է հարազատորեն, այնինչ ծանոթագրության մեջ (էջ 75) այսպես. «Въ подлиннике стоит: сас еւ զԱլանս արգելական արար, что не совсемъ понятно для меня. Въ буквальной переводѣ оно значитъ: "онъ же сделалъ Алановъ заключенными". Такъ какъ здѣсь речъ идетъ о Лазарѣ, какъ о настоятеле Суренской пустыни, то подъ этимъ выраженіемъ не слѣдуетъ ли разуметь, что при немъ впервые явились люди изъ Алановъ, поступившіе въ монастырь? Другаго смысла не нахожу въ его вышеприведенныхъ словахъ, если только это место не искажено»: Կարծում ենք, թե սույն խոսքն ավելի ճիշտ է հասկացել Ե. Դյուլորիեն, որ թարգմանում է. "Il arreta les irruptions des Alans" (էջ 114), վերագրելով այն Վահան Մամիկոնյանին, որ այդ ժամանակ Հայոց մարզպանն ու սպարապետն էր. չնայած Ալանաց դեմ Վահանի մղած պատերազմի եւ նրա տարած հաղթանակի մասին ժամանակակից պատմագիրներն ու նրանցից հետո եկածներն էլ ոչինչ չեն հարգում:

71. (էջ 127). Փիլիպպոս կայսեր 7-րդ տարվա համար Մ. Էմինը գրքի վերջում, 18-րդ Հավելվածում (էջ 317) գրում է. «Այլ վասն հատուածոյն առ պատմագիրս մերոյ, յորում ասէ, թէ «Եւ էր Յունաց թուականն 304» յ7 ամէն Փիլիպպոս կայսեր»՝ գիտելի է, թէ թիւը վերջին վրիպակաւ ցուցանի աստ առ ի՝ տգիտութենէ գրչաց: Փոխանակ «յ7 ամէն Փիլիպպոս կայսեր» հարկ է ընթեռնուլ «307-րդ ի Փիլիպպոս կայսերէ», որ արդարեւ զուգահէյ էլանէ 553 թուականին Քրիստոսի»:

Այն ուղղումը, որն առաջարկում է Մ. Էմինը, ոչ միայն չի բացատրում հատվածը, այլ ավելի քան աղավաղում է այն:

Նախ եւ առաջ ասենք, որ Փիլիպպոս կայսեր (244-249) 307-րդ տարին չի տալիս 553 թվականը, որպես թե 243 (Փրկչի ծննդից մինչեւ Փիլիպպոս) 307 (Փիլիպպոսի առաջին տարուց եւ Փրկչի 244-րդ թվականից) կազմում է ուղիղ 550 տարի: Իսկ եթե այդպես ընդունելու լինենք, ապա անբացատրելի կմնա «Թուականն Յունաց 304», որը Մ. Էմինի արած ճշգրտմամբ ինչ-որ ավելորդ է թվում. այնինչ Ասողիկի մոտ այդ թվականը սերտորեն կապակցված է «7-րդ ամին» Փիլիպպոսի: Եվ դրանցից բացի, Ասողիկը պարտավոր չէր բոլորովին իր համաժամանակյա հաշվարկում նշել Փիլիպպոս կայսեր թվականից, որ այնքան էլ երեւելի մեկը չէր, որի կայսրությունից սկսած նոր թվականություն հաշվեն, ինչպես Ալեքսանդրից (իմա՝ Մեծից - Վ. Վ.), Կոստանդիանոսից կամ ուրիշ նշանավոր կայսրերից:

Այդ հատվածի բացատրության մեջ, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է «յեւ մէ» ընթերցել Ե տարուց, ինչպես շատ անգամ նմանության պատճառով Ե եւ է տառերը շփոթվում են միմյանց. նաեւ այն, որ Փիլիպպոս կայսրը թագավորեց 224 թվականից մինչեւ 249-ը, լրիվ հինգ տարի եւ մեռավ վեցերորդին, ուրեմն նրա թագավորության 7-րդ տարի գոյություն չունի: Իսկ թե ինչ բան է «Յունաց թուականն 304» ի 5 ամէն Փիլիպպոսի՝ այդ կբացատրենք ստորեւ:

Հունաց կամ Հռոմեական թվականը կոչվում է Հռոմի Շինությունից (Ab urbe condita - U.C. Հռոմեական մատենագիրներից) սկսած թվաբերությունը

(Հաշվարկումը), որ ըստ Վարրոնյան Հաշվի Հիմնադրվեց Քրիստոսից 753 տարի առաջ: Տիրոջ 247-րդ տարում (Փրիլպպոս կայսեր Թագավորության 4-րդ տարում) լրացավ այդ մեծ քաղաքի Հիմնադրման հազար տարին (753 Ն. Ք.+247 Հ. Ք.=1000) եւ այդ շրջանը կոչվեց «Առաջին հազարամյակ», որից հետո՝ Տիրոջ 248-րդը Երկրորդ հազարամյակի առաջին տարին է կամ 1001-րդը: Բայց Հայոց Պատմիչները Հունաց պատմագիրների ձեռով չեն Հաշվում 1001, 1002, 1100 եւ այլն, այլ Համառոտ՝ 1, 2, 100 տարի եւ այլն, ցույց տալով, թե՛ այդ թվերը Երկրորդ հազարամյակին են, եւ ավելացնում «ի Փրիլպպոս կայսերէ» կամ «ի 5 ամէ Փրիլպպոսի, քանի որ նրա 5-րդ տարուց սկսվեց Երկրորդ հազարամյակը: (Տես նաեւ սույն գրվածքի վերջում մեր Պատմագրի Հիշատակարանում հետեւյալը. «Ըստ Յունաց Թուականին ի Փրիլպպոս կայսերէ՝ ամբ չծէ», եւ մեր ծանոթագրութիւնն այդ մասին: Տես նաեւ Դյուլորիեի մոտ Recherches, էջ 49-50, 173-174, 282: Եվս. կանոններ, 98, 166...):

Այս իսկ պատճառով Հունաց թվականությունը վերածում ենք «ի Փրիլպպոս կայսերէ» մինչեւ Տիրոջ թվականությունը պետք է ավելացնել Հունաց թվականության 247 տարին (Փրկչի ծննդից մինչեւ առաջին հազարամյակի վերջը). ըստ այդմ էլ, Ասողիկի ասածի համաձայն, թե գումարում ենք 304 եւ 247 տարիները եւ ստանում $304+247=551$, որը մեր տոմարի ընդունման թիվն է՝ սկսած Փրկչական թվականությունից, կամ 553-ը՝ Տիրոջ ծննդից: Այս նույն ձևով էլ Հունաց 757 թվականը (տես Ասողիկի Հիշատակարանը) եւ 247-ը տալիս է $757+247=1004$, որը Փրկչական թվականից սկսած Ասողիկի Գրքի ավարտման տարին է:

Ե. Դյուլորիեն այդ հատվածը թարգմանում է այսպես. «C'était en 304 de L'ere des Grecs, et a partir de la septieme annee de L'empereur Philippe» (էջ 115): Իսկ «Քննութիւնս իւր ի վերայ ժամանակագրութեան Հայոց» նույն հատվածը թարգմանում է.

«C'était en 304 de l'ere des Grecs, la 307e annee depuis l'empereur Philippe. եւ բացատրէ զհատուածդ ըստ այսմ

...Le calcul d'Acoghig, que est aussi celui de Jean Diacre (cf. p. 48-49) nous donne

248 E. C. = 1001 de Rome = I du second millenaire.

304 ans ecoules.

1 annee courante

553 Ere Chr.=1 Ere Arm. (Recherches, էջ 174), ուր որ, ինչպես տեսնում ենք, նույն վրիպումը (սխալը) գործում է Փրիլպպոսի 307 տարվա համար, որը

նույնիսկ իր Հաշվարկի մեջ էլ չի կիրառում:

72. (էջ 129). Ե. Դյուլորիեն (Recherches, էջ 206) ըստ Ասողիկի Համաժամանակյա թվերի Սուրեն Ճիհովր-Վնասապի սպանությունը դնում է 572 թվականին, փետրվարի կամ արեգի երկուսին, երեքշաբթի օրը, եւ ոչ թե 22-րդ օրը, ինչպես գրված է մեր պատմիչի մոտ, քանզի 572-րդ տարվա փետրվարի 22-ը երկուշաբթի օր է (տես նրա երկրորդ Տախտակը - էջ 393-394):

Մեզ թվում է, թե «յամսեանն արեգի ի Բ ամսոյն» ուղղելի է այսպես՝ «յամսեանն արեգի ի Բ ամսոյն»:

73. (էջ 136). իսկոտ աղավաղված եւ անհասկանալի է հատվածը «եւ տոմարին Լեւոնի» բառերից սկսած. «...եւ տոմարին Լեւոնի, (որ) յոյս ճշմարիտ թուի մեզ ամենեցուն. իսկ որ զուրիդն կամիցին պարագիտել ճանապարհ» եւ այլն, որը Մ. Էմինն ուղղագրում է՝ Հուլիս ճշմարիտ ... պարագիտել ճանապարհը, եւ թարգմանում է այսպես. «Лучше умереть, нежели учение святого Григория, которое намъ всемъ кажется более чемъ истиннымъ, променять на соборъ Халкидонский и на послание Льва. Но те, кои пожелаютъ идти по прямому пути, пусть вспомнятъ сказанное Апостоломъ», (էջ 64-65):

Թարգմանության մեջ իմաստն իրոք ճիշտ է, սակայն այն հետու է բնագրից, որտեղ այդպիսի իմաստ չկա, մանավանդ «յոյս ճշմարիտ» բառերը, որը Մ. Էմինն ուղղագրում է «յոյժ ճշմարիտ» եւ վերագրում սուրբ Գրիգորի վարդապետությանը:

Ե. Դյուլորիեն հատվածի վերջին մասը բոլորովին սխալ է հասկանում եւ թարգմանում է այսպես. «C'est cette croyance qui, pour nous tous, est la veritable esperance. Ceux qui veulent par le regard s'assurer du droit chemin, dont parle l'Apotre, nous les supplions avant tout d'adresser a Dieu des prieres» (յէջ 122):

Սերեռոսն այդ հատվածը ունի այսպես. «Եւ իբրեւ լուան՝ չառին յանձն փոխել զճշմարիտ վարդապետութիւնն սրբոյն Գրիգորի՝ ըստ տոմարին Լեւոնի: Հաճոյ թուեցաւ ամենեցուն առնել թղթոյն պատասխանի» (Սեր. 119):

Մեր կարծիքով, այն հատվածը, որը մեջ բերեցինք վերելում, երկու հակառակ բաներ խառնված են միմյանց. նախ այն, ըստ որի Հայերը Հավաքվել էին, առում էին միմյանց եւ հորդորում, որ Քաղկեդոնի ժողովը Հանձն չառնեին (իմա՝ ընդունել). եւ երկրորդը նամակի սկիզբն է, որը շարադրեցին իբրեւ պատասխան Կոստանդին կայսեր ուղարկած թղթին: Գրչագրերի աղավաղումից կամ, թերեւս ավելի շատ, նույն տեղում ինչ-որ բառերի պակասից, դժվար է հասկանալ, թե որտեղ են ավարտվում ժողովի խոսքերը եւ որտեղից է սկսվում նամակը:

Մենք կարծում ենք այսպես պետք է կարդալ այդ տեղը.

«Ջաղաղակ բարձեալ ամենեցուն ասէին, թէ «Լաւ լիցի մեզ մեռանել, քան թէ փոխանակել զվարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի ընդ ժողովոյն Քաղկեդոնի եւ տոմարին Լեւոնի»: (Դրանից հետո գալիս է նամակի սկիզբը, թե) «Յոյս

ճշմարիտ թուի մեզ (եւ) ամենեցուն իսկ, որ զուղիղն կամիցին պարադիսն ճա-
նապարհ՝ ասացեալն յԱռաքելոյն...»: Այդ (եւ) բառը փակադնում մեզանից
ենք ավելացրել, առանց որի խոսքի Հստակ իմաստը անհասկանալի էր մնում:

74. (էջ 136). Կոստանդին կայսեր թղթին Հայոց պատասխանը Ասողիկը
բառ առ բառ վերցրել է Սեբեոս եպիսկոպոսի Պատմությունից (Սեբ. էջ 120-
134), թեև այս պատմագրի մոտ մի քանի բառեր պակասում են թղթի սկզբում
և բազմաթիվ բաներ էլ՝ վերջում, սակայն շատ ավելի Հարազատ են (իմա՝ ճշգ-
րիտ) ընթերցվածները նրա մոտ, քան թե Սեբեոսի, որտեղ խիստ աղավաղված
է, այն աստիճան, որ բազմաթիվ տեղեր նույնիսկ բոլորովին անհասկանալի կլի-
նեին առանց Ասողիկի Պատմության (կարեւոր փաստ Ասողիկի առավելու-
թյան, նաև Ման. Թարգմանության...<13>):

Թեև կարելի էր Սեբեոսի պատմության բազմաթիվ տեղեր ուղղագրել Ա-
սողիկի պատմության Հիման վրա, կամ գոնե ցույց տալ ճշգրիտ ընթերցվածնե-
րը, սակայն թե առաջինի եւ թե երկրորդի Հրատարակչները զանց են առել այս
կարեւորագույն բաները:

Նամակի սկիզբը Սեբեոսն ունի այսպես (էջ 120). «Հոգի ընկալ մարգա-
րէիցն եւ յառաքելոցն Քրիստոսի ունիմք զպատուէր՝ առնել աղաւթս խնդրու-
ծովք ի վերայ աստուածասէր Թագաւորութեանդ եւ ամենայն իշխանացն եւ
զաւրաց...»: (Մալխասյանցին նույնպես թվում է՝ լրիվ չի բացատրում:) (Վ.Վ.)

75. (էջ 139). Սույն Հատվածը, որ մեր Պատմագիրը վերցնում է Սեբեոսից,
մինչև օրս գայթակղության քար էր Թարգմանիչների եւ ընթերցողների Հա-
մար՝ գրիչների աղավաղության պատճառով:

Սեբեոսը (էջ 121) այդ տեղը ունի այսպես. «Նաեւ Հայրապետն իսկ յառաջ
մատուցեալ ասէր. Մի կոչեսցի Աստուած այրն այն»:

Իսկ Ստեփանոս Տարոնեցու Պատմության ձեռագրերից ոմանք ունենին.
«Նաեւ Հայրապետն իսկ իւրօվք Համազգեօք յառաջ մատուցեալ՝ առնէր ամ-
բաստանութիւն ըստ բնիկ իւրոց սովորութեանց: «Մի կոչեսցի, ասեն, աստ
այրն այն», իսկ ոմանք էլ վերջին Հատվածն ըստ Սեբեոսի ունեին այսպես. «Մի
կոչեսցի, ասեն, Աստուած այրն այն»: Այս երկու ընթերցվածներից մեր Պատ-
մագրի նախկին Հրատարակիչը (իմա՝ 1859, Փարիզի) ընտրել է առաջինը՝ Հա-
մարելով ամենաճիշտը, քանի որ բոլորովին Հնարավոր չէր ենթադրել, թե որե-
ւէ քրիստոնյա Հայրապետ ասած լինե՞ր՝ չանվանել Քրիստոս Աստծուն (զայրն
այն):

Եվ թեպետ բոլորովին իմաստազուրկ է այդպիսի ընթերցվածը, սակայն Ա-
սողիկի երկու Թարգմանիչներն էլ Համարել Հասկացել են այդ ամենաճիշտ ըն-
թերցվածը եւ Թարգմանել բառացի. - «Que cet homme dirent - its, ne soit pas
admis ici), (Դյուլորիե, էջ 124).- Здѣсь не долженъ присутствовать этотъ
человѣкъ), (Էմին, էջ 66) - «զայրն այն» Համարելով Երուսաղեմի պատրիարք
Ջաքարիային, չհիշելով ամենեւին, որ նախ այն ժողովին պարտավոր էին մատ-

նակցել քրիստոնեական բոլոր դավանանքներին պատկանողները, ինչպես նաեւ
Ջաքարիա պատրիարքը. եւ երկրորդ՝ թեպետեւ, ըստ Պարսից Թագավորի Հրա-
մանի, այդ խոսքերն ասողը, բրածնն արվեց ու Հայաժողովի ժողովից (այսինքն Մ.
Էմինի եւ Ե. Դյուլորիեի կարծիքով Ջաքարիա Հայրապետը), սակայն փոքր-ինչ
Հետո տեսնում ենք, որ Հայրապետը եկավ ժողովին (մասնակցեց) եւ մնաց այն-
տեղ մինչև վերջ. երրորդ՝ արդարեւ անտեղի էր «չկոչել անդ առնն այնորիկ»,
մինչդեռ արդեն կանչված էր եւ ժողովին ներկա էր Հայրապետը, մասնավոր
մեր լեզվի ուղղախոսության Համաձայն ճիշտ չէ ասել «Մի կոչեսցի աստ», այլ
անշուշտ պետք է ասել այսր:

Ե. Դյուլորիեին, որ սույն տեղում Հետեւող է Մ. Էմինին*, ծանոթագրու-
թյան մեջ (էջ 192) մասամբ տարակուսում է խոսքի ճշգրտությանը, անհնարին
Համարելով Հասկանալ, թե Հաստատապես ով է եղել Հայրապետը, որի մասին
խոսվում է, եւ դժվարանում է ենթադրել, թե նա Ջաքարիա Հայրապետը լինի:

Սակայն Մ. Էմինը մեծ վստահությամբ եւ ավելի քան մեծագույն սխալա-
նքով իր Թարգմանության մեջ ներ է մուծում Ջաքարիայի անունը՝ ամենեւին ու-
ղղորդվելով չղարձնելով վերելում եղած մեկնաբանությունների անտեղյա-
կությանը, որոնք առաջ են գալիս այդ կարգի ընթերցվածներից եւ որոնք ան-
շուշտ ծանոթ էին նրան. սրանցից էլ բացի նա ծանոթագրության մեջ (էջ 66-
67) շատ խիստ խոսքերով դրսևում է Սեբեոսի Պատմության Թարգմանչին (ու-
սուցչապետ Բ. Պատկանյանին), թե ինչու նա չի ուղղագրել Սեբեոսի լավա-
գույն ընթերցվածն ըստ Ասողիկի Պատմության տպագիր վրիպակալեցուն ըն-
թերցվածների: Այստեղ բերում ենք նույնությամբ նրա խոսքը.

«Մի կոչեսցի աստ այրն այն»: Հայերէն բնագիրը Սեբեոսի ունի գտեղիդ՝ մի
կոչեսցի աստուած այրն այն, զոր Թարգմանիչն այսպէս աւանդէ ի ռուս, «Много
тоѣ да не назовется Богомъ» (էջ 134), որ ոչ միայն անիմաստ է բոլորովին, այլ
եւ ոչ յարմարի ոչ յառաջասացելուն եւ ոչ՝ որում գալոցն է: Ծաւ է արգարեւ, դի
Թարգմանչին Սեբեոսի չէ Հայեցեալ ի պատմութիւնն Ասողիկն, առ որում պա-
տասխանին Հայոց առ կայսրն Յուճաջ Հարազատ եւս է մնացեալ (քան առ Սե-
բեոսի): (Զի եթէ Հայեցեալ էր՝) ապա զՀատուածդ յիշատակեալ Թարգմանէր
այլով յեղանակաւ եւ առ Հասարակ գերծ մնայր ի բազմաթիւ անտեղութեանց,
որք պատահեն ի Հատուածիդ յայդմիկ»:

Մեր օգտագործած Ձեռագրի շնորհիվ այժմ ճշգրտվեց մի շատ կարեւոր ըն-
թերցված Ասողիկի եւ Սեբեոսի մոտ միանգամից, եւ Հասկանալի դարձավ խոս-
քի իմաստը, թե՛ քրիստոնեական զանազան դավանություն ունեցողներից ժո-
ղովին ներկա եղավ նաեւ Հրեապետը եւ իր ազգակիցների Հետ միասին սկսեց
ամբաստանել քրիստոնեական Հավատն ու ասել, թե «Մի կոչեսցի Աստուած
այրն այն» (իմա՝ մեր տեղ Հիսուս Քրիստոսը, քանզի Հրեաները նրան նույնիսկ
Աստված չեն Համարում). այդ խոսքերը լսելով՝ ժողովականները այն Հաղորդե-

* «Ե. Դյուլորիե, որ յայն տեղում Հետեւող լիւ է Մ. Էմին» արտահայտությունը ճիշտ
չէ, թեպետ խմբագրական կամ տպագրական վրիպում լինի, եթե ոչ՝ միտք չի արտա-
հայտում. մեր կարծիքով պետք է լինի. «...Հետեւող լիւ է Մ. Էմինի».- Վ. Վ.):

ցին Պարսից արքային, որը եւ Հրամայեց զանահարությամբ ժողովից դուրս վճռել Հրեապետին, որն այնտեղ Հրավիրված էր:

Նուրբի այսպիսի ճիշտ ընթերցվածը՝ քաղված մեր Զեռագիր օրինակից, վաղուց ի վեր ցույց էր տրված Ք. Պատկանյանի կողմից. Mat. дня Арм. Сп. Вып.1, էջ 28-29:

76. (էջ 140). Սույն Հատվածը սկսած. «Թէ Քաղկեդոնին ընդունելի էր...» բառերով եւ Հետեւյալը, որ մեր Պատմագիրը Պարսից խոսքով արքային է ասել տալիս, չկա Սեբեոսի Պատմութեան մեջ որեւէ տեղ, որը, սակայն, նույն Հատվածն ունի այսպես.

«Վասն որոյ Հրաման ետ արքա խոսքով քանդել զամենեցունց նոցա զեկեղեցիսն եւ սրով սատակել զնոսա, թէ ոչ դարձցին...» եւ այլն (էջ 122): Ընթերցվածների ծանոթագրութեան մեջ (էջ 95, Ման. 4) ցույց ենք տվել, թե մեր Զեռագրում այդ նույն Հատվածը դրված է փոքր-ինչ առաջ, «Կոստանդնուպոլսին առ Մենն թէոդոսիւ, Քաղկեդոնին առ Մարկիանոսիւ» (տես էջ 95) բառերից Հետո. այնպես որ այդ տեղից Հետո՝ խոսքի բնական ընթացքը Հար եւ նման է Սեբեոսին: Սակայն այդ նույն տեղում գտնվող Հատվածը մենք Հարազատ չենք Համարում, այլ թերեւս ուրիշ որեւէ մեկի կողմից ավելացրած Ասողիկի Պատմութեան լուսանցքում նրա մի մասնիկը Համարելով, ինչպես որ Հաճախակի են պատահում ձեռագրերում:

Սույն Հատվածը անհարազատ Հավելվածք ենք Համարում Հետեւյալ պատճառներով. նախ՝ Սեբեոսի մոտ այն ոչ մի տեղ գոյութիւն չունի (որից Հայոց նամակն ընդօրինակում է Ասողիկը), եւ երկրորդ՝ որովհետեւ Ասողիկի Պատմութեան օրինակներում այն զետեղված է այլեւայլ տեղերում, ապա ուրեմն ձեռագրերից որեւէ մեկի լուսանցքում եղածից ներ է մուծված բնագրում, եւ երրորդ, որն ամենակարեւորն է, նրա մեջ չկա բոլորովին պատմութեան բովանդակութեան շարադրանքի ընթացքին Համապատասխան իմաստ եւ Հնարավոր էլ չէ վերագրել այն ոչ խոսքով արքային եւ ոչ էլ ժողովականներին:

Մ. էմինը Հատվածը այսպես է թարգմանում.

«Если-бы соборъ халкедонскій стоилъ того, чтобы его приняли, то почему-же моя грамота не была принята, темъ более, что я въ ней изложилъ все верно? но видно, что онъ не можетъ быть причисленъ къ трёмъ святымъ соборамъ, (էջ 68), սակայն մեծարդդ գիտնականն ինքն իր իսկ ծանոթագրութեան մեջ (էջ 68) տարակուսում է նույնիսկ այսպիսի թարգմանութեան ճշգրտութիւնը՝ բնագրին չհամապատասխանելու պատճառով:

Իսկ Ե. Դյուլորինն ամենեւին չտարակուսելով Հատվածի Հարազատութեանը, թարգմանում է իր Հասկացածով. «Ci be concile de Chalcedoine etait recevable, dit-il, pourquoy n'a-t-il pas envoye de lettres? (էջ 125):

77. (էջ 141). Զեռագիրն ունի «յարքունական պաշարն», իսկ Հին տպագիրը՝ «յարքունական պալատն»:

Առաջին Հրատարակութեան ձեռագրերից մեկը ունի՝ «յարքունական պո-

ղոտայն» (տես նախկին տպագր. Ասողիկի, Ման. 58, էջ 291). ինչպես նաեւ Սեբեոսը, որը գրում է «յարքայական պողոտայն» (Սեբեոս 122): Այս երկու ընթերցվածներից մենք ընտրեցինք երկրորդը («պողոտայն»), ինչպես որ վերջում է Մ. էմինը, որը ծանոթագրութեան մեջ (էջ 68) «երթալ յարքունական պողոտայն» ոճը բացատրում է «երթալ զուղիղ ճանապարհն»:

78. (էջ 141). Այս անծանոթ բառը այլեւայլ ձեւերով գտնվում է Սեբեոսի եւ Ասողիկի ձեռագրերում: Հին Տպագիրը, երկու ձեռագրերի ձեւով ունի՝ «զփաքարն»: Մեր Զեռագիրը՝ «զչփաքարը»: Բրոսսի Զեռագիրը (Թարգմ. Մ. էմինի, 68-69) նույն տեղում ունի այսպես. «Որոց զչրփաքաժառ է տեղւոյ աւարին ակն իսկ Հրամայեաց տալ», որի մեջ մեզ թվում է «է տեղւոյ աւարին ակն» բառերը չրփաքաժառ բառի աղավաղված մեկնությունն են, որեւէ ուրիշ մեկից ավելացված բնագրի լուսանցքում, ապա մուծված բնագրում:

Սեբեոսն ունի՝ «որով եւ չրփաքարն իսկ Հրամայեաց տալ» (էջ 122): Այս երկու ընթերցվածներից մենք դնում ենք միջինը՝ չփաքարը, թեպետեւ նրա նշանակությունը չգիտենք:

«Փաքար» բառի Համար Հին տպագրում այն կարծիքն է Հայտնում նախկին Հրատարակիչ Կ. վարդապետ Շահնազարյանցը, թե գուցե նշանակում է ուժնիկ, թոշակ: Նույն բանի մասին Ք. Պատկանյանը Սեբեոսի Պատմութեան մեջ (էջ 122) այսպես է գրում. «Այսպէս (այսինքն չրփաքարն) ի տպ. եւ ի ձեռ. օրինակին: Առ Ասողիկայ, եր. 97՝ զփաքարն: Թուի լինել պարսիկ բառ՝ փաքար կամ փաքար, որ նշանակէ զհարկապահանջն եւ գոտուս Հարկաց ի պէտս կալուածատեարց: Իսկ Ե. Դյուլորինն ոչ միայն առանց որեւէ տարակուսանքի փաքար բառը թարգմանում է provision (պաշար, ուժնիկ ճանապարհի), այլեւ ծանոթագրութեան մեջ (էջ 192) մեկնում է նույնիսկ Հատվածի իմաստը, թե՛ Ասողիկը սրանով ցանկանում է ցույց տալ խոսքի անաչառությունը, որը թեեւ իբրեւ ճշմարիտը Հայտարարեց Հայոց դավանությունը, բայց եւ արդարամտորեն Հանդես բերեց իր գթասրտութիւնը Վրաց եւ Աղվանից պատրիարքների, ինչպես եւ Հունաց եպիսկոպոսների Հանդեպ՝ զոհացնելով նրանց կարիքները, թեեւ նրա աչքում սրանք խոստոված էին ուղիղ ճանապարհից...»

79. (էջ 142). ...կամ Կայելով բառի փոխարին (Տպագիրը՝ Կամկայն չով) Սեբեոսն ունի ավելի ճշգրիտ ընթերցվածը՝ Կամիլով, որը ուսուցչապետ Ք.

* Դժբախտաբար մեծանուն գիտնականը աստ չի ասում իր կարծիքը եւ չի տալիս բառի ուղիղ բացատրությունը, ուստի եւ բազմակիտ է դնում: Հավանական ենք Համարում թողալը, ուժնիկը. Վ. Վ.:

1. Համեմատել Ղազ. Փարպեցու Հետ՝ «Որ ոչ բազում ոգիս Հնարի ի մոլորութենէ ի ճանապարհ անել» (էջ 117): «Յայժմ մոլորեալք էին եւ արդ ի ճանապարհ եկեացին» (էջ 119):

Նույնպես եւ մեր Պատմագրի մոտ, էջ 226. «Ձոր աստուածային օրէնքի թաղաւորական ճանապարհ գիտելով՝ Հրամայեմ մեզ ոչ խոտորել...»:

Պատկանյանը բացատրում է այսպես.

«Կամիյոյ, Kamjesu, որ Թարգմանի «յարեաւ Բրիստոս» է անուն ոմանց եպիսկոպոսաց Ասորւոց: Տես Աստմ. II, 414»: (Սեբ. էջ 123):

80. (էջ 143). Այս Պատմագրի ոչ նախկին հրատարակիչը եւ ոչ էլ նրա երկու Թարգմանիչները չեն նկատել այստեղ Հայոց գրած պատասխանում եղած պակասը եւ խոսքի կանոնավորութեան աղավաղումը, որոնք ակնհայտ են բոլորին, ովքեր որ ուշի ուշով ընթերցեն մեր Պատմագրին եւ Համեմատեն այն Սեբեոսի Պատմութեան հետ:

Ահա թե ինչպես է երկարաձգվում Հայոց պատասխանը Սեբեոսի մոտ. («իբրեւ զաւուրս երկնից ի վերայ երկրի Հանդերձ յաղթութեամբ բազմաւ... զի յաւիտեան տիրեսցես ի վերայ ամենայն երկրի, ծովու եւ ցամաքի, յաղթութեամբ բազմաւ». Սեբ. 123-124 էջերը), որի մեջ մեկ առ մեկ Հայերը բացատրում են իրենց դավանութիւնը, եկեղեցու ավանդածը ամբողջութեամբ եւ դրանց ջատագովութիւնը. ներածում են նաեւ Նիկիական Հանգանակը եւ այդ նույն ժողովի պատմութիւնը՝ ուրիշ շատ բաներով Հանդերձ եւ ամենավերջում էլ բացահայտորեն Հայտնում են, թե այն Հավատն ու ավանդութիւնը, որն իրենք ընդունել են սուրբ Գրիգոր Լուսավորչից եւ մեր Եկեղեցու սուրբ Հայրերից, նույնութեամբ կան եւ կպահեն անսասան: Ասողիկի Պատմութեան մեջ, սակայն, այդ բոլորն էլ չկան եւ Հայոց Թուղթն էլ ինչ-որ տեղ ընդհատվում է, վկան նաեւ ամբողջութեամբ ջատագովական խոսքերը եւ ոչ էլ նրանց կայացրած ձևերը: Իսկ խոսքի կանոնավոր ընթացքի աղավաղումը երեւում է այնտեղ, որ մեր Պատմագիրը դնում է նախ Կոստանդին կայսեր գալուստը Հայաստան, Ներսես կաթողիկոսի հաղորդվելը նրա հետ եւ այնուհետեւ Հավատի վերաբերյալ Թղթակցութիւնը, որը Հնարավոր բան չէր. քանզի, ինչպես պարզ երեւում է Սեբեոսի Պատմութիւնից եւ Հենց իր՝ Ասողիկի, Ներսեսի՝ կայսեր հետ հաղորդվելուց հետո, երբ կայսրը զնաց Կոստանդնուպոլիս, իշխանների զայրույթից վախեցած Ներսեսը փախավ Տայք եւ մնաց այնտեղ վեց տարի, մինչեւ Հայոց գորավար Թեոդորոս Ռշտունու վախճանվելը (տես 98 էջը): Պարզ է, ուրեմն, թե Հնարավոր չէր, որ նա իշխաններից փախստական, նստած Տայքում գրեթե Թուղթը, մանավանդ որ Հայտնի է, թե կայսեր Թղթին պատասխանելու «ժողովեցան ամենայն եպիսկոպոսուհքն եւ ամենայն իշխանք աշխարհին ի Դուին քաղաքի առ քրիստոսասէր եւ ճշմարտապատում կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս եւ առ բարեպաշտ իշխան աշխարհին եւ զօրավարն Հայոց Թեոդորոս... Ռշտունեաց տէր» (տես էջ 91): Եվ քանի որ երբ Ներսեսը Տայքից վերադարձավ Դվին գորավար Թեոդորոսը վախճանված էր, ուստի Հնարավոր էլ չէր, որ Թուղթը գրված լիներ այդ ժամանակամիջոցում, որին մասնակից էր նաեւ Թեոդորոս գորավարը՝ այդ ժամանակ արդեն վախճանված:

Այստեղ բացահայտ երեւում է, որ Հավատի վերաբերյալ Թղթակցութիւնը ավելի առաջ եղավ. քան Կոստանդին Հայաստան գալը, ինչպես որ շարադրված է այդ ժամանակների պատմութիւնը Սեբեոսի մոտ: Սեբեոսի մի անորոշ ար-

տահայտութիւնից (գլ. ԼԵ, էջ 142) երեւում է, թե Հայոց Թուղթը գրվել է կայսեր գալուց եւ նրանց Հավատի Համաձայն Ներսեսի՝ նրա հետ հաղորդվելուց չորս տարի առաջ, եւ թե Ներսեսը այդ Թուղթը կամ Հավատի գիրը՝ կնքված եպիսկոպոսների, իշխանների եւ կաթողիկոսի մատանիներով, չի ուղարկել Կոստանդնուպոլիս, այլ իր մոտ էր պահում այն:

(Թեբեոս Հայոց Հավատի գրի փոխարեն մի այլ Թուղթ իրենից շարադրած լինի կաթողիկոսը եւ ուղարկած կայսեր՝ Հավատարմութեան Հավաստիքի խոսքերով, որի պատճառով էլ կայսեր գալուստից հետո ստիպված եղավ հաղորդվել նրա հետ՝ բոլոր եպիսկոպոսներով Հանդերձ): Տես Սեբ. 138-143:

81. (էջ 146). Սույն խոսքը, որն աղավաղված է Համարում Մ. Էմինը, ուղղագրում եւ Թարգմանում է այսպես. «ի սորա աւուրս պայծառանայր Գրիգորիս... որ զընթերցուածոց մեկնութիւն շարագրեաց ի խնդրոյ Վահանայ Կամսարականի հօր Ներսէհի պատրկի» (էջ 73):

82. (էջ 147). Այս պատմութիւնը ստուգապատում Ղեւոնդի մոտ (գլ. Թ), որ գրեթե ժամանակակից է անցքերին, ավանդվում է պարզորոշ կերպով, առանց զարդարանքների կամ պաճուճանքի, թե կաթողիկոսը Հիվանդանալով «զրէ զվերջինս բանից իւրոց յանդարձի առ զօրավարն Իսիայելի... եւ իբրեւ հաս Մահմէտն՝ ի Խառան՝... մատուցին առաջի նորա զգիրն. իբրեւ ընթերցաւ զգիրն... «վաղվաղակի յարեաւ եւ չոգաւ ի տեղին. կացեալ մերձ առ մարմնոյ ննջեցելոյն՝ ետ նմա ողջոյն ըստ սովորութեան իւրեանց, եւ որպէս լուաք ի ճշմարտախօս արանց՝ երկրորդէր զնոյն բանս եւ երրորդէր. եւ ապա բուռն հարեալ զճեռանէ նորա՝ իբրեւ ընդ կենդանոյ ունեք խօսէր, ասելով. «Մանեայ զիմաստութիւնդ քո...» եւ այլն:

Այս սրտառու ղեպքերի համալրել՝ կաթողիկոսի մահն իր Հոտի վրա եւ ժողովրդի (իմա՝ իր) փրկութիւնը նրա մահվամբ, անպատճառ բերնե բերան շրջապայելով, երկար ժամանակ կենդանի է մնացել, մոտ երեք դար, եւ հետզհետեւ ճոխանալով հասել մինչեւ Ժ դարը, ընդունել այն ձեւն ու կերպարանքը, ինչպես որ վերջրել եւ անմահացրել է պատմագիրը Հովհաննես կաթողիկոսը, որ նախընտրում է զետեղել իր գրվածքում այդ գրույցները, ինչպես որ նրանում էր պատմվում (կամ դուցե թե արդեն գրի էր առնված իրենից շատ քիչ ժամանակ առաջ). քան թե Հավաստի ղեպքերն ըստ Ղեւոնդի, որը այդքան հանգի ձեւով չի գրավում ընթերցողների միտքն ու երեւակայութիւնը:

Մեր Պատմագիրն իր ձեռքի տակ ունի Ղեւոնդի եւ Հովհաննես կաթողիկոսի գրվածքները՝ պատմական դիպվածների (իրադարձութիւնների) երկու խմբազրութիւնները, որոնցից մեկը չափազանց պարզունակ է ներկայացնում եղբայրութիւնները, իսկ մյուսը պնդաբարդում ու ճոխացնում դրանք հրաշալիս շարահարմարեամբ, իր գրվածքում նախապատմութիւնը տալիս է այս երկրորդին:

1. Ղեւոնդն ամենուրեք գորավարին Մահմետ անունով է կոչում: Օկրա կամ Օգ-

բա՝ ըստ Հովհաննես կաթողիկոսի, թվում է թե եղել է նրա կոչումը:

83. (էջ 150). Դենեք այստեղ Աշոտ Բագրատունու մի քանի սերնդի ցեղազրույթունը՝ Մ. էմինի կողմից վերցրած.

«Աշոտ, որդի Վասակայ, Բագրատունի, Հայր Թագաւորացն Հայոց եւ Վրաց: Էին նորա երկու որդիք, Սմբատ եւ Վասակ.

ա. Որդի Սմբատայ Աշոտ Բաջն, կոչեցեալ Մսակիր.

Որդի Աշոտայ Մսակերի Սմբատ Խոստովանող, կամ Աբլ-Աբաս.

Որդի Սմբատայ Խոստովանողի Աշոտ Ա. Թագաւոր Բագրատունի:

բ. Կրտսեր որդւոյն Աշոտայ Վասակեանի, Վասակայ՝ եղեւ որդի Ատր Ներսէս.

Որդի Ատր Ներսէսի Աշոտ, որ էառ կինն ի Վրաց եւ յետոյ կարգեցաւ մեծ իշխան եւ պատրիկ Վրաց.

Որդիք Աշոտայ Բագրատու եւ Գոմար.

Որդի Բագրատայ Դաւիթ.

Որդի Դաւիթի Ատր Ներսէս, Թագաւոր Վրաց»: (Մ. էմին. յէջն 76):

84. (էջ 158). Իր գրվածքի Երկրորդ գլխի Երրորդ գլուխը Ասողիկը Հյուստում է Սեբեոս եպիսկոպոսի Պատմութիւնից, որոշ տեղեր բառ առ բառ ընդօրինակելով, իսկ բազում տեղեր էլ նրանից Համառոտ ձեւով իմաստները (բովանդակութիւնը) ներկայացնելով, ինչպես որ Պատմութիւնն բնագրի ներքեւում ցույց ենք տվել յուրաքանչյուրն իր տեղում:

85. (էջ 158). Սասանյանց ժամանակագրութիւնի վերաբերյալ խիստ մեծ են տարբերութիւնները մեր եւ օտար պատմագիրների միջեւ եւ գրանից բացի, մեր պատմագիրների մոտ քիչ չեն տարբերութիւնները Հենց սույն Հատվածում, ճիշտ այնպես, ինչպես Ասողիկի մոտ է. տարբեր ձեւագրերում այլ եւ այլ ձեւով են տրված Սասանյան արքաներից ոմանց տարեթիւերը (տես Ման. 86 եւ ընթերցվածների Ման. 111-112): Սասանյանց ժամանակագրութիւնի Համեմատութիւնը մեր պատմագիրների ավանդածի Հետ եւ նրանց Հետ, որ Հաղորդում են Հունաց եւ Ասորաց պատմագիրները, երեւում է, թե ճշգրիտ չեն մեր պատմագիրների նշած թվականները, եւ նրանց բոլորի մոտ էլ թերի են Սասանյան ցանկերը: Թերութիւնները ոչ միայն մեր վերջին շրջանի պատմագիրների մոտ են երեւում (Սեբեոս, Ասողիկ եւ ուրիշներ), այլեւ նույնիսկ Խորենացու մոտ, որը մեզանում առաջինն է, որը ձգտում է ի մի բերել եւ Համադրել պատմութիւնն ու ժամանակագրութիւնը եւ Համաժամանակա թվականներով ավանդել նշանակալի իրադարձութիւնները: Ինչպես նկատեցինք (Ման. 39) Խորենացին Սասանյանների սկզբնավորումը դնում է Փիլիպպոս կայսեր օրոք, այսինքն 244-249 տարիների արանքում. մյուս կողմից էլ Պարսից Արշակունիների տարիների գումարը, ինչպես որ կա այժմ Խորենացու մոտ, տալիս 455 տարի եւ գալիս Հասնում է մինչեւ 204 թիվը Բրիտտոսից Հետո, այնպես որ Արտաշէր Սասանյանը, որը աթոռին նստեց 226 թվականին, ըստ Խորենացու աթոռին նստել է 204-205 թվականներին (Արշակունիների տարիների գումարը

մինչեւ Պարսից վերջին Արշակունի արքա Արտավանի մահը կամ 244-249 տարիները (Փիլիպպոս կայսեր եւ Արտավանի մահվան Համաժամանակա թվականից): Սասանյան ամենաառաջին երկու արքաների (Արտաշէր Ա եւ Շապուհ Ա) տարիները որոշակի նշանակված չեն նրա մոտ. Շապուհից Հետո անմիջապես գալիս է Ներսէսը, այնինչ այդ ընթացքում Սասանյան աթոռին երկու արանքներում նստել են քառյակ արքաներ եւ այլն:

Համեմատութիւնն Համար դնենք այստեղ եկած բարեբեր ժամանակների պատմական անցքերի, Սասանյանների մասին մինչեւ այժմ գոյութիւն ունեցող ցանկերից (իմա՝ աղյուսակներ) ընտրելագույնն ըստ Նեոլոգիկի՝, որի Հանգամանքներն ու ճշգրտութիւնը գիտնական այրը բացատրում է վերոհիշյալ մատյանի 400-404 էջերում:

(Այստեղ ամբողջ երկու էջ կազմում է Սասանյան արքաների ցանկը ըստ Նեոլոգիկի կազմած աղյուսակի... Ավելորդ Համարեցինք դնել այստեղ... Վ.Վ.):

86. (էջ 158). Ե. Դյուլորինն իր Թարգմանութիւնի մեջ, թերեւ, վերցրած լինի վենետիկյան ձեռագրից, որը աչքի առաջ ունեն, ուրիշ ձեւով է դնում Սասանյաններից շատերի ժամանակները. այսպես.

«...Յազկերտ»	ամ 1
Վռամ»	ամ 2
Յազկերտ Զախլախ»	29
... Զամասպ»	2
Կաւատ»	41
Խոսրով, որ մկրտեցաւ»	47» (էջ 140):

87. (էջ 160). Ասողիկի Պատմութիւնն բոլոր ձեւագրերը, որոնք ծանոթ են մեզ (Մալխասյանցը թվարկում է բոլորը, որ նշած ունի Առաջաբանի վերջում. ավելորդ ենք Համարում այստեղ կրկնել. Վ.Վ.) այս նույն տեղում պակասավոր են: Մեր Զեւագիրը այստեղ մի կես էջի չափով դատարկ տեղ, ինչպես նաեւ Բրոսսերի եւ Վենետիկի ձեւագրերը, որի մեջ յուսանցքում դնում է «յօրինակին պակասէին երեքս ինն»:

Քանի որ այս տեղում Ասողիկը Հետեւում է Սեբեոսի Պատմութիւնն, ուրեմն պետք էր պակասավոր Հատվածը լրացնել Սեբեոսից, կամ թե Թովմա Արծրունու Պատմութիւնից, որը Ասողիկի նման ինքն էլ է Համառոտագրում Սեբեոսից (Սեբեոս, 32-71 էջեր, Թովմ. Արծր. 93-97):

Խոսքի իմաստը լրացնելու Համար քաղվածաբար դնում ենք այստեղ պատմութիւնն շարահարութիւնը.

(Բերում է այստեղ մի շատ ծավալուն Հատված Սեբեոսից, ուղիղ 2 երես. ավելորդ Համարեցինք Թարգմանել եւ զետեղել այստեղ. Վ.Վ.):

88. (էջ 164). Հեղափոխութիւնը մեզ թվում է աղավաղութիւն է, բոլորովին ան-
ծանոթ եւ չկա նշված ոչ Սեբեոսի մոտ եւ ոչ էլ Թովմա Արծրունու, որոնք այս
նույն տեղում ունեն այսպէս. Սեբեոսը (էջ 92) աղավաղված. «աւերէ զնա եւ
զնախճաւան. եւ դիմեալ ի Գանձակ արի գեւղն այն, կործանէ եւ զբազինս Հրա-
տին Մեծի»...

Թովմա Արծր. (102)՝ «եւ Հասեալ ի Դուրին աւերէ զնա եւ զնախճաւան, եւ
զՈրմի, եւ դիմեալ ի Գանձակն Ատրպատականի, բրէ զնա, աւերէ զԱհմատան
եւ զՄայ, կործանէ զբազին Հրատին մեծի»... Իսկ Հրատի անունը այլ եւ այլ ձե-
ւերով է գրվում մեր պատմագիրների մոտ՝ Վշնասպ (Ասողիկ եւ Սեբեոս), Վշ-
նասպ (Թովմա Արծրունի եւ Սեբեոս). ուսուցչապետ Ք. Պատկանյանը (Սեբեո-
սի իր ծանոթագրութեան մեջ, էջ 92) ուղղագրւոյն է համարում Վշնասպ ձեւը՝
ըստ Հայկական արտասանութեան. ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ ունի Սեբեոսը
Վարդան-Վշնասպ անունը, Ղազար Փարպեցին՝ Ատր-Վշնասպ, Նիխոր Վշ-
նասպդատ, Միւրի Վշնասպ, Հգատ Վշնասպ եւ այլ անունները: «Իսկ ըստ Պար-
սից հնչման, յարէ Ք. Պատկանյան, անուն Հրատին էր Գուշասպ, Թերեւս
Վշասպ, այլ ոչ Վշնասպ կամ Վշնասպ»:

89. (էջ 165). Սեբեոսն ունի. «եւ երթեալ Հասանէ ի կողմանս Կեսարաց-
ւոց... բայց զի յաւանեալ էր զաւրն՝ խորհեցաւ բազում գաւառս ընդ մէջ արկա-
նել, զի Հանգիցէ զաւրն եւ կազմիցի. եւ գնացեալ ի կողմանս Ասիացոց, անդ
սփռեալ դադարեցին» (էջ 94):

90. (էջ 165). Իր խիստ Համառոտասիրութեան համար մեր Պատմագիրն
այստեղ, ինչպէս եւ ուրիշ տեղերում, բայանունների կամ խոսքի ուրիշ կարեւոր
մասերի կրճատմամբ շատ մթին եւ անհասկանալի է ներկայացնում խոսքը:
Ուստի որպիսի կարողանանք ճշգրիտ վերահասու լինել այստեղ պատմվածի
իսկական իմաստին, անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ Սեբեոսի Պատմութիւ-
նը, որը ընդարձակագրւոյն եւ շատ գեղեցիկ ոճով է պատմում Հերակլի պատե-
րագմները Պարսկաստանի դեմ (էջ 94-96):

91. (էջ 165). Ե. Դյուրորին Փիլիպպոսի Հինգերորդ տարում է դնում.-
"Commence en la 5e annee de Philippe, empereue des Romains" (էջ 149):

Սկզբնապես (էջ 31) մեր Պատմագիրը Սասանի տերութեան սկիզբը դնում
է Փիլիպպոս կայսեր երկրորդ տարում, բայց թե որտեղից է վերցնում եւ ճշգր-
տապես դնում այդ թվականը երկրորդ կամ երրորդ տարում Փիլիպպոսի, չգի-
տենք, որովհետեւ ինքնանու մոտ, որից է ամբողջապէս քաղել Ասողիկը Սա-
սանյանց սկզբնավորման պատմութիւնը, որոշակիորեն չի նշում, թե Փիլիպ-
պոսի որ տարում էր, որ Արտաշէր Սասանյանը բարձրացաւ Պարսից Թագավո-
րական աթոռին:

1 Ջհարատէս զայսմանէ, տեղւոյն նորա եւ
զայլ եւ այլ ձեւոց գրութեան տեղւոյն
(Գանձակայ Ատրպատականի) առ այլ

եւ այլ աղգս՝ տես զՀմայից ծանոթու-
թիւնն Բ. Նեղիկէի (Tabari, 100):

92. (էջ 166). Ըստ Ասողիկի Սասանյան տերութեան սկիզբը եղաւ Փիլիպ-
պոս կայսեր երրորդ տարում, ապա ուրեմն 247 թվականին: Նրա վախճանը ե-
ղաւ մեր 77 թվ. եւ Հերակլի (610-641) 18-րդ տարում, այսինքն Տիրոջ 628
տարում. ուրեմն Սասանյան տերութիւնը տեւեց 381 տարի, որի փոխարեն Ա-
սողիկն ունի 386 տարի: Թեպետեւ Պարսից Սասանյան Թագավորների տարի-
ների գումարը ըստ հենց իր Ասողիկի Պատմութեան, Սասանի որդի Արտաշէրի
առաջին տարուց մինչեւ ինոսրով Վերջինի (ըստ Սեբեոսի եւ Ասողիկի) 37-րդ
տարին կազմում է 418 տարի, բայց քանի որ խիստ աղավաղված են թվական-
ները մեր պատմագիրների այլ եւ այլ ձեւագրերում եւ տարբեր գրվածքներ
տարբեր ձեւով են գրում, այդ իսկ պատճառով էլ Հնարավոր չէ լրիվ չափով Հա-
վատ ընծայել դրանց եւ դրանց վրա հենվելով քննել սկիզբը, ընթացքն ու վախ-
ճանը Սասանյանց: Ուստի եւ առավելապէս հավատ ընծայելու արժանի են Փի-
լիպպոս եւ Հերակլ կայսրերի թվականները, որ տալիս է Ասողիկը՝ Սասանյանց
սկիզբն ու վախճանը որոշելու. նաեւ որովհետեւ Սասանյանց սկզբի մասին հե-
տեւում է ինքնանուցում Ասողիկը. իսկ նրանց վախճանի ժամանակը անտարա-
կուսելի պատմական փաստ է, որի մասին փոքր-ինչ հետո:

Սեբեոսը, որին աչքի առաջ ունի մեր Պատմագիրը, միշտ Սասանյանց տե-
րութեան վախճանը դնում է Կոստաս կայսեր 12-րդ տարում, Կոստանդին կոչ-
վածի (641-668), Հագկերտ Վերջինի մահվամբ՝ նրա Թագավորութեան քսանե-
րորդ տարում՝ իսմայելացիների ձեռքով, այսինքն Տիրոջ 653-րդ տարում, եւ
Սասանյանց իշխանութեան ժամանակը հաշվում է 542 տարի (Սեբ. գլ. ԼԵ. էջ
137), կամ 532 տարի, ինչպէս որ կա նրա Երկրորդ դպրութեան ցանկում (էջ
21, Աս. էջ 114). իսկ Սասանյանց սկիզբը նրա մոտ որեւէ տեղ որոշակիորեն չի
հիշատակվում. թեպետեւ Երկրորդ դպրութիւնը այն դնում է Եղիանոս (Ալբո-
նիանոս) կայսեր (270-275) երրորդ տարում, այսինքն 273 թվականին:

Ժամանակագրական այսպիսի անհամապատասխանութիւնը, որոնք
Հատկապէս Սեբեոսի մոտ, միայն մի դեպքում է, այսինքն այդ երկու պատմա-
գիրների անմիաբանութիւնը Սասանյանց տերութեան վերացման ժամանակի
վերաբերյալ, որը հենտ է հասկանալի, որովհետեւ Ասողիկը նրանց տերութեան
վերացումը դնում է մանուկ Արտաշէր Սասանի մահվամբ, որից հետո Հորից
որդի դադարում են Սասանյան ցեղից արքաներ տիրել Պարսկաստանում, եւ
Թագավորում է օտարացեղ ինոսմը՝ Հերակլ կայսեր հրամանով, 628 թվակա-
նին. իսկ Սեբեոսը եւ ինոսմի Թագավորութիւնը, եւ նրանից հետո էլ ուրիշ-
ներինը Սասանյանների հետ է հաշվում, որոնք նույնիսկ օրական կամ ամսա-
կան թվերով Թագավորեցին, եւ Հագկերտ Վերջինին, մինչեւ նրա սպանվելը ա-
րաբների կողմից, որոնք եւ վերացրին Պարսից Թագավորութիւնն ու տիրեցին
աշխարհին (իմա՝ պարսկական երկրին, Վ. Վ.). Տիրոջ 652-րդ տարում: Այստե-
ղից պարզ երեւում է, որ տարբերութիւնը՝ Սասանյանների վախճանին վերա-
բերող, Սեբեոսի եւ Ասողիկի մոտ ոչ թե պատմական անցքերի ու ժամանակնե-
րի մասին է, այլ տարբերութիւնը միայն նույն պատմական անցքերի իմացու-
թեան եւ բացատրութեան մեջ է:

ԱՀա, եթե Սասանյան տերության վերանայու ժամանակը դնում ենք ըստ Սեբեոսի (եւ ըստ Ասողիկի)՝ 652 թվականը, իսկ նրանց սկիզբը՝ ըստ ինքնուշու եւ Ասողիկի 247 թվականը, ապա նրանց հարստության տեւողությունը (ըստ այս պատմագիրների) կլինի 405 տարի: Տես նաեւ Ծան. 85-ը:

93. (էջ 168). Իր երկրորդ գրքի Չորրորդ գլխի սկիզբը Ասողիկը շարահյուսում է Սեբեոս եպիսկոպոսի Պատմությունից, իսկ միջին մասերը՝ Սեբեոսից եւ Ղեւոնդից խառնիխառն, Հուսկ վերջը՝ ամբողջությամբ Ղեւոնդից. տեղ կա, որ համառոտ ձեւով պատմում է բովանդակությունը, տեղ էլ կա, որ քաղում է նրանից բառ առ բառ, ինչպես որ ցույց ենք տվել ընթերցվածների ծանոթագրություններում, յուրաքանչյուրն իր տեղում:

(Այսպիսի տեղերում, չնայած այդպիսի օրինակները բարեբախտաբար քիչ են, մեր կարծիքով ծանոթագրություններն ավելորդ են, քանզի արդեն ասված են: - Վ. Վ.):

94. (էջ 168). Արաբական ամիրապետների տարիները Ասողիկի Պատմության տվյալների հետ համեմատելու համար այստեղ մեջ ենք բերում նրանց անուններն ու ժամանակները՝ Ղեւոնդի եւ Թովմա Արծրունու տվյալները (վերցրած է Ե. Դյուլորիեից, էջ 202-204) եւ Համգա Սպահանցուց (Սեբեոսի Պատմության Հավելվածից, էջ 70-71):

Ըստ Ղեւոնդեայ	ամս	ամիս	Ըստ Թովմայի	ամս	ամիս	Ըստ Համգայի	ամս	ամիս	ամիս
Մահմեդ	20	-	Մահմեդ	20	-	-	-	-	-
Աբուբեքր	38	-	Աբուբեքր	2	-	Աբուբեքր	2	3	8
Օմար			Օմար	20	6	Աւմար	10	6	18
Օթման			-	-	-	Աթման	11	11	22
-	-	-	-	-	-	Ալի, Աբութալեբ	4	9	-
Մուխա	19	4	Մուխա	20	3	Մուսվիա	19	3	25
Յեզիտ, որդի Մուսայ	2	5	Յեզիտ	3	3	Յեզիտ	3	8	-
-	-	-	-	-	-	Մուսվիա որդի Յեզիտ	-	3	22
-	-	-	-	-	-	Աբդուլլահ, Չորեքրի	9	11	3
Աբդ ալ մեյկե	-	-	Աբդ ալ մեյկե	21	-	Աբդուլմեյկե	12	4	5
Մուսաույ	(18+3) ?	-	Վլիթ	10	-	Վալիթ	9	7	29
Վլիթ որդի Աբդուլմեյկե	10	8	Սուլեյման	3	-	Սուլեյման	2	7	29
Սուլեյման	2	8	Օմար որդի Աբդուլմեյկե	3	-	Աւմար	2	5	23
Օմար	2	5	Յեզիտ	6	-	Յեզիտ, Աբդուլեյսա	4	-	1
Յեզիտ	6	-	Հեյամ	19	-	Հեյամ, Աբդուլմեյկայ	19	8	20
Շամ, Հեյամ	19	-	Վլիթ	2	-	Վալիթ որդի Յեզիտ	1	2	21
Վլիթ	1	6	-	-	-	Յեզիտ, որդի Վալիթի	-	2	9
Սուլեյման	-	-	-	-	-	Իբրահիմ, Վալիթի	-	2	11
-	-	-	Մուսա	6	-	Մուսա, Մուհամ	5	1	-
Մուսա	6	-	Աբդույ	3	-	Աւաֆա	4	8	2
Աբդույ	3	-	Աբդույ Բ	22	-	Ալմանուր	21	11	8
Աբդույ Բ	22	-	Մահմեդ	10	-	Ալմահմեդ	10	1	12
Մահմեդ Մահմեդ	18	-	Մահմեդ, որդի Մահմաույ 8	-	-	կամ 5	-	-	-

Մուսա, որդի Մահմաույ 1	-	Մուսայ	1	-	Ահադի	1	1	15
Ահադի	-	Ահադի	5	-	Ահադի	23	2	27
Մահմեդ որդի Ահադի 4	-	Ահադի	-	-	Ահադի	4	5	2
Մայմոն եղբայր Մահմեդ 21	-	Ալմամուն	20	5	22	-	-	-
Մահալ, Մահմ.	9	-	Ալմոթաւա	8	8	2	-	-
Ահադի որդի Մահմեդ 5	6	-	Ալմաթեք	5	9	6	-	-
Ճափո Մոթաւի	17	-	Ալմոթաւաքէլ	14	9	9	-	-
-	-	-	Ալմոթաւաք	-	6	1	-	-
-	-	-	Ալմոթաւաք	3	6	25	-	-
-	-	-	Ալմոթաւաք	-	11	20	-	-

95. (էջ 168). Ջբաստան բառը Ե. Դյուլորիեին թարգմանում է «անապատ» - parut Mahomet (Mahmed) corti du desert (էջ 150). իսկ Մ. Էմինը թարգմանում է «երկիր կորստեան» - явился изъ страны погибелни» (էջ 87), եւ ծանոթության մեջ բացատրում է, թե Ասողիկը Հանուն քրիստոնեական Հավատի նախանձախնդրության, ինքը կրոնաւոր լինելով, այս անունով (որն իր Հորինածն է եւ միմիայն ինքն է կիրառում), Հորջորջում է Մահմեդի Հայրենիքը, եւ այդ անունը, բանասերի կարծիքով նշանակել է կորստյան արժանի մի երկիր, աշխարհից վերանայու երկիր՝ Արաբիան, որտեղից Հայտնվեց Մահմեդն՝ իր կործանարար Հավատով Հանդերձ, մեր պատմագրի մտածողությամբ:

Բայց քանի որ մեր պատմագիրներից ոչ մեկը այդ (Ջբաստան) բառը չունի գործածած Արաբական կամ ուրիշ որեւէ ազգի նշանակությամբ, եւ ոչ էլ Ասողիկը՝ դրանից առաջ կամ հետո, դրա համար էլ դժվարանում ենք հավանություն տալ Մ. Էմինի բացատրությանը:

Մենք կարծում ենք, որ Ջբաստան բառը թերեւս լինի Տաճկաստան բառի կրճատված կամ աղավաղված ձեւը՝ առաջին երկու տառերի՝ տա կորստյամբ, մնացած «ճկաստան» մասը անհիմն կերպով Հերյուրված գրիչների կողմից. մանավանդ որ մեր պատմագիրները բազմիցս Արաբիայի փոխարեն գործածում են Տաճկաստան բառը, ինչպես եւ Ասողիկը, որը Հենց նույն տեղում, մի քանի տող հետո գրում է. «Ելեալ գնացին ի Տաճկաստան առ որդիսն Իսմայէլի»:

(Մենք, սակայն, դժվարանում ենք համաձայնել մեծանուն բանասերի այդ օրինակ բացատրությանը, քանզի (եթե մի կողմ էլ թողնենք տա տառերի կորստյան հանգամանքը, որ շատ հավանական էր Հնում, նույնիսկ սովորական մեր գրիչների եւ գրչագրերի համար), իսկ ՃԿ բաղաձայնների տառադարձությունը չէր մեր համար գոնե դժվար հասկանալի է թվում: Մեր Հին, թե նոր բառապաշարում մինչեւ այսօր էլ պահպանված կան՝ ոչ ու փուչ, փչանալի, չեղած եւ այլն ձեւերը՝ անձի համար, չլինեք, աշխարհ չգար, ոչնչություն, չսեղծ-չտեսնելիք եւ այլն՝ երեւույթի, գաղափարի համար: Շատ կան նաեւ համանուն բառեր որեւէ երկրի, ազգի, սահմանի համար գործածված: Եվ բացի այդ, Արաբիան, որի փոխարեն մեր գրիչները, պատմագիրները, նաեւ ուրիշները գրեթե միշտ, իրոք, գործածել են Տաճկաստան, տաճիկներ, հագարացիք(ներ), ազգն Մուհամեդի եւ այլն, այն ժամանակ ղեռնա այնքան էլ ճանաչված, իմացված, հասարականացված չէր ավելի Հայտնի եւ բարձր կուլտուրա

ունեցող ազգերի, ժողովուրդների կողմից, խելամիտ է ընդունել, որ Համարվում էր ինչ-որ անհայտ, հեռավոր, չիմացված երկիր, այդ իմաստով՝ Հեռաստան (Ջրաստան): Այնպես որ մեր կարծիքով էմինի բացատրությունը այնքան էլ հեռու չէ ճշմարտությունից, - Վ.Վ.:

96. (էջ 169). Տասնմեկերորդ տարին Հերակլեսի (իմա՝ Հերակլի), որը թագավոր նստեց 610 թվականի վերջերին (հոկտեմբեր ամսին) եւ մնաց մինչեւ 641-ը, 621 թվականն է, որում Ասողիկը դնում է Մահմետի մահը: Ավելորդ ենք Համարում այստեղ ցույց տալ, որ ակնհայտնի վրիպակ է. մինչդեռ քաջ Հայտնի է, որ Մահմետականության թվականը՝ Հեջիրը, որը Մահմետի փախստյան տարին է, մեկ տարով հետո է եղել, քան այստեղ նշված թվականը, այն է՝ 622 թվ. հուլիսի 16-ը, որովհետեւ Հաստատապես գիտենք, որ Մահմետը մահացել է Տիրոջ 632-րդ տարում:

Չցանկանալով մանրամասն հետախուզել, թե որտեղից է գալիս այդ սխալը, միայն ասենք, թե այստեղ մեր Պատմագրի մոտ գրչագրի աղավաղությունը, եւ թե վրիպակը չի գալիս Ասողիկի՝ Հերակլի թագավորության տարեթվերի անդիտանալուց, քանի որ փոքր-ինչ առաջ ասել էր, թե Հերակլի ութերորդ տարում եւ ԿԼ թվականին Հայոց երեւաց Մահմետը, որտեղ ընդամենը մի քանի ամսով տարբերությամբ է զուգադիպում Հայոց ԿԼ-երորդ թվականը (619 հետ Բ.) եւ ութերորդ տարին Հերակլի (618). եւ քանի որ, ըստ Ասողիկի, Մահմետը վախճանվեց իր իշխանության գալուց երկու տարի հետո, ապա նրա մահը ճշտորեն Համընկնում է Հերակլի տասնմեկերորդ տարվա հետ, այն է՝ Տիրոջ 621-րդ տարին: Վրիպակը բացատրելու Համար անհրաժեշտ է նայել Ղեւոնդի Պատմության սկիզբը, որի Համարյա բառացի խոսքի իմաստը վերցնում է Ասողիկը.

«Զի ի ամ կալեալ գիշխանութիւն Մահմետ՝ մեռանի. Յետ այնորիկ փոխանորդ է գիշխանութիւն Մահմետի Աբու Բաքր եւ Ամր եւ Օթման ամս ԼԸ, ի ԺԱ ամի Հերակլեայ աստուածապսակեալ եւ բարեպաշտ թագաւորին Հոռոմոց» (Ղեւ. գլ. Ա.):

Մահմետի իշխանության տարիների տարբերությունը, որ կա Ղեւոնդի (ի ամ) եւ նրան հետեւող Ասողիկի (Բ ամ) միջեւ, անհրաժեշտ է քննության առնել, որով Հնարավոր կլինի գտնել ինչ-ինչ տարակուսանքների լուծումը: Ինչպես վերելում ասացինք, Ասողիկի մոտ այս Հատվածում գրչագրական վրիպակ չկա, ուստի եւ գրչագրական սխալը պետք է փնտրել հենց Ղեւոնդի մոտ՝ տարբերությունը ցույց տալու Համար, կամ հարկ է ենթադրել, թե ներկայումս աչքի առկա եղած Ղեւոնդի բոլոր օրինակները սխալմամբ ունեն «ամս Բ», «Բ ամաց» փոխարեն (որպես թե Ղեւոնդի կողմից գրված լինի), կամ թե չէ Ղեւոնդի օրինակը, որից Ասողիկը քաղել է իր Պատմության նյութը, ի-ի փոխարեն սխալմամբ ունեւ Բ տարի: Բայց քանի որ առաջին ենթադրությունը Հավանական չէ (որովհետեւ Մահմետի իշխանության տեւողությունը շատ ավելի է, քան երկու տարին, եւ մեր ուրիշ պատմագիրներն էլ տալիս են նրան քսան եւ նույնիսկ ավելի իշխանություն, ինչպես օր. Թովմա Արծրունին՝ 20 տարի (էջ

114-115), Մ. Կաղանկատվացին՝ 13 տարի իշխանություն, կամ 23 տարի նրա երեւալու օրվանից մինչեւ վախճանը (էջ 233) եւ այլն. նաեւ այն, որ Ղեւոնդի բոլոր օրինակները, որ ծանոթ են մեզ, այստեղ ունեն ի թիվը, ուստի եւ մեզ մոտ է ընդունել երկրորդ ենթադրությունը:

Արդ, եթե դրա Համաձայն ընդունենք, թե Ղեւոնդի Պատմությունը, որից վերցրել է Ասողիկը, այդտեղ ունեւ Մահմետի իշխանության Համար ի-ի փոխարեն Բ ամ, այդ դեպքում Հանգիստ էր ենթադրել ոչ միայն վրիպակի պատճառը, այլեւ Հայոց 68 թվականի ծագման աղբյուրը, երբ, ըստ Ասողիկի, երեւաց Մահմետը: Ուստի որովհետեւ Ասողիկը, ճշգրիտ Համարելով Մահմետի մահվան ժամանակի մասին Ղեւոնդի ավանդածը՝ Հերակլի տասնմեկերորդ տարին (եւ Հայոց ՀԱ), ինչպես որ ունի Ղեւոնդը, եւ Մահմետին տալով երկու տարվա իշխանություն (դարձյալ ըստ Ղեւոնդի աղավաղված օրինակի, ինչպես ենթադրում ենք), անպատճառ եզրակացնում է նաեւ նրա երեւալու տարին, ըստ թվաբանության արվեստի, դուրս թողնելով մեր հա (71) թվականից երեք տարի, եւ Հերակլի ԺԱ (11) տարուց, տալիս է ուղիղ Հայոց ԿԼ եւ Հերակլի ութերորդ տարին:

Մեր այս առաջարկածի վրա, որը հարկ Համարեցինք ներկայացնել այստեղ, անհրաժեշտ ենք Համարում ավելացնել նաեւ, որ առհասարակ Մահմետի երեւալու եւ Մահմետականության թվականները բոլորովին միմյանցից տարբեր եւ ճշգրտությունից շատ հեռու են ներկայացվում (ավանդվում) մեր նախկին պատմագրերի կողմից: Ե. Դյուլորիեն իր* «Հետազոտություն» («Իւր») ի վերայ ժամանակագրութեան Հայոց» 210-221 էջերում թարգմանում է մեկ առ մեկ մեր պատմագիրներից՝ ինչ որ կան թվականների մասին եւ դեմ դիմաց է դնում միմյանց միջեւ եղած տարբերությունները, իսկ դրանց բացատրության Համար գրեթե ոչինչ չի ասում:

97. (էջ 172). Այս Հատվածում նույնպես մեր Պատմագրի խոսքի շարունակության կարգը խախտված է, քանզի աՀավասիկ 120-րդ էջում պատմում է արաբացիների հարձակումը Հայաստանի վրա Աբուբաքրի, Օթմանի եւ Ամրի 22-րդ եւ 26-րդ տարիներին. դրանից հետո Կոստանդնուպոլսի դեմ արաբացիների պատերազմը դնում է «յաւուրս Մաւեայ» ամիրապետի («Եւ ժողովեցան, ասէ Ասողիկ, ամենայն զօրն... առ Մաւեայ իշխան զօրուն, որ նստէր ի Դամասկոս...», 120-121), եւ այնուհետեւ շարադրում է նորից Աբուբաքրի, Օթմանի եւ Ամրի հարձակումը Հայաստանի վրա, նրանց իշխանության 36-րդ տարում, որոնք երբ որ մեռան, դրանից հետո իշխանությունը վերցրեց Մավիան (իմա՝ Մուավիան) 19 տարի:

Պետք է իմանալ, սակայն, որ Ղեւոնդի մոտ բոլորովին չկա Կոստանդնուպոլսի դեմ Մուավիայի մղած պատերազմի պատմությունը, որը Ասողիկը վերցնում է Սեբեոսի զրվածքից. իսկ Հայոց վրա Աբուբաքրի, Օթմանի եւ Ամրի

* «Իւր» բառը սույն բացատրության մեջ սխալմամբ է ընկել Դյուլորիենի խոսքի մեջ - Վ.Վ.):

Հարձակվելու պատմությունը Ասողիկը վերցնում է իր նախընտրությամբ Ան-
տոնից, որպես թե այդ բաները Սեբեոսի մոտ ինչ-որ շփոթ ձևով են ներկայաց-
ված: Այստեղից երևում է, որ Ասողիկը ցանկանալով միավորել երկու աղբյուր-
ներն ու կազմել մի միասնական պատմություն, ժամանակագրության ձեռնար-
կի ստույգ պակասությունից, անգիտակցաբար խառնել է խոսքի շարակարգու-
թյունը:

98. (էջ 178). Որոնք որ ծանոթ են մեր այս պատմագրի պատմագրական
(պատմելու) ոճին եւ Հանուն Հավատի ճշմարտության նրա նախանձախնդրու-
թյան, թող չզարմանան, թե ինչու է նա զանց առնում պատմել Օմար քան զա-
մենայն արս ազգատոհմին իւրոյ եւ արար դարձ գերութեան, զոր գերեալ էր
Մահմոտի յաշխարհէն Հայոց»։ այլեւ գրեց Հեռն կայսերն ուղղված Հավատի
թուղթը եւ ստացավ նրանից Հուժ ընդարձակ պատասխանը. իսկ այս նույն
թղթանցություններն ու Օմարի վարքը Անտոնի Պատմության բազմաթիվ էջեր
են լցնում (ԺԲ, ԺԴ, ԺԵ գլուխները)։ Մենք կարծում ենք, որ այստեղ խոսքի մեջ
պակաս բան կա։

99. (էջ 184). Ինչպես արդեն ցույց ենք տվել ընթերցվածների ծանոթագ-
րության մեջ այս Հատվածում Ասողիկի առաջին տպագրության մեջ ընդհա-
տում է տեղի ունեցել՝ թերակատար է ներկայացված Երկրորդ գրքի Չորրորդ
գլուխը, բոլորովին դուրս են մնացել Հինգերորդ եւ Վեցերորդ գլուխները։ Մեր
տպագրության մեջ այդ պակասավոր տեղերը ամբողջությամբ լրացրինք՝ Հա-
մեմատելով մեր Ձեռագիրը Բրոսսեի պակասավոր օրինակի Հետ, որը մեջ է բե-
րել Մ. Էմինը Ասողիկի ուսաներեն թարգմանության մեջ (323-329 էջեր), նաեւ
այն երկու Հատվածների Հետ, որը խնդրեցինք եւ ստացանք գեր. Կյուրեղ վար-
դապետ Սրապյանից (տպագրում պակասող Հատվածն ամբողջությամբ՝ ուրիշ
Ձեռագրից) եւ Վենետիկից՝ գեր. Գարեգին վարդապետ Զարբանյանից (Վե-
ցերորդ գլխի վերջին մասը՝ օր. Վենետիկի)։ Տես դրանց մասին սույն գրված-
քի Առաջաբանում։

100. (էջ 186). Այն Հատվածը, որն սկսվում է «Եւ գնացեալ ի Հայոց ի Խո-
րասան» բառերով (էջ 132) պակասում էր Բրոսսեի օրինակում, եւ ինչպես են-
թադրում ենք, նաեւ Վենետիկի ձեռագրում, որովհետեւ Ե. Դյուրերեն, որը իր
ձեռքին ունեւ այդ վերջին օրինակը, իր թարգմանության մեջ այդ Հատվածը չի
դրել։ Այդ Հատվածը գտնվում է, ուրեմն, միայն մեր Ձեռագրում եւ Այլ Ձեռագ-
րում*, որից այն ընդօրինակել է գեր. Կյուրեղ վարդապետը։

101. (էջ 187). Մ. Էմինը Ասողիկի այս Բ. գրքի Ե. գլուխը անհարազատ է
Համարում եւ գրված ոչ թե նրա կողմից, այլ Հետագայում ավելացված որեւէ

մեկի կողմից եւ գրիչների ձեռքով մուծված բնագրում։ Մեջ բերենք այստեղ
այդ մասին գիտնականի պատճառաբանությունները.

«Այլ գիշ իցէ գլուխն Հինգերորդ, զորոյ գլխերնագիր ունին տպագիրն Կա-
րապետի վարդապետի Շահնազարեանց եւ օրինակքն Բրոսսէի եւ Վենետկոյ,
զոր գտանէ ընթերցողն ի քսաներորդ երկրորդ Յաւելուածի մերում։ Այս այն
գլուխ է, որոյ ընդ Հարազատութիւն կասկածիմք մեք, վասն Հետագայ պատճա-
ռաց. ա). ի ցանկա յիշատակելոց ի վերոյ տպագրին եւ օրինակացն (Ասողկան)
զմի եւ զնոյն ունին վերնագիր չորրորդ եւ Հինգերորդ գլուխքն, փոքու իւրիք զա-
նազանութեամբ. երկրորդն զմի եւ եթ խնդրոյ ճառեն, այս ինքն զամիր-ալ-մուս-
նեացն, որ ինչ ոչ յարմարի (не вразумя) գիտնական ձեւոյ ձեռնարկութեանց Ա-
սողկան. բ). ի սկիզբն վերնագրին Հինգերորդ գլխոյ գտանին բառք կարեւորք
«յայլմէ օրինակէ», (զոր Յաւելուածն մեր 22-րդ բացորոշագոյնս ունի՝ «յայլմէ
պատմագրէ»), որ ինչ յայտնի ցուցանէ զանհարազատութիւն գլխոյն եւ թէ
գլուխն Հինգերորդ յաւելուած է յետոյ ժամանակի, զոր գրիչ ուղուք մուծեալ ի-
ցէ եւ այլոց արհեստակցաց նորին կրկնեալ անխտարաք. գ). ոչ է ճաշ կարծել,
թէ Ասողիկ ճառեալ իցէ երկիցս զմի եւ զնոյն խնդրոյ եւ զի երկրորդումն նուա-
գի փոխանակ եւ եւս մանրամասնելոյ եւ ընդարձակելոյ զպատմութիւնն,՝ ո-
րում անկնալէաք անշուշտ յայս դէպս՝ - առաջարկեալ իցէ զաննիւթ եւ զանբո-
վանդակ ցանկ անուանց եւ ժամանակաց ամիրապետացն, զցանկ թերի եւ յոյժ
խառնակ»։ (Յառաջաբան ԺԺԺ)։

Ե. Դիւրերեն (յէջն 204) գրէ զայսմանէ.

«Այս գլուխ (Ե) կարճառօտ կրկնութիւն է նախընթաց գլխոյն, որպէս գի-
րին է տեսանել Համեմատելով գերկոսին գլուխն։ Այլ մեք Համարեմք, թէ այս
գլուխ ոչ յօտարէ ումեք գրչէ իցէ ումպիտոյ մուծեալ ի մատնանն, այլ նորին
իսկ պատմագրին իցէ յաւելուած. քանզի վերնագիր այսր գլխոյ յիշատակի եւ
բովանդակի եւ ի ցանկին եղելոյ ի սկիզբն Բ. գրոցս, եւ զի այս ցանկ Երկրոր-
դի գրոցն, Համակ եւ ցանկք Առաջնոյ եւ Երրորդի գրոցն՝ բովանդակին յընդ-
Հանուր ծրագրի պատմչին եւ մասն կարեւոր են մատենիս։ Թերեւս խմբագրեալ
իցէ Հեղինակին զնիւթ այսր գլխոյ, կամելով ապա վերստին յարդարել զայն եւ
միաւորել ընդ Չորրորդ գլխոյն, որ զնոյն իրաց ճառէ։ Ասողիկ զայս Ե. գլուխ
առնուլ ասէ «յայլմէ պատմագրէ». բայց ո՞վ է արդեօք պատմագիրը, զորոյ ա-
նուն չիշատակէ նա, եւ մեք անգիտանամք. իբր զի առ պատմագիրն Հայոց առ
ամենեւին, զորս ունիմք այսօր՝ չիք ամենեւին Հատուած ինչ այդպիսի»։ (Դիւ-
րերեն, յէջն 204)։

Մենք բնավ իսկ չենք կասկածում այս Հինգերորդ գլխի Հարազատությա-
նը, բայց քանի որ արգո գիտնական Մ. Էմինը առաջինը Հարուցեց դրա անհա-
րազատության խնդիրը եւ իր կարծիքի ճշտության վրա պնդեց, ուստի եւ Հարկ
ենք Համարում բերել այստեղ մեր պատճառաբանությունները։ Ասողիկը, որ ա-
մեն դեպքում ջանում է ճշմարտապատում լինել եւ պատմական բոլոր իրողու-
թյուններից Հետո անպայման նշում է թվականները՝ պատմական գրվածքի Հա-
մար ամենակարեւոր մասը Համարելով ժամանակագրությունը, արաբական

* Զհակացանք, թե «Այլ Ձեռագիր» ասելով, ո՞րը ի նկատի ունի Ստ. Մալխասյանը, որից
էլ ընդօրինակել է Կյուրեղ վարդապետը, եւ թե ինչու է այն նշում գլխատառով։՝ Վ. Վ.։

ամբալ-մուսնիների գործերն ու ժամանակները, ինչպես ցույց ենք տվել նախապես, փոքր ինչ մասը վերցնում է Սեբեոսից, իսկ մեծ մասը Ղեւոնդից, մանավանդ ամիրապետների իշխանութիւնն ու հաջորդականութիւնը, որոնք նրա մոտ նույնն են, ինչ Ղեւոնդի մոտ, միմիայն այն տարբերութիւնով, որ այն, ինչ Ղեւոնդը նշանակում է տարիներով ու ամիսներով, Ասողիկը բաց է թողնում ամիսները եւ նշում միայն տարին ու թվականը (Համեմատել ամիրապետների տարիներն ըստ Ասողիկի, էջ 122-127, եւ նույն տեղը՝ Ղեւոնդի տարիների հետ, որ նշված են ցանկում, Ման. 94):

Ահա, ամիրապետների պատմութիւնը կազմելով ըստ Ղեւոնդի, նա Հավա-նաբար ի նկատի ունի որեւէ այլ պատմագրի (որի անունը այժմ չգիտենք, թե-րեւս լինի Շապուհ Բագրատունի), որը Ղեւոնդից բոլորովին տարբեր է ավան-դում անուններն ու ժամանակները ամբալ-մուսնիների՝, որոնք նա հնարավոր-ութիւն էլ չունի Համաձայնեցնել Ղեւոնդի Պատմութիւն հետ, ինչպես սովոր-աբար միաբանում եւ գործում է միմիայն այլեւայլ պատմագիրների կողմից բո-լորովին տարբեր կերպ ավանդված հենց նույն թագավորի ժամանակի եղելու-թիւններն ու դիվիզիաները: Ի՞նչ պարտավոր էր Ասողիկը այդ դժվարութիւն-ների մեջ մտնել, մանավանդ որ լիակատար եւ արժանահավատ աղբյուրներն էլ պակասում էին եւ պատմութիւն ընձեռած միջոցներն էլ թերի էին (որոնք մենք ունենք մեր ժամանակ), նա հնարավորութիւն չունի ճշգրիտ ձեռով որոշել ու-ղիղն ու թերին, բացի Ղեւոնդի աղբյուրից, որը խիստ ստուգապատում էր եւ ամիրապետների կատարածին ժամանակակից չէր կարող լինել, իսկ ուրիշ պատ-մագիրների զանց առնելը նրա Համար էր, որ չէր Համարում դրանց բավարար ճշմարտապատում պատմիչ. մնում էր միմիայն մեկ եղանակ այդ դժվարին խն-դիրը լուծելու, այսինքն ամիրապետների պատմութիւնն ու ժամանակները ներկայացնել ըստ առավել արժանահավատ Համարված պատմիչի (ըստ Ղեւոն-դի), իսկ ուրիշ պատմագրի տարբեր ցուցմունքները դնել առանձին՝ ի գիտու-թիւն եւ ի հետազոտութիւն ընթերցողների:

Ճիշտ այդպես էլ վարվում է Ասողիկը, երբ Հարեւանցի կերպով է բացատ-րում պատճառները, որոնք ստիպել են իրեն գրելու Հինգերորդ դուկը, քանզի ասում է. «Թէեւ շատ ինչ աշխատեցաք ի պատմագրական տառս առաջնոց՝ գրել կարճ ի կարճոյ զգրոյցս անցելոցս (եւ ստուգել են ասացեալքն), սակայն զանուանս եւ զժամանակս ամբալ-մուսնեացն զոմանց այլ եւ այլ գտաք ի պատմութիւնս... սակայն մեք զբոլորն ի գրի աստ գրեցաք, զի մի թերութիւն բանի երեւեցի աստ» (յէջն 136):

1. Իբրեւ օրինակ դնենք այստեղ մի քանի ամիրապետների անուններ ըստ Ղեւոնդի եւ ըստ Այլ Պատմագրի.

Ղեւոնդ		Այլ պատմագիր	
Աբուբաքր	}	Աբուբաքր	60
Օմար		Ռմառ	11
Օթման		Աւթման իւրն Ափան	10
Մովսէս	19	Մովսէս Մար	23
Աբուսինք	-	Աբուսինք իւրն Մովան	20, եւ այլն:

Եթե ավելացնենք եւ այն, որ այս Հինգերորդ դուկում պատմիչը երկու ան-գամ կրկնում է Մահմետի երեւալը Հայոց ԿԸ թվին տեղի ունեցած (այդ թվա-կանն է, որը ցույց ենք տվել Ման. 96-ում, ինքնին պարզ է դառնում ժամանա-կագրական թվարկումից), նույն ոճով եւ ավանդութիւնով է շարակարգում իր խոսքը նաեւ այստեղ, ինչպես նախկինում էլ, հետագայում էլ, ուստի եւ կար-ծում ենք, թե սույն դվիս անհարազատութիւն մասին ոչ մի կասկած չի մնում:

102. (էջ 189). Համեմատութիւն եւ Ասողիկի կողմից ավանդված պատ-մագրական եղելութիւններին Հաստատապես վերահասու լինելու Համար դնում ենք այստեղ բյուզանդական կայսրերի անուններն ու ժամանակները, ո-րոնք քաղվածաբար վերցրել ենք Եդ. Մյուրալդիի «Բյուզանդական ժամանա-կագրութիւնից»: Այս ցուցակում դրված փակագծի միջի թվականները ցույց են տալիս միայն մեկ կայսր թագավորութիւն տարիներն ըստ Ասողիկի. նույն ձեռով էլ փակագծում առնված Հատուկ անունները նշանակում են կայսրերի կարգն ըստ Ասողիկի, որոնք, սակայն, չկան Մյուրալդիի մոտ բյուզանդական կայսրաց շարքում:

Կոստանդինոս Մեծ, նստաւ	յամին 306	(32)
Կոստանս	337	(24)
Յուլիանոս	361	(2)
Յորգիանոս	363	(1)
Վաղենտինիանոս եւ Վաղէս	364	(11)
Դրաղիանոս	375	(5)
Թէոդոս Մեծն	յամին 379	(15)
Արկադիոս	395	(24)
Թէոդոս Բ. Փոքր	408	(42)
Մարկիանոս (եւ Գուլիսերիա)	450	(7)
Լեւոն	457	(17)
Լեւոն Փոքր	474	(1)
Ջենոն	474	(1,
Բառիլիկոս ամ 1, Ռնտոս Ջենոն ամս 12)		
Անաստաս	491	(25)
Յուստինոս	518	(9)
Յուստինիանոս	527	(37)
Յուստինոս Բ.	565	(11)
Տիրեք	578	(4)
Մօրիկ	582	(20)
Փոկաս	602	(8)
Հերակլոս	610	(31)
Կոստանդին	641	(3)
Հերակլէոնաս	641	(-)
Կոստանդ	641	(19)

Կոստանդին Պոզոնաս	668	(13)
Յուստինիանոս Բ.	685	(7)
Լեւոն	995	(3)
Ապսմարոս կամ Տիրերոս	698	(7)
Յուստինիանոս Բ. Ընչատ, Բ. անգամ	705	(6)
		(Թուար)
Փիլիպպիկոս	711	(2)
Արտեմիոս	713	(2)
Թէոդոս Գ	716	(1)
Լեւոն Գ Իսաւրացի	716	(24)
Կոստանդին Կոպրոնիմոս	741	(33)
Լեւոն Դ. Խազար	775	(5)
Կոստանդին Զ. եւ Իրինէ	780	(10)
Կոստանդին Զ. (առանձինն)	790	(-)
Իրինէ առանձինն յամին	797	(-)
Նիկեփոս	802	(9)
Ստարակիոս	811	(-)
Միքայէլ Ա.	811	(2)
Լեւոն Ե. Հայ	813	(5)
Միքայէլ Բ.	820	(9)
Թէոփիլոս	829	(13)
Միքայէլ Գ եւ Թէոդորա	842	(24)
Միքայէլ Գ. առանձինն	856	
Բարսեղ Մակեդոնացի	867	(22)
Լեւոն Զ.	886	(26)
Աղէքսանդր	912	(1)
Կոստանդին Է. Պերփեռուժէն (Միրանեծին)	913	(-)
Կոստանդին Է. եւ Ռոման	920	(Ռոմանոս ամս 22)
		(16)
Կոստանդին Է. Պերփեռուժէն (Միրանեծին)	944	(3)
Ռոման Բ.	959	
Թէոփանէ Հանդերձ Բարսղաւ եւ		
Կոստանդին Ը.	963	(Մարինոս ?)
Նիկեփոս Փոկաս	963	(7)
Յովհան Չմշկիկ (Կիւլ ժան)	969	(6)
Բարսեղ Բ. եւ Կոստանդին Ը.	976-1029	

103. (էջ 197). Մեր Ձեռագրում այստեղ դադարում էր Վեցերորդ գլուխը: Շարունակութիւնը դրել ենք Այլ Ձեռագրերի երեք օրինակների եւ Բրոսսերի ու Վենետիկի օրինակների Համեմատութեամբ:

104. (էջ 204). Ինչպես իր առաջին երկու գրքերի ցանկերի խորագրում Ասողիկը դնում է «Պատմութիւն բանի ի պատմագրական տառից», դրանով իսկ ցույց տալով այն, թե այդ գրվածքների բովանդակութիւնն ինքը վերցրել է ուրիշ պատմագիրներից, նույնպես եւ Երրորդ գրքի սկզբում դնում է «Պատմութիւն ժամանակաց ինքնախօսութեան», որից ինքնին Հայտնի է դառնում այն, թե Ասողիկի կողմից Պատմութեան այս մասը շարադրելիս նրա մոտ չկային նախորդներից ավանդված պատմական աղբյուրներ, այլ ինչ որ գրում է՝ կամ բանավոր աղբյուրներից է լսել, կամ ինքը ականատես է եղել անցքերին:

Եւ Հիրավի, բացի Աշոտ Ա. Բագրատունի, Սմբատ եւ Աշոտ Բ-ի թագավորութեան ժամանակներից, որոնց պատմութիւնը Ասողիկը շարահյուսում է ծաղկաքաղ անելով Հովհաննես կաթողիկոսի գրվածքից (իմա՝ պատմութիւնից) (ինչպես որ յուրաքանչյուրն իր տեղում ցույց ենք տվել ընթերցվածների ծանոթագրութիւններում), թերեւս նաեւ Շապուհ Բագրատունու կորած պատմութիւնից (?):

(Հայտնի չէ, թե երբ է Հաստատապես Հայտնաբերվել Շապուհ Բագրատունու անունով եղած ներկա պատմութիւնը: Տես մեր ծան. <14>):

Իր պատմութեան մնացած մեծագույն մասի, Բագրատունյաց թագավորութեան մոտ 80 տարվա անցքերը Հիշատակված չկան մեր պատմագիրներից ուրիշ որեւէ մեկի մոտ՝ ժամանակով նրանից ավագագույն:

Չհիշատակեցի այստեղ Թովմա Արծրունու Պատմութիւնը՝ Հովհաննես կաթողիկոսի ժամանակակցի, քանզի նրա գրվածքը, մեծագույն Հավանականութեամբ, Ասողիկը չունի իր ձեռքին: Դրա Համար էլ Ասողիկի Պատմութեան կարեւորագույն մասը Երրորդ գրքին է, որը միակ ստուգապատում եւ արժանահավատ պատմական աղբյուրն է այդ ժամանակների:

105. (էջ 204). Մ. Էմինը «Հանդերձելոցն» բառը Համարում է գրչագրական աղավաղութիւն, ուստի ուղղագրում եւ թարգմանում է «գլխատակ անցելոցն» (էջ 105), քանզի, ասում է, «եւ բերել գլխատակ Հանդերձելոցն ճշմարտապատում պատմագրութեանցն» խոսքում ոչ մի իմաստ չկա:

Թեպետեւ Համաձայն ենք մեծարգո գիտնականի Հետ, թե անորոշ է խոսքի իմաստը, սակայն կարծում եմ, թե այն աղավաղված է. չխոսելով այն մասին, թե Ասողիկի չորս օրինակները (իմա՝ գրչագիր), (երկուսը Կար. Շահնազարյանց վարդապետի, օրինակը Բրոսսերի եւ մեր Ձեռագիրը) «Հանդերձելոց» բառը միմյանց Հար եւ նման ունենե՛ ի նկատի ունենք Ասողիկի մոտ փոքր ինչ առաջ եւ խոսքի Հետագա մի քանի Հատվածներ, որոնք եթե չեն էլ բացատրում, գտնե Հիմնավորում են այդ բառը: Ահավասիկ այդ Հատվածները.

«անդուլ խորհրդով խոկալ Հասանել Հանդերձելոցն անճառ ճառիցն գիտութեան». (յէջ 156).

«գերից ժամանակաց անստուեր եւ անմուար ճառեսցուք գճառս, զանցեալսն եւ զներկայս եւ զապաւնիսն». (անդ).

«զանցեալսն պատմագրեմք եւ զՀանդերձեալսն մարդարէանամք ըստ

106' (էջ 205). Խոսքի իմաստն ու շարադասութիւնը այստեղ պահանջում էին «յապառնիսն» բառը. այսպես՝ «Եւ մի՛ յապառնիսն՝ մոլորեացուք» եւ այլն:

106. (էջ 213). Մ. Էմինը այս հատվածը աղավաղված է համարում եւ Հովհաննէս կաթողիկոսի Պատմութեան օգնութեամբ ուղղագրում է այսպես. «Եւ նորա գողորեն գնացեալ ընդ ցածուն վայր լերին (լերանց?) բարձանց՝ ի Շիրակ անկանի» (էջ 111):

107' (էջ 213). Նախկին տպագիրն ունիւր. «Եւ յաւուրս Վաղարշակայ Արշակունայ թագադիր ասպետութիւն հաւատացան ի կռապաշտ թագաւորացն մերոց չարչարեցան» եւ այլն. այդ պատճառով Մ. Էմինը (էջ 107) ուղղագրում է «յաւուրս» բառը եւ կարդում յաւուրց Վաղարշակի... Առայժմ, կարծում ենք, մեր Զեռագրի ընթերցվածից հետո այստեղ պետք չէ խոսքը ուղղագրել ուղղակի (իմա՝ բառացի):

107. (էջ 213). Մ. Էմինը այդ հատվածը, որ աղավաղված է համարում, ուղղագրում է այսպես.

«Եւ անօրէնն Յուսուփ, որդին Աբու Սաճի՝ ասպտամբեալ յամիրապետէն նշկահեաց զնա» (էջ 112):

108. (էջ 214). Սույն հատվածը Մ. Էմինը թարգմանում է հետեւյալ ձևով. «Къ нему присоединились: царь иверійскій... и Ашотъ сынъ Шапуха... Поминувъ (такимъ образомъ) царя Сѣмбата, съ завистью взирая на благоденствие Арменіи» (էջ 112): Մենք այսպես ենք հասկանում խոսքը. «...միաբանում են (Յուսուփի հետ), մենակ են թողնում Սմբատ թագավորին՝ նենգաբար գործակցելով (սատանային), նախանձելով մեր աշխարհի բարեշնչութեան համար»:

109. (էջ 224). Մ. Էմինը բնագրում եղած Հրազեն բառը վրիպակ է համարում, որը որեւէ իմաստ (այսինքն Հիմնավորում) չունի, եւ կարդում ու թարգմանում է Հրաչազեն:

110. (էջ 232). «Զիք կասկած,- ասում է Մ. Էմինը,- թէ յունարեն է բառը դեմեսիկոս եւ աղանաղեալ է յոյժ ընդ ձեռամբ գրչաց: Համարիմք թէ զբառը հարկ իցէ ընթեռնուլ դոմեստիկոս (Domesticus), որով անուարք առ կայսերութեամբն Բիւզանդիոյ յորջորջէին զօրավարք ցամաքային զօրաց» (էջ 124):

Խնդրո առարկա բառը նույն ձևով է գրվում մի քիչ առաջ մեր Պատմագրի մոտ (էջ 170) եւ կարող է նշանակել նաեւ նույն ինքը՝ Զմշկիկը, որն առաջին անգամ 916-ին պատերազմեց Դունա (?) Սպքի ամիրայի դեմ, իսկ երկրորդ անգամ 949 թվականին խմայելացիների դեմ, Կարին քաղաքում, որտեղ բազմաթիվ քաղաքործություններ ցույց տվեց (էջ 157):

մաթիվ քաղաքործություններ ցույց տվեց Զմշկիկի թոռ Կյուս-Ժանը (Հովհաննէս Զմշկիկ), որը հետագայում Բյուզանդիայի կայսր դարձավ:

Այս նույն բառը օգտագործված է նաեւ փոքր-ինչ հետո (էջ 186), որը բացատրութեան համար իբրեւ ապացույց է բերում Մ. Էմինը, որ տալիս է սույն բառին: Քանզի Աստղիկի Պատմության մեջ Ամիրթ քաղաքում Կյուս-Ժանի՝ Արաբների դեմ տված պատերազմի (973 թվ.) մասին համեմատությունից, որ տալիս են Արաբական պատմագիրները, թարգմանելով լատիներեն, տեսնում ենք, որ Հունաց զորավարը, որ Աստղիկի մոտ դեմեսիկոս աստիճանի կամ պաշտոնի անունն է. «Կիւս-Ժան թագաւորն Հունաց բիրաւոր զօրօք զՄլնհ դեմեսիկոսն առաքէ յԱմիրթ», - վերջին պատմագրի մոտ դոմեստիկոս է (domesticus) կոչվում, թեեւ նրա անունը այնտեղ չի հիշատակվում:

Ահա վասիլ վերջինների խոսքերը (973-րդ տարվա մայիսի 23-ին) «Դոմեստիկոսն առնէ անդ (Մծբինում) արիւնհեղութիւն մեծ եւ ապականէ զերկիրն Մայաֆարէկիմ աւուրս 22» (Բարսէբրէուս, 362):

«Ի պաշարեն նորա (դոմեստիկոսին) զքաղաքս զայս՝ (զԱմիրթ)՝ յաղթեցաւ եւ կալանաւոր անկաւ ի ձեռն Աբու-Թազլերի (առ Աստղիկան Աբու-Թալհապ) ի Մուսարայ» (Անդ):

«Պաշարեալ ի Հազարմարդ զԱբու-Հիայ զգորավարն Համդանիդի՝ զերի անկաւ ի ձեռն սորա եւ Հեքատալլայի որդւոյ Նասր-Հըդուկայի ի վերջ կոյս Ռամ ամսոյ: Եւ մեռանի (քաղցկեղիւ) ի կապանս» (Աբու-Ֆիհր):

(Sbu E. Murali, Chronogr. bizantine, յէջն 557):

111. (էջ 236). Մ. Էմինը սաղար բառի համար գրում է (էջ 128).

«Սաղար նշանակէ իսկապէս զօրագլուխ: Գուցէ Աստղիկ բառիւքս «գունդ սաղարաց» իմանայ զ«գունդն ընտիր զօրուն», այսինքն է «զգունդն Անմահից» (առ Բիւզանդացիս)»:

Իսկ Ք. Պատկանյանը Նյութեր Հայերեն բառարանի երկրորդ տետրում (էջ 45) գրում է. «Սալար, սաղար, պարսկերեն սալար - զօրագլուխ: Զբառը ի կիրարկանէ նախագոյն քան զամենեսին Մ. Խորենացի, Գ. 17:

Սակայն չպետք է սրա հետ շփոթել մեկ այլ հոմանիշ սաղար բառը, որը այլ իմաստ ունի, թեեւ բառարանում չկա նշված: Աստղիկի մոտ կարդում ենք (էջ 170 եւ 236) այսպես. «Գունդք հետ հետեւակաց, որ սաղարքն ասին».- «Զոր ընդ գունդս սաղարեացն արարեալ էր զնոսա թագաւորն Վասիլ»:- Թովմա Արծրունու մոտ՝ (էջ 141, 143, 148...) «Քանի՞ գունդք սաղարք իցեն».- «Երկու ոմանք ի սաղարաց սուրհանդակաց»:- Այս բառը ծագումով թերեւս մերձավոր լինի salarius, փոխանակ «salariatus»-ի (այսինքն է (զօր) վարձկան, որպիսի ստուգաբանություն ունի նաեւ soldat բառը):

112. (էջ 236). Այն պատերազմի մասին, որը մղեց Հովհաննէս Զմշկիկը Բուլղարաց եւ Ռուզաց դեմ Հունաց եւ Հայոց զորքերով միասին, տես Մյուսուրդիի մոտ, 553-556 էջերը, որի մեջ ցույց են տրված նաեւ բոլոր պատմական աղ-

բյուրները (Բյուզանդական), որոնք այդ մասին են խոսում:

Մեր բնագիրը թվում է, թե աղավաղված է այստեղ: Նախկին տպագիրն ուներ. «Գունը Հետեակացն... առաջի Թագաւորին պատուեալ զվահանափակն որ ընդդէմ նոցա. ընդ Թագաւորին ամենայն Հեծելազուժող զօրօքն՝ մտեալ. եւ սուր ի գործ...» եւ այլն: Կարծում ենք, թե «ընդ Թագաւորին» բառերը պետք է կարդալ «անդ Թագաւորին», ինչպես որ նշանակել ենք ընթերցվածների ծանոթագրութեան մեջ (2, էջ 184):

Հատվածի Թարգմանությունը տես Մ. Էմինի մոտ (էջ 128), որը սակայն մեր կարծիքով հարազատ չէ:

113. (էջ 242). Խազկոբ բառը Մ. Էմինը չի Թարգմանում եւ հրաժարվում է նրա նշանակությունը մեկնելուց. այն չկա նաեւ որեւէ բառարանում: Առաջարկում է այն ընթերցել ոչ թե խազկոբ, այլ խազրկոբ, որը խազիր բառի գործիական հոլովն է (132-133 էջեր):

Եթե այդ բառը որեւէ օտար լեզվից չի մտել, թերեւս ընթերցվի խազմկոբ, խազմիկ բառի գործիականը, «խազմ» արմատից, ինչպես որ «ռազմ» արմատից ածանցվում է «ռազմիկը»:

114. (էջ 245). «Ստեփաննոս Ասողիկ թուէ ընդ գաւառս Չորմայրոյ, Կարնոյ, Բասենի եւ այլոց, զորս եղ (ես?) Վասիլ կայսր Դաւթի Կիւրապաղատի, նաեւ զԿղէսուր, որ յոյժ Հեռի գոյով ի գաւառացս յայսցանէ, մերձ առ Լիբանան լեառն՝ չէր ի ժամանակին յայնմիկ եւ ոչ ընդ Յունաց իշխանութեամբ» (Կար. վ. Շահնազարեանց ի Ման. Ասողկան, 77, յէջն 295):

Նախկին Հրատարակչի սույն դիտողությանը մեր Պատմագրին մենք եւս ավելացնում ենք, թե «Կղէսուրան» բառը, որը հոլովական առումով չի համապատասխանում խոսքի ոճին, բացակայում է Ասողիկի վեներտիկյան ձեռագրում, քանզի Չամչյանը (Բ. 848), որ այդ նույն ձեռագրից է վերցնում եւ Մյուրալը (էջ 564), որը Չամչյանից է վերցնում, գավառների եւ քաղաքների շարքում չեն հիշատակում Կղեսուրը:

115. (էջ 256). Սեբաստիայի մետրոպոլիտի Թղթի պատասխանը, որ գրվել է Խաչիկ կաթողիկոսի հրամանով, խիստ աղավաղված է ոչ միայն հավելումներով կամ պակասումներով, եւ կամ բառերի խախտումներով, որքան տրոհության նշանների բազում թերություններով եւ չակերտների բացակայությամբ, որոնցով հնարավոր կլինեի անջատել նամակը գրողների խոսքերը սուրբ Հայրերի խոսքերից, որոնք շատ հաճախակի մեջ են բերում նամակի հեղինակները: Թեեւ մեր ունեցած Հեռագիրը գրեթե ոչնչով չօգնեց մեզ կարգավորելու ստույգ ընթերցվածների անճշտությունները, ուստի չարշարվեցինք որքան հնարավոր էր, մանրաբնին Հետազոտությամբ տրոհել խոսքի հատվածները կետադրությամբ, որի միջոցով մեր տպագրության մեջ բազմաթիվ տեղերում բացահայտվեց խոսքերի իմաստը, որոնք անհասկանալի էին մնացել ըստ առաջին տպագ-

րության ընթերցվածների: Հին եւ նոր կտակարանների դուխների եւ գրվածքների ցուցմունքները մեծի մասամբ վերցրել ենք Մ. Էմինի Թարգմանությունից՝ մեր կողմից ճշգրտելով դրանք եւ ուղղագրելով ինչ-ինչ թերություններ: Իսկ Մ. Հայրերի մատենագրությունների ցուցումները, որոնց խոսքերը մեջ են բերել նամակի շարադրողները, զանց ենք առել՝ մեծամեծ դժվարությունների պատճառով:

116. (էջ 257). «Սույն խոսքի իմաստն այն է, թե Հույները Հայոց ուղղված իրենց թղթում սուտ վարդապետություն են քարոզում, որոնք պաճուճում են (զարդարում) Ս. Գրքի եւ եկեղեցու Հայրերի սուտ մեկնություններով: Հայերը սուտ վարդապետությունը պղնձի են նմանեցնում, իսկ սուտ մեկնությունը՝ արծաթի» (Մ. Էմին, էջ 144): - Գիտնականի այս բացատրությունը մեզ շատ հավանական է թվում, բայց միայն Հայերը Սուրբ Գրքի սուտ մեկնությունը չեն նմանեցնում արծաթի (որը հնարավոր էլ չէ), այլ խաթուրության արծաթի, այսինքն որեւէ այնպիսի բանի, որը արծաթի կեղծ պատրանք է ստալիս:

117. (էջ 263). Այս հատվածի համար երեք ուղղագրություն է առաջարկում Մ. Էմինը, այսպես. «Եւ եթէ ասէք՝ զմի եւ նոյն զերկրպագութիւնն բաժանէք... Թէպէտեւ ոչ կամիք՝ միաւորութիւն խոստովանեալ Տնօրինեցելոյն... ընդ որում եւ հասարակաց բնութիւն ամենայն մարդկութեան երկրպագի... (էջ 147-148):

Սույն խոսքի իմաստը մենք հասկանում ենք այսպես. «Եթե մի եւ նույն երկրպագության համար (երկուս) եք ասում, դրանով երկրպագությունն եք բաժանում (երկու երկրպագությունների) եւ ինչ-որ օտար աստված եք մեջտեղ բերում... ուրեմն ձեզ պետք է նաեւ... միություն (մի բնություն) խոստովանել Տնօրինողին... եւ ոչ էլ երկնավորներին է վայել երկրային բնությանը երկրպագել ընդ որս (իմա՝ ընդ երկնավորաց) եւ համայն մարդկության հասարակական էությունն է երկրպագել (Հիսուս Քրիստոսին), (նրա)՝ մեզ բնութենակից լինելու պատճառով»:

118. (էջ 267). Այդ հատվածը, սկսած «Աստուած ի մարմնում» բառից, Մ. Էմինն ամբողջությամբ դուրս է նետում Թարգմանությունից, որովհետեւ, ասում է, ոչ մի կերպ չկարողացավ հասնել լինել նրա իմաստին:

Այս նույն հատվածը Բարսեղի մոտ կարդում ենք այսպես. «Աստուած ի մարմնում, ոչ առածոյ գործովը՝ որպէս ի ձեռն մարգարէից, այլ բուսակից ինքեան եւ զմիաւորեալն կացուցանելով մարմին» (տես Հայկազյան բառարանում, Առած բառը, 1):

119. (էջ 268). «Կոչեաց մեզ ի միասին այսր» խոսքը Մ. Էմինը կարգում եւ Թարգմանում է. «Կոչեաց զմեզ ի միասին այսօր» (էջ 151-152):

120. (էջ 271). Մ. Էմինը, իբրեւ անհասկանալի, Թարգմանությունից դուրս է նետում. «որ եւ ոչ Պօղոսի ծառայական բնութեանն հաւասար էր, որի փոփոխմամբ զմիտս Քրիստոսի ունէր» հատվածը: Իրոք որ անհասկանալի է, Մալխասյանցը եւս չի բացատրում... (Վ.Վ.):

121. (էջ 273). Մ. Էմինը դուրս է նետում Հետեւյալ աղավաղված հատվածը. «Զի եղիցի այնպիսի իմն ժողովումն»: (?)

122. (էջ 275). Մ. Էմինը բաց է թողնում այստեղ հատվածի առաջին մասը, որպես անհասկանալի խոսք («Եվ այսոքիկ զանճառ (Մ. Էմինի մոտ՝ պատճառ) միաւորութիւն եւ զաստուածանայն մարմնով»): Իսկ երկրորդ մասը Թարգմանում է այսպես. «Изь этого явствуется, что есть воля вся божественная, принадлежащая Христу, и есть другая - общая всемь людемъ» (156-157 էջեր):

Մեր կարծիքով առաջին հատվածը, որը սսված է հունական ոճով բայի կրճատմամբ, պարունակում է Հետեւյալ իմաստը, թե «այսոքիկ բանք եւ ապացուցութիւնք յայտնի ցուցանեն զանճառ միաւորութիւն եւ զաստուածանայն մարմնով»:

Իսկ երկրորդ հատվածի իմաստը չնայած չենք հասկանում, սակայն նրա Թարգմանությունը ոչ հարազատ ենք համարում, որը վերելում մեջ բերեցինք. որպես թե հնարավոր էր Հայոց իրենց թղթում, որտեղ ջատագովում էին Քրիստոսի մեկ բնություն եւ մեկ կամք ունենալը, երկու կամքեր խոստովանել նրա մեջ՝ իբր իրենց փառաբանության եղբայրակում մեկ կամքի համար: Այստեղ ոճի անհեթեթությունից եւ խոսքի կցկտուր լինելուց բացի, հայտնապես երևում է նրա աղավաղված լինելը:

123. (էջ 276). Մ. Էմինը դուրս է թողնում հատվածը, «թէ ընդ իւր միաւորեաց զմարմինն»... բառերից սկսած:

124. (էջ 278). Մ. Էմինը անհասկանալի է համարում եւ դուրս է թողնում «որպէս մեղք լեալ ասացաւ եւ նզովք, եւ ոչ եթէ յայնոսիկ փոխեցաւ Տէրն - մի լիցի» հատվածը:

125 (էջ 279). Սույն հատվածը Մ. Էմինը ուղղադրում եւ Թարգմանում է այսպես. «զոր ճշմարտապես Հեղեալ Բանն Աստուծոյ՝ արեամբն իւրով փրկեաց զմեզ».- «противая которую (т.е. кровь) Слово Божие действительно ею избавить насъ» (էջ 159):

Թեեւ խիստ հավանական է այդպիսի ուղղադրությունը, սակայն խոսքը, ինչպես որ կա բնադրում, ինքնին չիտակ իմաստ ունի, որից տարբեր ձեւով է հասկանում Մ. Էմինը: Մեր կարծիքով այդ խոսքը բացատրվում է այսպես. «Քանզի արեւն ոչ եղիցի՝ բայց եթէ յերակաց եւ ի մարմնոյ գոյացութենէ, զոր

(իմա՝ գոյացութիւն յերակաց եւ ի մարմնոյ) եղեալ Բանն Աստուծոյ... փրկեաց զմեզ»:

126. (էջ 283). Գրչագրի աղավաղությունից կամ թղթի սխալ սսվածից այստեղ մութ է հատվածի իմաստը, որն ըստ նախապես եւ ըստ Հետագա ասածներից պետք է հասկանալ Հետեւյալ միտքը, թե «Սրանք (խոսքերով կամ թե մեր խոստովանություններով) բավականաչափ պարզում են մեզ զայթակղեցնող նենգավոր (զրպարտիչ) քարոզները, իբրեւ թե մենք եվտիքոսի ասածի համաձայն ենք պնդում Քրիստոսի մեջ մեկ բնություն, որին (իմա՝ եվտիքոսին եւ նրա հետ էլ Հերձվածողներին) նզովում ենք...» եւ այլն:

127. (էջ 284). Մ. Էմինը դուրս է թողնում, իբրեւ անհասկանալի. «Քանզի հաւատք յայժմու ժամանակիս լրումն բանին է, զոր ասացն» հատվածը:

128. (էջ 285). Մ. Էմինը այս հատվածը դուրս է թողնում (Հետեւելով նախկին տպագրին) որպես անհասկանալի խոսք. «եւ քան կրել ինչ ախտս բարձրագունին»:- Հայտնի է, որ սույն հատվածը Աստվածաբանի խոսքի շարունակութիւնն է. «Զի՞նչ քան զայս հրաշափառագոյն... եւ քան զկրել Բարձրագունին (Յիսուս Քրիստոսի) ինչ ախտս»:

129. (էջ 289). «Ի բնագրին ընթեռնումք՝ Դիոնիսիոս Արիսպագացի, որ ակներեւ վրիպակ է յաղագս անզուգադիպութեան ժամանակին. քանզի Արիսպագացի, որ ժամանակակից էր առաքելոցն (Գործք Առ. ԺԵ. 34) ոչ կարէր անշուշտ հակաճառ լինել ընդ Պօղոսի Սամոստացոյ: Երեւի թէ ի վայրի յայտնի բանք են գԴիոնիսեայ Աղէքսանդրացոյ, որ եկեաց զկիսավայրի Գ. դարուն (+265), եւ առ տգիտութեան գրչաց աղաւաղեալ է անունը եւ փոխեալ յԱրիսպագացի: Այս Դիոնիսիոս Աղէքսանդրացի ծնեալ ի Հեթանոսութեան՝ ընկալաւ յետոյ զհաւատս Քրիստոսեան, ուսաւ առ ոտս Որիգինէսի եւ յամի Տեառն 247 ամբարձաւ յաթոռ պատրիարքութեան Աղէքսանդրիոյ, եւ ախոյեան եկաց Սաբէլի: Յորժամ խմբեցաւ ժողովն Անտիոքայ ընդդէմ Պօղոսի Սամոստացոյ՝ գրեաց նա թուղթ ի ժողովն ի վերայ քննելի խնդրոյն, քանզի առ ծերութեան իւրոյ ոչ կարաց երթալ անդր անձամբ: Ի բազմաթիւ երկոց նորա նշխարեցան առ մեզ Հատուածք քանի մի եւ եթ առ Եւսեբեայ եւ առ այլ պատմագիրս եկեղեցոյ»։ (էմին, յէջն 167):

(Դժվար հասկանալի տեղերը Թարգմանեցինք մոտավոր իմաստով, - Վ.Վ.):

130. (էջ 292). Վերջին հատվածը պետք է հասկանալ այսպես, թե. «մեք ոչ միայն զի նքօք եւ ի ձեռն նոցա ոչ դնենք բան ընդդէմ բաժանողացո՝ եւ այլ եւ ոչ... ընտանի... վարդապետօք մերովք»:

131. (էջ 294). Զգիտենք, թե ինչու Մ. Էմինը բաց է թողնում «այնքան,

մինչև զի Աստուծոյ ձայն ձեզ առնել...» բառերով սկսվող Հատվածը, որն ի մասսայի գեղեցկութեամբ եւ սափածքի ոճով թղթի եղակի զարդերից է: Հատվածի իմաստը այսպէս ենք հասկանում. «Դուք սահմանէք զՀաւատս, (յուսացեալ) ի բազմութիւն ձեր եւ ի մեծութիւն, եւ այնքան (զառածանիք ի ճոխութիւնս ձեր), մինչ զի ձեզ առնէք (վերագրէք) զձայնն Աստուծոյ՝ «իմ է ոսկի եւ իմ է արծաթ»։ բայց այս հետի է ի սկզբանց Հաւատոյ, (զի Հաւատ ոչ սահմանի բազմութեամբ, եւ ոչ ճոխութեամբ) եւ ի մարդեղութենէ Փրկչին, որ մայր տառապելապետ (իմա՝ տառապեալ եւ աղքատ) եւ աշակերտս տգէտս եւ աղքատս եւ նուազունս թուով (ընտրեաց), (որպէս) զի (խոնարհութեամբն) զէսն (այսինքն է զմեծատունս եւ զհզօրս) իմն խափանեցէ. քանզի ասացեալ է, թէ «մի պարծեսցի ամենայն մարմին առաջի Աստուծոյ»:

132. (էջ 294). Մ. Էմինը կրճատելով Համառոտ ձեւով է ներկայացրել այս Հատվածը, սակայն մենք կարծում ենք՝ անհարազատորեն (էջ 170): Այսպէս. «... Вы поклоняетесь, какъ божеству, при такомъ огромномъ стечении народа и съ такимъ усердіемъ... что каждаго изъ васъ можно-бы принять за жреца... На это указываетъ Богословъ...»:

Իսկ մենք կարծում ենք, թե խոսքը այսպիսի իմաստ ունի.
«...այնքան բազմութեամբ եւ պաշտօնասիրութեամբ՝ մինչ զի առ անծախօս եւ առ հեթանոսս Համարեալ էք, թէ իւրաքանչիւր ոք ի ձեռք առանձինն քուրմ է եւ (ունի իւր) տօն (սեփական): Եւ (այս սովորութիւն ձեր) յաճախակի նիւթ լինելով (պարսաւի կամ ծաղու) տղիւտաց (քրիստոնէական հաւատոց)՝ ոչ է գործ գլուխութեան կամ խոհմութեան»:

133. (էջ 297). Մ. Էմինը դուրս է թողնում մի ընդարձակ Հատված՝ «ընդէ՛ր եւ զխորհրդական բաժանի ձեր մկրտէք ջրով կամ ապականէք...» (էջ 238) բառերով սկսվող:

Թեեւ այս խոսքի մեջ կան, իրողք, ինչ-ինչ ասվածքներ դժվար հասկանալի, սակայն ընդհանուր միտքը մնում է անեղծ եւ հասկանալի. այդտեղ խոսվում է Սեբաստիայի մետրոպոլիտի այն հեղձորեն ասածին ընդդէմ, թե իբր «Զխաչն կեքէք եւ երկիր պազանէք», որի պատասխանն էլ տրված է Հեղձորեն եւ Զատաղովոյթուն է սուրբ մկրտութեան. այն գրված է տրամաբանների կողմից կոչված «Հակաճառութեան» ոճով:

134. (էջ 298). Մ. Էմինը դուրս է թողնում «որոց մարգարէն ասէ, եթէ զձեռն զործի արկիր ի վերայ նորա՝ պղծեալ է» աղավաղված Հատվածը:

135. (էջ 300). Մենք գտնում ենք, որ այստեղ Հարազատ չէ Մ. Էմինի թարգմանությունը, որն ունի.

«Наконецъ что же сказать намъ о техъ, кои полагаютъ что они действительно спасаются отъ погнѣбли и обращаются отъ заблуждения насъ, какъ людей считающихъ истину ложью, мракъ - светомъ, сладкое - горькимъ! Воздерживаюсь сказать (этимъ

людямъ) пророческое горе, ибо имъ какъ упоеннымъ и безчувственнымъ мнится, что твердо-стоящая земля возвращается и что остаются неподвижными стоящие вокругъ нея».

«Այլ զի՛նչ հարկ իցէ մեզ գրել վասն «գտանելոյդ զմեզ ի կորստենէ եւ դարձուցանելոյդ իբրեւ ի մոլորութենէ», որպէս եւ վասն այնոցիկ, որք զճարտութիւնն (մեր խոստովանութիւն) ստութիւն իմանան, կամ զյոյսն՝ խաւար եւ զբաղցրն դառն: Ասացո՛ւք արդեօք ձեզ եւ նոցա՝ «վա՛յ» ըստ մարգարէին: Որք թմբեալքն են եւ արքեալք՝ թուի նոցա, թէ չուրջ գայ երկիր. իսկ (ոչ արբելոցն) որք չուրջ զարբելովքն են՝ յայտնի է, թէ Հաստատուն կայ եւ մնայ նա»:

136. (էջ 301). Այստեղ Մ. Էմինը դուրս է գցում «Զի նովա էառ սկիզբն՝ զո ընութեան...» բառերով սկսվող ընդարձակ Հատվածը: Ըստ մեր Տպագիր օրինակի, որ տրոհութեան եւ բոլոր նշաններով գրեթե տարբերվում է առաջինից, այս Հատվածի իմաստը մի քիչ անորոշ է հասկացվում. իսկ ըստ առաջինին բոլորովին դժվար էր վերահասու լինել խոսքի իմաստին:

137. (էջ 304). Սամվել Անեցու մոտ (ըստ Մ. Էմինի, էջ 176) Բուզարաց այդ թագավորը կոչվում է Կուտ եւ Ալավսիան («Կալաւ (Վասի) զարքայն Բուզարաց գիւտսն որ է Ալաւսիան»): Նույն ձեւով էլ Մատթէոս ժամանակագիրը (իմա՝ Ուռհայեցին, Վ. Վ.) Ալուսիան է կոչում նրան: Քանի որ Սամվել Անեցին հիշատակում է այս թագավորի կին եւ որդիներ ունենալու մասին, դրա համար էլ Մ. Էմինը դժվարանում է այդ բառը հասկանալ «կուրտ» ներքինի, մանավանդ որ համարում է հատուկ անուն: Սակայն մեր Գատմագիրը պարզորոշ ցույց է տալիս, թե այդ կուրտ բառը հատուկ անուն չէ, («գնային առ Թագաւորն Բուզարաց, որ էր կուրտ»): Իսկ երկրորդ Հատվածում, սրբադրված ըստ մեր ձեռագրի, բոլորովին բացահայտ է երեւում այդ բառի նշանակությունը («զթագաւորն Բուզարաց գիւրտսն ներքինին»):

Հունաց պատմագիրներ Գեդրենոսն ու Զոնարասը ընդարձակորեն են պատմում այս թագավորի մասին (կոմսի որդիներից Ահարոնի որդու, Հայոց Դերջան գավառից), ինչպէս որ Սամվելի եւ Մանվելի (կոմսաճագերի - comitopules) մասին, Վասիլի պարտությունը նրանց ձեռքով, Համակ նաեւ Սեբաստիայի մետրոպոլիտի չարաչար մահվան մասին Սամվելի ձեռքով: Smb Murali, էջ 565:

138. (էջ 310). Երեք գլուխների (Ին, ԻԶ, ԻԷ) իրադարձությունների եւ ժամանակագրության պատմությունները Համաձայն են Հունաց պատմագիրների (Գեդրենոսի, Զոնարասի, Լեւոն Սարկավագի եւ ուրիշների) հետ, բացի միայն Կոստանդնուպոլսի մեծ երկրաշարժի ժամանակի, որը վերջինները գնում են 986 թվականին (ըստ Մյուրալիի՝ հաշվարկի՝ հոկտեմբերի քսանվեցերորդ օր)։- Murali, էջեր 569-571:

139. (էջ 318). Մամփուլ բառը, որ Բրոսսի օրինակում գրված է մամփալ

(տես Մ. Էմին, 185) եւ մեր Զեռ. մամփայլ, ըստ Բրոսսերի կարծիքի վրացական Մէմֆէ (արքա) բառի նվազականն է եւ Համանիշ է ծԵՐՍՏՈՂՆ (բռնավոր) եւ ծՈՒՍԱՍՏՈՂՆ (Հարուստ) հունարեն բառերին՝ Բյուզանդական կայսրության ժամանակ, կամ Արաբական մելիքների: Այս նույն բառը բարդություն կիրառված է նաեւ ինքնանշու մոտ, թեեւ գրիչների կողմից փոքր-ինչ աղավաղված, ահա. «Այլ առաջինն Հաստատ է զարմից թագաւորացն առաջնոց. որպէս եւ այժմ ի Վրաց աշխարհին, որ Սեփծուղն կոչի» (Բ. 7): Սեփծուղ բառը, որը նշանակում է նաեւ ոչինչ, ըստ նորայր Բյուզանդացու (Հայկական բառաքնություն, էջ 11) շատ հաջող առաջարկության, պետք է ուղղվի Սեփծուղ, որ կազմված է մէփէ (արքա) եւ ծուլ (զարմ) վրացերեն, որը եւ բացատրում է ինքնանշու «ի զարմից թագաւորացն» արտահայտությունը:

140. (էջ 318). Սույն Հատվածը, որը մեր Տպագիր օրինակում բացարձակապես նույնն է, ինչ որ առաջինում է, սակայն տարակուսելի է՝ նրանում եղած թվականների պատճառով: Քանզի մեր Պատմիչը, որն այստեղ ինչիկի Հայրապետության օրերը հաշվում է 20 տարի, նախապես պատմում է (գլ. Թ, էջ 185), թե ինչիկը կաթողիկոսության աթոռին նստեց Հայոց 421 թվականին (972) եւ մնաց տասներե տարի: Համաձայնեցնելով այդ թվականները իրար, կարծում ենք, որ Տեր ինչիկը կաթողիկոսական աթոռին մնացել է տասներե տարի եւ վախճանվել քանհերորդին (քանզի Ասողիկը, որը միշտ միայն տարիներով է նշանակում թագավորների եւ կաթողիկոսների ժամանակները, շատ հաճախ սովորություն ունի կամ հապավել դրանք մի քանի ամիս, կամ հաշվել ամբողջ տարով): Իսկ Հայոց 439-ը նրա վախճանվելու տարին չէ, այլ հավանաբար Արգինայի եկեղեցու շինության տարին, «զոր (այսինքն եկեղեցու շինությունը 439 թվին) ի նորուն (նաչիկի) 19-րդ ամն համարեալ - (եւ յիրաւի ամն 439-րդ՝ իննետասներորդ ամ է 421 ամին, որում նստաւ ինչիկ աթոռ) - թուեցուց զաւուրս Հայրապետութեան նորա ամն 20»։ զրանից հետեւում է, թե Տեր ինչիկը վախճանվեց մեր թվականության 440-րդ տարում:

Հատվածի բացատրությունը եւ Մ. Էմինի կարծիքը տես նրա Թարգմանության 185-186 էջերում:

141. (էջ 321). Այն պատերազմի իրողությունների հանգամանքները, որը երկրորդ անգամ ձեռնարկեց Վասիլ Թագավորը Հայազգի Սամվելի միջոցով Բուլղարների թագավորի դեմ պատմվում են Գեղերնոսի եւ Զոնարասի մոտ (Մյուրալը, 572-579): Այդ պատերազմը սկսվել է Տիրոջ 99 թվականին, երբ կայսր Գրիգոր Տարոնեցուն թողեց Թեսալոնիկե քաղաքում Բուլղարաց Հարձակման դեմն առնելու համար: Մագիստրոս Գրիգորը սպանվել է Տիրոջ 995-ին, իսկ նրա որդի Աշոտը գերի ընկավ Սամվելի ձեռքը: Թագավորի դուստրը խնդրեց իր Հայր Սամվելից իր դստերը կնություն տա Աշոտին. եւ թագավորը ամուսնացրեց իր դստերը նրա հետ եւ կարգեց նրան Դիրաբիոն քաղաքի հրամանատար: Սակայն քիչ ժամանակ անց (997 թվին) Աշոտն իր կնոջ հետ միա-

սին փախչում է Վասիլ կայսեր մոտ, մեծամեծ պատիվներ ստանում՝ աստիճանով ու պաշտոնով, ինչպես նաեւ՝ նրա կինը, իսկ պատերազմը Բուլղարաց դեմ այնուհետեւ երկարեց մինչեւ 1002 թվականը: Վասիլ կայսրը այդ երկրի վրա բազմաթիվ արշավանքներ ու ավերածություններ կատարելուց հետո, ի վերջո ստիպված է լինում ձեռնունայն վերադառնալ այնտեղից Կոստանդնուպոլիս:

142. (էջ 322). Առաջին Տպագիրն ունի «զամենայն մախր Արապին», որը Մ. Էմինը (էջ 189) թարգմանում է «всё войска арабийская», «մախր» բառի տակ հասկանալով զինվորները, իսկ «արապին»՝ Արաբացիներ: Բայց որովհետեւ Պարսից եւ Արաբական լեզուներում չկա «մախր» բառ գործ նշանակություն, իսկ Ասողիկի ժամանակներում էլ Արաբացի բառի փոխարեն գրում էին Տաճիկ Հորըրմամբ, ուստի եւ ենթադրում ենք, թե այդպիսի թարգմանությունը հաջող չէ, ինչպես նաեւ Ա. տպագրի ընթերցվածը: Մեր Զեռագրի Համաձայն մենք դրեցինք «մախարապին», մի բառ, որը կարծում ենք, թե արաբացիների լեզվով նշանակում է պատերազմողներ murharribin(a), (Հայացական murharribum դերբայի (պատերազմողներ) kharaba=պատերազմել բայից, որը փոքր-ինչ աղավաղված է մեր Պատմագրի մոտ՝ ձայնավոր տառերի փոփոխությամբ:

143. (էջ 325). Եգիպտոսի Ազազ (Ազիզ) ամիրան մահացել է Տիրոջ 996 (ըստ Հայոց՝ 445) թվին, որի համար էլ Հնարավոր չէ, որ նրա մեռնելուց հետո նրա որդի Մանսուրը սկսեր պատերազմը «յամի Տեառն 988 (ըստ մեր տոմարի 437), այլ՝ 996-ին, կամ թե դրանից հետո. այստեղից էլ ենթադրում ենք, որ աղավաղված ձևով է նշված ՆԼԷ թվականը, որ կա բնագրում, որի փոխարեն ճիշտ ենք համարում կարդալ 445 կամ 447: - Փոքր-ինչ հետո՝ իմ Գլխում Ասողիկը պատմում է Վասիլ կայսեր՝ մեր թվականության 447-ին արեւելք դալու, այդ պատերազմում Հունաց ընկած զինվորների ոսկորները թաղելու, շատ այլ բաներով հանդերձ, որը մի ավելորդ ապացույց է 437 թվականի աղավաղված լինելու համար:

Բացի դրանից անհրաժեշտ է իմանալ եւ այն, որ Գեորգենոսն ու Զոնարասը անորոշ ժամանակ են ասում Դալասանոսի մահվան մասին, որը եղավ Վասիլ կայսեր դեմ Փոկասի մղած պատերազմում. իսկ Մյուրալըն էլ, ըստ մեկ այլ պատմագրի (Էյմասինի) երկբայելի պատմության Հունաց պարտությունը եւ Դալասանոսի մահը դնում է կատարված մահմեդականների կողմից, Տիրոջ 986 թվականին (կամ ըստ մեր թվականության՝ 435-ին):

144. (էջ 330). «Ի բնագրին է «որդի Թոռնկայ արեղայի»: Փոխանակ «որդի» բառին մեք եղաք «եղբորորդի» ըստ նախընթաց պատմութեան մերոյ հեղինակի, գլ. ԼԷ: - Յօրինակին Բրոսսէի նոյնպէս գրի «որդի»: Մ. Էմին, էջ 193: Մենք կարծում ենք, թե անհիմն է կատարված այդ ուղղադրությունը, որովհետեւ ահավաստիկ ԼԷ գլուխը, որի հիման վրա կատարում է այդ ուղղադ-

րումը Մ. էմինը, դրա հետ միասին՝ նաև ի՛նչ գլուխը, ուր նույնպես Թուռնիկ Ա-
բեղայի եղբորորդի է անվանվում Ջորտուանի պատրիկը, մինչդեռ այստեղ
խուսքը ոչ թե Ջորտուանի մասին է, այլ Բագարատ մագիստրոսի:

145. (էջ 340). Վասիլի արեւելք գալն ու Տայոց գավառին տիրելը Հունաց
պատմագիրները դնում են Տիրոջ 1003 թվականին: (Տես Մյուրալը, 579-580):
Այնինչ մեր Պատմագիրը մանրամասն ժամանակագրությամբ է պատմում Դա-
վիթ Կյուրապաղատի մահը՝ Տիրոջ 1000-րդ տարում, Ջատիկ օրերին. եւ նրա
մահվանից անմիջապես հետո դնում Վասիլի Հայոց աշխարհ գալն ու Տայքին
տիրելը:

Ասողիկը նաև իմ գլխում պատմում է Վրաստանի Գուրգեն թագավորի
Վասիլի դեմ ապստամբելը՝ նրա Կոստանդնուպոլիս դառնալուց հետո, դեպի
Տայոց աշխարհն արշավելը եւ Հայոց ՆՄ՝ Տիրոջ 1001 թվականին սիրով կրկին
այն նվաճելը:

146. (էջ 343). Արծրունյաց ցեղից Վասպուրականի թագավորների ցան-
կում Ե եւ է տառերի շփոթության պատճառով Դերենիկի թագավորը նշանա-
կել է 17 տարի՝ 15-ի փոխարեն, այսինքն մեր թվականության 392-407 (943-
958) եւ բաց է թողել Գագիկի որդի, Դերենիկի եղբայր Աբուսահլի թագավորե-
լու ժամանակաշրջանը, առանց որի խառնվելու են Արծրունյաց թագավորների
տարիները: Աբուսահլի թագավորելու մասին փաստարկումը, չհաշված նույ-
նիսկ Վարդան Բարձրբերդցուն (121-125 էջեր), Բովմա Արծրունու եւ այլ
պատմագիրների վկայությունները, դարձյալ գտնում ենք նույն Ասողիկի մոտ.
երբ Վահանիկ կաթողիկոսը խուսափելով Անիում հավաքված Հայոց վարդա-
պետների երեսից (?), որոնք դատապարտում էին նրան Քաղկեդոնականների
հետ սիրալիր վերաբերմունքի պատճառով, «փախստական անկանի Վասպու-
րական, առ Ապուսահլ թագաւոր Վասպուրականի, որ էր որդի Գագկայ Արծ-
րունու» (181-182 էջեր): Քանի որ Աբուսահլի նախորդը՝ Դերենիկը վախճան-
վել է 958-րդ տարում (էջ 281) եւ նրա Հաջորդը՝ նրա որդի Աշոտը նստեց ա-
թոռին 968-ին, ապա ուրեմն նրա թագավորության ժամանակը հաշվվում է
տասը տարի, այսինքն 958-967:

Աղավաղված է նաև այս նույն գլխի վերջին թվականը, թե Գուրգենի եւ
Սենեքերիմի միասին թագավորելուց հետո մինչև 452 թվականը (1003),
Գուրգենը վախճանվում է. «եւ Սենեքերիմ ունի զաթոռ թագաւորութեանն
ամս 20»: Քանի որ Ասողիկի Պատմությունը ավարտվում է Տիրոջ 1004 թվա-
կանով, իսկ քսան տարիները գումարելով 1003-ին, գալիս է Տիրոջ 1023 թվա-
կանը, որի ժամանակների մասին ոչինչ չի պատմում Ասողիկը. այդ պատճառով
էլ ոմանք՝ ենթադրեցին, թե այս գլխի վերջին բառերը հետին ժամանակների
հավելված են:

1. Վախճանվել է մեր թվականության 439-
ին, թագավորելով 22 տարի (էջ 281):

2. Մ. էմին, 204 եւ 206 էջեր, ծանոթագրու-
թյուններում:

Եթե բնագրի Ի (20) թիվը ճիշտ է, ուրեմն պետք է համաձայնել բանասեր-
ների կարծիքին: Բայց քանի որ ըստ Վարդանի (էջ 125) «Սենեքերիմ նեղեալ ի
Պարսից» եւ զերկիր իւր ի Վասիլ (կայսր) եւ չոգաւ ի Սեբաստիա... եւ առնու
փոխան զՍեւաստ եւ զԼայիս եւ յորով պոսաստինս», եւ որովհետեւ Մյուրալը
(էջ 588), ըստ Կեդրենոսի եւ Բարոնիուսի վկայությամբ Սենեքերիմի Վասպու-
րականից հեռանալը եւ պատրիկի աստիճանով Սեբաստիա գնալը դնում է 1016
թվականին, հունվար ամսին, ուստի եւ հնարավոր չէր, որ Սենեքերիմը 1003
թվականից հետո թագավորեր եւս 20 տարի. ուստի եւ բնագրի թվականը ան-
հարազատ ենք համարում:

Մեր կարծիքով «ամոխ» ընթերցվածը աղավաղված է մ եւ ս տառերի շփո-
թությամբ՝ փոխանակ «ամ մի» ճշգրիտ ընթերցվածը՝ ձեռագրերում «ամ մի»
բառերը սղագրությամբ գրվել են միասին «ամմի», որը աղավաղվել է եւ դար-
ձել «ամսի», այնուհետեւ փոխվել «ամս ի»-ի: Մեր այս ենթադրության համա-
ձայն այլեւս պատճառ չի մնում անհարազատ կամ հավելում համարել այդ գլ-
խի վերջին հատվածը, այլ հենց իր՝ Ասողիկից գրված լինի. եւ հիրավի, այն
թվականը, որում ավարտում է Ասողիկն իր Պատմությունը (1004), Սենեքերի-
մը իր եղբոր մահվանից հետո «թագաւորէ ամ մի» առանձին:

Վասպուրականի թագավորների ժամանակները, մեր կատարած ուղղագ-
րության համաձայն, հենց իր իսկ՝ Ասողիկի ցուցումներով այսպես է երևում.

Գագիկը թագավորել է	914	թվից 29 տարի, մահացել 943-ին:
Դերենիկ	943	15 958
Աբուսահլ	958	10 968
Աշոտ	968	22 990
Գուրգեն եւ Սենեքերիմ	990	13 1003
Սենեքերիմ առանձին	1003	13, մինչև ցամա 1016,

յետ որոյ փոխի ի Սեբաստիա:

147. (էջ 345). Բրոսսեն Սյունյաց՝ մետրոպոլիտների եւ իշխանների ժամա-
նակագրական ցուցակում ի մի է հավաքում Հայոց պատմագիրների տեղեկու-

1. Եթե ըստ Թովմա Արծրունու (էջ 346) եւ
ըստ Արիստակես Լաստիկերացու (էջ 14)
Սենեքերիմի հեռանալը դեմքը մեր թվա-
կանության Ն.ԿԹ կամ Ն.Է, սակայն այդ չի
զուգադիպում Տիրոջ 1023 տարվա հետ:
- Մ. Ջամյանը (Բ. 1042) ընդունում է
այդ Ն.Է կամ Ն.ԿԹ թվականը:
2. Մ եւ ս տառերի միմյանց հետ շփոթումը
Հաճախ է պատահում ձեռագրերում, ո-
րոնցից օրինակ կա Նորայր Բյուզանդա-
ցու «Հայկական բառաբանության» մեջ
(էջ 11-13). Մատաղացուց քաղաք, պետք
է ընթերցել Աստաղացուց. Վասպուր-
փոխանակ Վասա Կար, սեփծուղ՝ մեփ-

ծուղ (տես մեր Ման. 139-ը), լեմնացի՝
փոխական լեմնացի. անհաս պատմու-
թյուն՝ փոխանակ անհաս պատմություն.
մեղանք՝ փոխանակ սեղանք. մեփինքա՝
փոխանակ սեփինքա. չերա՞մ փոխանակ
չերաս... - Մեզ համար անհավանական է
թվում Նորայրի «քաս» չաղապի ուղ-
ղագրումը «քամի»:

3. Listes chronologiques des princes et
metropolites de la Sionni, jusqu'à la fin
du XIII siècle, ի Յիշատակարանս ձե-
մարանին դիտութեանց Ս. Պետրբուր-
գի, հատ. Դ., 498-562 էջեր:

թյունները Փառխոսի իշխանության վերանայում ժամանակների մասին. պատմագիրների ցուցմունքները տարբեր են միմյանցից, ինչպես օր. Վարդան Բարձրբերդցին (էջ 137) նրանց բառնալը դնում է «ի Հինգ Հարիւր քսան եւ երեք թուին» (Տիրոջ 1074 տարում). իսկ ըստ վենետիկյան Հայրերի տպագրածի՝ 1094-ին: Ստեփանոս Սյունեցին (էջ 234-235) նրանց բարձունը այնտեղից դնում է Մելիք Շահի մահվանից հետո, Տիրոջ 1092-րդ տարում: (Տես Մ. Էմինի մոտ, էջ 205, ծան. 1): Եվ քանի որ Ասողիկն իր Պատմությունը ավարտում է 1004 թվականով, ուստի եւ Բրոսսեի առաքելությունը, թե հնարավոր չէր, որ Ասողիկը տեղյակ լիներ Փառխոսի իշխանների վերացմանը, որը նրանից ավելի հետո է եղել, եւ ենթադրությունը, թե այս գլուխը հետին ժամանակների հավելված է եւ անհարազատ. կամ թերեւ Ասողիկը, որի մահվան թվականը անհայտ է, հետագա ժամանակներում հենց ինքը ավելացրած լինի այն: Այս նույն պատճառով դնում է Բրոսսեն Երրորդ Հանդեսի ժէ գլխի վերջին մասի համար, որտեղ խոսվում է Կարինի Աբաս Թագավորի մոր մասին, որը Փառխոսի վերջին թագավորներ Գրիգորի եւ Սենեքերիմի քույրն էր: - Բրոսսեի այս կարծիքին համամիտ է նաեւ Մ. Էմինը:

Հայր Միք. Չամչյանը (Պատմություն Հայոց, Բ. 1042-1044 էջեր) նույնպես մանրամասն քննում է մեր պատմագիրների տվյալները Փառխոսի թագավորության վերացման ժամանակի վերաբերյալ. ուշադրություն արժանի տարբեր պատմիչների հակասական ցուցմունքները վերջին թագավորների եւ նրանց ժամանակների մասին, ըստ Ասողիկի վկայության, եզրակացնում է, թե վերացած պետք է լինի այդ թագավորությունը 1003 թվին՝ Գրիգորի եւ Սենեքերիմ երկու եղբայրների մահվամբ. հետագայում նորից վերականգնվելով՝ տեւում է մոտ 90 տարի, ապա Սմբատի ու Գրիգորի եւ նրանց ժառանգորդ Սենեքերիմի թագավորությամբ վերանում ընդհանրապես, ինչպես վկայում է Վարդանը (իմա՝ Բարձրբերդցին):

Ինչպես էլ որ եղած լինի իսկությունը՝ պատահական, թե ստույգ վկայությունը Վարդանի, Ստեփանոս Սյունեցու եւ այլոց, որոնց հետազոտության մանրամասների մեջ չենք մտնում, միայն մեր Պատմագրի իմ գլխի վերաբերյալ կասենք, որ այն անհարազատ չէ եւ ոչ էլ հետագա ժամանակների հավելում, ինչը որ չի էլ բացատրում իբր Ասողիկի եւ մյուս պատմագիրների միջեւ եղած 90 տարիների տարբերությունը:

Սույն գլխի Հարազատության ապացույցը հետեւյալներն են:

Նախ որ բոլոր ձեռագրերը միահամուռ ունեն այս գլուխը նույն բովանդակությամբ:

Երկրորդ՝ Երրորդ Հանդեսի ցանկում բոլոր ձեռագրերն ունեն նրա վերնագիրը (այսինքն՝ այդ գլխի), իսկ եթե անհարազատ էր, ուրեմն պետք է ընդունել, որ անհարազատ հավելվածները ներ են մուծվել եւ ցանկում, եւ ուրիշ տեղերում՝ զրանցից հետո եկող:

Երրորդ՝ որ այն բոլոր իրադարձությունները, որոնք բովանդակվում են այս գլխում, հիշատակված են մեր Պատմագրի մոտ այլ տեղերում: - Գրիգորը եւ Սե-

նեքերիմը Փառխոսի թագավորներն են, հիշատակված են ժէ գլխում եւ ըստ այս ցուցմունքի եղբայրներ են: - Որ Գագիկ թագավորը տիրել է Փառխոսին, այդ մասին Պատմագիրը վկայում է Լ գլխում, թե «տիրեաց նա (Գագիկը) յոլով բերդից եւ գաւառաց ի սահմանացն Վայոց ձորոյ, իսպնեոյ եւ Փառխոսոյ (էջ 256): - Որ Գանձակի ամիրա Փալտունը ժամանակակից էր Գագիկին, վկայում է նույն գլխում (Լ), 257 էջում, թե «ամիրայն Գանձակայ Փալտունն փութացաւ պատերազմել ընդ նմա (Դաւթի եղբորորդւոյ Սմբատայ եւ Գագիկայ, որ առ Գագիկա կալաւ զկողմանս Տաշրաց եւ զՎրաց դաշտ) ... իսկ Դաւթի պարտեաց զնա»:

Չորրորդ՝ որ Գրիգորի եւ Սենեքերիմի, որոնք ըստ Ասողիկի վախճանվել են 1003 թվականին, քույրը ժէ գլխում հիշատակվում է որպես Կարինի թագավոր Մուշեղի կինը, որը թագավորել է 23 տարի եւ մահացել մեր թվականություն 433, իսկ Տիրոջ 984-ին (տես գլուխ ժէ, էջ 196). ուրեմն նրա կինը, որը դեռեւս անազին ժամանակ ապրում էր իր ամուսնու մահվանից հետո, միանգամայն ժամանակակից էր Գրիգորին ու Սենեքերիմին: Այս ցուցմունքները, որում ամեն ոք տեսնում է անձանց, ժամանակների եւ անցքերի զուգադիպությունը Ասողիկի պատմածին, կարծում ենք բավական են երաշխավորելու իմ գլխի Հարազատությունը, ինչպես նաեւ Երրորդ Հանդեսի վերջին մասին, որը եթե ըստ Բրոսսեի անհարազատ համարինք, անպատճառ կխանգարվեր ուրիշ պատմագիրների տվյալների զուգադիպությունը մեր Պատմագրի հետ, ապա եւ Հարկ կլիներ անհարազատ համարել եւ Հատուկ դիտավորությամբ աղճատել մնացած վերոհիշյալ ցուցմունքները, որոնք, սակայն, բնական կարգով պատմվում են այս մատյանում եւ բոլորովին չունեն անհարազատության որեւէ նշան:

148. (էջ 347). Ասողիկի Պատմության ավարտման տարին ցույց տվող Համաժամանակյա թվերից ոմանք Մ. Էմինը համարում է աղավաղված (էջ 207), որոնք նրա կարծիքով առաջացել են եւ եւ, ի եւ խ, չ եւ դ, փ եւ փ տառերի նմանաձեւությունից: - Մեջ բերենք նրա խոսքերը.

«Թուականն բնագրին 6282, որ ցուցանէ զամս ստեղծման աշխարհի կամ զԱդամայ ըստ Եօթնասնիցն՝ վրիպակ է եւ ոչ զուգադիպի ամենեւին 1004 ամին Տեառն. վասն որոյ առ ի զտանել զխնդրելի ամս պատմագրին՝ Հարկ է դնել փոխանակ 6282 ամին զամս 6206, որ զուգադիպի 1004 ամին Բրիտանոսի:

«Կայսրն Փրիլպպոս նստաւ յաթոռ յամին 244. վասն այսորիկ առ ի դատենի զԹին Համաժամանակ 1004 ամին՝ Հարկ է դնել ոչ 756, որպէս է ի բնագիրս մերում՝ այլ ամս 760:...

30-րդ ամն Բարդուի Բ. կայսր, որ նստաւ յաթոռ յամն Տեառն 976 տայ զամն 1006 եւ ոչ զ1004. ուստի փոխանակ 30 ամին Հարկ է ընթերցուլ 29 ամ:...

«Վասն այսորիկ պարտ է ուղղագրել զհատուածդ, Հարկաւ ըստ ժամանակագրական եւ եթ մասինն՝ այսպէս. «յԱդամայ մինչեւ առ մեզ լինել ամբ 6206,

եւ ի խաչելութենէ կենարար չարչարանաց Տեառն 1004. իսկ ըստ Յունաց թուականին ի Փիլիպպոս կայսերէ ամբ 760... որ է ամ 29-րդ թագաւորութեանն Վասիլ կայսեր Յունաց» եւ այլն:

Մենք կարծում ենք, սակայն, թե թվականները, որոնք ունի բնագիրը, մի մասը ճշգրիտ են, մյուս մասը ճշտվում եւ բացատրվում են Համադրելով նույն իր՝ Ասողիկի Հետ, առանց դրանք գրչագրերի աղավաղություն Համարելու կամ տառերի նմանաձեւության չփոթություն (որոնք այստեղ չեն էլ կարող բացատրել ցմճք եւ ցմգ, չծէ եւ չեւ, լ եւ իթ տառերի եւ թվականների խառնակումը:

Ա. Ադամից սկսած 6282 թվականի բացատրության Համար անհրաժեշտ է Հիշեցնել, որ Ասողիկը ոչ նվազեցնում է Հետեւում եւ ոչ էլ Յոթնասնից, այլ Որդիներսիտ եւ Անանիա Շիրակացու Հաշվումներին (տես 11, 12 եւ 18 էջերը) եւ Ադամից մինչեւ Փրկչի խաչելությունը Հաշվում է 5310 տարի (էջ 18), որի վրա եթե ավելացնենք 972 տարի՝ «ի խաչելութենէ կենարար չարչարանաց Տեառն (էջ 276), կստանանք $5310 + 972 = 6282$, ինչպես որ է Ասողիկի մոտ:

Բ. 1004 թվականը «ի խաչելութենէ եւ ի կենարար չարչարանաց Տեառն», որ ունեն յախկին տպագիրը եւ որը Մ. էմինն ընդունում է իբրեւ ճշգրիտ թվական, Հայտնի է, որ բացահայտ վրիպակ է. քանի որ 1004-ը մեր Տիրոջ ծննդից տարիների թիվն է, իսկ նրա խաչելության տարին է՝ $1004 - 32 = 972$, ինչպես որ ունեն Զեռագիրը: - Ենթադրենք, թե այստեղ բնագիրը պակասավոր լինի, որն անհրաժեշտ է լրացնել այսպես. «Եւ ի խաչելութենէ կենարար չարչարանաց Տեառն ամբ 972 եւ ի Մենդենէ Փրկչին մերոյ ամբ 1004»: Այսպիսի ընթերցվածով նախ բացատրվում է 1004 թվականը, որը կա Ասողիկի եղած ձեռագրերում, եւ երկրորդ՝ պարզվում է Ասողիկի անհասկանալի բացթողումը, որ իր Պատմության ավարտմանը վերաբերող բազմաթիվ Համաժամանակյա թվականները Համադրելիս, չի նշում կարեւորագույնը՝ այսինքն Տիրոջ Մենդյան թվականը:

Գ. Ինչպես ցույց ենք տվել Ման. 71-ում Հունաց Փիլիպպոս կայսրից կոչված թվականը չպետք է Համարել առաջին տարուց Փիլիպպոս կայսեր (244), այլ Հինգերորդ տարուց նրա (248), երբ ըստ Վարդոնի լրացավ առաջին Հազարամյակը Հռոմի շինության, եւ սկսվեց երկրորդ Հազարամյակը. այն Հայք (իմա՝ Հայերս) չեն Հաշվում 1001, 1304, 1757, այլ այսպես. 1, 304, 757:

ԱՀա, եթե վերցնենք 247 տարին (Բրիտանի ծննդից առաջին Հազարամյակի լրումը) եւ 757-ը՝ «թուականն Յունաց ի Փիլիպպոս կայսերէ» (երկրորդ Հազարամյակի) ընդունենք $247 + 757 = 1004$, որը ճշտորեն Համապատասխանում է Ասողիկի ցույց տված տարիների թվին:

Դ. Վասիլ կայսեր 30-րդ տարին իսկապես որ չի զուգադիպում մեր 453 թվականին, եթե նրա կայսրության սկիզբն ըստ Ասողիկի դնենք 425-ին (զ. Ժ եւ ԺԴ): Սակայն այս վերջին թվականը մեկ տարով Հետո է, քան Վասիլի կայսր դառնալը, որը նստեց աթոռին 975 թվականի դեկտեմբերի 4-ին՝ ըստ Բարոնիուսի եւ Պետոյի (տես Դյուլորին, Recherches, էջ 279, 282) կամ 976 թվ. Հունվարի 11-ին՝ ըստ Մյուլարդի եւ Լըբոյի: Իսկ այդ երկու թվականները՝ 975,

4-ը դեկտ. եւ 976, 11-ը Հունվարի, զուգադիպում են Հայոց 424 թվականին (մարտի 26-րդ օրվանից, 975 թվականի 28-րդը 976 թվականի), բայց ոչ 425-ին, ինչպես Ասողիկի մոտ է: Այս Հաշվարկի Համաձայն Վասիլի առաջին տարին դնելով մեր թվականության 424-ին եւ մեր թվականության 453-ին, երբ ավարտեց Ասողիկն իր Պատմությունը, իրոք որ կլինի Վասիլի կայսրության 30-րդ տարին: Բայց Ասողիկը թերեւ, ինչպես կարծում է Ն. Դյուլորին (Recherches, էջ 382), այստեղ Հաշվարկել է ոչ թե Հայոց թվականությամբ, այլ Բրիտանի Վասիլի կայսրության սկիզբը դնելով 975 տարում, որի 30-րդը լինում է արդարեւ Տիրոջ 1004-րդ տարին:

Ա. ՀԱՅՈՑ ԲԱՐՈՍՏՈՒՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԺԱՆԿԸ

(ԸՍՏ ԱՍՈՂԻԿԻ)

	նախ թիվ	մնաց տարի	վարձան. թիվ
Աշոտ Ա. որդի Սմբատ Աբլ-Աբասի	887	5	891
Սմբատ Ա. որդի Աշոտ Ա-ի	891	24	915
Աշոտ Բ. երկաթ Շահնշահ, որդի Սմբատ Ա-ի	921	8	929
Աբաս Ա. որդի Սմբատ Ա-ի	929	24	953
Աշոտ Գ. Շահնշահ, որդի Աբաս Ա-ի	953	25	977
Սմբատ Բ. որդի Աշոտ Գ-ի	977	13	989
Գաղիկ Ա. որդի Աշոտ Գ-ի	989	-	-

Բ. ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ԺԱՆԿԸ 303-1004 թթ.

	նախ թիվ	մնաց տարի	վարձան. թիվ
ԸՍՏ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ			
Ս.Գրիգոր Լուս.	ամս	30	
Ռստակես	»	7	
Վրթանես	»	15	
Հուսիկ	»	(6)	
Փառնեբսեհ	»	4	
Ներսես Մեծն	»	34	
Շահակ	»	4	
Զավեն	»	4	
Ասպուրակես	»	5	
Սահակ Մեծն	»	51	
Սուրմակ	ամ	1	
Բրքիչո	ամս	3	
Շմուել	»	5	
ԸՍՏ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ			
Հովսեփ	»	8	
Գյուտ	»	10	
Հովհան Մանդ.	»	6	
Բարդին	»	5	
Սամուել	ամս	10	
Մուշե	»	8	
Սահակ	»	5	
Բրիստափոր	»	6	
Ղեւոնդ	»	3	
Ներսես	»	9	
Հովհաննես	»	17	
ԸՍՏ ԱՍՈՂԻԿԻ			
Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ	(303)	30	-
Ռստակես	(333)	7	-
Վրդանես	(340)	15	-
Հուսիկ	-	6	-
Փառնեբսեհ	-	4	-
Ներսես Մեծն	-	34	-
Շահակ	-	4	-
Զավեն	-	4	-
Ասպուրակես	-	5	-
Սահակ Մեծն	-	50	-
(Աբդիչո)	-	1	-
(Շմուել)	-	2	-
Սուրմակ	-	7	-
Հովսեփ	-	2	-
Գյուտ	-	10	-
Հովհան Մանդակունի	-	6	-
Բարդին	-	3	-
Սամուել	-	10	-
Մուշե	-	8	-
Սահակ	-	5	-
Բրիստափոր	-	6	-
Ղեւոնդ	-	21	-
Ներսես	(549)	9	-
Հովհաննես	-	15	-

Մովսես	»	30
Աբրահամ	»	23
(Հովհան)	»	(26)
Կոմիտաս	»	8
Քրիստափոր	»	3
Եզր	»	10
Ներսես	»	20
Անաստաս	»	6
Իսրայել	»	10
Սահակ	»	27
Եղիա	»	14
Հովհաննես	»	11
Դավիթ	»	13
Տրդատ	»	23
Տրդատ	»	3
Սիրոն	»	8
Եսայի	»	13
Ստեփանոս	»	2
Հովար	ամիս	6
Սաղամուն	ամ	1
Գեորգ	»	-
Հովսեփ	ամս	11
Դավիթ	»	27
Յովհաննէս	»	22
Ջաքարիա	»	22
Գեորգ	»	-
Մաշտոց	ամիս	7

**ԸՍՏ ՎԱՐԴԱՆ
ԲԱՐՁՐԱՐԵՐԴՅՈՒՆ**

Հովհաննես	»	-
Ստեփանոս	ամ	1
Թեոդոս	ամս	11
Եղիս	»	22
Անանիա	»	22
Վահան	ամ	1
Ստեփանոս	ամս	2
Խաչիկ	»	19
Սարգիս	»	24

Մովսես	-	30	-
Աբրահամ	-	23	-
(Հովհան)	-	(16)	-
Կոմիտաս	-	8	-
Քրիստափոր	-	6	-
Եզր	-	10	-
Ներսես	-	10	-
Անաստաս	671	6	-
Իսրայել	-	10	-
Սահակ	-	25	-
Եղիա	709	13	-
Հովհաննես Օձնեցի	-	11	-
Դավիթ	-	13	-
Տրդատ	741	23	-
Տրդատ	-	3	-
Սիրոն	-	8	-
Եսայի	772	13	-
Ստեփանոս	-	2	-
Հովար	791	6	-
Սողոմոն	-	1	-
Գեորգ	-	3	-
Հովսեփ Կարծ	-	11	-
Դավիթ	-	25	-
Յովհաննէս	-	22 853	-
Ջաքարիա	-	22 875	-
Գեորգ	875	22 897	-
Մաշտոց	-	1	-

Հովհաննես Պատմագիր	897	22	-
Թեոդորոս	-	11	-
Եղիս	-	7 937	-
Անանիա	(943)	22 965	-
(Վահանիկ)	-	971	-
(Ստեփանոս)	-	971	-
Խաչիկ	972	20 991	-
Սարգիս	992	-	-

ՄԵՐ ԲԱԾԱՏՐԱԳՐԵՐԸ ԵՎ ՆԿԱՏԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

<1> Սովորաբար թե՛ շարադրանքի վերնագրերում, թե՛ այլուր Մալխասյանցը դնում է վերջակետ (:), որը, սակայն, ընդունված չէ ժամանակակից գրական չայրենում, ուստի եւ թարգմանության մեջ չենք դնում:

<2> Մեր կարծիքով տեքստում (բնագրում) անհրաժեշտ, բայց պակասող բառը դրվում է անկյունավոր փակագծերում՝ հետեւելով նույն Մալխասյանցի նորենացու կամ Փավստոսի պատմությունների թարգմանությունների օրինակին, իսկ փոքր փակագծերը թողնում ենք նույնությամբ, սուրանկյուն փակագծերում նշված են մեր բացատրությունների թվերը:

<3> Ասողիկ բերած փաստերի, ինչպես նաեւ նրա «Պատմության» տարբեր հրատարակությունների եւ թարգմանությունների վերաբերյալ 148 բացատրագրեր է տվել սույն՝ մեր օգտագործած հրատարակության (1885 թ.) կազմող-աշխատասիրող Ստ. Մալխասյանցը: Որտեղ որ չենք ներկայացրել մեր սեփական տեսակետը, նշանակում է լիովին համաձայն ենք մեծանուն գիտնականի տված բացատրությանը:

<4> Ստ. Մալխասյանցը (Ասողիկ, էջ 322-323, բացատր. 41) իրավացիորեն նկատում է, որ մեր պատմագիրը հետեւող է պատմության կառուցման խորենացու օրինակին, առանձնապես նրանից վերցրած փաստերի նկատմամբ: Ուրտեղ տեղերում համառոտում, ավելի հաճախ նույնությամբ կրկնում է նրան: Նկատված է արդեն, որ ուրիշ Հայ կամ օտար աղբյուրների նկատմամբ եւս նույն ձևով է վարվում: Այդ ուղղակի նմանություններն ու համառոտումները Մալխասյանցը նշում է նաեւ տողատակի հղումներում: Թարգմանության մեջ դնում ենք ըստ նրա հղումների, գրաբարյան ձևով՝ իմաստները՝ ձևագրերին եւ հրատարակություններին համապատասխան ընթերցվածով:

<5> «Ճալ ցոյցս ապագայից» (Ասողիկ, էջ 5) խոսքը Մալխասյանցի կարծիքով (տես՝ բաց. 2, էջ 290) ընթերցվածի մոտ իմաստի պատճառով սխալ է թարգմանել Մ. Էմինը (նրա մոտ՝ էջ 1). "представлять в строгах последовательности картину грядущего в точном изображении прошедшего" Թարգմանեցինք այսպես. «...վարժ ընթացքով եւ անմոլար հետեւողականությամբ ապագա սերունդներին ցույց տվին նախաստեղծից մինչեւ իրենց գարեւորն ու ժամանակները» (էջ 12):

<6> (էջ 49) Այստեղ (էջ 13) պարզ է դառնում (Հայտնի չէ, թե Ասողիկը ի՞նչ ձևադրված մատյանից կամ ընդօրինակությունից է օգտվել), որ նորենացին արդեն «Հայր քերթողաց» էր կոչվում եւ ծնունդով էլ Տարոնեցի է. Եվսեբիոսի՝ իր ամենահավաստի աղբյուրի հեղինակի նման. նաեւ այն, որ Լավար Փարպեցին Եղիշեցի հետո է պարել եւ ստեղծագործել:

<7> (էջ 50) Բազմաթիվ տեղերում հավաքական կամ հասարակ գրականները պատմագիրը ներկայացնում է զխազրերով. որ նույնությամբ թողել է կազմող-հրատարակիչը: Սակավ եւ խիստ անհրաժեշտ բացատրությունները

բացի, մենք հետեւել ենք Հայոց լեզվի ուղղագրութեան արդի կանոններին: Բացի այդ, երբեմն եզակիի հետ գործածում է հոգնակին կամ ընդհակառակը: Գրվածքի հնագույն ոճը պահպանելու նկատառումներով մենք եւս խստութեամբ չենք մոտեցել լեզվական այդ թերութեանը:

<8> Ըստ իս սխալ է Մենդ. խթ, 10 թարգմանությունը:

<9> Ավելորդ համարեցինք բացատրության մեջ բերել Մալխասյանցի կազմած ժամանակագրական (սինխրոնիկ) աղյուսակը (տես՝ 21 եւ 22 բացատրադրերը (Ասողիկ, էջ 302-303)):

<10> (էջ 65) Պատմագիրն այստեղ (էջ 21) ակնհայտնի սխալ, չփոթ ձեւով է ներկայացնում Ս.Գրեթց վերցրած խոսքը. նախ վերագրում է այն Մովսեսին, ապա, քիչ անց՝ Հակոբին:

<11> Ավելորդ չենք համարել թարգմ. մեջ բերել Ստ. Մալխասյանցի կողմից գրքի վերջում կատարված հավելվածները, բացառությամբ Հովսեփ Աստվածատրյան Իգմիրյանցի կտակի, որի նվիրաբերության ծախսերով, 1885 թ. Սանկտ Պետերբուրգում հրատարակվում է Ասողիկի Պատմությունը:

<12> Վահանիկի (Վահանի) Հայրապետական աթոռին նստելու տարեթիվը Ասողիկը չի նշում. Մալխասյանցը ենթադրում է 965-ը (տես՝ Առաջաբան, էջ ԺԳ, նաեւ ծան. 146, էջ 393-394), այսինքն Անանիայից անմիջապես հետո, իսկ տեւողությունն ընդամենը մեկ տարի: Ե՛վ Ասողիկը, ե՛ւ Վ. Բարձրբերդցին նրա Հայրապետական աթոռից հեռանալը (կամ վտարվելը) ղևում են 971-ին, որը չի համապատասխանում Անանիայից անմիջապես հետո նստած լինելու փաստին: Մանավանդ որ նա Հայրապետել է ընդամենը մեկ տարի, գուցե եւ՝ ավելի պակաս:

<13> Նորայր Բյուզանդացի (Ման. 16, էջ 26-27) Ասողիկը գրում է (էջ 91). «Եւ ժողովեցան ամենայն եպիսկոպոսունքն... առ բարեպաշտ իշխանն աշխարհին եւ զօրավարն Հայոց Թեոդորոս Սահառունի պատրիկ, որ էր Ռշտունեաց տէր»: «Ի ծանօթութեան նշանակեալ է՝ գրում է Ն. Բյուզանդացին, թէ ձեռագիրն ունի «Թեոդորոս ապուհի պատրիկ»: Սահառունի ընթերցուածն բոլորովին սխալ կերեւի ինձ, զի Թեոդորոս էր Ռշտունի. «Թէոդորոս, որ էր յազգէն Ռշտունեաց», կը գրէ Ղեւոնդ Երէց (երես 7): Իսկ ձեռագիրն ապուհի ուղղելի է ապուհիպատ (հետեւեալ պատրիկ բառի պատճառաւ գաղափարողն մոռացած է զվերջին վանկ բառին. ինչպես եւ երես 98, ծան. 8 գրում է. «Հրամանաւ մառայ», փոխանակ «Հրամանաւ Աւամայ»: Ուրիշ օրինակներ էլ է բերում Ուխտանեսն (հատված ա, էջ 109) «Աշոտոյ ապուհի պատրիկ»: Ասողիկի գրած ձեւը (էջ 144) ուղիղ է համարում. այն է՝ «Տուեալ զհիւպատատաւորութեան պատրիկն, այսինքն ապուհիպատ պատրիկութիւն Աշոտոյ՝ որդւոյ Շապհոյ»: Կաղանկատվացին նույնպես գրում է. «...ատահիւպատ պատրիկ, ապահիւպատ պատրիկութիւն (Հ.Ա. էջ 300, 333, 360):

Ի ստորին Կայսերութեան Ապուհիպատ (յունարէն աբօ իւբադօն կամ ապօ իւպատոն) կը կոչուէին պատուակալ հիւպատոսները, գաղիերէն Consols honoraires (տես՝ Payne Smith, Tesouaurus Syriacos, պրակ Ա, էջ 330): Ըստ

Ասողիկի է, ուրեմն ճիշտը՝ Հյուպատափորություն, որով եւ Ապուհիպատը կրինի Հիւպատաւոր:

<14> (էջ 48) Ըստ Մալխասյանցի վերահիշյալ վկայության (Բաց. 9, էջ 294-295), մինչեւ Ասողիկի սույն հրատարակությունը Շապուհ Բագրատունուն վերագրված Պատմությունը անհայտ էր: Լեոն նկատում է («Հայոց պատմություն», Հ. 11, գիրք 11, էջ 515, բաց. 134), որ 1918 թ. Հայտնաբերված մի ձեռագիր համարել են Շ.Բագրատունու Պատմագրությունը: 1921-ին էլմիածնում հրատարակվեց որպես Շապուհ Բագրատունու Պատմությունը («Պատմություն Շապհոյ Բագրատունու», ի լոյս ածին Գ. Տեր-Մկրտչյան եւ Մեսրոպ եպիսկոպոս: Մալխասյանցը Պատմության հեղինակ է համարում Սպերի իշխան Աշոտի որդի Շապուհին. մինչ 13-րդ դարը այն առկա է եղել, ապա ինչ-ինչ հանգամանքների պատճառով, անհայտացել է: Ասողիկը, նշելով իրեն ծանոթ օտարազգի պատմագիրներին, ապա՝ մերայնոց, հիշատակում է եւ Ղեւոնդ Երեցին, «...Հուսկ յետոյ ի վերջին աւուրս պատմութիւնք Շապհոյ Բագրատունույ եւ Տեառնն Հովհաննիսի Հայոց կաթողիկոսի, որք առ ժամանակօքն Աշոտոյ եւ Սմբատայ, առաջին Թագաւորացն Բագրատունեաց» (էջ 7):

Մ. Աբեղյանը Պատմության հավանական հեղինակ է ենթադրում իշխանաց իշխան (հետագայում Թագավոր) Աշոտի որդի Շապուհ Բագրատունուն, իսկ գտնված ու հրատարակված (Շապուհի անունով) ձեռագիրն էլ՝ ոչ հավանական (տես՝ Աբեղյան Մ., Հ. Գ, 483-485, 474, 514, 516 եւ այլ էջեր): Աբեղյանը գտնում է, որ Հովհաննես կաթողիկոսին եւ Թովմա Արծրունուն գրեթե ժամանակակից մարդը Աշոտ արքայի եւ նրա օրերում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին նրանցից այդքան տարբեր չէր շարադրի: Դրանից բացի, այդ Պատմության առկա բովանդակությունը չի համապատասխանում Հովհաննես կաթողիկոսի ասած մանրամասն տեղեկություններին, որ պարունակում է Շապուհի Պատմությունը Աշոտ Թագավորի եւ նրա օրերի մասին: Ուստի Աբեղյանը նրան պայմանականորեն անվանում է Անանուն Զրուցագիր...

<15> Քանի որ մեծանուն գիտնականը՝ Ստ. Մալխասյանցը պատմականորեն է փաստ կամ կասկածելի խնդիրը պակաս եւ անբացատրելի չթողնելու մտադրությամբ ծանոթագրությունների շարքում ներկայացնում եւ քննում է ինչպես դրանք, նույնպես եւ բանասիրաց ոմանց կարծիքներն ու տեսակետները ամենայն մանրամասնությամբ, տալիս անհրաժեշտ եւ հավանական պարզաբանություններ, իր սեփական նկատառումներն ու եզրակացությունները, ուստի մենք եւս, հետեւելով նրան եւ միանգամայն նույն նկատառումներով, թարգմանեցինք դրանք ամբողջությամբ, բացառությամբ մի երկու հատվածի, որոնք ավելորդ ենք համարել եւ տեղում նշել ենք: Բացատրագրերի վերաբերյալ մեր դիտողությունները նշում ենք դրանցից անմիջապես հետո:

<16> (էջ 54) Սավուդի երեք որդիների անունները Եվսեբիոսի մոտ հիշատակված չեն. Ասողիկը այդ վերցրել է հավանաբար Ս.Գրեթց, որտեղ, սակայն, երկրորդ որդու անունը ոչ թե Նսաւ է, ինչպես Ասողիկն է ղևում, այլ Ամինադաբ (Ա. Թագ. ԼԱ 2): Եվ Դյուլորին, եւ Մալխասյանցը այդ մասին ոչինչ չեն ասում:

<17> (էջ 56) Ա.Գրգի, օտար աղբյուրների եւ մեր պատմագրական այն գրվածքների մանրամասն համեմատությունից, որ կատարել է Մալխասյանցը (ներառյալ նաեւ Մ. Էմինի, Ե. Դյուլորիի եւ այլոց կատարած քննությունները), պարզ է դառնում, որ Ասողիկի ներկայացրած թվական տվյալները կամ տարիների հաշվարկները մեծի մասամբ ավելի ճիշտ են դուրս գալիս եւ ավելի հավանական, քան ուրիշ շատ հայտնի եւ տարածված աղբյուրներ:

<18> (էջ 59) Հավանաբար գրչագրերի աղավաղության պատճառով իմաստն այստեղ անհասկանալի է: Ասողիկի մոտ (էջ 15) խրայելցիների կրկին դարձի եւ սեփական թագավորական իշխանության վերականգնման վերաբերյալ Մովսես Մարգարեի գուշակությունը (տես՝ Ա.Գրգում, Հակոբի օրհնության, կտակի եւ մահվան հատվածը, Մենդոց, ԽԹ, 10) կա հետեւյալ ձևով. «Մի պակասեցէ իշխան Յուդայ եւ մի՛ պետ յերանաց նորա՝ մինչեւ եկեսցէն, որում կայն պահի, եւ նա է Հոյս Հեթանոսաց»։ Քիչ հետո (էջ 21) գուշակության նույն խոսքերը վերագրված են Հակոբին՝ աննշան փոփոխությամբ. «Մի՛ պակասեցէ իշխան Յուդայ, եւ մի՛ պետ յերանաց նորա՝ մինչեւ եկեսցէ այն, որոյ իւրն է թագաւորութիւն (խոսքը Քրիստոսի ծննդյան մասին է). եւ նա է Հոյս Հեթանոսաց»։ Նույն հատվածը Աստվածաշնչի տարբեր հրատարակություններում կամ թարգմանություններում տարբեր ձևով են ներկայացված (օր.՝ Կ.Պոլսի 1890, 1896-ի հրատ., տե՛ս վերջինը, էջ 61). այսպես է. «Չպակասէ իշխողութիւնը Յուդայից (իմա՝ նրա, որ նույն Մակարեն է, սերնդից), եւ օրէնսդիրը (?) նորա ոտքերի մեջ տեղից. մինչեւ որ Սելովը գայ. եւ նորանն է ժողովուրդների հնազանդութիւնը»:

ՆԲՀՀ-ն ունի հատվածը Ասողիկի ձևով՝ առանց «...մինչեւ որ Սելովը գայ» բառակապակցությունից եւ առանց որեւէ բացատրության (Հ. Բ, էջ 645), հավանաբար Ասողիկից վերցրած: Ոչ էմինը, ոչ էլ Մալխասյանցը որեւէ բացատրություն չեն տալիս:

<19> (էջ 59) Մալխասյանցը նկատում է (տես՝ բաց. 22, 23 եւ 24, աստ էջ 302-304), որ Պարսից եւ Պտղմյանների թագավորների անուններն ու ժամանակները Ասողիկը վերցնում է Եվսեբիոսի «Ժամանակականք»-ից ու «Ներածության Կանոններից» եւ նշում, որ բավականին աղավաղված տեքստով են ներկայացված: Ավելորդ համարեցինք մեջբերել այդ երկար ցանկերը:

<20> (էջ 65) Ասողիկը գրում է, թե. «Մինչեւ ցաւ (իմա՝ Յաննա) օժեպէն ի Կիրոսէ իշխանք եղեն, տեւեալ ամս ՆԶԳ, որք լինին եօթնեւորդք ամաց ԿԹ...» (էջ 20): Տարիների շաբաթական այս կարգի հաշվարկի վերաբերյալ Մալխասյանցը բացատրություն չի տալիս: Ա.Գրոց բառարանը նույնպես այդ մասին ոչինչ չի ասում. միայն նշում է «շաբաթ» բառն իբրեւ յոթնօրյա եւ խորհրդավոր թիվ. «Որովհետեւ ի սկզբանէ այս էր թիւ ատուրց եօթնեկին, Մուրը Գրոց մեջ մասնակի կարեւորութիւն կրնձայուի այս թուոյն, այնպէս որ եօթն ընդհանրապէս կը ցուցնէ ամբողջութիւն կամ կատարելութիւն» (տես՝ Հրատ. Կ.Պոլս, 1881, էջ 195-196):

Անհավանական չէ կարծել, որ Ասողիկը նաեւ յոթնօրյա կամ շաբաթական

թվով հաշվարկած ու ներկայացրած լինի տարիների գումարը. քանզի ՆԶԳ=483, որը յոթ օրերի բաժանելով կատացվի իսկապես ԿԹ=69 շաբաթ: Տես նաեւ ՆԲՀ, Հ. Ա, 708-709 էջերը:

<21> (էջ 68) Ասողիկի մոտ Հռոմեական կայսրների եւ նրանց տիրապետության հաշիվն ու կարգը տրված են ըստ Եվսեբիոսի «Կանոնականքի», որը Մալխասյանցը այստեղ բերում է Դյուլորիից կատարած թարգմանությամբ (տես նրա ծան. 29-ը, էջ 306-307):

<22> (էջ 69) Ասողիկն ասում է, թե եբրայեցոց գրքերը Բաբելոնի կառուցումը վերագրում են Նեբրովթին, ինչպես եւ աշխարհում առաջին տիրակալությունը՝ այսպես. «Քուշ ծնաւ զՆեբրովթ, Քուշ Եթէովպացի, որ ծնաւ զՆեբրովթ, զորմէ Գիրն ասէ, եթէ «նա սկսաւ լինել սկայ ի վերայ երկրի...» (անդ, էջ 24): «Զորմէ Գիրն ասէ» արտահայտությունից հայտնի չէ, թե ի՞նչ գրքերի մասին է խոսքը: Հայտնի է, որ նրա հիմնական աղբյուրներն են Ա.Գիրքը, Եվսեբիոսը եւ Խորենացին, որի վկայությամբ վերը տրված ճյուղագրությունը կասկածելի չէ, քանզի ինքը այդ վերցրել է «ամեն բանում վստահելի» Աբուդենուսից (գիրք Ա., գլ. Ե, էջ 102): Մալխասյանցը հատվածը բերում է ըստ էմինի եւ Դյուլորիի, դարձաբար թարգմանությամբ, բայց ինքն էլ չի բացատրում, թե ի՞նչ գրքի մասին է խոսքը (տես նրա բաց. 30-ը, էջ 307):

<23> (էջ 74) Սեկեւիոսին հաջորդում է Անտիոքոս Սոտերը՝ նրա որդին, որ նաեւ Ապամա (?) էր կոչվում. սա «...եղեալ ի Պարսկաստանէ», ապրում է ընդամենը 66 տարի եւ թագավորում է՝ տասներեք: Իմաստն այնքան էլ պարզ չէ. ծննդյամբ էր Պարսկաստանից, թե՛ այնտեղից դուրս գալով եկավ. քանզի նախորդ պատմածներից ոչ մի տեղ չի երևում, թե նա Պարսկաստան գնացած կամ այնտեղ մնացած լիներ: (Աս. էջ 29):

<24> (էջ 75) Ասողիկը պատմում է (անդ, էջ 29), թե պարթև Արշակ Մեծի վրա հարձակվում է Բաբելոնի արքա Մակեդոնացի Դեմետրիոսը, սակայն պարտվում է Արշակից, գերվում եւ երկաթյա կապանքներով պահվում է Պարթևաստանում եւ հենց այդ պատճառով էլ կոչվում էր Սիպերիթես: Իմաստը մեզ համար անհասկանալի է, ուստի եւ ոչինչ ասել չենք կարող:

<25> (էջ 76) Այսուհետեւ (տես՝ Մալխ. ծան. 39) ավելի քան չորս թերթ Սո. Մալխասյանցը բերում է տարբեր աղբյուրների եւ բազմաթիվ այլևայլ ուսումնասիրողների հաշվարկումներն ու համեմատությունները՝ պարզաբանելու պարթևների, պարսիկների, Սեկեւյանների, Հռոմեացիների եւ այլոց թագավորների ժամանակներն ու համեմատական աղյուսակները, օտարալեզու ուսումնասիրություններն ու հրատարակությունները, որը մեր կարծիքով այնքան էլ սերտ առնչություն չունի Ասողիկի մասին սույն խնդրի պարզաբանման հետ. նաեւ բացատրագրի՝ առանց այդ էլ ծանրաբեռնված, հատվածն ավելի եւս չխնդրելու համար բաց ենք թողնում աղյուսակի այդ մասը:

<26> (էջ 77) Պարթևների թագավորության եւ նրանց տիրակալների տարիների հաշվարկը, որ տալիս է Մալխասյանցը ավելի քան ինը մեծածավալ էջերի վրա (տես՝ ծան. 39, 312-321 էջեր), ավելորդ համարեցինք կրկնել այս-

տեղ. միայն բերում ենք գիտնականի Համառոտ եղբայրացություն այդ կա-
պակցությամբ: Նորադույն եւ Հմտալից Հետազոտությունները, ուրիշ աղբյուր-
ների զուգորդմամբ Խորենացու Հետ, ասում է նա, Հանգում են այն Հետեւու-
թյան, թե պարսից Արշակունիների սկզբնավորման տարեթիվը պետք է Համա-
րել 250-րդ տարին Ն.Ք.), իսկ նրանց վերացման թվականը 226-ը Հ.Ք.): ուս-
տի եւ նրանց Հարստության տեւողությունը կազմում է 476 տարի:

<27> (էջ 80) Նախարարական տների ծագման եւ որոշ ծառայողական
պաշտոնների բացատրություններն ու մեկնաբանությունները, որ տալիս է Ստ.
Մալխասյանցը (տես նրա բաց. 44 եւ 45, էջ 324-326), էմինի եւ Դյուլորիի
մեկնաբանությունների Համեմատությամբ, Ասողիկը ամբողջությամբ վերց-
նում է Պատմահորից՝ երբեմն բացառապես նույնությամբ, երբեմն էլ որոշ կր-
ճատումներով (Ասողիկ, անդ՝ էջ 34-36): Բացի դրանից, ինչպես արդեն Մալ-
խասյանցն է ճիշտ նկատում (բաց. 46, էջ 326) Պատմահայրը որոշակի երկմ-
առնքով է խոսում Արծրունյաց, Գնունյաց, Սպանդունյաց, Հափնունյաց եւ
Ձյունականաց նախարարությունների եւ նրանց զբաղեցրած պաշտոնների մա-
սին, մինչդեռ Ասողիկը նրա խոսքերը «ավանդում է Հաստատապես եւ առանց
որեւէ երկբայության»:

<28> (էջ 81) «Եւ յարեւելեան ի Հիւսիսոյ կողմանէն կարգէ Վաղարշա-
կը՝ կողմնակալ զԱռանն առ Կուր գետով, որ Հատանէ զդաշտն մեծ» (Աս., էջ
34): Հաջորդ խոսքից իմանում ենք, որ այս Առանը Սիսակի սերնդից էր եւ Ժա-
ռանգում է Աղվանքի դաշտավայրը: Իսկ «զդաշտն մեծ» ոչ թե այդ է, այլ Ա-
րարտայան դաշտը: Սույն Հատվածը եւս Ասողիկը առնում է Խորենացուց (տես
անդ, էջ 113-114), սակայն, թե մեծ դաշտը ո՞րն է, ոչ Մալխասյանցը եւ ոչ էլ
Ասողիկի թարգմանիչները դրա բացատրությունը չեն տալիս: Բանդի «Հարա-
վային արեգակնաճեմ լիութ», որ դեպի երկինք է Հառնում նույն մեծ դաշտի
կենտրոնից եւ ունի Հավերժական սպիտակափառ զազաթ, Հենց Արարատն է:
Արեգակնաճեմի Համար Մալխասյանցը ավելի Հավանական է Համարում Խ.
Ստեփանեի մեկնությունը (Խոր. Մալխ. բաց. 47, էջ 328):

<29> (էջ 86) Այստեղ բացահայտ Հակասություն կա: Մալխասյանցն էլ է
նկատում (բաց. 49, էջ 328), որ Ասողիկը նախապես Հետեւելով Եփեսոսիսին
պարսից արքա Կյուրոսին է Համարում Կրատոսին Հաղթող եւ սպանող (տես
անդ, էջ 27), եւ ցուցիկացիների իշխանությունը վերացնող: Մի քանի էլ Հետո
(էջ 38) նույն գործողությունը վերագրում է Հայոց Արտաշես արքային: Մեր
Պատմահայրը Կրատոսին սպանող է Համարում Հայոց Տիգրանին, երբ նա առ-
ցել էր Եփրատ գետը (գիրք II, ԺԷ, էջ 165): Այլ աղբյուրներից Հայտնի է, որ
Կրատոսին ձերբակալողը (կամ սպանողը) Կյուրոսն է. դետն էլ ոչ թե Եփրատն
է, այլ Հայկը, ինչպես գուշակել էին Հելլագենները:

<30> (էջ 90) Այստեղ (Աս. էջ 43, Մալխ. բաց. 53) բերում է Եղեսիս քա-
ղաքի շինարարության, կուռքերի մեկնանքներն այնտեղ տեղափոխելու եւ Աբ-
գարի այլ գործերի մասին: Նույնությամբ մեջ է բերված Դյուլորիի տված բա-
ցատրությունը՝ առանց որեւէ մեկնաբանության: Նույնը վերաբերում է նաեւ
բաց. 54-ին (էջ 332-333):

<31> (էջ 91) Այդ մասին Խորենացին Հետեւյալն է պատմում (գիրք II,
ԻԲ, էջ 175-176). երբ Արգալը Արտաշեսի խնդրանքով Արեւելք էր գնացել
Պարթև եղբայրներին Հաչուցենելու, Հոռմայեցի նրա թշնամիները՝ Պիզատուր,
Հերովդես Չորրորդապետը, Լյուսանիան եւ Փիլիպպոսը նրանից չարախոսել եւ
տարածել էին, թե գնացել է իրենց դեմ զորք բերելու: Արգալը իր Եղեսիս քա-
ղաքը զալով եւ լսելով այդ ատրիանիսների Արեւո թագավորին օգնական զորք է
ուղարկում Հերովդեսի դեմ, որը կին էր առել Արեւո թագավորի դստերը, անաբ-
գել եւ Հոռացրել: Այնուհետեւ կին էր առել Հերովդիստային՝ նրա ամուսնու
կենդանության օրով, բազմիցս Հանդիմանություն ցուցել դրա Համար Հովհ.
Սիրաչից, ուստի եւ նրան էլ սպանել: Ի վերջո Արեւտին օգնության եկած Հայոց
քաջերից Ջախշախվեց եւ ինքն էլ սպանվեց: «...մասն անարգանաց դստեր».
մեր պատմագրի մոլթ ակնարկը այդ մասին է (Աս., էջ 44):

<32> (էջ 95) Արտաշես արքայի կողմից մեր երկիրը Հզորացնելու, բազ-
մամարդ դարձնելու, Արտաշատը կառուցելու, բարեկարգելու, բազմինները
Հաստատելու եւ այլ Հայրենանվեր գործեր կատարելու մասին պատմելիս Պա-
մահայրը ավելացնում է, թե նրան նախանձելով պարսից Արտաշիրը՝ Սասա-
նորդին, Հրամայում է նրա նման վարվել, որպեսզի Արտաշեսի անունը ՀՀԻՂԻ
(II, ՄՁ, էջ 202): Հետեւելով նրան՝ նույն ձևով է պատմում նաեւ Ասողիկը
(անդ, էջ 49): Այնպիսի տպավորություն է ստացվում, թե մեր պատմագիրնե-
րը նրանց ժամանակաշրջանը նույնացրել են: Բայց այդպես չէ. Արտաշիրի մա-
սին ասվածը Հետազային է վերաբերում, քանի որ նրան եւ Արտաշեսին բաժա-
նում է ավելի քան երեքհարյուրամյա մի ժամանակահատված:

<33> (էջ 97) Տիգրան Վերջինի թագավորելու տարին Պատմահայրը Հա-
մարում է պարսից Պերոզ արքայի չորրորդ տարին, իսկ Ասողիկը, որ այստեղ
ամբողջությամբ Հետեւում է Խորենացուն, նրա թագավորելու տարին Համա-
րում է Պերոզի քսանչորսերորդ տարին. Հայտնի չէ, թե որտեղից է վերցնում:
Պատմահայրը նշում է, թե այս Տիգրանը երկուր ապրեց (II, ԿԴ)՝ քառասունը-
կու տարի: Նույնը կրկնում է Ասողիկը (էջ 50), բայց թե ինչու է այդ «երկա-
րակեաց» Համարվում Հայտնի չէ:

<34> (էջ 97) Տիգրան Վերջինի որդի Վաղարշի՝ նրա, որ Նոր քաղաքը վե-
րաշինեց, ավելի ամուր պարսպապատեց եւ իր անունով Վաղարշապատ կոչեց,
ծնունդը Պատմահոր ասելով (II, ԿԵ) տեղի է ունեցել Վաղարշեսի կառուցած ա-
վանում, ճանապարհին, երբ նրա մայրը դնում էր Հի ձմերուց յԱյրարատ»:
Նույնը կրկնում է Ասողիկը (էջ 50), սակայն երկուսն էլ ձմեռանցի վայրի մա-
սին ոչինչ չեն ասում:

<35> (էջ 99) Խորով Մեծ Հայոց արքայից՝ Արտաշիրի մինչեւ Հնդկա-
ստան փախչելու չափազանցված եւ առասպելախառն պատմությունը, որ տնում
է Պատմահայրը՝ Հայտնի չէ. թե ինչ աղբյուրից (II, ՀԳ, էջ 228), նույնությամբ
կրկնում է Ասողիկը (անդ, էջ 52):

<36> (էջ 103) Տրդատ Մեծի տիրակալության եւ կոտորած գործերի մա-
սին, որ կա Ասողիկի պատմության II Հանդեսի Հենց սկզբում, պարունակում է

մի շարք անճշտություններ. մասնավորապես այն, որ նրա եւ Տրդատ Առաջինի անձնավորություններն ու գործողությունները խառնված են ներկայացված. եւ «մեղավորը» դարձյալ Պատմաճայրն է, որը ոչինչ չի ասում Տրդատ I-ի մասին եւ որից այստեղ նույնպես օգտվում է Ասողիկը: Այդ մասին մանրամասները տես Խորենացու Պատմության Մալխասյանցի 229-րդ բացատրագիրը (անդ, էջ 368):

<37> (էջ 107) Խորենացու մոտ սբ. Գրիգորի որդի Արիստակեսին սպանող, Չորրորդ Հայքի վերակացու Արքեղայոսը փախալ գնաց Կիրիկիայի Տավրոս (լեռը) (անդ, էջ 239), իսկ Ասողիկը նրա փախած տեղը ավելի ճիշտ է նշում՝ Կիրիկիայի Տարսոս քաղաքը (էջ 64): Կամ գրչագրական աղավաղություն է, կամ Ասողիկը այստեղ օգտվել է այլ աղբյուրից:

<38> (էջ 108) Տրդատ Մեծի եւ Գր. Լուսավորչի վախճանի մասին պատմությունները Ասողիկը առնում է Պատմաճորից՝ խիստ համառոտելով այն: Սրա մոտ երկու ամբողջ ենթապատկեր (II, ՂԱ եւ ՂԲ, էջ 238-242) նվիրված է դրան: Խորենացին չափազանց ճոխ եւ էպիկական ոճով, միաժամանակ սրտի անհուն ցավով է պատմում Արամյան ազգի ունայնասիրության եւ անաստվածության մասին՝ նրանց կրած տանջանքների եւ կատարածի Հանդեպ անտարբերության պատճառով: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Մալխասյանցը (տես՝ Խոր. Պատմ. ծան. 246 եւ 251) «Ավանդությունը թանձր ջողով պատել է Գր. Լուսավորչի ծագումը, ծնունդը, քարոզչությունը... նույնպես եւ մահն ու թաղումը»: Ճիշտ է նաեւ այն, որ քրիստոնեությունը մինչեւ Հաստատվելն ու դրանից շատ հետո էլ շատ զոհեր տարավ Հայաստանում եւս, եւ վերոհիշյալ երեւույթը դրա անմիջական արդյունքն էր: Սակայն Տրդատ Մեծին թունավորելով սպանելու ավանդությունը ակնհայտին հնարովի է, որն այստեղ կրկնում է նաեւ Ասողիկը՝ հավատալով Պատմաճորը: Այնքան ղյուցագնական մեծագործություններ կատարած ահեղ եւ հզոր արքան այդօրինակ աննշան, անհեթեթ ձևով չէր գնա կամավոր մեռնելու՝ ոմանց անահավատությունից խռոված: Խորենացին կամ ինքն է հնարել՝ հզոր արքայի կերպարը ավելի սրբազործելու համար, կամ կրկնել է արդեն ստեղծված գրույցը, որի նմաններն անհամար են քրիստոնեական կրոնը տարածողների մասին: Ազաթանգեղոսն այդ մասին ոչինչ չի գրում:

<39> (էջ 108) Պատմաճոր կողմից նշված Փոքր Սյունիքը, ուր թաղում են Վրթանեսի որդի մանուկ Գրիգորիսին, որը Աղվանքի Հայրապետն էր, ամենայն հավանականությամբ Ամարաս ավանն էր՝ իր չըջկա բնակավայրերով եւ Համանուն վանքով. այն կառուցել էր Գր. Լուսավորիչը IV դարում: Այնտեղ էլ թաղված է Գրիգորիսը, որի գերեզմանին, հենց վանքի ներսում, հետագայում վաչագան Գ Բարեպաշտը կառուցում է այնտեղի նշանադր ու մատուռը:

<40> (էջ 112) եվ Փափաստուր, եւ Պատմաճայրը Տրդատ Մեծից հետո եւ կաճ Հայ Արշակունի թագավորներին համարում էին քրիստոնեական կրոնի նկատմամբ թույլ եւ արհամարհող, որի համար շարունակ Հանդիմանվում էին եկեղեցու Հայրերի կողմից: Հետեւելով իր աղբյուրներին Ասողիկը նույնպես

մեղադրում է Տիրանին՝ որպես թե նա ոչ միայն Հետեւող էր քրիստոնեության հակառակ սովորույթների, այլեւ Հրամայեց Մոփքի եկեղեցում դնել Ջար կամ Ուրացող կոչված Հուլիանոսի պատկերը (Բյուզանդիայի կայսր 360-363 թթ., որ ցանկանում էր վերականգնել Հեթանոսությունը): Սակայն Երանելի Հուսիկը վերցնում է պատկերը, ոտքերով տրորում ու ոչնչացնում, եւ իբր դրա համար Տիրանը Հրամայում է նրան ծեծելով սպանել, ինչպես նաեւ իրեն նզովող Դանիել քորեպիսկոպոսին՝ խեղդամահ անել: Սա, ինչպես եւ նմանօրինակ շատերը, որ Հետեւելով իր աղբյուրներին, կրկնում է Ասողիկը (անդ, էջ 69), ծագում են ժողովրդական մի պարզ գրույցից եւ ոչ մի էական կապ չունեն պատմական հիշողության հետ:

<41> (էջ 113) Տիրան արքայի կուրացման կապակցությամբ Ասողիկի պատմածները (անդ, էջ 69) վերցված են Փափաստուրից. ինքն էլ է նշում այդ: Փափաստուր Տիրանին խաբուկությամբ իր մոտ կանչող եւ կուրացնող է համարում Ատրպատականի մարզպան Վարազ Շապուհին (արքայից արքա Ներսեհի ժամանակ), վայրն էլ Ապահունիքի Դայարիք (Արձկաղն, որ Հետո կոչվեց Ածուխ) բնակավայրն է: Պատմաճայրը, որի տված տեղեկությունն անտարակույս ավելի ճիշտ է, Տիրանին կուրացնող համարում է արքա Շապուհ Երկարակյացին, տեղն էլ՝ մայրաքաղաք Տիգրանը: Իսկ Հայոց ազգի երկու լուսատուները, որոնց մասին զղջալով խոսում է կուրացած Տիրանը, Հուսիկ Հայրապետն ու Դանիել քորեպիսկոպոսն են:

<42> (էջ 113) Ասողիկը Արշակ II-ի Թագավորելը Հաշվում է յոթը (է) տարի, մինչդեռ նրա բուն աղբյուրի՝ Պատմաճոր մոտ երեսուն (I) տարի է (անդ, էջ 272): Պարզ է, որ Պատմաճայրն է ճիշտը: Փափաստուր մոտ (անդ, Դ, ՄԱ) նույնպես, Ներսեհ Մեծին դիմող նախարարների կողմանից ակնհայտ է, որ երեսուն տարին է ճիշտը: Արշակի կատարած բազում գործերը եւս հաստատում են այդ: Պետք է կարծել, որ տարբերությունը գալիս է գրչագրերի աղավաղությունից:

<43> (էջ 114) Որոշակի հայտնի չէ, թե «առատաբուխ շտեմարաններ» խոսքը Կարինի Մարզաց գլուղի մասին է, թե Խաղ եպիսկոպոսի ունեցածի, որտեղից որ ինքն էր, նրա կալվածքի:

<44> (էջ 115) Այստեղ՝ Փառանձեմ թագուհուն ցից հանելով սպանելու պարագայի մասին, որ Ասողիկը վերցրել է Պատմաճորից (Խոր., III, ԼՁ, էջ 272), ըստ որի թագուհուն գերված տանում են Ասորեստան եւ այնտեղ Հանում ցցի վրա: Իսկ Ասողիկը (Աս., II, Ա, էջ 70) այդ նույն արարքը նույն ձևով կատարողը համարում է Մերութանին՝ Արտագերսի Հանձնվելու ժամանակ:

<45> (էջ 115) Ասողիկի մոտ «...ինեաց աշտարակա ժայռաւորս» (Աս., II, Ա, էջ 72) վերցված է Պատմաճորից (Թեոդուլայի կառուցման մասին է խոսքը, անդ՝ III, 59, էջ 300): Մալխասյանցը Թարգմանել է «ժայռաձեւ աշտարակներ», որի ճշտությունը չի երաշխավորում: Էմինը եւ Ստեփանեն Թարգմանել են «звѣздые башни», որը նույնպես ճիշտ չի համարում նա (տես՝ Խոր., Մալխ., 325 բաց. ռ. էջ 388): Թողեցինք Մալխասյանցի Թարգմանության ձե-

տով, սակայն ճշտությունը մենք եւս չենք երաշխավորում:

<46> (էջ 116) Ներսես Մեծ կաթողիկոսի՝ Պապ Թադավորի կարգադրությանը կամ Հենց ուղղակի նրա ձեռքով թունավորելու եւ սպանելու պարագան եւս, որ այստեղ կրկնում է Ասողիկը (II, էջ 72), բացարձակապես Հնարովի է, խորհնացու եւ Փավստոսի Հնրյուրածը կամ, լավագույն դեպքում, որեւէ բանավոր աղբյուրից ծագած: Ուսումնասիրողները ցույց են տվել (Ստ. Մալխասյանց, Ուոր., ծան. 299, Փավս., ծան. 169, Գարագայան, Գ. 145 եւ ուրիշներ), որ պատճառը պարզ էր ու բնական: Պապը Ներսես Մեծից Հնոտ զգալիորեն սահմանափակեց Հոգեւոր դասի իրավունքները, կրճատեց կամ վերցրեց կալվածքները, ուստի եւ արժանացավ նրանց թշնամանքին, զրպարտությանը:

Հայտնի է, որ Հռչակավոր կաթողիկոսը վախճանվել է իր մոտ վաղուց բուն դրած թոգբխտից, որի մասին ինքը քաջատեղյակ էր, խնջույքի ժամանակ Հանկարծակի պայթած երակի ուժեղ արյունահոսությունից, հիսունչորս տարեկանում:

<47> (էջ 118) Ասողիկը (II, էջ 79) գրում է, թե Վրամշապուհի 5-րդ տարում նրա եւ սբ. Սահակի միջոցով Մաշտոցը «...Դանիելեան նշանագրոց զդպրութիւն ըստ Հայրուստի յօրինէր ընկերօք ոմամբք...» եւ այլն: Այնուհետեւ ավելացնում է, թե դրանից Հնոտ, նույն Վրամշապուհի 6-րդ տարում, որը Վրամհրմանի 1 տարին է, «վերստին աստուածատուր նշանագրոց զնորս յեղանակեալ յօրինէր»: Ձեռյած դրա Համար Ասողիկը վկայակոչում է Կորյունին եւ Ղազարին (իմա՝ Փարպեցուն), սակայն նրա մոտ սխալ եւ չդիմ է ներկայացված. ոչ Կորյունը եւ ոչ էլ նրան կրկնող Ղազարը երբեք չեն վկայել, թե Մաշտոցը դանիելյան նշանագրերի Հիման վրա է Հորինել Հայոց այբուբենը: Եթե այդպես լիներ, այլեւս ի՞նչ կարիք կար մեկ տարի Հնոտ «վերստին աստուածային նշանագրոց զնորս յեղանակեալ յօրինէր», ինչպես ինքն է ասում. մանավանդ, որ Կորյունը գրում է, թե դանիելյան գրերը պակասավոր էին եւ ամբողջությամբ չէին արտահայտում Հայոց լեզվի Հնչյունային Համակարգը:

Հետագայում (Աս., էջ 139-140) այլ առիթով պատմագիրը ասում է. «...ի սորա (իմա՝ Թնողոս Փռքի) աւուրս էր սուրբ Հայրապետն Հայոց Սահակ, յորոյ աւուրս դպրութիւն Հայոց լեզուիս Իմ (29) գիր ի Դանիելէ փիլիսոփայէ Ասորւոց կարգեցաւ, իսկ զեօթն գրոցն պակասութիւն Մարութք երանելի տարօնեցի խնդրուածովք յԱստուծոյ առնու» (էջ 139-140):

Ո՛չ Կորյունը եւ ո՛չ էլ Հետագաները այդպիսի թիվ չեն նշել, բայց թե Ասողիկը որտեղի՞ց է վերցրել, մեզ անհայտ է: Տես նաեւ Աբեղյան, Հ. Գ., էջ 635 եւ Հետեւյալները:

<48> (էջ 119) Սբ. Սահակի տեսիլքը՝ Հայոց Թադավորության եւ Լուսավորչի տոհմից քահանայապետության դադարելու մասին շարադրում է Պատմահայրը, նրանից էլ օգտվում է Ասողիկը (Ուոր., Գ, 66, նաեւ՝ Փարպ., Ա. 17): Վերստին նորոգման մասին նախորդ երկուսն էլ ոչինչ չեն գրում, սակայն Ասողիկը տեսիլքի շարունակության մեջ ավելացնում է, թե. «...իսկ ի վախճան ժամանակի անդրէն, ասաց, դարձեալ պառնել Թադաւորութեանն եւ զնորոգել

զքահանայապետութեանն ի նոցունց ազգաց սահմանեալ ժամանակաւ»: Պարզ է, որ Ասողիկը շարունակության մեջ խոսում է իրեն շատ մոտիկ ժամանակի մասին, որը ոչ մի կապ չունի եւ «նոցունց ազգաց», եւ սբ. Սահակի տեսիլքի հետ:

<49> (էջ 121) Այստեղ Ասողիկի մոտ աննշան աղավաղություններ կան. խորհնացին սբ. Սահակի աթոռակալությունը Հաշվում է Հիսունմեկ տարի (Գ, 45), իսկ Ասողիկը՝ հիսուն (II, ա, էջ 77): Սբ. Սահակի աթոռակալությունից Հեռացվելուց Հնոտ նրա փոխարեն նշանակվում է Սուրմակը, որից Հնոտ ասորի Բրքիչոն՝ ըստ խորհնացու (Գ, 47). Ասողիկը նրան կոչում է Աբդիշո (II, ա, էջ 76): Սբ. Սահակի վախճանվելուց Հնոտ նրա մարմինը Աշորյատ տեղափոխողը եւ Թաղողը ըստ խորհնացու նրա Հարսն է, սորաւ. Վ. Մամիկոնյանի կինը՝ Դստրիկ անունով, իսկ Ասողիկի մոտ նույն անձը եւ Մամիկոնյան տիկինը նրա թոռն է՝ Դստրիկ անունով (II, էջ 77): Ամեն դեպքում ճշմարտացի Պատմահայրն է:

<50> (էջ 121) Հայ Արչակունիների սկզբնավորման, տեւողության եւ կործանման ժամանակները Ասողիկը որոշ չափով աղավաղված է ներկայացնում: Պատմահայրը այդ տարիքները չի նշում: Այդ մասին մանրամասները տես Ստ. Մալխասյանցի կողմից քննված եւ տրված 39-րդ եւ 67-րդ բացատրադրերը (Աս., էջ 312-321 եւ 340-342):

<51> (էջ 123) Այս նույն ժամանակներում (այսինքն Գյուտի կաթողիկոսության օրերին) էր ապրում Հայոց մեծ փիլիսոփա Մովսեսը, որը «զճարտասանական արուեստ ի գործ առնու ը Հայս», գրում է Ասողիկը (անդ՝ էջ 79): Սակայն Հայտնի չէ, թե ո՞ր Մովսեսի մասին է խոսքը: Եթե Պատմահայր, որի Հասցեին այնքան գովաստներ է չուայում Ասողիկը եւ որն իր ամենահորդաբույ աղբյուրն է, ապա Հազիվ թե այդպես անորոշ արտահայտվեր:

<52> (էջ 126) Ներսես III կաթողիկոսի ժամանակ Դվինում գումարված նշանավոր ժողովի Թվականի կապակցությամբ, ինչպես նաեւ դրանից Հնոտ Հայոց եւ Հունաց եկեղեցիների վերջնական սահմանազատման վերաբերյալ նույնպես Հակասություններ կան. դրանք վերաբերում են նաեւ Հետագա ուսումնասիրողների կարծիքներին: Մալխասյանցը ավելի Հավանական է Համարում Ասողիկի տվյալները (Աս., Պատմ., II, էջ 83 եւ Մալխ. բաց. 71, էջ 343-345):

<53> (էջ 128) Հայոց Արչակունիների անկումից Հնոտ եւ մարզպանական շրջանի մասին տեղեկությունները Ասողիկը քաղում է Սեբեոսից եւ ուրիշ պատմագիրներից, որոնք կնշեն Համապատասխան տեղերում, իսկ Բագրատունիների սկզբնավորման մասին նշում է միայն Շապուհ Բագրատունու եւ Հովհ. Կաթողիկոսին, երկուսին էլ Համարելով Հուսկ վերջիններն իր ճանաչածներից՝ Աշոտ եւ Սմբատ Բագրատունի առաջին Թադավորներին ժամանակակից (Աս., Ա. գլ. ա. էջ 7):

<54> (էջ 131) Ասողիկը պատմում է, թե Դավիթ Սահառունու Հազարապետության (ճիշտը՝ մարզպանության) տասներկուերորդ տարում երեւաց

Աբղայի որդի Մահմետը՝ (ԿԸ) վաթսուներեք թվականին եւ «սկիզբն լինի Թա-
զաւորութեան իմայելի յՀԲ (յոթանասուներկու) թուականին» (անդ, էջ 86):
Բայց ո՞ր տոմարի տարեթիվով է հաշվում մեր պատմագիրը, Հայտնի է: Ամե-
նայն հավանականութեամբ՝ 551-ի Դվինի ժողովում ընդունված, քանզի նրա ա-
սածը մոտավոր ձևով է տալիս այդ ժամանակը, բայց ոչ ճշգրիտ:

<55> (էջ 131) Հավանաբար օգտագործած աղբյուրի աղավաղված լինե-
լու պատճառով Ասողիկը սխալ է տալիս Կոմիտասի Հայրապետութեան ժամա-
նակը. ասում է, թե՝ «Եւ զկնի տեսան Աբրահամու եկաց կաթողիկոս Հայոց Տէր
Կոմիտաս ի գաւառէ Արագածոտնէ ի գեղջէ Աղցից՝ ամս Ը» (Աս. Պատմ. էջ
86-87): Հայտնի է, որ Կոմիտաս Աղցեցին Հայոց Հայրապետական գահին նս-
տել է 614-ին եւ վախճանվել 628-ին, տասնչորս տարի:

<56> (էջ 133) Եզր կաթողիկոսի եւ նրա Հետ միասին Հայոց եկեղեցու
պաշտոնյաներից շատերի՝ Կարնո եկեղեցական ժողովում Հերակ կայսեր Հետ
Քաղկեդոնական օրենքով Հաղորդվելու փաստը բերում է Սեբեոսը (տես անդ,
գլ. ԼԹ, էջ 102): Սեբեոսը, սակայն, Եզրի եւ Հովհ. Մայրապետեցու միջեւ այդ
պատճառով ծագած ընդհանրման մասին գրեթե ոչինչ չի գրում:

Ասողիկն այս իրողութիւնը պատմում է շատ ճոխ եւ ընդարձակ, մեծ գո-
վեստներ շուայում Մայրապետեցու Հասցեին՝ ասելով, որ Կոմիտասը իրենից Հե-
տո միայն նրան էր հավատ ընծայել Հայոց կաթողիկոսութեւնը. նրան կրկնել
են Վրդ. Բարձրբերդցին, Ստ. Օրբելյանը, Հետագայում նաեւ ուրիշները: Բայց
թե որտեղից է վերցրել Ասողիկը՝ Հայտնի է: Մանրամասները տես՝ Կարապետ
Եպիսկ. «Հովհան Մանդակունի եւ Հովհ. Մայրապետեցի», էջմ., 1913, Գար.
Ջարջանաւյան, Հայ Հին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1932, Վ.
Վարդանյան, Հայ գրականութիւնը 7-րդ դարում, Ե., 1970, էջ 67 եւ Հետե-
ւյալները:

<57> (էջ 145) Ասողիկը գրում է (անդ, էջ 100), թե Աշոտ իշխանը (Բազ-
րատունի) իշխեց երեք տարի եւ սպանվեց տաճիկների դեմ կռիւն: Դրանից
Հետո ինքը՝ Հուստինիանոսը, մեծաքանակ զորքով «...ենն ի կողմն մի Հայոց, ի
լեւան որ կոչի Աբարտակ...» եւ Հետեւյալները: Ոչ Հայերեն գրաբար Հրատա-
րակիչները եւ ոչ էլ ռուսերեն կամ ֆրանսերեն թարգմանիչները այդ մասին ո-
չինչ չեն ասում: Մեզ Համար նույնպէս անհայտ է, թե այդ անվամբ ի՞նչ լեռ է.
Հավանաբար Հայաստանից էլ դուրս:

<58> (էջ 146) Ասողիկը Հաղորդում է, թե «Ներսէհ Կամարական եկաց
իշխան Հայոց ամս Դ: Ի սորա աւուրս պայծառանայր Գրիգորիս Արշարունեաց
քորեպիսկոպոս փիլիսոփայական արուեստիւ, որ զընթերցումսոց մեկնութիւն
զարգարեաց ի խնդրոյ Ներսէհի Կամարականին» (էջ 101): Այս Գրիգորիսի
մասին որոշակի այլ բան ասված չկա: Էմինը նույն Հատվածն իբրեւ աղավաղ-
ված ուղղադրում եւ թարգմանում է այսպէս. «Գրիգորիս... որ զընթերցումսոց
մեկնութիւն շարագրեաց ի խնդրոյ Վահանայ Կամարականի Հօր Ներսէհի
պատրիկ» (տես անդ, էջ 77): Մայրապետը նույնպէս այդ մասին ոչինչ չի ա-
սում (տես նրա բաց. 81-ը, էջ 354):

Ասողիկի կողմից այդքան գովաբանված, «փիլիսոփայական արուեստիւ
պայծառացած» մեկը յոթերորդ դարի վերջալուսին հազիվ թե անհայտ մնա-
ցած լինէր:

<59> (էջ 146) Ասողիկը գրում է (էջ 101), որ Հուստինիանոսը երբ գալիս
է Հայաստան, Աղվանքի իշխան է կարգում պատրիկ Էքսարխոս Վարագդատին,
որը թագավորի երկրորդը լինելու պատիվն էր վայելում:

Էքսարխոսը (ռուս. ԱՅԱՐՄ) տարբեր նշանակութիւններ ունի. 1. ԱՅԱՐՄ -
պատմ. քրմապետ (Հին Հունաստանում):

2. ԱՅԱՐՄ - պատմ. (Բյուզանդական թագավորների փոխարքա):

3. ԱՅԱՐՄ - եկղջ. (ուղղափառ եկեղեցու մարգարիտ պետ, ինքնուրույն եկե-
ղեցու պետ): Վարագդատի պաշտոնը դրանցից երկրորդն էր:

<60> (էջ 151) Թվարկելով 8-րդ դարավերջի եւ 9-րդի սկզբի Հայոց կա-
թողիկոսների հաջորդականութիւնը Ասողիկը Հիշատակում է նաեւ Հովսեփին՝
Կարիճ մականունով, տասնմեկ տարի Հայրապետական աթոռին տիրած. նույնն
է Հովհ. Կաթողիկոսի մոտ: Ասողիկը նրան համարում է «ի գաւառէ Արագա-
ծոտնէ ի գեղջէ սուրբ Գրիգորի» (անդ, էջ 106): Բայց ո՞րն է դուրը եւ ո՞վ է
սբ. Գրիգորը, որի անունով կոչվում է այն, չի նշում. հավանաբար Փարպիկն է:

<61> (էջ 156) Ասողիկը Բագրատունիների թագավորության սկիզբը
դնում է Հայոց ՅԼԶ (երեք հարյուր երեսունվեց) թվականին = է Քս. 887-ին:
Նրան Հետեւում են շատերը, որոնց տվյալներին Հիմնվում է նաեւ Լեոն, որ Ա-
շոտ Ա-ի թագավորության սկիզբ է համարում 887-ը (տես նրա Հ.պ., Ե. 1967,
Հատ. II, գրքը II, էջ 507): Սակայն, աղբյուրների մեծամասնության վկայու-
թեամբ, այդ տեղի է ունեցել Քս. 885-ին: Չամչանն այդպէս էլ ընդունում է
(տես՝ Մ. Չամչ., Հայ. պատմ., Վենետ., 1785, Հ. II, գրքը Դ, գլ. Դ, էջ 703): Այդ-
պէս է ընդունված նաեւ Հայ ժող. պատմության դասագրքերում եւ ժողովածու-
ներում: Մեր կարծիքով նույնպէս վերջինն է ճիշտը:

<62> (էջ 158) Ասողիկը (Պատմ., էջ 111-112), ներկայացնելով պարսից
Սասանյան թագավորների ցանկը Արտաշիր Ա-ից մինչեւ նրանց վախճանը,
վերջինների մեջ նշում է ոմն Խոսրովի (Հավանաբար՝ III), որը քրիստոնյա
մկրտվեց: Կավատ Բ-ից Հետո, ասում է նա, «Խոսրով որ մկրտեցաւ՝ ամս ԽԸ
(ըստ Դյուլդորիի վենետիկյան ձեռագրի՝ ԽԷ): Սա ի ժամ մահւան իւրոյ ընկա-
լաւ զերկնային շնորհս, հաւատաց ի Քրիստոս եւ մկրտեցաւ յերրորդութիւն
սուրբ. եւ ի սենեկի իւրում ետ պատարագ մատուցանել եւ Հաղորդեցաւ մարմ-
նոյ եւ արեան Տեսան»: Այս չրջանի վերաբերյալ փաստերը թե՛ Ասողիկը, թե՛
Թովմա Արքունին եւ թե՛ ուրիշները վերցնում են Սեբեոսից. վերջինը քրիստո-
նյա մկրտված է համարում Խոսրով Անուշիրվանին: «Կալաւ սա»՝ ասում է,
զթագաւորութիւնն ամս ԽԸ: Եւ ի ժամ վախճանին ծագեալ փայլակնացեալ
զնովաւ լոյս աստուածային Բանին. քան զի հաւատաց ի Քրիստոս, ասելով այս-
պէս. «Հաւատաւ ի միայն Աստուած, յայն՝ որ արար զերկինս եւ զերկիւր, զոր
քրիստոնեայք պաշտել խոստովանին, Հայր եւ Որդի եւ Հոգի սուրբ. զի նա
միայն է Աստուած, եւ այլ ոչ զոյ բաց ի նմանէ. զոր քրիստոնեայքն պաշտեն»

(Սեբ., անդ. էջ 29): Սասանյան Հարստության վերջին շրջանում Սեբեոսը Հիշատակում է բամբուկի Բթորից Հետո կայավ թագավորությունը «Խոսրով ոմն (իմա՝ Գ-ն) յազգէ Սասանայ» (անդ. էջ 100):

Այս երկու ինստիտուցիաների միջև չուրջ Հիսուն տարվա ժամանակային անընդհատ կա: Ոչնչով Հայտնի է, որ Ասողիկի Հիշատակածը Անուշիրվանը լինի (Անուշիր), այլ վերջինը՝ Գ-ն:

Մալխասյանցը (բաց. 86 եւ 87, էջ 360-362) նկատում է Սասան. վերջին տարիների վերաբերյալ աղբյուրներում խիստ Հակասություններ եւ խառնաշփոթ կա. բոլոր այն աղբյուրները, որ ծանոթ են իրեն՝ իր ձեռքի օրինակը, Բրոսսիները, էջմիածնի երկու օրինակները, որոնք օգտագործել է Կ. Շահ-Նազարյանցը, եւ էմինիները նույն տեղում տարբեր չափով պակաս ունեն՝ առաջին երկուսը կեսից մեկ էջի չափով, իսկ Դյուլդորֆի վենետիկյան օրինակի Համար (դրա Հիման վրա է կատարել Փրանս. Թարգմանությունը) գրում է Թարգմ. լուսանցքում. «յօրինակին պակաս էին երեսը ինն»: Թարգմ. մեջ թողնում է ըստ Սեբեոսի (անդ. էջ 140): Մալխասյանցը պակաս նկատված տեղը լրացնում է Սեբեոսից քաղած ընդարձակ Հատվածով: Սակայն ոչ Թարգմանիչները եւ ոչ էլ կազմող Հրատարակիչները (գրաբար) վերոնշյալ Հակասության եւ տարբերության մասին բացատրություն չեն տալիս: Ղեկնդի մոտ միայն մեկ տեղ է նշված ինստիտ (իմա՝ պարսիկ) անունը (անդ. աշխ. Թարգմ., էջ 20), այն էլ Հայտնի է, թե խոսքը ո՞ր ինստիտի մասին է: միայն նշված է, որ նրա թոռն է Հազկերտը, ուրեմն Գ-ի, քանզի գիտենք, որ ինս. Անուշիրվանը Հազկերտ անվամբ թոռ չունի:

Ասողիկի ասածից Հետևելով է, որ մկրտվողը ոչ թե ինս. Անուշիրվանն է, որպես կարծում է Սեբեոսը, այլ ինստիտ II (Փարսիկ)-ից Հետո, Սաս. Հարստության Թուլացման եւ կործանման ժամանակներում ապրած մեկը. դա կավատի որդի ինստիտ Գ-ն է, եթե իրո՞ք այդօրինակ բան եղել է:

Հայտնի է նաեւ, որ Սեբեոսը, ինչպես եւ նրան Հետևող Ասողիկը, առապելախառն գրույցների խիստ սիրահար է: Իսկ այն, որ ինս. Անուշիրվանը կառավարելով իմաստությունը, լինելով «խաղաղասեր եւ աշխարհաշեն», բավականաչափ Հանդուրժող ու բարեմիտ էր ինչպես այլ, նույնպես եւ քրիստոնեական կրոնի նկատմամբ, թույլ էր տալիս դավանանքի ազատություն, ուստի եւ փառաբանվում է նրա անձն ու անունը բոլորի կողմից՝ տեղ գտնելով տարբեր ժողովուրդների էպոսներում անգամ:

Ուրեմն զարմանալի է, որ ժողովրդի մեջ լայնորեն տարածված բանավոր վեպերում եւ գրույցներում տեղ գտած լինի կյանքի վերջին շրջանում նրա քրիստոնյա մկրտված լինելու ավանդությունը, որտեղից էլ անցած լինի քրիստոնյա քարոզիչ մեր պատմագիրներին: Մանավանդ որ պարսից գրավոր աղբյուրները, որքան մեզ Հայտնի է, քրիստոնյա մկրտված որեւէ ինստիտ չեն վկայում:

<63> (էջ 172) Բաղրատունի Հատուկ անունը Ասողիկը գրեթե ամենուրեք գրում է փոքրատառով, եթե նախադասության սկզբնատառը է: Գուցե եւ

գրչագրերից է գալիս, որոնց մեջ Հանդիպում ենք երկու ձևով էլ: Հետևելով ուղղագրության ընդունված կանոններին, մենք ամենուրեք դնում ենք ճիշտ ձևով՝ մեծատառ:

<64> (էջ 175) Արար ամիրապետ Վլիթի Հրամանով Մահմետ գորավարի՝ Հայաստանում կատարած անօրինությունների եւ զազանությունների մասին խոսելու Ասողիկը մի այսպիսի դեպք է Հիշատակում (էջ 124-125), թե. «...եւ զՎարդան որդի ինստիտ Գողթան տեառն փոքր մանուկ՝ տարեալ սնուցին եւ ուսուցանէին անօրէն օրէնադրութեամբն իւրեանց: Որ յետոյ յարբունս Հասակի Հասեալ եւ զիշխանութիւն Հայրենեացն առեալ յարգունուստ՝ ի Հայս եյանէ, եւ զկրօնաւորական վարս յանձն առեալ եւ յարգունական դուռն Հասեալ՝ զվճիռ մարտիրոսութեան ընկալաւ սրով ի ՃԶԶ Թուականին, որպէս ուսուցանէ՝ որ վասն նորայն ասի Գատմութիւն»:

Այդ շրջանի վերաբերյալ փաստերը Ասողիկը, իր իսկ վկայությամբ, առնում է Սեբեոսից, Ղեկնդից եւ Թովմա Արծրունուց. երեքի մոտ էլ, սակայն, այդ անձնավորության մասին Հիշատակություն չկա: Այդ կապակցությամբ ոչինչ չեն ասում նաեւ Ասողիկի ոչ գրաբար Հրատարակիչները եւ ոչ էլ օտարալեզու Թարգմանիչ-Հրատարակիչները: Բայց թե մեր պատմագիրը որտեղից է քաղել վերահիշյալ փաստը, կամ ո՞ր պատմությունն է «ուսուցանում»՝ մեզ Համար անՀայտ է:

<65> (էջ 176) Վլիթ ամիրապետի ուղարկած գորավար խուլ Արդյան՝ գալով Հայաստան, նորից վերաշինել է տալիս արաբների կողմից ավերված Դիլիջը, քանզի ինքն էր եղել քաղաքի ավերման պատճառը դեռ այն ժամանակ, երբ «...պէ էի ես, առէ, մանուկ ժրամեայ եւ ունէի (իմա՝ Հազնում էի) սփամանքի կորմիր» եւ այլն (էջ 126): Սփամանքի, որ է նաեւ զեննակ = առանց թեւերի ձորք. որ Հազնում էին թեւերն անցկացրած: ՆԼԲ, Հ. II, 1981, էջ 163, ունի զեննակ կամ զեննակ, նաեւ՝ զեննակ. սփամանքի՝ կտաւ ամեալ զմիջով, նաեւ՝ պատառակալ, պատառակ: Օր.՝ Առեալ զեննակ մի՝ սփամա: Զգեննակի զգեննակ: Նաեւ՝ զեննակ է, որ յամօթնցն ծածկոյթի. եւ այլն: Մահմետ եւ Ջալալ-Տալաթբադի ուղղալին Հին տարազում (պահպանված միջին վերջերս էլ) շատ տարածված եւ զարմածական է եղել. պատրաստված մազանակի ձորքուց, զարմած բլրից կամ մազից՝ թիկունքը տաք, իսկ թեւերը ազատ պահելու համար: Ունեք եղակ (էջակ) կամ անթարթի անունը: Հայ. ուղղ.-ուղղ. տեք. բառաբանում անի սփամանքի՝ զգենց, միջին կապիտալ լաթ (էջ 836), զեննակի՝ զգենց. որդի (էջ 616), նաեւ՝ անթարթի - առանց բացատրության եւ ելակ (բբ.) - անթիւ բանկունակ (էջ 279): Ամենայն Համաձայնությունով այս վերջին իմաստով էլ զարմածան թիկ Ասողիկը. չէ՞ որ տարեների էր:

Մալխասյանցը (Հայ. բաց. բառ., Հ. III, 1944, էջ 155-156) ունի այսպիսի զեննակ - ZENNON կամով, չորի կտոր. որ զարմ են ամեալ իբրեւ սփամանքի, զգենց կամ իբրեւ պատառակ. որդիք: Նաեւ՝ զեննակի տակ, Հաւանորեն երեւում: տակ:

Յ. Բ. Գալանդուր (Սիմֆոնի Գեոտալի) ունի՝ զեննակ - սփամանքի, առա-

Զարկ, առիգած, միջապատ, անթանոց (տես՝ Բառարան-գանձարան Հայերեն լեզուի, էջ 307):

<66> (էջ 179) Այստեղ (Ասողիկ, էջ 128) Հավանաբար ձեռագրերի աղափարկումներից ինչ-ինչ բաներ անհասկանալի են: «Եւ տեսեալ զյաղթութիւն մեծի իշխանին իւրեանց Իսմայիլի՝ դարձեալ զօր զումարէ եւ տայ ի ձեռս զօրավարին Մալմայ եղբոր իւրոյ եւ առաքէ ի վերայ կայսերն Յունաց» եւ Հտն.:

Նախորդ պարբերության մեջ տեսանք, որ Հաղթանակ տանողը ոչ Իսմայիլն է եւ ոչ էլ Մալման է՝ նրա եղբայրը. նա Հեղձ իշխանի եղբայրն է: Հատվածի իմաստին նայելով զուրս է գայիս, որ Իսմայիլն էլ Մալման անունով եղբայր ունի կամ ինքն ու Հեղձն էլ եղբայրներ են, որը խիստ կասկածելի է, քանի որ փաստարկված չէ: Մեր կարծիքով «եղբոր իւրոյ» պետք է հասկանալ Հեղձի եղբայր Մալման:

<67> (էջ 186) «Յայնժամ կաթողիկոսն Հայոց Եսայի բարի վարուք վճարեաց զկեանս իւր... Եւ բազում կաշառօք յաջորդի յաթոռ Հայրապետութեանն Ստեփանոս» (էջ 134-135), գրում է Ասողիկը. այն վերցրել է Ղեւոնդից (գլ. ԽԲ, էջ 133), որը իր Պատմությունն ավարտում է Հենց այդ Հատվածով: Դվինի կառավարիչ «Հոֆմայսթր, չարաշուք եւ անբարիշտ մարդը»՝ Իրն Դոկը Հաշվառման եւ Համարակալման է ենթարկել տալիս Հայոց եկեղեցու ամբողջ ունեցվածքը, մեծ ու արժեքավոր մասը սեփականում, մնացածը Հանձնում եկեղեցու տնօրինությանը, մինչեւ «աստվածահաճո եւ երանելի» Եսայուն «բազում կաշառօք» փոխարինած Ստեփանոսը «վատնեց ամեն ինչը եւ ունեցվածքը, մինչեւ որ [եկեղեցու] գլուղները, ծառաները ազատեց ու պարտքերը [վճարեց]»:

Ո՞վ էր այս Ստեփանոսը, ինչո՞ւ Հայրապետական աթոռին կաշառքով նստեց եւ ինչո՞ւ են մեր պատմիչները այդպես քամահրանքով խոսում նրա մասին, մեզ անհայտ է:

<68> (էջ 188) Ինքը Ասողիկն էլ է նկատում, որ Ամիր-ալ-Մուլմանների երեւալու եւ տիրապետելու մասին իր ունեցած տեղեկությունները՝ աղբյուրների անհամապատասխանության պատճառով վայրկվերո են եւ անհաստատ, չնայած շատ ջանք է թափում դրանք Համադրելու եւ ճշգրտելու Համար, «...սակայն զանուանս եւ զժամանակաւ ամիր-ալ-մուլմանացն զոմանց այլ եւ այլ լեւ գտաւք ի պատմութիւնսն... սակայն մեք զբոլորն ի գրի աստ գրեցաք, զի մի՛ թերութիւն բանի երեւեսցի աստ» (էջ 136):

<69> (էջ 191) «Գրատրիանոս ամս է. առ սովաւ Եպիփան եպիսկոպոս Կիպրացուց զԳարունակախօսն գրեաց» (Աս., էջ 139): Եպ. Կիպրացու գրվածքը կոչվել է «Գարունակացն անուանեալ գիրք» = Գ. ՆՀԲ-ն ունի՝ Գարունակախօսը. գ. Գարունակացն անուանեալ գիրք սրչն Եպիփանու. «Եպիփան եպիսկոպոս Կիպրացուց զԳարունակախօսն գրեաց... յայտնելով զաղանդացն զանուանս», Շիր. քրոն. (Հ. Բ, էջ 638):

<70> (էջ 193) Ավանդությունն ասում է, թե բյուզանդական Մորիկ կայսրը ազգությամբ Հայ էր, Արագածոտն գավառի Օշական գյուղից: Ասողիկը նույնպես գրում է. «...եւ ի Կոստանդնուպոլիս խնամ ածէր գեղջն իւրում. եւ այս արդարացուցանէ զառասպելին, որ ասեն՝ «Աստի յՕշական խուճկ առաջի»

(էջ 141): Ոչ թե առասպելն է արդարացնում, այլ ասացվածքը, որի բուն իմաստը մեզ Համար այնքան էլ պարզ չէ:

<71> (էջ 196) Միջայելի մահվանից (ՄՀԼ= Հայոց 278) Հետո թագավորում է նրա որդի Թեոփիլոսը: Սրա օրերում տեղի ունեցավ Հոռոմդիերիների գալուստը Բասենի գավառ (Աս., էջ 144): Բայց ինչո՞ւ է պատմագիրը այդպես անվանում եւ ինչո՞ւ են կոչվում «Հոռոմդիերիներ», անհայտ է: Ամենայն հավանականությամբ՝ Հոռոմներ կամ ուռումներ, որ ընդհանրական անունով կոչվում էին Հետագայում եվրոպացիներին. դրանք եկան, տիրեցին շատ զավառների, մնացին եւ ձուլվեցին մերոնց Հետ: Կամ, որ ավելի քան Հավանական է, այդ շրջանում, առանձնապես Թեոփիլոս կայսեր իշխանության օրերին արեւմուտքից եւ բուն Հոռոմական կայսրությունից Փոքր Ասիա, այնտեղից էլ Հայաստան թափանցած եւ լայն տարածում ստացած դավանաբանական որեւէ ուսմունքի Հետեւորդներ էին՝ նմանօրինակ պատկերամարտների կամ նրանց գաղափարակիրների:

<72> (էջ 206) «Արդ երիս զարմս յերիս ժամանակս թագաւորեալ Հայոց՝ ամենեցուն յայտնի է, զՀայկազեանցն ասեմ եւ զԱրշակունեաց եւ զԲագրատունեաց» եւ Հտն., գրում է Ասողիկը (էջ 157): Հասկանալի է, բյուզանդական Վասիլ կայսեր օրոք տեղի ունեցած Մեծ Հայքի (իմա՝ ողջ Հայաստանի) թագաւորության «եբրորդ վերանորոգությունը», որով սկսվում է նրա Պատմության երրորդ Հանդեսը, պատմագիրն ի նկատի ունի Բագրատունյաց թագաւորության Հիմնադրումը:

<73> (էջ 210) «Յայսմ ժամանակի (իմա՝ Մաշտոց Եղվարդեցու, 897 թ., ընդամենը յոթ ամիս) պայծառանայր առաքինութեամբ Հայրն Գագիկ առաջնորդ ուխտին սուրբ Ատոմայ, որ գլխատակ մարտիրոսացն միայաբել ի գիր, որ «Ատոմայ գիր» անուանեալ ասի» (Աս., էջ 160): Հենց պատմագրի ասածից էլ պարզ երեւում է, որ ինքը ծանոթ չէ բուն գրվածքին, այլ ուրիշների ասածից է տեղյակ դրա մասին:

<74> (էջ 210) Մալխասյանցը հայտնում է, թե իր օգտագործած ձեռագրերը, մտքի ընդհատումը կապակցելու Համար մի փոքր Հատված է ավելացնում (Աս., էջ 160-161, Հղում 6-րդ): «...սա (իմա՝ Սմբատը) կալաւ զսուլտանն տաճկաց եւ ծամ ետ առնել իբրեւ աղջկանց ամենայն տաճկաց, եւ կալաւ եւս զթագաւորն ափրազաց, եւ մարդկանն խազեաց զափ, վասն զի գողք էին. եւ առնուանեալ ափրազք» եւ Հտն.: Առանց այդ Հավելվածի ստացվում է, թե տաճկաց սուլթանի Հետ այդպես վարվողը Սմբատ Զարեհավանցին է. մինչդեռ Հենց Հաղորդ նախադասությունից պարզվում է, որ խոսքը Սմբատ Բագրատունի թագաւորի մասին է, որն, իրոք, իշխանության գալով «...տիրում է իր Հայրենիքի բոլոր սահմանները՝ Հայաստանի եւ Վրաստանի, իր ժառանգությունը դարձնելով Հակառակորդների քաղաքները» եւս: Արդեն գիտենք, որ նրա Հայր Աշոտը տիրում էր Հայկ. եւ վրաց. բոլոր սահմաններին, ուստի եւ մեր պատմագիրը դրանք կոչում է Սմբատի «Հայրենիքի բոլոր սահմաններ» եւ ավելացնում նաեւ նրա նվաճումները:

<75> (էջ 214) (Աս., III, գլ. 7, էջ 164) Գրում է. «Եւ Յուսուփ Հետամուտ լինի մինչ ցամաքն եւ մարտուցեալ ընդ Կուկայ բերդին՝ առնու զնա»։ Բերդ կամ ամրոց՝ մեզ անծանօթ, Հաճանաբար Վրաստանի կամ վիրահայոց սահմաններում։

<76> (էջ 225) Գառմազրի ասածից պարզ է դառնում, որ ինքը Գառմաթյան ավարտին, ինչպես նաեւ վերջում եղած Հիշատակարանում ներառած շատ փաստեր ու թվականներ վերցրել կամ ճշգրտել է Դերջան գավառի սբ. Գր. Լուսավորիչ վանքի վանահայր Բարսեղից, երբ նրա մոտ էր Աբ. Բառասանորդաց օրերին (Աս., էջ 175, III, գլ. 5)։

<77> (էջ 237) Ասողիկը վկայում է (անգ՝ էջ 185), որ Տեր Խաչիկը (972-991) վերակառուցել է տալիս Արգինայի կաթողիկոսարանը Ախուրյան գետի ափին, «...ի Հանգստարանի Տեառն Անանիայի Հայոց վերադիտողի» (արդեն վախճանված). այստեղ զործածված է վեհափառ, Հայրապետ իմաստով՝ Տեր Խաչիկին այնուհետեւ կառուցել է տալիս նույն դյուղի կաթողիկոս եկեղեցին։

<78> (էջ 240) Աշոտ Ա Բագրատունուց Հետո Թագավորում է նրա որդի Սմբատը (891-915). սա վերակառուցում, ավելի զեղեցիկաշեն է դարձնում Անին, ավելի Հզոր աշտարակներով, բրգերով ու դիտանոցներով պարսպապատում ամբողջությամբ։ Նաեւ «Արկանէ Հիմն եւ մեծաշէն եկեղեցւոյն ի նոյն քաղաքին Անույ, ի ձեռն ճարտարապետին Տրդատայ... (Կարինի տիրակալ, իր Հորեղբայր Մուշեղից) առնու զբերդն, որ ի Ճակատս, որում Շատիկն կոչեն» (անգ՝ էջ 187-188)։ Շատիկ բերդը Ճակատ կոչվող բնակավայրում է (Ալիշան)։

<79> (էջ 242) Գողթնի ամիրս Արուստուր (Աս., էջ 189) «Ջէ Հետեւա-կաթողով խաղիօքն (113) զա յաշխարհն Վասպուրականի»։

Բառը բառարանում չլինելու պատճառով Մ. Էմինը ենթադրաբար առաջարկում է կարգալ ոչ թե խաղիօք, այլ խաղրիօք = խաղիրք՝ խաղիրներ կամ խաղարներ։ Մայիսայանցը չի ընդունում եւ մակերերում է (դարձյալ ենթադրաբար) խաղմիօք = ռաղմիօք (ռաղմ, ռաղմիկներ) բառից, եթե, իհարկե, որեւէ օտար լեզվից չի մուտք գործել, ինչպես ինքն է կարծում։ Կարծում ենք, որ Էմինի առաջարկած իմաստն ավելի Հավանական է։

<80> (էջ 246) «Զոր իմացեալ աւազ Հեճպացն Իրն Խորովու՝ զգացուցանեն նմա ի Բաղդաս» (Աս., էջ 193)։ Հեճուկ (նաեւ Հեջուկ) բառ է արաբերեն = ընթերական, սենեկապետ կամ պաշտոնյաների ավազ։ ՆՀԲ-ն ունի՝ Հեջուկ. գ. որ է Հեճուկ, բառ. ար. = Հանիկ, որ է գլխավորն յընթերականաց արքայի կամ իշխանի. որպէս սենեկապան. եւ մուծիչ եկելոցն առ նա... (անգ՝ II, էջ 87)։

<81> (էջ 249) Հայոց ՆԼԳ (= Բր. 984) Թվ. մահանում է Կարսի Մուշեղ Թագավորը եւ տեղը նստում է նրա որդի Աբասը, որը սկիզբ է դնում իր երկրում ամեն տեսակ բարեգործությունների. նախ վերացնում է «...զաւազակութիւն եւ զմարդազաւութիւն, զոր ազգն Վանանդայ իբրեւ զՀայրենիք ունէին, ըստ առելոյ պատմադրին» (Աս., էջ 196)։ Հիշված պատմագիրը Խորենացին է. նա Գ զբեր իւղ (44) գլխում գրում է. «Քանզի Վանանդազիք զաւազակութեան զործ մեծ ցանկութեամբ զործէին, եւ որպէս ուղիղ իբք տիրութիւն թուէին նո-

ցա»։ Այդ է մեր պատմագրի փոխաբերաբար ասված «իբրեւ զՀայրենիք ունէին» խոսքի իմաստը։

<82> (էջ 256) Սեբաստիայի մետրոպոլիտի Թղթի պատասխանը (Աս., III, ԻԱ, էջ 202-243), որ գրվել է Հայոց Խաչիկ կաթողիկոսի (972-991) Հանձնաբարությամբ, կոնկրետ Հեղինակը Հայտնի չէ եւ ոչ էլ մեկ անգ է։ Դրա նախորդ՝ Ի գլխում Ասողիկը գրում է, թե երբ Վասիկ կայսրը Հայերին անցկացրեց Մակեդոնիա՝ ընդդէմ բուլղարների, նրանք ծանր Հայածանցներ կրեցին, քանզի «...կանացի Հովիւքն եւ մետրոպոլիտն Սեբաստիայ սկսան նեղել զազգն Հայոց վասն Հաւատոյ»։ Սեբաստիայի Հայ քահանայապետին եւ քահանաներին երկաթյա կապանքներով Հասցնում են Թագավորի դուռը. ավագերից Դարբինին տանջամահ են անում։ Ոմանք «յաննչան քահանայիցն» եւ Սիոն ու Հովհաննես եպիսկոպոսները ստիպմամբ ընդունում են քաղկեդոնությունը, Հայկ. ժամերգությունը արգելվում է Սեբաստիայում, մինչև Վասիկ արեւելք զալը ելն։ Սույն Հանգամանքների ստիպմամբ մեր Հոգեւոր Հայրերը գրում են վերահիշյալ պատասխանն ու մյուս Թղթերը։ Որ այդ Հոգայածավալ նաժար բազմաթիվ զբովանդեցրեց Հաղաթված եւ Համախմբված է, այդ նույնպես որոշ է։ Կազմակերպիկ բերգով նույն կարծիքն ունի նաեւ Սա. Մայիսայանցը (տես նրա բաց. 115-ը եւ Հետեւյալները՝ մինչև բաց. 136)։ Բացի այդ, այն ձեւով, որ Աս. ի մոտ է, «Թուղթը» մեզ է Հասել խիստ աղավաղված, երբեմն նույնիսկ թույլտվին անհասկանալի, ըստ Մայիսայանցի՝ շատ տեղերում նաեւ կրճատված։ Բազմաթիվ Հատվածներ, անհասկանալի լինելու պատճառով, էմինը բաց է թողել, չափեր էլ Թարգմանել է մոտավոր իմաստով. Դյուլորինն չի Թարգմանել, որովհետեւ Գառմաթյանը չի Հասցրել ավարտել։ Մայիսայանցը ձգտել է ամեն կերպ ճշգրտել. կորագործել, չափել կետադրություններն ու մեթոդիկ ուղղակի գիտամեթոդ. վերայաբեռվածները, մոտավոր տեսքի բերել աղավաղված տեղերն ու չափազանցությունները, տակայն այդքանով Հանդերձ շատ տեղեր դարձյալ մնում են անհասկանալի։ Այդպիսի դեպքերում այնպես ենք Թարգմա-նալթյան մեջ Շարափորթն չափ մոտիկ մնալ բուն իմաստին։

«Գիրք Թղթացում», որի նախնական Հավաքումն ու խմբագրումը, ամենայն Համաձայնությամբ, եղել է Ասողիկի օրերում կամ մոտ ժամանակներում, վերահիշյալ Թուղթը չէա (տես՝ «Գիրք Թղթաց», Թիֆլիզ, 1911), բայց կան նախ Խաչիկ կաթ. ի կողմից Մեփոսեփե Հույներից գրված, ինչպես եւ նրա Համաձայն Մեփոսեփե Թեոդորոս մետրոպոլիտին Սամվել Կամբյանոսից մեղադ. նախ Հափառ խնդրի վերաբերյալ. գրված Թղթերը (տես անգ՝ էջ 302-322)։ Նախ ճաղափառում, իբրեւ գրանց զազափաբական օրգանական շարունակությամբ, գնադրված է նաեւ «Ամեփանոսի Սինեոնայ եպիսկոպոսի, մեծի ի մոտափրկ. դատաւարութի Թղթայն Ամեփոսու եպիսկոպոսի, զոր վասն Հաւատոյ գրուալ էր» (էջ 323-334) գրվածը։ Այս բայերից Հետեւում է, որ Ասողիկ Կ. Գառմաթյան զբերն ամբողջ ըմբռնք, նախապես եւ Սեբաստիայի մետրոպոլիտին՝ Հանու Հայրենի եկեղեցու անափառության եւ Հափառ պարտապանության. զգրված դատաւարանը Հայ Առաքելական եկեղեցու Համբողջական ինքն զգրն է։

<83> (էջ 196) Վշով (Թարգմ. էջ 247). Ասողիկը գրում է, թե. «Այլ եւ ինքն (իմա՝ Իբն Խոսրովը) ի գալուստ Փրկչին ի տաճարն, որ Տեառն - ընդառաջ կոչի՝ պայծառաբորբոք ջահիւք եւ մոմեղինօք եւ բազմակրտ վշով զլուցմունսն կատարեաց» (անդ՝ էջ 195): Բառն անհասկանալի է, Վախանաբար ինչ-որ բույսի չորուկներ: ՆՀԲ (II, էջ 829) նույնութեամբ չունի «վշովել» ձեւով եւ բացատրում է - Բառ անստույգ, ընթերցիր կամ իմա՝ ժողովել (այլ է եւ Վշտովիլ) Բազում ինչս վշովեցաք (կամ ըստ նոր ձ. սովաւ չահեցաք). Ոսկեփոր: Երկու դեպքում էլ չի Համապատասխանում նշված իմաստին:

<84> (էջ 263) «...եւ եթէ ասէք զմի եւ զնոյն երկրպագութեանն...» եւ Հտն. (Աս., էջ 208) ակնհայտորեն աղավաղված Հատվածում Մ. Էմինը առաջարկում է երեք ուղղումներ (տես նրա մոտ, էջ 147-148), որ Մալխասյանցը չի Հավանում եւ ներկայացնում է ըստ իր Համկացածի, որն, իրոք, ավելի ճիշտ է արտահայտում բնագրում եղածի բովանդակությունը: Թարգմանեցինք ըստ Մալխասյանցի ճշգրտման:

<85> (էջ 267) Մ. Էմինը Հատվածը դուրս է թողել Թարգմանությունից: Իսկ Մալխասյանցը Հետեւյալ կերպ է մեկնաբանում. «Աստուած ի մարմնում, ոչ առանձն գործովք՝ որպէս ի ձեռն մարգարէից, այլ բուսակից ինքեան եւ զմիաւորեալն կացուցանելով մարմին» (տես՝ Ժան. 118, էջ 383: ՆՀԲ-ն առած բառը (Հ. I) = է դնում առնել, առեալ՝ իբրեւ կատարել, ստեղծել (էջ 283), որ ավելի ճիշտ է արտահայտում իմաստը: Այն Հաստատվում է անմիջապէս Հաջորդ նախադասությամբ, ուր բերվում է մետաղալարի ջերմահաղորդման օրինակը (անդ, էջ 212):

<86> (էջ 268) Մալխասյանցը բաց. 119-ում բերում է Էմինի ուղղումը. «Զբանդ կոչեաց զմեզ ի միասին այսր» եւ Թարգմանէ. «Կոչեաց զմեզ ի միասին այսօր», սակայն ինքը ոչ մի բացատրություն չի տալիս: Թարգմանեցինք այսպես. «Կուսական է այս տոնը, ասում է (իմա՝ Պրկիկը), սուրբ եւ Աստվածածին կույս Մարիամը դրանով [Հրամցրեց] անարատ կուսության բաժակը» եւ Հետեւյալները:

<87> (էջ 273) 217-րդ էջում Ասողիկը գրում է. «...այլ որպէս թէ ոչ իցեն, բանս է. զի եղիցի այնպիսի իմն ժողովումն» (Տես՝ Մալխ. բաց. 121, էջ 383), ուր նշում է, թե Էմինը աղավաղված այդ Հատվածը դուրս է նետում: Աղավաղված Հատվածը թողեցինք նույնությամբ: Քիչ անց (Աս., էջ 219) մեկ այլ Հատվածի մի մասը Մ. Էմինը դարձյալ դուրս է թողնում «անճառք» փոխելով «պատճառք»: Մյուս մասը Թարգմանում է սխալ ձեւով, ինչպես ցույց է տվել Մալխասյանցը (բաց. 122, էջ 384): Հատվածի երկրորդ մասի Համար ասում է. «Իսկ զերկրորդի Հատուածոյն զիմաստ թէպէտեւ ոչ իմանամք, այլ ոչ Հարազատ Համարիմք զԹարգմանութիւն նորին...» եւ Հտն:

Հատվածը (Թարգմ. էջ 274) Թարգմանեցինք մոտավոր իմաստով եւ ըստ Մալխասյանցի ցուցման:

<88> (էջ 283) Ինչպես ճիշտ նկատում է Մալխասյանցը (Ժան. 126 եւ 127, էջ 385), գրվածի սխալ իմացությունից կամ գրչագրական աղավաղությունից

իմաստն այստեղ մթաղանված է. առաջարկում է Հասկանալ Հետեւյալ ձեւով. «Այսոքիւք (բանիւք կամ խոստովանութեամբք մերովք) բաւականապէս լուծցին կարծիք ի նանիր զայթակղելոցն ի մեզ, որպէս թէ մէք մի բնութիւն ասիցեմք ի Բրիստոս՝ ըստ Եւտիքեայ ասելոյն, զոր (իմա զԵւտիքէս եւ զնման Հերձուածողս) նշովեմք...»: Այդ նույն իմաստով էլ Թարգմանեցինք: Էմինը իբրեւ անհասկանալի բաց է թողել նաեւ «Քանզի Հաւատքի յայժմու ժամանակիս լրումն բանին է, զոր ասացն» Հատվածը (Աս., էջ 227, Մալխ. Ժան. 127), որը, սակայն, Թարգմանեցինք՝ որեւէ աղավաղություն չնկատելով:

<89> (էջ 285) Բնագրում (Աս., էջ 228) «Զինչ քան զայս Հրաշափառագոյն...» Հատվածի վերջին մասը՝ «...եւ քան զկրել ինչ ախտս բարձրագունին», Էմինը դուրս է գցել՝ Հետեւելով նախկին տպագրին: Մալխասյանցի կողմից ճշտվում եւ տրվում է ուղիղ բացատրությունը. ըստ այդմ էլ Թարգմանեցինք:

<90> (էջ 293) Բնագրի (Աս., էջ 235) «Մեք ո՛չ միայն զի նոքօք եւ ի ձեռն նոցա բան դնեմք ընդդէմ բաժանողացդ» Հատվածը Մալխ. ուղղում է այսպես. «Մեք ոչ միայն զի նոքօք եւ ի ձեռն նոցա ոչ դնեմք բան ընդդէմ բաժանողացդ՝ եւ այլ եւ ոչ... ընտանի... վարդապետօք մերովք», որ ավելի ճիշտ է. ըստ այդմ էլ Թարգմանեցինք: Իսկ նույն էջի տողատակի Հղումը (անդ՝ 10) «Թեբեւս ընթռնիլ իցէ՝ աղանդիցն» աւանդիցն ի փոխարեն. միանգամայն ճիշտ է:

<91> (էջ 293) Մ. Էմինն իր ուս. Թարգմանության մեջ (անդ, էջ 170) «...մեծութեամբ այնքան, մինչ զի Աստուծոյ ձայն ձեզ առնել...» բառերով սկզբով մի գեղեցիկ Հատված, անհասկանալի պատճառով բաց է թողել եւ փոխարենը բազմակիտ դրել՝ առանց որեւէ բացատրության: Գուցե իր ունեցած ձեռագրերում պակաս կամ աղավաղված լինի, չգիտենք: Մալխասյանցն իրավացիորեն Հատվածը թե՛ չքել Հորինվածքով եւ թե՛ իմաստով Համարում է Թղթի զարդերից մեկը եւ բերում այն ամբողջությամբ (տես՝ բաց. 131, էջ 386):

<92> (էջ 300) Մալխասյանցը (Ժան. 135, էջ 385-386) դարձյալ իրավացի է, երբ գտնում է, թե Էմինը ուս. Թարգմ. մեջ (տես անդ, էջ 173) Հարազատ չի մնացել բնագրի ոգուն եւ ազատ Թարգմանությամբ է ներկայացրել «Այլ զի՛նչ գրեմք...» եւ Հտն Հատվածը (Աս., էջ 241): Թարգմանեցինք Մալխասյանցի ներկայացրածին Համաձայն:

<93> (էջ 304) Ասողիկը պատմում է (էջ 244-245), թե Հունաց Վասիլ կայսրը արշավելով Մակեդոնիա պատերազմում է բուլղարների դեմ, բայց պարտվում Դեբլան գավառի Կոմս իշխանի որդիներ, «Կոմսաձագք» կոչված, Սամվելից եւ Մանվելից (նրանք Հուսեցել էին Վասիլից եւ զնացել օգնում էին բուլղար Թագավորին, «որ էր կուրտ» (իմա՝ կուսած, ներքինի): Մի երկու տող Հետո նորից է կրկնում. «...յետ այսորիկ Թագաւորն Հունաց Վասիլ ի պատերազմի կայաւ զԹագաւորն Բուլղարաց զկուրտ ներքինին» եւ Հտն:

Մ. Էմինն իր Թարգմ. բացատրականում (անդ՝ էջ 176) Հետեւում է Սամ. Անեցու ժամանակագրությանը, թե Վասիլը «...դարձեալ գնաց եւ կալաւ զարքայն Բուլղարաց զԿուստն, որ է Ալուսիան, եւ Հսպան մահացու դեղով եւ կին եւ զորդին նորա գերի էառ» (ավելացնում է նաեւ՝ рыцаря и мови бѣлгитовъ):

Վկայակոչում է նաեւ Մատ. Ուռհայեցու ժամանակագրության՝ Դյուլորիեի ֆրանս. թարգմանությունը (անդ՝ I partie, ch XXVIII, թ. 34-35), ուր նույնպես այդ մարդը կոչվում է Ալուսիան, Կուրտն էլ համարում հատուկ անուն (онъ же Алюсианъ или Аловсианъ): Մայիս. (ծան. 137, էջ 388-389) չի հավանում էմիլիեի ենթադրությանը, թե այդ մարդը էջը կարող կուրտ ներքինի լինել, քանի որ ունեւր կին եւ երեխաներ, որոնց Վասիլը գերի էր տարել: Մեզ համար նույնպես համոզիչ է Մայիս. պնդումը, մանավանդ պատմիչի կրկնակի հիշատակումը: Անհավանական չէ ենթադրել, թե Ալուսիանը կուրտ դարձած լինի հետագայում ինչ-ինչ պատճառներով:

<94> (էջ 307) Երրորդ հանդեսի ԻՆ գլխում (անդ՝ էջ 247) Ասողիկը գրում է, թե արաբ բռնակալ Վարդ թագավորը մեծ զորքով գալիս գրավում է Մելիտիեն քաղաքը: Վասիլը նրա դեմ է ուղարկում Փոկասին, որը խաբեությանը «...եւտ աւուրց եօթանց կալանաւոր արարեալ զսիկլաոտսն Վարդ» եւ հոն: Նույն էջում երկու անգամ եւս կրկնում է այս ածականը Վարդի համար: Ասողիկին ժամանակակից պատմագիրները ոչ փաստն են նշում եւ ոչ էլ բառը: Ասողիկի այլաբեզու թարգմանիչները, նույնպես եւ գրաբար Հրատարակիչները բառիս բացատրությունը չեն տալիս: Մայիս. բացատր. բառարանն էլ, ՆՀԲ-ն էլ չունեն այդ բառը. չունեն նաեւ մեզանում գործածվող հին հունարեն եւ լատիներեն բառարանները: Ըստ Հայտնի լեզվաբան է. Ավետյանի սիկլաո նշանակում է կուրաւտվող, միմոս, մեյմուն: Մեզ անծանոթ բառ է, բայց որ գործածված է բացասական իմաստով, միանշանակ է, = է խիստ դաժան, զարհուրելի:

<95> (էջ 309) Մալխայանցը ցույց է տալիս (տես՝ բաց. 138, էջ 389), որ Ասողիկի Պատմության III հանդ. երեք՝ ԻՆ, ԻԶ, ԻԷ գլուխներում պատմածները լրիվ համաձայն են հույն պատմիչներ Կեդրենոսի, Ջոնարասի եւ Լեոն Սարկավազի տվյալներին, բացի Կ. Պոլսի եւ շրջակայքի մեծ երկրաշարժից, որը նրանք (ըստ Մյուրայդի հաշվարկման, Muralt, էջ 569-571) դնում են 986-ի հոկտ. 26-ին. իսկ Ասողիկը նիզակաձեւ գիսաստղի երեւալն ու երկրաշարժը դնում է 989-ին:

<96> (էջ 311) III հանդեսի ԻԸ գլխի վերնագիրը (Աս., էջ 251) հետեւյալն է. «Յաղազս մերժելոյ զԹեւոտաս ի թագաւորութենէն Ափխազաց եւ թագաւորեցուցանելոյ զԲագարատ որդի Գուրգենայ»: Նույն ձեւով է ներկայացրած նաեւ գլխակարգության ցանկում (էջ 152): Սակայն շարադրանքում գրում է. «Եւ կիւրապաղատն Տայոց Դաւիթ եւ Սմբատ արքա Հայոց թագաւորեցուցին զՍմբատ որդի Գուրգենայ, թոռն Բագարատայ թագաւորին Վրաց», որովհետեւ դրանից առաջ կուրացրել եւ թագավորությունից հեռացրել էին Թեւոտասին: Անունների այդպիսի չիոթություններ էլի կան Ասողիկի մոտ. դրանք առաջացել են կամ պատմագրի անուշադրությունից՝ օգտագործած աղբյուրների նկատմամբ, կամ գրչագրերի աղավաղությունից: Այդ մասին ոչինչ չեն նշում նաեւ նախորդ Հրատարակիչներն ու այլաբեզու թարգմանիչները:

<97> (էջ 316) Ասողիկը շատ զովեստներ է շտայում Բագրատունի Սմբատի եղբայր Գագիկ Ա-ի մասին, որն ամեն ինչով իր եղբորից առավել եղավ.

քանզի այր էր իմաստուն, պատերազմում վարժ, բաշխելում առատաձեռն, բազում տեղեր ազատեց բաժի հարկից, իսկ կիրականօրյա ցայգայույսի պաշտամունքը սաղմոսներգությամբ էր կատարում. ապա ավելացնում է. «Աւագ միում չարին, որ արգել զքան զովեստի պատմութեան իմոյ» (անդ՝ էջ 256): Բայց թե ո՞րն է այդ չար դիպվածը, պատմագիրը այդպես էլ թողնում է անհայտ:

<98> (էջ 336) «...եւ ժողովեալ զխաղիսաղակոյտ ոսկերաց...» (Աս., III, գլ. ԽԲ, էջ 274). Հնացած եւ հազվագյուտ բառ. այդպես էլ բնութագրված է Լ. Բարսեղյանի «Հայ. ուղղ. ուղղ. տերմ. բառարանում» (անդ՝ էջ 408)՝ ստորջրյա տիղմ, տղմակոյտ նշանակությամբ: Աստ շատ ջարդված եւ կիտված դիակների համար՝ ասված փոխաբ. իմաստով:

Բովանդակություն

ՆԱԽԱԲԱՆ.....	1
ԱՌՎԱԶԻՆ ՀԱՆԴԵՍ.....	47
Ստեփանոս Տարոնեցու պատմությունը պատմագրական գրվածքների մասին.....	47
ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՆԴԵՍ.....	101
Ստեփանոս Տարոնեցու պատմությունը պատմագրական գրվածքների մասին.....	101
ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆԴԵՍ.....	199
Ստեփանոս Տարոնեցու ժամանակների պատմության ինքնախոսությունը.....	199
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	349
Բնագրի հրատարակչի ծանոթությունները և հավել- վածներ.....	357
Մեր բացատրագրերը և նկատառումները.....	433

Ստորագրված է տպագրության 15.11 2000 թ.:
 Չափսը՝ 84X108 1/32: Թուղթ՝ տպ. N1:
 Տպագրության եղանակը՝ օֆսեթ: Հրատ. 25,2 մամուլ,
 տպագր. 28,5 մամուլ = 23,94 պայմ. մամուլի:
 Պատվեր՝ 11:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն,
 Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Աբովյան 52